

УДК 93/99

ISSN 0583-4961

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

ИНСТИТУТ ЗА
НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

СОДРЖИНА – TABLE OF CONTENTS

По повод 70 години од формирањето на Институтот за национална историја	7
---	---

СТАТИИ – ARTICLES

Стефан Пановски, <i>Две белешки за битката кај Лада</i>	9
Stefan Panovski, <i>Two Notes on the Battle of Lade</i>	9
Виктор Недески, <i>Лав Охридски и теологијата за бесквасниците</i>	19
Viktor Nedeski, <i>Leo of Ohrid and the Theology of the Unsamplays</i>	19
Трајче Нацев, Звонимир Николовски, Драган Веселинов, <i>Античката патна комуникација Астибо – Визианум</i>	35
Trajce Nace, Zvonimir Nikolovski, Dragan Veselinov, <i>The Ancient Road Communication Astibo – Visianum</i>	35
Dragan Gjalevski, <i>Byzantine Military Strategy in the Balkans (976 – 1018)</i>	47
Драган Ѓалевски, <i>Византиската воена стратегија на Балканот (976 – 1018)</i>	47
Силвана Сидоровска-Чуповска, <i>Документи за укинувањето на финансирањето на друштвото „Св. Сава“ од Министерството за надворешни работи на Кралството Србија во 1891 година</i>	57
Silvana Sidorovska-Chupovska, <i>Documents for Dissolution of the Financing of the Association, „St. Sava“ from the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia in 1891</i>	57
Славчо Ковилоски, <i>Правилниците за училиштата на Царевна Миладинова -Алексијева</i>	65
Slavcho Koviloski, <i>The School Rulebooks of Carevna Miladinova-Aleksieva</i> ...	65
Димитар Љоровски Вамваковски, <i>Грчката вооружена акција во османлиска Македонија: Дилеми и трансформации (1902 – 1904)</i>	71
Dimitar Ljorovski Vamvakovski, <i>The Greek Armed Action in Ottoman Macedonia: Dilemmas and Transformations (1902 –1904)</i>	71
Верица Јосимовска, Елена Јосимовска, <i>Реконструкција на бомбашкиот атентат во Штип од 1911 година</i>	85
Verica Josimovska, Elena Josimovska, <i>Reconstruction of the Bombing Attack in Shtip from 1911</i>	85

Владо Поповски, <i>Влияние великих держав на судьбы Албании и Македонии (1912–1913 гг.)</i>	99
Vlado Popovski, <i>The Influence of Great Powers on the Fates of Albania and Macedonia (1912–1913)</i>	99
Теон Џинго, <i>Некомпатибилни сојузници: Обидите за соработка помеѓу Внатрешната македонска револуционерна организација и Хрватската републиканска селанска партија</i>	109
Teon Dzingo, <i>Incompatible Allies: Attempts for Cooperation between the Internal Macedonian Revolutionary Organization and the Croatian Republican Peasant Party</i>	109
Надежда Цветковска, Лидија Ѓурковска, <i>Горнодебарската Околија меѓу двете светски војни (1918 – 1941), II дел</i>	119
Nadezhda Cvetkovska, Lidija Gjurkovska, <i>The Upper Debar Region between the Two World Wars (1918 – 1941), part 2</i>	119
Исамедин Азизи, <i>Политичките договори меѓу Косовскиот комитет и македонските револуционерни организации (1921 – 1933)</i>	129
Isamedin Azizi, <i>Political Agreements between the Kosovo Committee and the Macedonian Revolutionary Organizations (1921 – 1933)</i>	129
Тодор Чепреганов, Соња Николова, <i>Македонија и македонскиот идентитет во британската и во американската дипломатска кореспонденција (1941 – 1945)</i>	139
Todor Chepreganov, Sonja Nikolova, <i>Macedonia and the Macedonian Identity in the British and American Diplomatic Correspondence (1941 – 1945)</i> ...	139
Александар Манојловски, <i>Еврејската верска општина во Битола (1945 – 1950)</i>	157
Aleksandar Manojlovski, <i>The Jewish Religious Community in Bitola (1945 – 1950)</i>	157
Катерина Мирчевска, <i>Меѓу културната меморија и општественото признавање на траумата: Светски средби на децата бегалци</i>	177
Katerina Mirchevska, <i>Between the Cultural Memory and Social Recognition of Trauma: World Meetings of Child – Refugees</i>	177
Невен Радически, <i>Верските објекти во Скопје по земјотресот во 1963 година</i>	189
Neven Radicheski, <i>Religious Buildings in Skopje after the 1963 Earthquake</i>	189

Александар Симоновски, <i>Примената на оперативно-техничките средства на Службата за државна безбедност во Социјалистичка Република Македонија (1986 – 1989)</i>	197
Aleksandar Simonovski, <i>The Application of the Operational Technical Means of the State Security Service in Socialist Republic of Macedonia (1986–1989)</i>	197
Билјана Крстевска, <i>Дипломатските односи на Република Македонија со Велика Британија и со Соединетите Американски Држави (1991 – 2016)</i>	209
Biljana Krstevska, <i>Diplomatic Relations of the Republic of Macedonia with Great Britain and the United States (1991 – 2016)</i>	209
В. И. Косик, <i>Память и памятники в процессе «печатания» новой культуры национализма (в двух частях), часть вторая</i>	227
V. I. Kosik, <i>Memory and monuments in the process of „creating“ the new culture of nationalism (in two parts), part two</i>	227

МАТЕРИЈАЛИ – PAPERS

Јетон Доко, <i>Бугарски извори за албанската реакција против спроведувањето на турско-југословенската конвенција за иселување на муслиманското население (1938)</i>	245
Jeton Doko, <i>Bulgarian sources for the Albanian Reaction against the Implementation of the Turkish-Yugoslav Convention on the Elimination of the Muslim Population (1938)</i>	245

ПРИКАЗИ – РЕЦЕНЗИИ – СООПШТЕНИЈА REVIEWS – SURVEYS – ANNOUNCEMENTS

Драган Зајковски, <i>Борче Илиевски, Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни: (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година), Скопје, Филозофски факултет 2017</i>	253
Dragan Zajkovski, <i>Borce Ilievski, Demographic Characteristics of Vardar Macedonia between the Two World Wars: (Analysis of the Yugoslav Censuses from 1921 and 1931), Skopje, Faculty of Philosophy 2017</i>	253
Габриела Топузовска, <i>Македонија во географијата на Ал-Идриси (избор, вовед и редакција д-р Зекир Рамчиловиќ), Здружение за култура, заеднички вредности и одржлив развој „Диван“ и Институт за национална историја, Скопје 2017</i>	259

Gabriela Topuzovska, <i>Macedonia in the Geography of Al-Idrisi (selection, introduction and editorial board Dr. Zekir Ramčilović), Association for Culture, Common Values and Sustainable Development „Divan“ and Institute of National History, Skopje 2017</i>	259
Антонио Неделковски, <i>Наде Проева, Религијата на античките Македонци, Библиотека Historia Antiqua Macedonica, Посебни изданија, Книга 11, Графотисок, Скопје 2014</i>	261
Antonio Nedelkovski, <i>Nade Proeva, Religion of the ancient Macedonians, Historia Antiqua Macedonica Library, Special Editions, Book 11, Graphotisak, Skopje 2014</i>	261
Драги Ѓоргиев, <i>Галаба Паликрушева, Исламизацијата на Торбешите и формирањето на тобешката субгрупа, Природно-математички факултет, Институт за етнологија, Скопје 2016</i>	263
Dragi Gjorgiev, <i>Galaba Palikrusheva, Islamization of the Torbesh and the formation of the Tobesh subgroup, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Institute of Ethnology, Skopje 2016</i>	263
Салим Кадри Керими, <i>Дали навистина албанскиот елемент во Скопје бил доминантен?</i>	267
Salim Kadri Kjerimi, <i>Was the Albanian Element in Skopje Predominant?</i>	267

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHY

Соња Стрезоска-Велјановска, <i>Старански автори за минатото на Македонија (библиографски податоци објавени во странство во 2014 година)</i>	275
Sonja Strezoska-Veljanovska, <i>Foreign Authors for the Past of Macedonia (Bibliographic Data Published in the Foreign Affairs in 2014)</i>	275

ПО ПОВОД 70 ГОДИНИ ОД ФОРМИРАЊЕТО НА ИНСТИТУТОТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

Почитувани колешки и колеги!

Оваа година Институтот за национална историја слави 70 години од своето постоење. Неговото формирање на 22 јули 1948 г. како прва научноистражувачка институција во Р Македонија е резултат на одлуката донесена на Првото заседание на АСНОМ од 2 август 1944 г. Со таа одлука државното раководство на македонската држава било задолжено во блиска иднина да формира институција чија основна дејност ќе биде истражување, проучување и пишување на историјата, со што започнува континуираното академско проследување на нашето историско минато.

Во текот на своето седумдесетинско работење, Институтот за национална историја прераснува во една од водечките македонски научни установи, каде што работи и првата генерација македонски историчари, кои ги поставуваат темелите на македонската историографија. Истовремено со растот на таа генерација, во 1949 г. започнува и издавачката дејност на Институтот и до денес неговите изданија ја надминуваат бројката од 300 монографски научни трудови, чии автори во најголем дел биле и се вработените во Институтот. Бројот на историографски трудови на научните работници е многу поголем ако се земат предвид и оние објавени од други издавачки куќи. Во изданијата на Институтот секако спаѓа и научното списание *Гласник*, кое непрекинато излегува од 1957 г. и кое претставува водечко списание во областа на историската наука во Р Македонија. Во досегашните 100 броја на оваа списание, кое е присутно во сите значајни светски библиотеки, се објавени повеќе од 2 000 научни статии на научници и на професори речиси од целиот свет.

Оваа богата и интензивна издавачка дејност има огромно влијание и во Р Македонија и надвор од неа, посебно во поглед на толкувањето на историјата на македонскиот народ. Тоа толкување понуди автентична перцепција на минатото на Македонија, етаблирајќи ја македонска историографија во рамките на балканската историографија и профилирајќи го Институтот како препознатлива научна установа и надвор од границите на Р Македонија.

Се разбира, во градењето на таа историографија биле и сè уште се присутни одредени слабости. Всушност, седум децении градење на една историографија и не претставуваат толку долг период за да можат целосно да се апсолвираат најважните прашања од минатото на една нација. Уште повеќе што пишувањето за минатото секогаш мора да биде во согласност со современите теориски и методолошки пристапи во историската наука, која извонредно бргу се развива

и еволуира. Се разбира, новите модерни пристапи во историската наука нудат и нови резултати кои имаат свое влијание врз современите општества, давајќи ѝ во исто време нова и значајна улога во тие општества. Од друга страна, пак, новите резултати секогаш го ставаат на испит она што е веќе напишано.

Од тие причини, тоа ќе биде и најголемиот предизвик за Институтот за национална историја во иднина: што поголемо приближување до најновите теориски и методолошки историографски текови во истражувањата и во проучувањето на минатото, како услов за приклучување на македонската историографија кон современата светска историографија, со што ќе го даде и својот вистински придонес во современото македонско општество.

Драги Ѓоргиев

СТАТИИ

ДК: 930.1:355.48(56)“652“

ДВЕ БЕЛЕШКИ ЗА БИТКАТА КАЈ ЛАДА

Стефан Пановски

научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The aim of the paper „Two Notes on the Battle of Lade“ is to re-examine two of the arguments pertaining the order of the battles of Lade and Chios. Firstly, it questions yet again the meaning of *συμμυγνῶναι* in Polybios' analysis of the situation after the battle of Lade (16.10.1). While it is admitted that Walbank's solution is not convincing, it is maintained that considering the use of *συμμυγνῶναι*, it does seem unlikely that Polybios here meant that the war between Attalos and Philip had not yet begun. Secondly, it re-evaluates the importance of the omission of the name of the Rhodian nauarch in the battle of Lade in Polybios' polemic against Zeno and Antisthenes (16.15). Considering the introduction in the polemic (16.14) the conclusion is that the stakes are much higher than it might seem, since it is not just a methodological polemic, but a question of veracity and therefore the omission of Theophiliskos is much more suggestive than it might seem.

Keywords: Polybios, Battle of Lade, *συμμυγνῶναι*, Theophiliskos, polemic in historiography.

Една од најзагадочните фази од владеењето на Филип V е периодот од мирот во Фојника до почетокот на II македонска војна. Иако се понудени повеќе решенија за тоа кои биле неговите цели и како точно планирал да ги исполни, конечен одговор е невозможно да се даде, а тоа, меѓу другото, се должи на фрагментарноста на XV и на XVI книга од делото на Полибиј. Очајната состојба со изворите станува очигледна особено во случајот со егејската кампања на Филип во 201 г. ст. е., при што не може со сигурност да се реконструира ниту редоследот на настаните – знаеме дека походот започнал со кус престој на Кикладите, а завршил со операциите во Карија и блокадата во Баргилија, но тоа е речиси сè. Главната полемика меѓу современите историчари се води по прашањето за редоследот на поморските битки кај Хиос и кај Лада. Со оглед на тоа што веќе се напишани многубројни трудови во кои се обработуваат овие проблеми,¹ во оваа

¹ Повеќето од важните трудови се наведени понатаму во дискусијата. За другите види: Édouard Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.)*, t. 2 *Des avènements d'Antiochos III et de Philippe V a la fin des Lagides*², Nancy, 1982, 124–128. Поновите дела посветени на овој проблем главно ги повторуваат старите анализи и аргу-

прилика би сакал да се задржам само на два аргументи во дискусијата, од кои верувам дека на првиот му се припишува поголемо значење од тоа што навистина го има, додека пак сосема спротивно, вториот неосновано е маргинализиран.

1. Еден од најважните аргументи за датирањето на битката кај Лада пред онаа кај Хиос е анализата на Полибиј за погрешната одлука на Филип да не се упати кон Александрија (16.10.1):

„Ὅτι μετὰ τὸ συντελεσθῆναι τὴν περὶ τὴν Λάδην ναυμαχίαν καὶ τοὺς μὲν Ῥοδίους ἐκπλοῶν γενέσθαι, τὸν δ' Ἀττάλον μηδέπω συμμεμιχέναι, δῆλον ὡς ἐξήν γε τελεῖν τῷ Φιλίπῳ τὸν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πλοῦν. ἐξ οὗ δὴ καὶ μάλιστα ἄν τις καταμάθοι τὸ μανιώδη γενόμενον Φίλιππον τοῦτο πρᾶξαι.“

Аргументацијата се состои од два дела – можностите што се отворале пред Филип по битката и значењето на глаголот *συμμιγνύναι*. Да почнеме од поедноставното.

Според Р. Бертхолд, колку и да било опасно и ризично во тој момент Филип да тргне за Александрија, тоа, сепак, не било невозможно ако Атал сè уште се немал вклучено во војната, а Филип немал претрпено сериозни загуби кај Хиос. Од друга страна, ако Филип веќе ја загубил битката кај Хиос,² анализата на Полибиј е бесмислена. Поради тоа, токму овој аргумент е пресуден за датирањето на битката кај Лада пред онаа кај Хиос. Навидум едноставо и убедливо. Па сепак, заклучокот треба да се отфрли. Што се однесува до загубите на Филип кај Хиос, работите не се така едноставни како што изгледаат. Тој, несомнено, претрпел пораз, но големо прашање е дали неговите загуби навистина биле толку сериозни како што пренесува Полибиј³; а бидејќи не можеме да утврдиме со колкави сили располагал по битката кај Хиос, никако не може да се процени дали тој воопшто можел и да размислува за евентуален напад на Египет. Во суштина, целата дискусија околу тоа со колкави сили располагал Филип по Хиос е беспредметна во контекст на критиката на Полибиј, зашто и овојпат изгледа дека ахајскиот историограф е повеќе заинтересиран за тоа да го оцрни Филип, а не да ги протолкува неговите постапки и планови кои биле условени од состојбата во Егејот и во Источното Средоземје. Доволно е да се потсетиме на плановите што Полибиј му ги припишува по мирот во Навпакт за уште еднаш да стане јасно дека тој и не е баш сигурен водич кога станува збор за целите и за замислите на Филип.⁴

менти за редоследот на Хиос и Лада. Монографијата на Михаел Клој (Michael Kleu, *Die Seepolitik Philipps V. von Makedonien*, Bochum, 2015), за жал, сè уште ми е недостапна.

² Richard D. Berthold, „Lade, Pergamum and Chios: Operations of Philip V in the Aegean“, *Historia* 24.2/1975, 155–156. cf. Paul Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964, 111.

³ Види: Stefan Panovski & Vojislav Sarakinski, „Comfortably Sunk: Philip, the Battle of Chios and the List of Losses in Polybius“, in X. Попов & J. Цветкова (edd.), *ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ. Сборник в чест на професор Петър Делев*, София, 2017, 110–119, каде што е наведена и поважната литература за ова прашање.

⁴ За односот на Полибиј кон Филип види: Arthur M. Eckstein, *Moral Vision in the Histories of Polybius*, Berkeley and Los Angeles, 1995, *passim*.

Всушност, независно од контекстот – дали е пред или по битката кај Хиос, критиката на Полибиј е бесмислена. Дури и да дозволиме дека со „разбојничкиот“ договор било предвидено Египет да му припадне на Филип, а ова ни малку не е сигурно,⁵ идејата дека веќе во 201 г. ст. е. тој планирал напад на Александрија изгледа апсурдно. Во ситуација кога тој не располагал со ниту едно пристаниште во Источното Средоземје, а да не зборуваме и за цврсти и безбедни логистички врски од Македонија и Хелада до Египет, речиси е неверојатно дека тој би се обидел директно да се упати кон Александрија.⁶ Навистина, Лагидите веќе биле зафатени со новиот напад на Антиох III на Којле-Сирија, но нивната флота сè уште била недопрена, а згора на тоа, сè уште го контролирале и Кипар, што претставувало непремостлива пречка за каков било обид на Филип да се добере до Египет по морски пат.

Но, дури и со некакво чудо да стигнел до Египет, што понатаму? Војската со која располагал уште на почетокот на кампањата, односно пред битката кај Хиос, несомнено била недоволна за да се освои Египет, а уште помалку и да се држи под контрола. Целиот исечок по прво остава впечаток на уште еден безмилосен напад на Филип. Имено, по заклучокот дека на Филип му се поматил умот, Полибиј продолжува: „Но, што го скроти неговиот нагон? Ништо друго освен природата на нештата. Поради големите очекувања што им се укажуваат, копнежот надвладува над разумот, па многумина често од далечина се стремат кон невозможното. Но, кога приближува мигот за дејствување, тешкотиите и неприликите со кои се соочуваат ги помрачуваат и ги нарушуваат нивните проценки, па повторно без размислување се откажуваат од својата цел.“⁷ За волја на вистината, Полибиј можеби подетално ја анализира состојбата во загубениот дел од XVI книга, но дури и да е така, се сомневам дека тоа би го сменило впечатокот дека тој по прво ја искористил приликата за уште еден напад, а не за да даде урамнотежен и трезвен приказ на собитојата и на опциите што во тој миг му биле отворени на Филип. Според тоа, овој, за Р. Бертхолд, најважен аргумент за датирањето на Лада пред Хиос може без двоумење да се отфрли – станува збор за интересен пример за методологијата на Полибиј што заслужува да се дискутира од историографски аспект, но, реално, не ни кажува ништо за редоследот на битките кај Хиос и кај Лада.

Вториот дел од аргументацијата е многу посериозен, но и потежок да се разреши. Имено, веќе Де Санктис посочил дека *συμμιγνύναι* покажува дека во тој миг Атал сè уште не се вмешал во војната, што пак недвосмислено докажува

⁵ Преглед на мислењата и анализа на прашањето за Египет во договорот меѓу Филип и Антиох III е даден кај: Arthur M. Eckstein, *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean*, 230-170 BC, Malden-Oxford-Victoria, 2008, 139–150.

⁶ cf. Nicholas G. L. Hammond, in Nicholas G. L. Hammond & Frank W. Walbank, *A History of Macedonia*, vol. III, Oxford, 1988, 415–416.

⁷ 16.10.2-4: „Τί οὖν ἦν τὸ τῆς ὀρμῆς ἐπιλαβόμενον; οὐδὲν ἕτερον ἀλλ’ ἡ φύσις τῶν πραγμάτων. ἐκ πολλοῦ μὲν γὰρ ἐνίοτε πολλοὶ τῶν ἀδυνάτων ἐφίενται διὰ τὸ μέγεθος τῶν προφαινομένων ἐλπίδων, κρατούσης τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἐκάστου λογισμῶν· ὅταν δ’ ἐγγίῃσι τοῖς ἔργοις, οὐδενὶ λόγῳ πάλιν ἀφίστανται τῶν προθέσεων, ἐπισκοτούμενοι καὶ παραλογιζόμενοι τοῖς λογισμοῖς διὰ τὴν ἀμηχανίαν καὶ τὴν δυσχρησίαν τῶν ἀπαντωμένων.“

дека битката кај Лада е биена пред онаа кај Хиос.⁸ Ф. Волбанк, надополнувајќи ја теоријата на М. Оло дека по битката кај Хиос, Атал и Родос се поделиле,⁹ истакнува дека *συμμιγνύναι* може да значи и „повторно се здружува“, притоа повикувајќи се на уште два примери каде што глаголот, несомнено, има вакво значење – 1.19.2 и 1.19.4.¹⁰ Оваа претпоставка може да се поткрепи со уште еден сосема јасен пример што тој не го споменува – „οἱ δὲ περὶ τὸν Νίκωνα καὶ Τραγίσκον ἐλεῖ συνέμιξαν τοῖς ἀπολελειμμένοις νεανίσκοις κτλ.“¹¹ Но, само затоа што решението е можно, не значи и дека е точно, па не изненадува што редоследот на М. Оло и на Ф. Валбанк, а со тоа и значењето на *συμμιγνύναι*, во овој случај не е општо прифатен.

Веднаш мора да се истакне дека со оглед на расположливите извори, конечен одговор е невозможен. Најслабата алка во понуденото решение е, секако, тоа што појдовна точка за ваквата реконструкција е претпоставката дека по битката кај Хиос, флотите на Пергам и на Родос се поделиле. Навистина, не само што претпоставката е привлечна туку се чини дека е и речиси неопходна за да се објаснат завршните дејства на Филип. Ако по поразот кај Хиос сојузниците продолжиле да го гонат Филип, не само што е тешко е да се објасни неговата одлука да се упати во Карија, туку уште поважно е што е речиси и невозможно да се сфати како воопшто и успеал да се пробие до таму, а потоа и да си дозволи да дејствува во внатрешноста. Згора на тоа, би било несфатливо зошто сојузниците ја пропуштиле можноста да ја уништат неговата флота која би била крајно ранлива додека тој со главнината од војската дејствува во Карија, особено што потенцијалната победа во целост би го отсекала Филип од Македонија и би му оневозможила да ја повлече војската. Исто така, пасивноста на здружените сојузници тешко би можела да се објасни особено поради тоа што една од целите на Филип била токму родоската пераја во Карија.¹²

Според тоа, реконструкцијата на М. Оло изгледа мошне уверливо и веројатно, особено ако се земе предвид традиционалното непријателство меѓу Пергам и Родос.¹³ Но, дури и да се прифати претпоставката, тоа само остава место,

⁸ Gaetano De Sanctis, *Storia dei Romani*, vol. 4.1, Torino, 1923, 10 n. 27.

⁹ Maurice Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques, Tome IV. Rome, la Macédoine et l'Orient grec, 1ère partie*, Paris, 270–272.

¹⁰ Frank W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, vol. 2, Oxford, 1967, 497 (понатаму: Walbank, *HCP II*).

¹¹ Pol., 8.27.7: „Во меѓувреме, Никон и Трагиск повторно им се придружија на момчињата што ги оставија зад себе (...).“

¹² За дејствувањето на Филип во Карија види: John Ma, *Antiochos III and the cities of Western Asia Minor*, Oxford, 1999, 77–78. cf. David Magie, *Roman Rule in Asia Minor: To the End of the Third Century After Christ*, Princeton, 1950, 749–750; Walbank, *HCP II*, 512–5, 529–33; Attilio Mastrocinque, *La Caria e la Ionia meridionale in epoca ellenistica*, Roma, 1979, 170–173.

¹³ v. Chester G. Starr Jr., „Rhodes and Pergamum, 201–200 B.C.“, *CPh* 33.1/1938, 63–68; 1938; Arthur M. Eckstein, *Rome Enters...*, 195–198. cf. Christian Habicht, „The Seleucids and their rivals“, in *CAH² VIII*, 1989, 336. Ако нападот на Пергам следувал по битката кај Хиос (што иако е сосема веројатно, сепак не може со сигурност да се утврди), тогаш потврда дека сојузниците се поделиле би била информацијата на Ливиј (31.46.4) дека

а не докажува дека толкувањето на Φ. Волбанк е точно. Зашто, од вкупно 92 примера, колку што се среќаваат кај Полибиј, глаголот συμμιγνύναι само на три (или на четири места, ако се вклучи и 16.10.1) недвосмислено има значење на ‘повторно се придружува/се вклучува’.¹⁴ Во зависност од контекстот, глаголот има повеќе значења – ‘се среќава, наидува, приоѓа, се упатува кон, се здружува, се придружува’, а поретко и ‘бие битка’. Според тоа, иако не е сосема невозможно, сепак преводот на μηδέπω συμμιχθέναι со „сè уште не се вратил во судирот“ не изгледа многу уверливо¹⁵ и попрво личи на толкување одошто на превод.

Значи, од формален аспект, работите се сосема јасни. Прашањето е што точно Полибиј сака да каже со ова. Кога би била во целост зачувана XVI книга, тогаш не би имало никаква дилема, но вака како што стојат работите, значењето на μηδέπω συμμιχθέναι не е сосема јасно. Зашто во контекст на воени операции, глаголот, во суштина, означува маневрирање и групирање на разни воени одреди, но во ниту една прилика не се употребува за да се означи и почеток на воени дејства. Ова е важно зашто ако битката кај Лада ѝ претходела на онаа кај Хиос и ако Полибиј во анализата сакал да посочи дека Атал сè уште се немал вклучено во војната, тогаш изборот на συμμιγνύναι изгледа крајно невообичаено, па дури и невешто. Најочекувано би било тој да го искористи συμπολεμεῖν. Но, со оглед на тоа што συμπολεμεῖν кај Полибиј се среќава само 11 пати, поверојатно е дека тој би го употребил или πολεμεῖν (кое се среќава 140 пати) или пак ἐπιβάλλειν (кое се среќава 198 пати).¹⁶ Всушност, за обата глагола можат да се најдат добри паралели токму во контекст на настаните од 201 г. ст. е. Според Полибиј, „τοῦ δὲ Φιλίππου βουλομένου διδάσκειν ὅτι Ῥόδιοι τὰς χεῖρας ἐπιβάλοισιν αὐτῷ κτλ“;¹⁷ истиот израз Филип (односно Полибиј) го употребува и на конференцијата во Никаја, каде што вели: „(...) οὐ γὰρ ἡμεῖς Ἀττάλῳ πρότεροι καὶ Ῥοδίοις τὰς χεῖρας ἐπεβάλομεν, οὗτοι δ’ ἡμῖν ὁμολογουμένως.“¹⁸ Исто толку индикативен е и еулогичумот на Теофилиск, каде што Полибиј вели: „(...) νῦν δ’ ἐκεῖνος ἀρχὴν πολέμου ποιήσας ἠνάγκασε μὲν τὴν αὐτοῦ πατρίδα συνεξαναστῆναι τοῖς καιροῖς, ἠνάγκασε δὲ τὸν Ἀτταλον μὴ μέλλειν καὶ παρασκευάζεσθαι τὰ πρὸς τὸν πόλεμον, ἀλλὰ πολεμεῖν ἐρρωμένως καὶ κινδυνεύειν.“¹⁹

Значи, кога Полибиј сака да го истакне почетокот на војната меѓу Филип од една и Родос и Пергам од друга страна, ги ползува или πολεμεῖν или ἐπιβάλλειν, чие значење е сосема јасно и недвосмислено. Токму поради тоа претпоставката дека зад изразот μηδέπω συμμιχθέναι се крие почетокот на војната меѓу Филип и Атал ми изгледа крајно неуверливо и претпочитам да го преведам со „сè уште

за време на нападот на Пергам, Атал се обидел да ги убеди Ајтолците да се вмешаат во војната и да го свртат вниманието на Филип кон Македонија.

¹⁴ Целосниот список каде што се наведени сите примери е приложен кај: A. Mauersberger et al., *Polybios-Lexikon*², s.v. συμμίγνυμι. Cn. LSJ9 s.v. συμμιγνυμι.

¹⁵ pace John Briscoe, *A Commentary on Livy, Books XXXI–XXXIV*, Oxford, 37 n. 4.

¹⁶ A. Mauersberger et al., *Polybios-Lexikon*², s.vv. συμπολεμεῖω, πολεμεῖω, ἐπιβάλλω.

¹⁷ Pol., 16.34.5: „А кога Филип сакаше да покаже дека Родосјаните први го нападнале (...)“

¹⁸ Pol., 18.6.2: „Имено, и тие признаваат дека јас не ги нападнав прв Атал и Родосјаните.“

¹⁹ Pol., 16.9.4: „Започнувајќи ја војната, ја принуди татковината да се исправи пред предизвикот, а пак Атал не само да планира и да се подготвува за војна, туку ревносно да завојува и да се соочи со опасноста.“

не пристигнал“ или пак (подоследно на текстот) „сè уште не се вклучил“, при тоа имајќи ја на ум претпоставката дека по битката кај Хиос, Атал заминал да ја брани сопствената територија, а пак родоската флота да ја брани родоската пераја. Тоа што Полибиј во овој случај го користи *μηδέλω* воопшто не пречи за ваквиот заклучок, зашто тука не станува збор за контраст меѓу *μηδέλω* од една и *οὐδέ πω* од друга страна, бидејќи тие имаат исто значење на „сè уште не“; всушност, разликата во апсолутното значење ја носат *μηδέλω* и *οὐδέλω*.²⁰ Според тоа, исечокот со кој и започна анализата би можел да се преведе со следниве зборови:

„Кога завршила поморската битка кај Лада и Родосјаните биле отстранети од патот, а Атал сè уште не се вклучил, Филип, очигледно, можел да заплови за Александрија. Овој пример најубаво ја покажува разулавеноста на Филип кога постапил така.“

Според сè што беше кажано, може да се заклучи дека, во суштина, ниту анализата на постапките на Филип, ниту пак изборот на зборови на Полибиј не се убедливи како што може да изгледа на прво читање и воопшто не би можеле да се земат како одлучувачки аргумент во дискусијата за редоследот на битките кај Хиос и кај Лада.

2. Вториот проблем се однесува на теоријата на М. Оло, според кого, фактот што Полибиј во полемиката со Антистен и со Сенон за битката кај Лада не го наведува родоскиот наварх по име покажува дека тоа не бил славниот Теофилиск²¹ и заклучува дека прво е биена битката кај Хиос.²² Р. Бертхолд се обидува да го побие овој аргумент со тоа што истакнува дека во оваа прилика Полибиј полемизира со Антистен и со Сенон и не дава детален опис на битката, па според тоа името на навархот воопшто не е важно.²³ За да може правилно да се оцени за што станува збор, текстот треба да се разгледа во целост:

Од следниве примери ќе стане јасно што сакам да кажам. Споменативе автори се сложуваат дека во поморската битка кај Лада во поединечен бој, две родоски пентери заедно со посадите им паднале во рацете на непријателите; а кога еден брод, бидејќи бил оштетен и пропуштал вода, го подигнал резервиот јарбол за да побегне од опасноста, повеќето што се наоѓале во близина го сториле истото и испловиле кон отворено море, по што навархот останал со малку бродови и бил принуден да го стори истото. Неповолните ветрови ги принудиле да се усидрат на територијата на Миндос, а следниот ден испловиле и преминале на Кос; непријателите, пак, ги приврзале пентерите, се усидриле кај Лада и се сместили во родоскиот логор. Крајно возбудени од тоа што се случило, жителите

²⁰ *LSJ*⁹ s.vv. *μηδέ-πω*, *οὐδέ πω*, *οὐδέλω*, *οὐδέλω*.

²¹ Теофилиск починал од раните здобиени во битката кај Хиос (Pol., 16.9.1).

²² Maurice Holleaux, „L'expédition de Philippe V en Asie en 201 av. J.-C.“, *REA* 22/1920, 245–246; Walbank, *HCP* II, 497 (кој е, сепак, порезервиран и истакнува дека сам за себе, овој аргумент не е одлучувачки).

²³ Richard D. Berthold, „Lade, Pergamum and Chios...“, 153–154.

на Милет не само на Филип туку и на Хераклејд им доделиле венец кога овие пристигнале. Откако ги наведуваат овие детали кои јасно сведочат за родоскиот пораз, обајцата (sc. Сенон и Антистен) истакнуваат дека и во поединечните борби и во битката воопшто победиле Родосјаните, иако во пританејот сè уште се чува извештајот за текот на битката што до булето и до пританите го испратил навархот и е во согласност со мојот, а не со приказите на Сенон и на Антистен.²⁴

Како што може да се забележи, критиката на Р. Бертхолд е апсолутно оправдана при првото споменување на родоскиот наварх, зашто навистина станува збор за еден крајно збиен и скратен приказ на битката кај Лада. Меѓутоа, тоа не може да се каже и за второто споменување на навархот. Имено, токму во вториот дел од пасусот лежи острицата на нападот, односно критиката на Полибиј. Агонистичкиот, односно полемичкиот дискурс е една од карактеристиките на класичната историографија што се среќава уште во делата на Хекатај, Херодот и на Тукидид. Полемиката со претходните и со современите автори кај историографите исполнува низа функции – корекција на прикази и на информации, методолошка критика итн., па сè до промоција на сопственото дело и на супериорноста во методологијата,²⁵ а можеби најважно од сè е што полемиката е едно од најважните средства за самоидентификација и издвојување од другите историографи.²⁶ Со оглед на тоа што Полибиј повеќе од кој и да е друг историограф се впушта во методолошки дискусии, не изненадува тоа што кај него доминира полемичкиот дискурс и кулминира со XII книга, која во целост им е посветена на методолошките проблеми и на полемиката, пред сè, со Тимај од Тавромениј.²⁷ Веќе ова е доволно за да се запрашаме дали Полибиј, кој ѝ посветувал толку време и внимание на полемиката со другите историографи, во оваа прилика не би го споменал Теофилиск, ако тој бил авторот на извештајот до пританите, за дополнително да ја потенцира својата поента.

Се разбира, ова не нè принудува веднаш да инсистираме на тоа дека навархот кај Лада не е Теофилиск, особено што секој полемички екскурс кај Полибиј нема еднаква вредност – неговите аргументи и анализи често се исто толку субјективни колку и приказите на историографите со кои полемизира и ги критикува.²⁸ Кога би било ова сè што може да се каже, тогаш аргументацијата на М. Оло навистина би изгледала мошне неубедливо. Меѓутоа, не смее да се заборава дека во овој случај полемиката со Антистен и со Сенон не се должи толку на методолошките интереси на Полибиј колку што се должи на желбата

²⁴ Pol., 16.15.

²⁵ Види: John Marincola, *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge, 1997, 217–236; Christopher A. Baron, *Timaeus of Tauromenium and Hellenistic Historiography*, Cambridge, 2013, 113–137.

²⁶ cf. Nikos Mitsios, *The Shaping of Narrative in Polybius*, Berlin-Boston, 2013, 128.

²⁷ Литературата за полемичкиот елемент кај Полибиј е извонредно бројна. E.g. Paul Pédech, *La méthode...*, 355–404, *passim*; Frank W. Walbank, „Polemism in Polybius“, *JRS* 52.1–2/1962, 1–12.; Kenneth Sacks, *Polybius on the Writing of History*, Berkeley - Los Angeles - London, 1981. Поважните трудови на оваа тема се наведени кај: John Marincola, *Greek Historians*, Oxford, 2001: 133 n. 93.

²⁸ cf. Peter A. Brunt, „On Historical Fragments and Epitomes“, *CQ* (n.s.) 30.2/1980, 480.

да докаже дека неговиот приказ е поточен и затоа треба да се претпочита во однос на оние на двајцата родоски историографи. За Полибиј е посебно важно да се дистанцира од нивните дела по прашањето за битката кај Лада зашто на повеќе места во XVI книга може убаво да се забележи дека во други прилики ги ползувал како главни извори.²⁹ Ваквиот заклучок може да се поткрепи со уводот во полемиката (16.14):

„Бидејќи некои автори на посебни историски дела пишувале за периодот во кој спаѓаат настаните во Месенија и споменатите поморски битки, би сакал накратко да зборувам за нив; но не за сите, туку само за оние што ги сметам достоинствени за споменување и за детално иследување. Станува збор за Родосјаните Сенон и Антистен, кои сметам дека заслужуваат да бидат споменати од повеќе причини – тие биле современици на настаните, учествувале во државните работи и не пишувале заради лична корист, туку за слава и исполнување на должноста како државници. Бидејќи пишувале за истите собитија за кои пишувам и јас, морам да ги споменам за да не се случи онаму каде што се разидуваме, читателите желни за знаење да ги следат нив наместо мене само поради името на нивната татковина и верувањето дека Родосјаните се највешти во поморските работи.

Прво, обајцата велат дека битката кај Лада не била помала од онаа кај Хиос, туку била пожестока и поопасна и во поединечните судири и воопшто земена во целост, а победата им припаднала на Родосјаните. Можам да дозволам дека авторите треба да се наклонети кон своите татковини, но не и да наведуваат работи за нив што се очигледно спротивни на собитијата. И онака се доволни грешките што произлегуваат од незнаењето на авторите, а кои поради човековата природа тешко можат да се избегнат. Но, ако наведуваме лажни прикази заради татковината или пријателите или пак за корист, по што ќе се разликуваме од оние што го прават тоа за да си се обезбедат за живот? Зашто тие сè одмеруваат според сопствената корист и со тоа ги обезвреднуваат сопствените дела, како што и државниците што се водат од сопствената омраза или пак наклонетост доаѓаат до истиот исход. Затоа читателите треба ревностно и внимателно да ги бараат ваквите грешки, а пак авторите да се чуваат од нив.“

Дури сега во целост можеме да го согледаме огромниот влог во дискусијата. За Полибиј е извонредно важно да докаже дека неговиот приказ е точен од две причини: прво и сосема очигледно, за да покаже дека читателите треба да ја прифатат неговата верзија на настаните; второ, за уште еднаш да ја докаже

²⁹ Види: Dominique Lenfant, „Polybe et les “fragments” des historiens de Rhodes Zénon et Antisthène (XVI 14-20)“ in G. Schepens & J. Bollansée (eds.), *The Shadow of Polybius. Intertextuality as a research tool in Greek Historiography*, Paris, 2005, 183–204; Hans-Ulrich Wiemer, „Zenon of Rhodes and the Rhodian view of history“ in B. Gibson and T. Harrison (eds.), *The world of Polybius: essays in honour of F. W. Walbank*, Oxford, 2012; Walbank, *HSP II*, 517–525.

супериорноста на својот пристап и на својата методологија, зашто покажува дека иако ги ползува како извори, сепак е сосема свесен за нивните недостатоци и секогаш е внимателен во преземањето и анализата на информациите. Верувам дека токму во овој аспект од полемиката лежи (за жал, кратката) аргументација на М. Оло – зошто при полемиката со двајца познати родоски историографи за настани што се однесуваат директно на Родос, Полибиј не се повикува на Теофилиск.³⁰ Ова е уште поважно зашто Антистен и Сенон биле современици на овие настани, за разлика од Полибиј, кој се претпоставува дека се родил околу 200 г. ст. е.³¹ Како водечка личност во отпорот и во борбата против Филип, авторитетот на Теофилиск би бил одлучувачки во полемиката, но само ако тој бил авторот на извештајот до булето и до пританејот. Според тоа, со оглед на огромното значење на целата полемика, фактот што авторот на извештајот до булето и до пританејот кај Полибиј само е наведен како *nauarkhos*, иако не докажува, сепак е навистина силна индикација за тоа дека Теофилиск не бил заповедник на родоската флота кај Лада.

Како што веќе беше споменато, поради фрагментарноста на изворите, конечен одговор на прашањето за редоследот на битките кај Хиос и кај Лада е невозможен, ниту пак значењето на *συμπεριγύνησι* и полемиката на Полибиј со Антистен и со Сенон се единствените аргументи во дискусијата за редоследот на Хиос и на Лада. Па сепак, ако ништо повеќе, се надевам дека со оваа куса дискусија беше покажано дека еден од најважните аргументи за датирањето на битката кај Лада пред онаа кај Хиос и не е толку уверлив како што навидум се чини, додека пак еден од аргументите за спротивниот редослед заслужува повеќе внимание од тоа што вообичаено му се посветува.

³⁰ Maurice Holleaux, „L' expédition de Philippe V...“, 246.

³¹ v. Arthur M. Eckstein, „Notes on the Birth and Death of Polybius“, *AJPh* 113.3/1992, 387–406. Дури и да се прифати горната хронолошка рамка за животот на Полибиј, односно дека се родил околу 210 г. ст. е. – теорија што, генерално, не е прифатена и не може да се поткрепи со силни аргументи (види: Brian McGing, *Polybius' Histories*, Oxford, 2010, 130–131) – тој повторно не би можел да се смета за современик како што биле Антистен и Сенон. Имено, иако не може со сигурност да се утврди, општо е прифатено дека Антистен и Сенон се родени најдоцна до 220 г. ст. е., а можеби и неколку години порано.

СТАТИИ

УДК: 27-726.1:929Лав, архиепископ Охридски

ЛАВ ОХРИДСКИ И ТЕОЛОГИЈАТА ЗА БЕСКВАСНИЦИТЕ

*Виктор Недески*асистент на Православниот богословски факултет
„Св Климент Охридски“ – Скопје

Abstract

In his letters, Leo of Ohrid blames the Latins for four things: the use of Azymes (unleavened breads in Eucharist), fasting on Saturdays during Lent, not chanting Alleluia during Lent, and eating strangled meat (meat with blood). From these practices the first two are “Judaic”, the third is practical ritual, and the fourth is pagan. Of course, from all the accusations, Leo puts the emphasis on the use of unleavened breads, whereby he sets the beginning of the question of the Azymes. This dispute will grow into a fierce theological and dogmatic struggle between the Eastern and Western church tradition in terms of what should be the bread (leavened or unleavened) used in the Holy Eucharist. This liturgical difference is one of the key theological questions that led to the schism in 1054. This article aims to present and analyze the profound theological arguments against the use of the unleavened bread presented in the letters of Leo of Ohrid.

Keywords: Leo of Ohrid, unleavened bread, liturgical practices.

Охридскиот архиепископ Лав¹ бил способен клирик и поранешен хартофилак на Константинополската патријаршија. За охридски архиепископ бил поставен во 1037 г. од тогашниот император Михаил IV² по смртта на архиепископот Јован. Личноста и богословските ставови на архиепископот Лав Охридски во однос на западното христијанство особено ќе се актуелизираат во 1053 г., кога тој испраќа едно послание со богословска содржина до епископот Јован Траниски во Апулија. По ова послание, Лав ќе напише уште две посланија со иста тематика. Со овие посланија „за бесквасниците и за саботите“³, архиепископот Лав имал

¹ Најновата библиографија за Лав Охридски заедно со изданието на посланијата и аскетската расправа на Лав е: Elmar Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid (1037-1056) Leben und Werk (mit Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst)*. Bamberg 2007. Како што подвлекува Принцинг (Prinzing), Бутнер (Büttner) прави подобро критичко издание на трите посланија на Лав со коментари и со германски превод. Günter Prinzing, „The Autocephalous Byzantine Ecclesiastical Province of Bulgaria/Ohrid“, *Bulgaria Mediaevalis*, 3/2012, 370.

² За ова прашање види: Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*. Darmstadt 1980 (1st edition Leipzig 1902), 8; Paul Gautier, *Théophylacte d' Achrida discours, traités, poesies*. Thessalonique 1980, 30–31; E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 26–28.

³ „(...) περί τῶν ἀζύμων καὶ τῶν σαββάτων“. E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 180–193.

за цел да ги заштити христијаните во Јужна Италија од латинските литургиски традиции⁴. Посланијата на Лав Охридски упатени и до папата и до латинските епископи не се вистинската причина за големиот раскол, но несомнено ќе одиграат суштинска улога во настаните од 1054 г. Воопшто не е случајно тоа што Лав ја има протагонистичката улога во овие настани. Како охридски архиепископ, Лав, неоспорно, се соочил со латинските богослужбени традиции, кои претходно биле воведувани на територијата на неговата архиепископија од страна на западните мисионери. Тоа се покажува од фактот што Лав имал потреба да ги изрази своите богословски ставови во однос на одредени латински практики пред својата паства на сидовите на охридската катедрала.

Така, во моментот кога Јован Траниски побарал византиска апологија за источните богослужбени практики наспроти западните, кои биле наметнати на византиските територии во Јужна Италија, Лав бил најсоодветната личност за да состави ваков текст, бидејќи и самиот се соочувал со истите практики на територијата на Охридската архиепископија. Ваквиот став го оправдува и фактот што Лав се занимава со богослужбените практики, а не со догматските разлики, кои воопшто не се тема на посланијата. За историските околности, како и за последиците од овие посланија напишавме одделна статија⁵. Во оваа пригода би сакал да направам анализа на теолошките ставови на Лав за бесквасниците, што е и главната тема на посланијата.

Во своите посланија Лав Охридски ги обвинува Латините за 4 нешта: бесквасните лебови, постот во сабота, непеењето Алилуја во постот и јадењето удавени животни. Од овие практики првите две се јудејски, третата е практична богослужбена, а четвртата е незнабожечка. Секако, од сите обвиненија, Лав го става акцентот на употребата на бесквасните лебови, со што го поставува почетокот на прашањето за бесквасниците. Овој спор ќе прерасне во жестока богословска и догматска борба помеѓу источната и западната црковна традиција во однос на тоа каков треба да биде лебот (квасен или бесквасен) кој се користи во светата евхаристија. Оваа богослужбена разлика е и едно од клучните богословски прашања кои довеле до расколот во 1054 г.

Што се однесува на историјата на бесквасните лебови во Црквата, важно е да се нагласи дека тие се остаток од јудејските традиции. Уште во најраниот

⁴ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*. Lipsiae et Marpurgi 1861, 56–64; E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 180–193. Авторот на новото критичко издание Бутнер смета дека „римскиот епископ“ што е означен како примач во насловот на посланието не е Јован Траниски, туку патријархот на Венеција, Градо Доминик Маранго (E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 42–43, 194–196). Ова тврдење е спротивно на она во латинскиот превод на посланието, каде што Јован Траниски се наведува како примач. Латинскиот превод е публикуван од К. Вил (C. Will, *Acta et scripta...*, 61–64). Јован Траниски бил латински епископ кој ја држел и канцеларијата на патријаршискиот сингел, односно бил претставник на Константинополската патријаршија во Јужна Италија, бидејќи регионот сè уште се наоѓал под византиска управа. Види: Martin Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*. Paris 1941, 190. За писмото на Лав Охридски види исто и: Алексей Бармин, *Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX–XII веков*. Москва 2006, 127–129.

⁵ Оваа статија ќе биде публикувана во годишникот за 2018 г. на Православниот богословски факултет „Свети Климент Охридски“ од Скопје.

период на црковниот живот, меѓу првите христијани се забележуваат поделени мислења за тоа што и во колкава мера Црквата треба да прифати од старите јудејски традиции. Околу употребата, пак, на бесквасните лебови, клучно е да се нагласи тоа дека во изворите го среќаваме податокот дека бесквасници користеле првите еретици: јудео-христијаните евионити⁶ во II век, а подоцна јаковитите⁷, аполинаристите и др. Следствено, и источните црковни отци од првото илјадалетие пишуваат против бесквасниците во контекст на нивната употреба од страна на овие еретички групи, изразувајќи построги или поблаги ставови во зависност од богословските и од црковно-историските прилики⁸. Важно е да се нагласи дека меѓу источните отци се среќаваат и такви како Свети Теодор Студит, за кого прашањето за природата на лебот нема никакво значење бидејќи, како што вели тој, „по осветувањето тој веќе не е ниту квасен, ниту бесквасен, туку е тело и плот на нашиот Господ“⁹.

За тоа од кога започнува употребата на бесквасните лебови во западната богослужбена традиција се поставени повеќе теории. Она што со сигурност може да се потврди е дека прашањето за бесквасниците како практика на западната црковна традиција за првпат официјално се поставува во IX век од страна на папата Николај I (858–867 г.), кој побарал од архиепископот на Мајнц, Љутберт (863–889 г.), да се свика собор на германските епископи, што и се случило во мај 868 г. во Вормс, кадешто меѓу другите учења и практики на западната црква, кои биле разгледани и потврдени, била и употребата на бесквасниците.¹⁰

Кога зборува за бесквасниците, Лав, секако, користи некои од аргументите на отците кои пишувале за нив претходно, поставувајќи ги во актуелниот контекст. Но, тој презентира и одредени оригинални ставови и заклучоци, што ја истакнува неговата богата богословска мисла. Така, во неговите посланија се нагласуваат два главни аргумента против употребата на бесквасниците. За него оваа практика е показател за: 1. навраќањето кон јудејските обичаи, што е индикатор за неразбирањето на Божјата иконимија, и 2. неразбирањето на етимологијата на зборот „леб“ и на симболиката на квасецот и на солта.

1. Бесквасниците се јудејска практика, а јудејското како старозаветно се укинува

За почеток, Лав нагласува дека треба да се направи сериозна дистинкција помеѓу она што е јудејско, односно Мојсеево и она што е Христово и новозаветно. Практикувањето, пак, на бесквасниците е само почеток на воведувањето на јудејски практики во христијанството, како што се обрезанието, законската пасха и сл. Затоа Лав уште на почетокот на своето Прво послание карактеристично нагласува: „Така, бесквасниците и саботите кои ги држат тие беа востановени

⁶ Епифανίου Κύπρου, *Κατά αιρέσεων Α'*, 2, 16, PG 41, 432B

⁷ Πέτρου Αντιοχείας, *Επιστολή Β'*, 23, PG 120, 777A.

⁸ Види: Μεγάλου Αθανασίου, *Περί τών αζύμων*, PG 26, 1328; Ιωάννου Δαμασκηνού, *Περί τών αζύμων*, PG 94, 367. 95, 388–389.

⁹ „(...) μετά δέ τό άγιασθῆναι οὔτε ένζυμος, οὔτ' άζυμος, αλλά σῶμα καί σάρξ του Κυρίου ήμῶν.“ Θεοδώρου Στουδίτη, *Υποτύπωσις καταστάσεως τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, PG 99, 1719.

¹⁰ PL 119, 1201–1212.

од Мојсеј; нашата, пак, пасха е Христос, за да не се озакони спротивно на тоа – и обрезанието и законската пасха кои се практикуваа претходно, а кога тоа се укина, нашето се обнови.¹¹ Како што кажавме претходно, опасноста од ова постоела и во првата Црква, што, секако, било разрешено од Апостолскиот собор во Ерусалим¹². Токму затоа во Второто послание¹³ Лав директно ќе се повика на овој собор и на одлуките донесени на него, покажувајќи дека од самиот почеток Црквата го разграничила јудејското од христијанското.

За архиепископот Лав проблемот со бесквасниците е многу подлабок од обична традиција и форма и според него, тој ги допира суштинските постулати на христијанската вера и разбирањето на Божјата икономија. Токму затоа Второто послание за бесквасниците го започнува со парафразирање на главните точки од историјата на човештвото од Адам, преку потопот и Ное, па сè до раслојувањето на народите и Божјиот повик до Авраам. Во продолжение, повикувајќи се на мошне вешто избраните зборови на Свети Григориј Богослов, Лав го изложува својот поглед кон Стариот завет и кон Мојсеевиот закон како транзициски период и завет, чија цел била да го доведе човештвото до евангелието, преку кое „сите станавме нов народ Христов“¹⁴. Така, несовершеноста на Стариот завет е поради човечката слабост и затоа одредбите дадени во него се снисходење кон стариот Израил.

Анализирајќи ја старозаветната историја, Лав особено се задржува на престојот на Јудејците во Египет, обидувајќи се да ги оправда бесквасниците единствено во контекст на околностите на избраниот народ, кој благодарение на Божјата заповед за бесквасниците, го избегнал египетскиот квас, преку што било уредено „да нема ни најмало општење со нив“¹⁵. Тука силно излегува на површина големото значење на симболиката и разбирањето на заедничарењето во Византија, како појава која длабоко навлегува во културолошките сегменти на општествениот и на личниот живот¹⁶. Така, во конкретниот случај, според тврдењето на Лав, дури и употребата на нејудејски, односно египетски квас од страна на Јудејците е првиот чекор кон верски синкретизам.

Многумина византиски богослови, кои во иднина ќе го третираат ова прашање, ќе гледаат директна поврзаност на бесквасниот леб со јудаизмот¹⁷. Оттука, и Михаил Кирулариј, Петар Антиохиски и други автори на антилатински листи ја

¹¹ „Τά γάρ ἄζυμα καί τά σάββατα ἐκεῖνοι φυλάττειν παρά του Μωσέως ἀνετάχθησαν· τό δέ ἡμέτερον πάσχα ὁ Χριστός ἐστίν ὅς ἵνα μὴν ομισηθῆ ἀντίθεος, καί περιετμήθη, καί τό νομικόν πάσχα ἐτέλεσε πρότερον· εἶτα ἐκεῖνο καταπαύσας, τό ἡμέτερον ἐκαινούργησε.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 180 (Ep. 1.8–12.)

¹² Дела 15.

¹³ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 214–216 (Ep. 2.113–123.)

¹⁴ „(...) οὕτω γεγόναμεν ἀντί ἑλλήνων Ἰουδαῖοι, καί ἀντί Ἰουδαίων νέος λαός ἅπαντες του Χριστοῦ.“ *Исчисто*, 208 (Ep. 2.28–29.).

¹⁵ „(...) διὰ τοῦτο οἰκονομῶν, τό μηδεμίαν αὐτοῦς ἔχειν κοινωνίαν μήτε τῆς εἰδωλολατρείας, μήτε τῆς ἄλλης κακίας καί πονηρίας τῶν Αἰγυπτίων.“ *Исчисто*, 208 (Ep. 2.36–38.).

¹⁶ За симболиката во Византија во контекст на спорот со Латините види: Tia M. Kolbaba, *Heresy and Culture Lists of the Errors of the Latins in Byzantium*. Toronto 1992 (докторска дисертација), 118–164.

¹⁷ Jaroslav Pelikan, *The Spirit of Eastern Christendom (600-1700)*. Chicago 1974, 177–178.

вклучуваат оваа практика во групата на јудејските. Тоа се одразува и на анализите на бесквасниците од страна на канонистите. Не наоѓајќи директни канони кои ја забрануваат употребата на бесквасниот леб, канонистите антиазимити се обидуваат да ги реинтерпретираат каноните кои забрануваат мешање со Јудејците. Така, на пример, седумдесеттиот апостолски канон забранува постење или празнување заедно со Јудејците, како и примање и прифаќање празнични дарови од нив, како што се бесквасните лебови. Коментарот на Валсамон се однесува токму на оваа забрана за употребата на бесквасниот леб во евхаристијата: „И штом јадењето на бесквасници од јудејските празнувања доведува до пад и одлачување, тогаш нема ли да им припадне истата осуда и казна на оние што се причестуваат со бесквасници како со тело на Господа?“¹⁸ Слично е и толкувањето на канонистите на единаесеттиот канон од Трулскиот собор, кој исто така забранува мешање со Јудејците¹⁹.

Покажувајќи го јудејското потекло на бесквасниците, Лав го прави вториот чекор, сакајќи да покаже дека она што е јудејско се укинува со Христовата пасха. Како момент на укинување на старото и воспоставување на новото, тој ја истакнува Тајната вечера, која е конечното исполнување на старозаветното заедничарење и востановување на новозаветната евхаристија. Токму затоа, природно, неколкупати во посланијата Лав прави впечатлив опис на Тајната вечера, користејќи различни новозаветни текстови кои го опишуваат овој настан. Впечатливо е тоа што најпрво го користи описот на овој настан од евангелистот Матеј, комбинирајќи го со другите синоптици, според кои вечерата се случила токму во периодот кога регуларно, законски, Јудејците јаделе бесквасници²⁰. Овој опис е избегнуван од повеќето источни отци, кои повикувајќи се на описот од евангелистот Јован како на попрецизен, наспроти синоптиците, се обидуваат да го постават овој настан пред празникот Бесквасници и на тој начин историски да ја оправдаат употребата на квасниот леб при востановувањето на евхаристијата. Ова е, всушност, и главниот аргумент на Свети Атанасиј Велики и на Свети Јован Дамаскин²¹ против употребата на бесквасниците. Зачудува тоа што Лав го превидува и воопшто не го користи овој аргумент против бесквасниците во ниту едно од своите посланија. Но, од аргументите што следуваат се добива впечаток дека Лав воопшто не се обидува да го разреши прашањето за тоа кога точно се случила Тајната вечера, туку она што го нагласува е начинот на кој била извршена и што означува тоа.

Во овој прв опис Лав ги дели настаните од епизодата за Тајната вечера на два дела: оние што ѝ припаѓаат на старозаветната пасха и оние што ја означуваат новата пасха. Првиот дел од вечерата за време на кој Христос објавува дека еден од учениците ќе го предаде, по што следува краткиот дијалог со Јуда, за Лав го означува крајот на јудејската пасха. Така, тој забележува: „И потоа: Кога се стемни, Тој седна на трпеза со дванаесетте. И кога јадеа им рече: 'Вистина

¹⁸ PG 137, 181.

¹⁹ PG 137, 551–553.

²⁰ „А во првиот ден од Бесквасници пристапија кон Исус учениците и Му рекоа: 'Господи, каде сакаш да ти приготвиме да ја јадеш Пасхата?'“ Мт. 26,17.

²¹ Види: Μεγάλου Αθανασίου, *Περί τών αζύμων*, PG 26, 1328; Ιωάννου Δαμασκηνού, *Περί τών αζύμων*, PG 94, 367. 95, 388–389.

ви велам: еден од вас ќе Ме предаде.²² И потоа, кога Јуда праша: 'Да не сум јас, рави?', му одговори: 'Ти рече.'²³ Во продолжение нагласува: „(...) до тука, о, луѓе Божји, е законската пасха."²⁴ Настаните што следуваат во описот на евангелистот, според Лав, означуваат почеток на еден нов настан, односно востановување на новата пасха. Така, Лав продолжува: „(...) потоа, додавајќи ја нашата таинствена, евангелистот вели: И кога јадеа, Исус зеде леб, го благослови и рече: 'Земете, јадете, ова е Моето тело.' И како ја зеде чашата, заблагодари, им даде и рече: 'Пијте од неа сите; зашто ова е Мојата крв на Новиот завет.'²⁵ Пишувајќи за бесквасниците, и Свети Атанасиј Велики го насочува вниманието кон Тајната вечера, како момент на востановување на новото служење²⁶. Во продолжение Лав ја толкува смислата на зборот „нов“ и последователно дека со востановувањето на новото, старото ја губи силата: „Велејќи нов, покажа дека тоа што е од стариот помина и се укина."²⁷

Сакајќи повторно да ја нагласи застареноста на Стариот завет и неговото исполнување од Христос и воспоставувањето на Новиот завет, Лав го цитира и го толкува апостолот Павле, кој во Посланието до Евреите ја разработува теоријата за воспоставување ново свештенство и служење по чинот Мелхиседек, различно од старозаветното Ароново свештенство²⁸. И во трите свои посланија, наведувајќи повеќе библски цитати и светоотечки извадоци, Лав се обидува да го аргументира својот став за „минувањето на сенката на законот“ и воспоставувањето на „новата благодат“ во Исуса Христа. „Христос е нашата пасха“²⁹, забележува

²² Мт. 26,17–21.

²³ Мт. 26,25.

²⁴ „Μέχρι μέν τούτου, ω του Θεοῦ ἄνθρωποι, τά νομικά πάσχα εἰσιν.“ *E. Büttner; Erzbischof Leon von Ohrid...*, 182 (Ep. 1.21–22.).

²⁵ „(...) εἶτα τά του μυστικοῦ καί ἡμετέρου προσθεῖς ὁ εὐαγγελιστής λέγει· Ἐσθιόν των δέ αὐτῶν, λαβῶν ὁ Ἰησοῦς τόν ἄρτον, ἔκλασε καί δέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, καί εἶπέ· Λάβετε, φάγετε· τοῦτο μου ἐστι τό σῶμα, τό ὑπέρ ὑμῶν κλώμενον. Καί λαβῶν ποτήριον, καί εὐχαριστήσας, ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο μου ἐστι τό αἷμα, τό τῆς καινῆς διαθήκης.“ *Истото*, 182 (Ep. 1.22–27.). Авторот користи комбинација на Мт. 26,26–27 (и на другите синоптици) со 1 Кор.11,23.

²⁶ „(...) κατέπαυσε μέν τοῖς χρόνοις του οἰκειοῦ κηρύγματος τό Πάσχα τό νομικόν, παρέδωκε δέ τό οἰκεῖον διά του δεῖπνου· διό μετά τό δεῖπνησαι, λαβῶν ἄρτον, καί κλάσας, παρέδωκε τοῖς ἀποστόλοις τό μυστήριον τῆς Καινῆς Διαθήκης αὐτοῦ καί Λειτουργίας.“ *Μεγάλου Αθανασίου, Περί τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1329.

²⁷ „Εἰπὼν δέ καινῆς, ἔδειξεν ὅτι τά τῆς παλαιᾶς παρήλθε καί ἐπαύθη.“ *E. Büttner, Erzbischof Leon von Ohrid...*, 182 (Ep. 1.27–28.).

²⁸ „Ἄλλ' ὅρα πάλιν τι ψάλλον περί του Χριστοῦ λέγει ὁ Δαυίδ· Σύ εἰ ἱερεὺς εἰς τόν αἰῶνα κατά τήν τάξιν Μελχισεδέκ, ὅς πρό του Μωσέως καί Ἀβραάμ ἀπό τε του οὐρανοῦ καί τῆς γῆς καί τῶν λοιπῶν κτισμάτων γνούς τόν Θεόν, παρθένος καί ἀγενεαλόγητος ἐν τοῖς λογίοις φερόμενος, καί ἀρχιερεὺς λεγόμενος, ἀναστάς ἔθυσεν αὐτῷ ἄρτον καί οἶνον, τήν καθ' ὑμῶν ἐν τούτοις ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ θεῖαν λατρείαν ἄνωθεν προτύπων· διά τοῦτο λέγει ὁ θεῖος ἀπόστολος ὅτι ἡ μὲν τελείωσις διά τῆς λευϊτικῆς ἀρχιερωσύνης ἦν, οὐ κἄν κατά τήν τάξιν Μελχισεδέκ, ἱερεὺς ὁ Χριστός ἐλέγετο, καί ὅτι μετατιθεμένης τῆσι ερωσύνης, ἐξανάγκης καί νόμου μετάθεσις γίνεται.“ *Истото*, 184186 (Ep. 1.53–62.).

²⁹ „(...) τό δέ ἡμέτερον πάσχα ὁ Χριστός ἐστιν.“ *Истото*, 180 (Ep. 1.9–10.).

Лав во Првото послание, а цитирајќи го 77/78 псалм, покажува дека таа е небесен, односно ангелски леб. Токму затоа и во Второто послание нагласува дека православната пасха е слика на небесната пасха³⁰.

Врз основа на изложените ставови и аргументи, Лав неколкупати доаѓа до радикалниот заклучок дека оние што принесуваат бесквасници немаат правото да се наречат христијани, зашто „се опрелестени оние што велат дека се христијани, а со Јудејците неразумно јадат бесквасници“³¹. Тие не ја разбираат тајната на Новиот завет и божествената икономија, бидејќи „ги практикуваат бесквасниците кои му припаѓаат на законот кој престанува со Христа“³². Според тоа, тие се „како Јудејци или опрелестени Ерменци“³³, но никако христијани. Опасноста од синкретизмот до кој доведуваат бесквасниците, Лав ја изразува и со повикот тие да бидат отфрлени „за да не сопразнуваме со Јудејците и со Ерменците и со јаковитите и со другите“³⁴. Овој негов став е во целосна согласност со неговото толкување на причината за тоа зошто на стариот Израил му биле дадени бесквасниците – за да не дојде до општење со Египќаните.

2. Етимологија на зборот „леб“ (ἄρτος) и симболиката на квасот и на солта

Откако успева да ја покаже застареноста на Стариот завет и неговото истиснување од страна на Новиот, Лав се насочува кон својот втор аргумент против бесквасниците, толкувајќи го значењето на зборот „леб“ (ἄρτος), кој е употребен во евангелскиот текст. Толкувајќи ја етимологијата на зборот, тој сака да покаже дека единствено квасниот леб е вистински леб, додека бесквасниците никогаш не се нарекувале лебови. Симболиката на значењето на овој збор, а и самата конституција на квасниот леб како животворен, вдахновен и издигнат нагоре поради квасот и солта, му дава на Лав аргументи за потврдување на неговата теорија. „Гледајте како лебот Го нарече Свое тело на Новиот завет, како животворно, вдахновено и како способно да дава топлина. Лебот (гр. ἄρτος), пак, кој се именува од: земам (αἰρώ) и превознесувам (ελαίρω) и издигнувам нагоре (φέρω ἐπί τὰ ἄνω), ги има топлината и издигнувањето од квасот и од солта.“³⁵ Од тоа што следува е очигледно дека Лав не е задоволен од своето етимолошко толкување имајќи на ум дека во грчкиот превод на Стариот завет сите лебови, вклучително и бесквасниците, принесувани на жртвеникот се именуваат како лебови. Затоа, дополнувајќи го своето толкување, овој пропуст го припишува

³⁰ „(...) τό ἡμέτερον πάσχα τύπος ἐστί του οὐρανόυ.“ *Истото*, 212 (Ер. 2.92–93.).

³¹ „(...) πλανῶνται οἱ λέγοντες εἶναι χριστιανοί, καί ἐσθίοντες μετὰ Ἰουδαίων κακοφρόνως τὰ ἄζυμα.“ *Истото*, 216 (Ер. 2.125–126.).

³² „(...) του νόμου ὑπό του Χριστοῦ παυθέντος, ἐπιτελεῖτε ὑμεῖς τὰ ἄζυμα.“ *Истото*, 210 (Ер. 2.51.).

³³ „(...) ὡς Ἰουδαῖοι καί οἱ πεπλανημένοι Ἀρμένιοι.“ *Истото*, 210 (Ер. 2.51–52.).

³⁴ „(...) ἵνα μή συνεορτάζωμεν τοῖς Ἰουδαίοις καί τοῖς Ἀρμενίοις καί τοῖς Ἰακωβίταις καί τοῖς λοιποῖς.“ *Истото*, 212 (Ер. 2.82–83.).

³⁵ „Ορᾶτε πῶς τήν γνώμην (?) αὐτοῦ ἐπί τῆς καινῆς διαθήκης ἐκάλεσε, ὡς ζωτικόν καί ὡς ἔμπουν καί ὡς θερμότητος ἐμποητικόν· ὁ γάρ ἄρτος, ἐκ του αἰρω, τό ἐπαίρω καί φέρω ἐπί τὰ ἄνω λέγεται, ἀπό τῆς ζύμης καί του ἄλατος τήν θερμότητα καί τήν ἔπαρσιν ἔχων.“ *Истото*, 182 (Ер. 1.28–31.).

на извесна произволност во употребата и на неодреденоста на значењето на овој термин во грчкиот превод на старозаветните текстови: „Во Стариот завет, пак, лебовите на предложението се нарекуваат лебови, но така се нарекуваат произволно и неодредено, како: Им даде леб небесен и леб ангелски јадеше човекот³⁶. И, солзите мои ми станаа леб дење и ноќе³⁷; и маната на овој начин се именува.“³⁸

За засилување на својата аргументација за употребата на квасен леб, а не на бесквасници, Лав освен на библиските текстови и терминологија, се повикува и на молитвите од анамнезата на двете најпознати литургии од византискиот тип – Василиевата и Златоустовата. Така, тој прашува: „Зошто ли, пак, и во светите тајни ние, свештениците, во молитвите на Свети Василиј и на божествениот Златоуст велиме: и зеде леб итн.? Исто така и чашата итн.“³⁹ На големиот авторитет на овие отци во источната литургиска традиција, а следствено и кај Лав Охридски, ќе се осврнеме и во наредното поглавје.

Освен на етимолошкото значење на зборот „леб“, Лав прави осврт и на силната симболика на самиот состав на лебот наспроти оној на бесквасниците, опишувајќи ги вторите како такви кои „во ништо не се разликуваат од бездушен камен и од земјена тула и ќерамида, приврзани долу за земјата и залепени за најсுவата глина“⁴⁰. Во овие ставови иако Лав не се повикува на некој од црковните отци, се забележува силното влијание на Свети Атанасиј Велики и на Свети Јован Дамаскин, кои квасот, брашното и солта, како компоненти на квасниот леб, ги гледаат како симболи на телото, душата и на умот, односно на полнотата на човечката природа во Христа, наспроти оспорувањето на ова од страна на аполинаристите и на монофизитите⁴¹. Потенцирајќи ја симболиката на бесквасниците во Стариот завет, како „симболи на злострадание и тага“⁴², Лав го прави следниот логичен чекор, покажувајќи дека оваа симболика на старозаветната пасха воопшто не е во склад со она што го означува новозаветната: „Нашата, пак, пасха е радост и веселие за сите и преку радоста од земјата нè пренесува на небесата, како што и квасот преку топлината на лебот, имајќи во себе сол и квас, е исполнет со секаква сладост; бесквасниот, пак, е сува глина, немајќи во себе ни квас ни сол.“⁴³

³⁶ Пс. 77,25.

³⁷ Пс. 41,3.

³⁸ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 182 (Ep. 1.36–39.)

³⁹ „Δία τι δέ καί ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις ἡμεῖς ἱερεῖς, ἐν ταῖς εὐχαῖς τοῦ ἀγίου Βασιλείου καί τοῦ θείου Χρυσοστόμου λέγομεν· Καί ἔλαβεν ἄρτον, καί τά λοιπάς ὁμοίως καί τό ποτήριον, καί τά λοιπά;“ *Истото*, 182 (Ep. 1.28–31.).

⁴⁰ „Τά δέ ἄζυμα οὐδέν διαφέρει λίθου ἀψύχου καί πηλοῦ πλινθίνου καί κεράμου, κάτω προσκολλώμενα τῇ γῆ, καί τῷ καταξήρῳ πηλῷ προσφυόμενα.“ *Истото*, 182 (Ep. 1.31–33.).

⁴¹ Μεγάλου Αθανασίου, *Περί τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1328 B; Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περί τῶν ἀζύμων*, PG 94,389A

⁴² „(...) κακοπαθείας ταῦτα καί λύπης σύμβολα εἰσιν.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 182 (Ep. 1.35–36.).

⁴³ „Τό δέ ἡμέτερον πάσχα χαρά καί εὐφροσύνη ὅλον ἐστι, καί ἐπαίρει ἡμᾶς ἀπό τῆς γῆς διά τῆς χάριτος πρός τόν οὐρανόν, ὥσπερ καί ζύμη διά τῆς ἰδίας θερμότητος τόν ἄρτον, ὅς

Понатака, Лав преку новозаветни цитати се обидува да го потенцира симболичкото значење на солта и на квасот, сакајќи со тоа да им даде евангелски основи на своите ставови и гледишта. „Или не Го слушате Христа Кој им вели на учениците дека Вие сте солта на земјата⁴⁴ и дека Царството небесно прилега на квас, што го зема жена и го клава во три мери брашно, дури не скисне сето^{45, 46}“ Во продолжение Лав дава алегориско толкување на параболата со брашното и со квасот, истакнувајќи ја симболиката на овие компоненти како предуслов за заедничарење со Триединиот Бог во заедницата на Црквата: „Жена ја нарекува светата Црква; трите мери се три шиника исполнети со благодат, таинствено соединување на Отецот и Синот и Светиот Дух, и ние преку Него живееме, и заедничариме, и постоиме⁴⁷ духовно; а оној што заедничари во глинените бесквасни нема ништо.“⁴⁸

Зафаќајќи се со толкување на новозаветните цитати во кои се споменува квасот, Лав не ги избегнува ниту критичните места во кои квасот се употребува во негативна конотација, како што е во извадокот 1 Кор 5, 1; 6–8, каде што се зборува за отстранување на стариот квас и „празнување со бесквасници“, или пак предупредувањето Христово до учениците да се пазат од фарисејскиот квас⁴⁹. Несомнено, овие места и биле користени како противаргументи од страна на Латините. Врз основа на овие извадоци, Лав ја поставува теоријата за двата кваса: „Постојат два кваса – еден е добродетелниот, од кој божествените апостоли целосно се потквасија со Бога и станаа светила на добродетелта кои светат во светот, (...) друг квас е оној на злобата, од кој се поткваси Јуда и Го предаде Христа.“⁵⁰

Поставувајќи ја оваа теорија, Лав го анализира и извадокот: „(...) малку квас го потквасува целото тесто“, кој се среќава во две Павлови посланија⁵¹. Во Посланието на апостол Павле до Коринтјаните, „малку квас“ се користи во негативен контекст. Тука Лав нагласува дека „малку квас“ се однесува на конкретен човек кој блудствувал со жената на својот татко, што, секако, било

καὶ ἄλατος καὶ ζύμης μετέχων, πάσης ἡδύτητος ἀνάμεστος ἐστί· τό δέ ἄζυμον μήτε ἄλς, μήτε ζύμην ἔχον, πηλός ἐστι ξηρός.“ *Истомо*, 182–184 (Ep. 1.39–43.).

⁴⁴ Мт. 5,18.

⁴⁵ Мт. 13,33.

⁴⁶ „Н οὐκ ἀκούετε του Χριστοῦ τοῖς μαθηταῖς λέγοντος· Ὑμεῖς ἐστε τό ἄλς τῆς γῆς; Καί· ὅτι ὁμοιωθῆ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ζύμη, ἣν λαβοῦσα γυνή, ἔκρυσεν εἰς ἀλεύρου σάττα τρία, ἕως οὐ ἐξυμώθη ὄλον.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 184 (Ep. 1.44–46.).

⁴⁷ Дела 17,28

⁴⁸ „Γυναῖκα τήν ἀγίαν ἐκκλησίαν καλεῖ· σάττα τρία τρεῖς εἰσι μόδιοι, πληρέστατοι ὑπάρχοντες, τήν χάριν· οἱ κρυφιομύστως τόν Πατέρα καί τόν Υἱόν καί τό ἅγιον Πνεῦμα αἰνίττονται, ἐν οἷς καί ἡμεῖς πνευματικῶς ἀεὶ ζῶμεν καί κινούμεθα καί ἐσμέν, ὧν οὐδόλως τό πῆλινον ἄζυμον μετέχει.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 184 (Ep. 1.46–50.).

⁴⁹ Лк. 12, 1.

⁵⁰ „Δύο οὖν ζῦμαι εἰσι, μιᾶ μέν ἡ κατ’ ἀρετήν, ἐν ἣ καί ζυμωθέντες οἱ θειοὶ ἀπόστολοι δι’ ὄλου του Θεοῦ καί τῆς ἀρετῆς γεγόνασιν ὡς φωστῆρες ἐν κόσμῳ λάμπαντες, καθο νοεῖται τό ὁμοιωθῆ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν τῇ ζύμῃ· ἑτέρα ζύμη ἡ τῆς κακίας ἐν ἣ ζυμωθείς Ἰούδας παρέδωκε τόν Χριστόν.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 182 (Ep. 1.28–31.).

⁵¹ 1 Кор. 5, 6; Гал. 5, 9.

опасно за средината, бидејќи било лош пример за сограѓаните. Така, според Лав, овој „малку квас“ нема никаква врска со евхаристискиот квасен леб и тука апостолот го користи квасот алегориски за да го истакне заразниот карактер на гревот. Лав не случајно се задржува на оваа фраза бидејќи, како што се гледа од подоцнежните антилатински творби, Латините ја користеле за да ја оправдаат употребата на бесквасниците. Така, според антилатинската листа на Константин (Кирил) Стилвис, кој пишува на почетокот на XIII век, Латините „не пишувале ’малку квас го потквасува целото тесто‘, туку ’го расипува‘, сакајќи на овој начин да ги отфрлат квасните лебови“⁵². Ова е показател на тоа дека Латините сакале квасот да го стават во негативен контекст и процесот на потквасување генерално да го окарактеризираат како лош штом води до расипување. Следствено, за нив, како нешто што доведува до расипување, квасниот леб не е соодветниот симбол за нетленото тело на Господ.

Во продолжение, зборувајќи за добриот квас и за солта како состојки на квасниот леб, Лав ги наведува примерите во кои овие состојки се користат во позитивен контекст во Новиот завет, а особено во Христовите зборови. Така, тој го поставува прашањето: „Доколку, пак, солта и квасот беа нешто лошо, тогаш зошто Христос во тоа име ги осоли учениците и ги поткваси со благодатта на Светиот Дух, поставувајќи ги за светлина на овој свет и живот?“⁵³

Заокружувајќи го прашањето за симболиката на бесквасните лебови во Првото послание, Лав го поместува и описот на Тајната вечера според Посланието на апостол Павле до Коринѓаните, каде што, меѓу другото, се вели: „Оти, кога ќе го јадете овој леб и кога ќе ја пиете оваа чаша, вие ќе ја објавувате смртта на Господа.“⁵⁴ Задржувајќи се на оваа фраза, Лав триумфално ја затвора полемиката со зборовите: „Бесквасните, пак, ниту потсетуваат на Господа, ниту ја објавуваат Неговата смрт зашто се Мојсееви и озаконети пред илјада и шестотини години и се укинуваат и престануваат во Новиот завет според евангелието.“⁵⁵ Така, Лав категорично ги отфрла бесквасниците и врз основа на својот „втор тип“ аргументи. Тој не се согласува дека ним може да им се даде нова симболика, па следствено, за новото е потребен и нов симбол.

⁵² „(...) οὐ γράφουσιν «μικρά ζύμη ὅλον τό φύραμα ζυμοῦ» ἀλλά «φθειρεῖ» ἐκ τούτου τό ἐνζυμον ἐκβάλλειν πειρώμενοι.“ Jean Darrouzès, „Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins“, *REB* 21/1963, 61.

⁵³ „Εἰ γάρ κακόν ἦν τό ἄλς καί η ζύμη, διά τι ὁ Χριστός ἐν τοῖς ὀνόμασι τού των τούς μαθητάς ἀλατώσας, καί τῆ χάριτι του ἁγίου ἀναζυμώσας Πνεύματος, φῶς αὐτούς του κόσμου καί ζωήν τέθεικεν (...).“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 184 (Ep. 1.50–53.).

⁵⁴ 1 Κορ. 11,25-26.

⁵⁵ „Τά δέ ἄζυμα οὔτε ἀνάμνησιν ἔχουσι του Κυρίου, οὔτε τόν θάνατον αὐτοῦ εὐαγγέλουσιν, ὡς μωσαϊκόν καί πρό χιλίων ἐξακοσίων ἐτῶν νομοθετηθέντα, καί διά τῆς καινῆς διαθήκης, ἦγουν του εὐαγγελίου, καταργηθέντα καί παυθέντα. Τά δέ ἄζυμα οὔτε ἀνάμνησιν ἔχουσι του Κυρίου, οὔτε τόν θάνατον αὐτοῦ εὐαγγέλουσιν, ὡς μωσαϊκόν καί πρό χιλίων ἐξακοσίων ἐτῶν νομοθετηθέντα, καί διά τῆς καινῆς διαθήκης, ἦγουν του εὐαγγελίου, καταργηθέντα καί παυθέντα.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 186 (Ep. 1.73–76.).

3. Ставовите на Лав за бесквасниците во контекст на неговото време

Обвинението упатено кон Латините за употреба на бесквасен леб во евхаристијата непосредно по посланијата на Лав го прифаќаат повеќемина источни црковни писатели. Така, Кирулариј е првиот по Лав кој во својата листа со обвиненија против Латините која е дел од Посланието до Петар Антиохиски го споменува и ова прашање. Во посланието тој ги критикува патријарсите на Ерусалим и на Александрија за прифаќање на „азимитите“ во своите храмови, како и за тоа дека и самите употребуваат бесквасници во богослужбата⁵⁶. Ова покажува дека прашањето за бесквасниците било во зародиш и се појавило како проблем помеѓу Охридската архиепископија и Константинополската патријаршија од една страна и папскиот трон од друга, па според тоа, во никој случај сè уште не може да се зборува за раскол помеѓу Истокот и Западот, туку за раскол помеѓу одредени помесни цркви. Тоа го потврдува и фактот што во текстот на анатемата од кардиналот Хумберт се споменуваат имињата само на охридскиот архиепископ и на константинополскиот патријарх, а не и на другите источни патријарси и архиепископи.

Понатака во истото послание, за грешките на Латините се вели дека „нивните практики кои се јудејски се следните: обвинението кое виси над нив во врска со бесквасниците (...).“⁵⁷ Трактатот *Opusculum Contra Francos* и Стилвис додаваат дека Латините „ги клеветат апостолот Петар и светите отци велејќи дека примиле таква традиција од нив“⁵⁸. Стилвис открива подетално познавање на латинската миса кога пишува: „Тие не земаат голем леб за да го прекршат и да го разделат, како што правеше Господ, принесувајќи го на тајната вечера, туку [тие земаат] мало парче бесквасен леб во форма на монета и тоа парче непрекршено го прима само славеникот.“⁵⁹

Ставовите на Источната црква за евхаристискиот леб, презентирани за првпат во посланијата на Лав Охридски, отсликуваат вистинска културолошка разлика помеѓу двете црковни традиции. Она што гледано од денешен аспект е тешко разбирливо е тоа зошто западната практика на употреба на бесквасните лебови на исток се препознава како еретичка. Меѓутоа, и во тоа време, за многумина од Латините овој став на истокот бил неразбирлив⁶⁰. Но, дел од објаснувањето за ставот на Ромеите за осудување на оваа практика лежи во тоа што, како што споменавме претходно, бесквасниците биле дел од претходните богословски спорови на исток. Така, во текот на несогласувањата со Ерменската црква во VI век, источните богослови во квасниот леб гледаат симбол на двете природи на Христос – божествената и човечката. Следствено, бесквасниците го

⁵⁶ PG 120, 781–796.

⁵⁷ *Истото*.

⁵⁸ J. Darrouzès, „Le mémoire de Constantin Stilbès...“, 63; Joseph Hergenrother (ed.), *Monumenta graeca ad Photium eiusque Historiam Pertinentia*. Ratisbon 1869, 64.

⁵⁹ J. Darrouzès, „Le mémoire de Constantin Stilbès...“, 63.

⁶⁰ Така, на пример, во преговорите за унија кои ги воделе латинските монаси со императорот Јован Ватаци во Никеја (1234 г.) тие само побарале Ромеите да престанат да ја нарекуваат еретичка латинската практика, а не и самите да се откажат од квасните лебови. Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*. New Brunswick 1979, 70–71.

симболизираше ерменското негирање на човечката природа во Христа. Оттука, кога се случил конфликтот со Латините, било сосема разбирлив чекор да бидат обвинети за монофизитизам поради употребата на бесквасници⁶¹.

4. Ставовите на Лав за бесквасниците изразени преку фреските во „Света Софија Охридска“

Освен во своите посланија, Лав мошне вешто ги вградил своите богословски гледишта за употребата на квасниот леб во евхаристијата во фрескоживописот на архиепископскиот соборен храм „Света Софија“ во Охрид. Со Лав како ктитор на храмот со сигурност можат да се поврзат оние фрески чие значење и порака се поклопуваат со ставовите изразени во неговите посланија. Особено внимание привлекува фрескоживописот во олтарниот дел, кадешто, природно, се насликани сцени со евхаристиска содржина, во кои се јавуваат нови содржини⁶². Литургиските теми во овој простор ги проучиле повеќемина истражувачи: Андре Грабар, Војислав Ј. Ѓуриќ, Алексеј Мијалович Лидов, Бранислав Тодиќ, Цветан Грозданов и др.⁶³ Првиот најточно ја испитал нивната иконографија, а вториот и третиот даваат догматско-литургиски толкувања, поврзувајќи ги со посланијата на Лав. Догматските и литургиските ставови на Лав се истакнати на фреските во „Света Софија“ не преку создавање нови сцени, туку со помош на нивните ситни иконографски детали и измени кои им даваат нови значења. Во други околности тие не би имале поголемо значење и не би привлечле особено внимание. Како што забележува Тодиќ: „Сè во олтарот на охридската црква навидум е познато, а во суштина ново и различно.“⁶⁴

Нашето внимание особено го привлекуваат средишниот дел од Причестувањето на апостолите, кој е целосно изменет⁶⁵, и двете сцени поврзани со Свети Василиј Велики, кои се единствени во византиската уметност. Новитет претставува

⁶¹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, т. 1, New York/London/Toronto 1991, 241.

⁶² Најцелосен опис на олтарните фрески се среќава во следните публикации: Петар Миљковиќ-Пепек, „Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата Св. Софија во Охрид“, *Зборник на Археолошкиот музеј I*, Скопје 1956, 37–67, т. I-XXXI; Richard Hamann-Mac Lean – Horst Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11 bis zum fruhen 14 Jahrhundert*. Giessen 1963, Plan 1–4, Abb. 4–25.

⁶³ André Grabar, „Les peintures murales dans le choeur de Sainte-Sophie d’Ohrid“, *СА* 15/1965, 257–265; Војислав Ј. Ѓуриќ, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 9–10; Алексеј М. Лидов, „Схизма и византијска храмова декорација“, *Восточно-христиански храм. Литургија и искуство*, Санкт-Петербург 1994, 17–25; Бранислав Тодиќ, „Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској“, *Византијски свет на Балкану*, т. 1, Београд 2012, 119–136; Цветан Грозданов, „Проучувања на живописот на Света Софија Охридска“, *Студии за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 24–34.

⁶⁴ Б. Тодиќ, „Архиепископ Лав – творац иконографског програма...“, 123.

⁶⁵ Светозар Радојчиќ, „Прилози за историју најстаријег Охридског сликарства“, *Зборник радова Визагинолошког института* 8-2/1964, 359–360; А. Grabar, „Les peintures...“, 259–260.

и серијата старозаветни претстави, кои во олтарот, со исклучок на некои кападокиски цркви⁶⁶, не се сликани уште од ранохристијанско време⁶⁷. Поставени во олтарниот дел, овие сцени несомнено се толкувани како праслики на Христовото овоплотување, на жртвата и на евхаристијата⁶⁸, што, секако, е во склад со византиското поимање на Стариот завет како праслика на Новиот⁶⁹. Токму затоа не е случајно и сликањето на крст во ореолот на средниот ангел од сцената *Гостопримството Авраамово*⁷⁰, како Христова праслика, како и сликањето на Христос старец на деновите на врвот на *Јакововата лествица*⁷¹. Не е случајно и поставувањето на првата сцена до *Причестувањето на апостолите*, а на втората до *Видението на Свети Василиј Велики*.

Дистинкцијата помеѓу старозаветното и новозаветното свештенство што ја прави Лав во посланијата, во фрескоживописот на „Света Софија“ се изразува и преку сликањето на четворицата старозаветни свештеници на влезот од храмот⁷². Така, овие свештеници „по чинот Аронов“ немаат пристап „зад завесата“, односно во олтарниот дел, кадешто се наоѓаат свештениците од новото свештенство „по чинот Мелхиседек“⁷³. Така, „оправданото“ присуство на старозаветните праслики во олтарот не го повлекува со себе и присуството на старозаветните свештеници, кои, според Лав, категорично немаат ништо заедничко со новозаветните.

Од новозаветните сцени во олтарот, како што споменавме, особено е карактеристичен централниот дел на *Причестувањето на апостолите*⁷⁴. Христос

⁶⁶ Catherine Jolivet-Levy, *Les eglises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique del'abside et des ses abords*, Paris 1991, 23, 38, 61, 77, 99, 132, 134, 167.

⁶⁷ Б. Тодић, „Архиепископ Лав – творец иконографског програма...“, 124.

⁶⁸ С. Радојчић, „Прилози за историју...“, 361-362; R. Hamann-Mac Lean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien...*, 183–185; A. Grabar, „Les peintures...“, 260–261; В. Ђурић, *Византијске фреске...*, 9; Алексей М. Лидов, „Образ Христа-Архиерея в иконографической программе Софии Охридской“, *Зограф* 17/1986, 5–20.

⁶⁹ Види: Paul Magdalino – Robert S. Nelson, *The Old Testament in Byzantium*. Washington 2010, 1–38.

⁷⁰ П. Миљковиќ-Пепек, „Материјали за македонската средновековна уметност...“, 45.

⁷¹ *Истото*, 49.

⁷² Петар Миљковиќ-Пепек, „Фреските во наосот и нартексот на црквата Св. Софија во Охрид“, *Културно наследство* 3/1966, 18, 21.

⁷³ Евр. 6, 19.

⁷⁴ За оваа фреска е доста пишувано. Освен наведените автори, види и: A. Grabar, „Les peintures...“, 259–260; R. Hamann-Mac Lean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien...*, 133–134; Ann Wharton Epstein, „The Political Content of the Painting of Saint Sophia at Ohrid“, *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik* 29/1980, 320; Christopher Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*. London 1982, 193–196; Viktoria Kepetzi, „Tradition iconographique et creation dans une scene de Communion“, *JOB* 32-5/1982, 443–451; Sharon E.J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries Programs of the Byzantine Sanctuary*. Seattle-London 1999, 51, 59, 83–84; Barbara Schellewald, *Vom Unsichtbaren zum Sichtbaren: Liturgisches Zeremoniell und Bild in Byzanz im 11. und 12. Jahrhundert, Riten, Gesten, Zeremonien. Gesellschaftliche Symbolik in Mittelalter und Fruher Neuzeit*. Berlin -New York 2008, 154–156.

е претставен под киворионот во небесниот олтар. Тој стои зад чесната трпежа на која е поставен путирот. Дискосот со квасен леб со крстовиден печат, Христос го држи на градите со својата лева рака, додека со десната благословува. Особеното истакнување на природата на лебот покажува дека тоа не е бесквасниот леб на јудејската пасха, туку вистинското тело Христово. Оваа сцена е, секако, претстава на небесната пасха, на што укажуваат ангелите ѓакони околу Христа и ангелите со покриени раце на бочните сидови кои им се приклучуваат на апостолите. Оваа сцена во склоп со богослужбените дејства во храмот е генијална презентација на ставот на Лав дека нашата пасха која се одвива во олтарот е слика на небесната претставена во фрескоживописот.

Претставувањето, пак, на апостолот Павле од десната Христова страна наспроти апостолот Петар кој е од левата, што е прв ваков случај во византиското сликарство, според некои истражувачи го претставува фаворизирањето на Лав на Павловите ставови и на неговата теологија за напуштање на старозаветното наспроти Петровите филојудејски ставови⁷⁵. На ваквото мислење наведува и тоа што Павле е најцитираниот автор во Посланијата на Лав. Овде е значајно и корисно да се наведе фактот што во подоцнежните антилатински листи се споменува и тоа дека Латините го негираат авторитетот на апостолот Павле и ги маргинализираат неговите посланија, бидејќи тој не бил еден од дванаесетте апостоли⁷⁶. Вистината е дека Латините, нагласувајќи ја својата теорија и теологија за првенството на папата како наследник на апостолот Петар, на некој начин ги маргинализирале сите други апостоли, потчинувајќи му ги на „врховниот Петар“.

На крајот ќе се осврнеме на уште две важни литургиски сцени на северниот сид, поставени во истата зона со Причестувањето на апостолите и со старозаветните фрески кои ги споменавме. На првата е претставено јавувањето на Христа на Свети Василиј Велики, а на другата Свети Василиј како служи литургија. За нивното идентификување е заслужен Андре Грабар, кој ги толкува врз основа на житието на свети Василиј од Псевдо-Амфилохиј Икониски⁷⁷. Според ова житие, непосредно пред пишувањето на литургијата, Свети Василиј го молел Бога да го вдахнови за да може да ја состави литургијата. Вечерта на светителот во видение му се јавил Христос, кој со апостолите служел литургија. Откако му пришол на Свети Василиј, Господ му кажал дека неговата молба е усlišана, по што Свети Василиј се разбудил и пристапил кон богослужење и кон составување на своите литургиски молитви. На фреската во „Света Софија“ е претставен заспаниот Василиј на одарот⁷⁸, а врз него Христос кој во устата му става свиток,

⁷⁵ Види: Б. Тодић, „Архиепископ Лав – творец иконографског програма...“, 126–127

⁷⁶ „Τὰς ἐπιστολάς του μεγάλου Παύλου του ἀποστόλου περιφρονοῦσιν ὅτι, φασιν, οὐτῶν δώδεκα γέγονεν οὐδέ αὐτόπτης Χριστοῦ, τὴν ἐνοδίον ἐκείνην φρικτὴν ὀπτασίαν ἢ θεοπτεῖαν καὶ τὰ του Χριστοῦ πρὸς τὸν ἀπόστολον ὑψηλὰ ῥήματα, τό σκευὸς τῆς ἐκλογῆς, καὶ τό φορεῖον του ὀνόματος αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν στιγμάτων καὶ τὸν τρίτον οὐρανόν καὶ τοὺς ὑπερβαίνοντας αὐτοῦ κόπους ἐν τῷ εὐαγγελίῳ καὶ τὸν καρπὸν τῶν καμάτων, τὴν πίστιν τῶν τοσοῦτων ἐθνῶν οὐδὲ λογιζόμενοι.“ J. Darrouzès, „Le mémoire de Constantin Stilbès...“, 63.

⁷⁷ A. Grabar, „Les peintures...“, 262–264.

⁷⁸ Грозданов ја толкува оваа сцена како *Јавување на Премудроста на свети Јован Златоуст* (Цветан Грозданов, *Слика јавувања Премудрости св. Јовану Златоусту у Св. Софији Охридској*, ЗРВИ 19/1980, 147–154). По неговото толкување се јавува поделеност

додека зад него се апостолите на чело со апостолот Павле. На следната фреска е насликан Свети Василиј пред светата трпеза како служи литургија, а зад него стои група свештенослужители. На трpezата се поставени евангелие, путир и квасен богослужбен леб со крстовиден печат. На отворениот свиток во рацете на Свети Василиј стојат зборовите од молитвата спомената и во житието: „Господи, Боже наш, кој си нè создал.“

Со овие две сцени конечно се истакнува ставот на Лав за Божјото вдахновение на најпознатата источна литургија, која како таква е единствениот добар модел за богослужение од кој треба да земе пример и западната црковна традиција, која преку употребата на бесквасниците, но и со други богослужбени практики различни од источните, отстапила од автентичното и боговдахновено служење. Во ова истакнување на авторитетот на Свети Василиј, како и на другите источни ерарси кои се насликани во олтарната конха, може да се види зародишот на обвинението против Латините застапено во повеќе антилатински листи⁷⁹ дека тие не ги почитуваат источните отци Василиј Велики, Григориј Богослов и Јован Златоуст.

Ова обвинение е одраз на еден клучен елемент во судирот помеѓу Истокот и Западот во средниот век. Оваа појава ја споменува Кирулариј⁸⁰, а подоцна и Стилвис, кој освен за непочитување на тројцата ерарси, ги обвинува Латините и за некористење на божествените литургии составени од Свети Василиј Велики и од Свети Јован Златоуст⁸¹. Токму и во своите посланија Лав Охридски најмногу се повикува на авторитетот на овие отци, истакнувајќи ги „молитвите на Свети Василиј и на божествениот Златоуст“ и повикувајќи се на зборовите на „Григориј Богословот“⁸². Но, во суштина, повеќето творби на овие источни отци не им биле достапни на западните христијани поради непознавањето на грчкиот јазик. Истовремено, творбите на западните отци, како што се блажените Августин и Ероним, не биле познати на исток. Така, овде не станува збор за непочитување, туку за непознавање. Јазичната бариера, всушност, била една од главните причини за поделбата помеѓу источната и западната богословска мисла.

во ставовите помеѓу истражувачите на оваа иконографска претстава. Без да заземеме став во однос на ова прашање, ќе истакнеме дека и ваквото толкување е во склад со нашето мислење за „авторитетот на тројцата ерарси“ во делата на Лав, за што зборуваме во продолжение.

⁷⁹ Освен двете антилатински листи наведени подолу, постојат уште две анонимни листи кои ги критикуваат Латините за ова прашање. Види: Алексей Павлов, *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян*. С.-Петербург 1878, 153; Juliette Davreux, „Le Codex Bruxellensis (Graecus) II 4836 (De Haerisibus)“, *Byzantion* 10/1935, 104.

⁸⁰ „Οὐτε μὲν τοὺς ἁγίους καὶ μεγάλους Πατέρας ἡμῶν καὶ διδασκάλους καὶ ἀρχιερεῖς, τὸν τε Θεολόγον φημί Γρηγόριον, καὶ τὸν Βασιλείον, καὶ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, τοῖς λοιποῖς συναριθμοῦσιν ἁγίοις, ἢ ὅλως τὴν διδαχὴν αὐτῶν καταδέχονται.“ PG 120, 793.

⁸¹ „ζ’. Τά θεόπνευστα τῶν μεγάλων φωστῆρων συγγράμματα καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, Χρυσοστόμου, Βασιλείου, Γρηγορίου, οὐδέχονται.“ J. Darrouzès, „Le mémoire de Constantin Stilbès...“, 62; „ιζ’. Τὴν παρά του μεγάλου Βασιλείου καὶ του Χρυσοστόμου ποιηθεῖσαν ἀκολουθίαν τῆς θείας ἱερουργίας τέλον ἀθετοῦσι“ *Истото*, 65.

⁸² „(...) ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις ἡμεῖς ἱερεῖς, ἐν ταῖς εὐχαῖς του ἁγίου Βασιλείου καὶ του θείου Χρυσοστόμου λέγομεν.“ E. Büttner, *Erzbischof Leon von Ohrid...*, 212 (Ep. 2.75–76.); „Ἡ οὐκ ἀκούητε του θεολόγου Γρηγορίου λέγοντος...“ *Истото*, 212 (Ep. 2.83–84.).

СТАТИИ

УДК: 904:625.7(497.721:497.732)“652”

АНТИЧКАТА ПАТНА КОМУНИКАЦИЈА
АСТИБО – ВИЗИАНУМ*Трајче Нацев*

вонреден професор на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

Звонимир Николовски

Управа за заштита на културното наследство на Р Македонија

Драган Веселинов

Центар за управување со кризи

Abstract

Road communication over the centuries has great significance for the development of cities. Of particular importance for the safety of people and goods transported through the roads are the road stations, which played the role of checkpoints for road protection. In our text, we will try to give a contribution to the study of the ancient road communication in the Republic of Macedonia, for the Astibo-Visianum route, which has not yet been processed.

Keywords: road communication

Трудот е резултат на археолошките истражувања и рекогносцирања изведени во Овчеполскиот (Македонија II Салутарис) и во Кумановскиот Регион (Дарданија) на авторите на овој труд. Оваа патна комуникација воедно претставува издвоен крак од дијагоналниот пат (Хераклеја – Пауталија) кон Дарданија. Иако некои научни работници се обидуваат оваа траса да ја прикажат како да е главниот дијагонален пат, сепак резултатите од истражувањето (2005 – 2015 година) го покажаа спротивното, односно дека главната траса на дијагоналниот пат од Астибо кон Пауталија продолжува по левиот брег на реката Брегалница кон Баргала, Виничко Кале, потоа преку Биглата продолжува кон Делчево, од каде што преку преминот Црна Скала оди на територијата на Тракија.¹

Античката патна комуникација од Астибо до Визианум поминува преку двата погореспоменати региони. Низ територијата на Овче Поле поминува покрај населбите: Крсто село – Криви Дол, Керамидница и Рамниште – село Мустафино, Сулејманец – Свети Николе, Широко Поле – село Мездра, Грамади

¹ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, Штип 2013, 53–58.

и Под Кукуноса (царински станици) – село Стањевци, од каде што патната комуникација продолжува кон Дарданија.

Во кумановската област, патот кој доаѓа од Астибо ги допирал нискиот превалец Кампур и врвот Асаница, каде што се вкрстуваат административните граници помеѓу селата Пезово и Кокошиње, и бил обезбеден од опидумиот на локалитетот Градишки Врв и од рударската тврдина кај селото Пезово, па се спуштал кон долината на Крива Река, покрај Големото Градиште кај селото Коњух. Западниот крак на патот, по долината на Крива Река, кај селата Бељаковце и Довезенце поминувал низ сè уште хипотетичката царинска станица Визианум во атарот на селото Клечовце.

Астибо

Врз основа на досегашните истражувања, Астибо со сигурност можеме да го сместиме на територијата на Штип, односно градот Астибо бил подигнат на акрополот и на источната падина на Исарот и на просторот на денешното маало Стар Конак. Во прилог на убијацијата, покрај поранешните истражувања објавени од Иван Микулчиќ², Виктор Лилчиќ³, Воислав Санев⁴, Звонко Белдедовски⁵ и Трајче Нацев⁶, се и најновите истражувања од Нацев,⁷ при што во подножјето на Исарот, при изградба на три индивидуални станбени објекти на улицата „Бел Камен“ бр. 3, 15 и 19 е откриен одбранбен ѕид од фортификацијата, граден од големи камени блокови со димензии 2 x 1,50 x 1 м. На истата улица, на бр. 33, при копање на потпорен ѕид е најдена мермерна глава, монети и остатоци од темели. Во североисточното подградие на Исарот, на сосема спротивната страна, исто така при изградба на станбен објект, во далечните 70-ти години од минатиот век е откриен ѕид со фрескомозаици и еден фрагмент од женска мермерна глава, најверојатно Афродита.

Населбата го достигнува најголемиот подем на крајот од 2 и во првата половина од 3 век. Во втората половина на 3 век варварските племиња, а пред сè Готите во 268 и во 269 година, продираат од север во периферните делови на Римското Царство и притоа ги пустошат населбите и градовите. Во овој период настрадало и Астибо.

² Иван Микулчиќ, *Антички градови во Р. Македонија*, Скопје 1999, 229, 231.

³ Виктор Лилчиќ, *Античка патна мрежа, Археолошка карта на Република Македонија*, Т. II, Скопје 1994, 112–118.

⁴ Воислав Санев, „Каталог на античките споменици во лапидариумот на Народниот музеј во Штип“, *Зборник на штипскиот Народен музеј*, III, Штип 1986, 94.

⁵ Звонко Белдедовски, „Прилог кон убијацијата на античкиот Астибо“, *Macedoniae acta archaeologica*, бр. 11, Скопје 1990, 151–156; Звонко Белдедовски, „Брегалничкиот басен во римскиот и раносредновековниот период“, *Зборник на штипскиот Народен музеј*, бр. VI, Штип 1990, 12; Звонко Белдедовски, „Проблемот на релација и убијација на античките градови Астибо и Транупара“, *Зборник на штипскиот Народен музеј*, бр. VII, Штип 1996, 9–23.

⁶ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот...*, 53–54.

⁷ Истражувањата се презентирани на научниот симпозиум во Самоков во 2016 година во трудот со наслов: Трајче Нацев, „Културната историја на градот Штип од антиката до доаѓањето на Османлиите“.

Континуитетот на живеење на овој простор, сепак, не е прекинат. Населбата егзистирала и во доцноантичкиот период, најверојатно под името Стипеон. Во прилог на ова е откриената градежна архитектонска и декоративна пластика од ранохристијански сакрални објекти, како сполии во фасадите на црквите „Св. Спас“ и „Св. Архангел Михаил“. Во дворното место на црквата „Св. Архангел“ се наоѓаат две колони од ранохристијанска базилика.

Градиште/Крсто село – Криви Дол

Утврдувањето Градиште, познато кај мештаните и како Крсто, е лоцирано на 500 м југоисточно од селото, на еден висок рид кој доминира над околината.⁸ На ридот има вештачка тераса со правец на протегање север – југ. Од утврдувањето се познаваат остатоци од одбранбениот ѕид, а на површината се среќаваат фрагменти од керамички садови, потоа градежна керамика (тегули и имбрекси). На утврдувањето се откриени и монети кои влегуваат во хронолошката рамка од 4 век пред н. е. до крајот на 6 век.

Од Градиште/Крсто патот продолжува кон Немашница – Рамниште и Керамидница – с. Мустафино.

Село Мустафино

Патната комуникација кај с. Мустафино во римскиот период била контролирана од населбата Немашница – Рамниште, а во доцноантичкиот период, кога таа престанала да егзистира, патот бил контролиран од населбата Керамидница.

Немашница – Рамниште. Населбата е лоцирана на 2,5 км североисточно од селото, до сегашниот колски пат кој води кон Буриловци.⁹ Таа е подигната на зарамнета тераса над Буриловска Река, на простор со површина од околу девет хектари. На површината на населбата, при археолошкото рекогносцирање е откриен богат археолошки материјал, фрагменти од керамички садови со разновидни форми: чинии, бокали, пехари, а секако најмногубројна е градежната керамика: тегули, имбрекси и тули. Монети не се откриени, но се најдени фрагменти од керамички садови, кои населбата ја сместуваат во римскиот период (1 – 4 век).

Керамидница. Населбата е сместена на 1,5 км северозападно од селото, на едно мало возвишение над Стануловска Река (сл. 1). По површината се среќаваат фрагменти од садова керамика, која ја детерминира населбата во доцноантичкиот период.¹⁰

Во подножјето на населбата, на десниот брег на Стануловска Река, во 2007 година беа изведени заштитни археолошки истражувања.¹¹ Во рамките

⁸ Звонко Белдедовски, *Археолошка карта на Република Македонија*, Т. II, 436.

⁹ Стефан Данев, Милан Ивановски, *Археолошка карта на Република Македонија*, Т. II, 354.

¹⁰ *Истото*, 354.

¹¹ Заштитни археолошки истражувања беа изведени во рамките на проектот *Заштитни археолошки истражувања на локалитети загрозени со изградбата на хидросистемот*

на истражувањето беше дефинирана некрополата на римската населба Немашница – Рамниште, која е на растојание од 800 м до 1 км од населбата (сл. 2).

Според анализата на подвижниот археолошки материјал, а посебно според откриените монети, кои многу точно хронолошки ја определуваат некрополата Керамидница кај с. Мустафино, можеме со сигурност да ја сместиме во римскиот период или поточно на крајот од 2 и во почетокот на 4 век¹². Откриените гробови, секако, го детерминираат локалитетот како некропола со кремирани покојници, но откриените археолошки структури дозволуваат да се изведе една посложена слика за начинот на погребување во римскиот период.¹³

Како паралели на слични и идентични некрополи откриени на нашата територија, кои кореспондираат не само по ритуалот туку и хронолошки, се издојуваат некрополите откриени на просторот помеѓу реките Брегалница и Струма. Интересно е тоа што тие се откриени на повисоки места (Црвено Поле – село Барбарово на Огражден, Бабунски – село Опила, Ранковци), така што споменатава некропола излегува од овие рамки како според висинската поставеност така и со територијалните карактеристики. Ова констатација ја издвојува некрополата Керамидница, но не ја исклучува од оваа група некрополи, туку ја збогатува и ја проширува оваа група римски погребувања и можеби ќе помогне да се дефинира идентитетот на кремираните покојници.

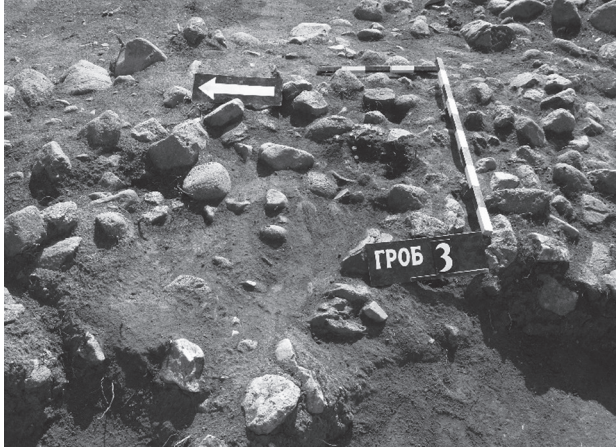

Сл. 1. Панорама на населбата Керамидница

„Злетовица“ во 2007 година под раководство на Трајче Нацев. Археолошките истражувања на локалитетот беа изведени од страна на м-р Златко Видевски.

¹² Трајче Нацев, *Трите ќерамитки, резултати од археолошките истражувања*, каталог, Штип 2009.

¹³ Извештај од археолошките истражувања изведени на локалитетот Керамидница – с. Мустафино.

Сл. 2. Гробна конструкција пред отворање

Сулејманец – Свети Николе

Населбата е лоцирана на 4 километри источно од Свети Николе (сл. 3). Во едицијата *Археолошка карта на Република Македонија* локалитетот е определен како римска населба и некропола и оваа детерминација се базира на податоци добиени по пат на рекогносцирање и случајни наоди.¹⁴ Од друга страна, според топографската слика на поширокиот регион, на овој локалитет можат да се издвојат неколку јасно дефинирани платоа на кои постојат траги на интензивен живот посведочени преку фрагментите керамика и разнесениот градежен материјал, забележливи и по површината на теренот.

Сл. 3. Панорама на населбата Сулејманец

¹⁴ Стефан Данев, Милан Ивановски, *Археолошка карта...*, 358.

Имено, околу просторот на кој се претпоставува дека е лоцирана римската населба се наоѓаат неколку возвишенија кои биле во функција на нејзина заштита и одбрана, а на едно помало возвишение се претпоставува дека е сместена и некрополата, додека ридот поставен на спротивната страна остава простор да се посомневаме во тоа дека тука се наоѓа акрополот или некаков објект кој бил во функција на општествениот и на религиозниот живот на населението.

Вака презентираната слика главно се базира на востановената шема на римските населени места. Всушност, според трагите од движни наоди, пред сè наоди на фрагментирана керамика и монети, може да се претпостави дека локалитетот зафаќа огромни размери од околу 50-ина хектари, распослан на повеќе приватни ниви по должината на современиот канал за наводнување и на возвишенијата кои визуелно го затвораат овој простор.

Во 2008 година на локалитетот беше извршено заштитно археолошко истражување.¹⁵ Во рамките на истражувањето е откриен еден објект – станбена куќа – домус (сл. 4). Истражениот објект е граден во техниката *opus incertum*, со кршен камен кој бил поврзан на некои сидови со земја, а кај други со варов малтер. Просториите се правилно распоредени во низа, а меѓусебно се поврзани со вкрстување на сидовите. На истражениот простор не се евидентирани одредени дополнителни интервенции, што укажува на фактот дека сочуваниот дел од објектот ѝ припаѓа на една иста фаза

Според анализата на откриената ситуација и на подвижниот археолошки материјал, хронолошки, локалитетот Сулејманец можеме да го определиме како римска населба. Според пронајдениот нумизматички материјал, просторот што беше истражуван во оваа кампања егзистирал во периодот од 2 до 4 век од н. е. Со рекогносцирања на поширокиот простор на овој локалитет е констатирано дека станува збор за поголема римска населба и некропола, во чија функција биле и неколкуте пункта лоцирани во нејзината непосредна близина.

Сл. 4. Поглед на истражениот дел на објектот – станбена куќа – домус

¹⁵ Заштитни археолошки истражувања беа изведени во рамките на проектот *Заштитни археолошки истражувања на локалитети загрозени со изградбата на хидросистемот „Злетовица“* во 2007 година под раководство на Трајче Нацев. Археолошките истражувања на локалитетот беа изведени од страна на м-р Анита Василкова-Мидевска.

Широко Поле – село Мездра

Населбата Широко Поле се наоѓа на 2,5 км северозападно од селото. По површината на теренот се среќава фрагментирана садова ќерамика и голем процент на градежна керамика (тегули, тули и имбрекси). Монети не се откриени. Врз основа на фрагментите од садовата ќерамика, населбата ја сместуваме во рамките на римскиот и на доцноантичкиот период.

Село Стањевци

Патната комуникација кај селото Стањевци во римскиот период била штитена од населбата Под Куконоса, а во доцноантичкиот период, кога таа повеќе не егзистирала, патот бил штитен од населбата Грамади.

Населбата Под Куконоса е лоцирана на 500 м јужно од селото, под ридот Голема Куконоса. Од овој локалитет потекнува вотивна плоча, а по површината на населбата се гледаат остатоци од куќи и од фрагментирана садова и градежна керамика (тегули, имбрекси и тули). Врз основа на фрагментираната садова ќерамика, населбата ја сместуваме во рамките на римскиот период.

Населбата Грамади. Се наоѓа на 800 м јужно од селото и е распространета од двете страни на реката Стањевачка. По површината на населбата е откриена фрагментирана садова и градежна керамика (тегули, имбрекси и тули). Врз основа на фрагментите од садовата ќерамика, населбата ја определуваме во рамките на доцноантичкиот период.

Од населбата Грамади патот продолжува кон Дарданија, навлегувајќи во регионот на Куманово.

Планините што ја окружуваат кумановската област, со својата положба и правец на протегање го ограничуваат Кумановското Поле од соседните области, а од друга страна преку долините на реките Крива и Пчиња таа имала добра комуникациска поврзаност. Нејзината отвореност кон исток овозможувала оптимална комуникација со Овче Поле (сл. 5).¹⁶

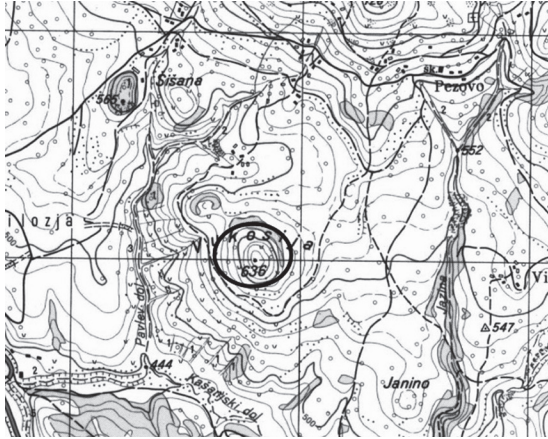

Сл. 5. Патната траса од Астибо (Штип) кон Клевовце (Визианум) со локалните патишта

¹⁶ Јован Цвијик, *Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906, 143–150.

Вукосија – село Пезово

Се работи за комплексен локалитет со континуитет на живот од бронзеното време до доцната антика (сл. 6).¹⁷

Сл. 6. Топографија на локалитетот

Тоа е импозантен конусен карпест рид од вулканско потекло, со коси страни и плато на врвот. Се наоѓа на околу 20 км југоисточно од Куманово и на околу 2 км северно над асфалтниот пат за Свети Николе. Од неговата западна страна са наоѓа уште едно помало конусно возвишение, кое мештаните го викаат Мала Вукосија.¹⁸ Во југоисточното подградие, покрај стариот т.н. Римљански Пат, кој води кон коњушкото Големо Градиште¹⁹, на поголем простор, познат како Јазбина, се гледаат остатоци од доцноантички градежен материјал (малтер, камени елементи од градби), како и голема количина на згура, најверојатно од печки за керамика.

Во периодот на доцната антика има функција на граничен кастел и поголемо рудничко утврдување помеѓу провинциите Дакија Медитеранска и Дарданија. На врвот има издвоен акропол со малтерни бедеми со површина од 65 x 36 м и кастел со површина од 135 x 90 м. Површински се наоѓаат монети од 1 до 4 век.

Римските рудници се наоѓаат на неколку километри североисточно, а на околу 800 метри југоисточно лежи природниот премин Кампур, како и граничната тромеѓа на врвот Асаница помеѓу провинциите Дарданија, Македонија II и Дакија Медитеранска.

Со рекогносцирање на локалитетот се откриени неколку монети со кои хронолошки го дефинираме. Долната хронолошка граница ја дефинира една

¹⁷ Блажо Ѓеорѓиевски, „Праисториски градишта во Кумановско“, *Macedoniae acta archaeologica*, 13, 1993, 51–68; Истиот, „Римските патишта во Кумановско“, *Macedoniae acta archaeologica*, 10, Скопје 1989, 153–157.

¹⁸ Јован Трифуновски, *Кумановска област*, Скопје 1974, 166–167.

¹⁹ Јован Хаци-Василевски, *Стара Лужна Србија – Кумановска област*, Београд 1909, 418–419.

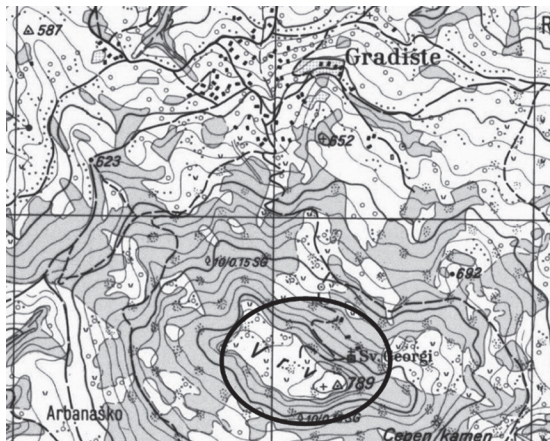
монета од Тибериј (14 – 37) со емисија од 16 до 22 година, како и неколку монети од 3 и од 4 век.

Градишки В’р – село Градиште

Станува збор за опидум со континуиран живот од енеолитот до средниот век. Се наоѓа на околу 20 км југоисточно од Куманово, над селото Градиште и од десната страна на патот кој го дели овој опидум од каселот Вукосија²⁰ во атарот на селото Пезово (сл. 7).

Тоа е доминантно зарамнето плато, утврдено со бедеми широки од 1,5 до 2,5 м и издвоен акропол со два одбранбени зида. Акрополот и населбинскиот дел, распоредени на две тераси, зафаќаат простор од околу 6 ха и висинска нивелација од 39,5 м од највисоката точка на акрополот (795) до влезната североисточна капија.

Согледувајќи ја неговата стратешка положба и добрата оптичка комуникација со другите стратешки објекти, заклучуваме дека се работи за многу важен населбински и стратешки пункт, кој долго време имал улога во контролата и заштитата на јужната патна комуникација, која преку Астибо се поврзувала со Стоби и понатаму со Тесалоника, односно тоа е т.н. Дијагонален Пат. Со последните мерења за корекција на Табула Појтгенеријана, поставена е хипотезата дека на овој локалитет се наоѓала станицата Анаусаро, чија раздалечина од станицата Акве изнесувала 12 римски милји, што, пак, во километри одговара на оддалеченоста од денешната Кумановска Бања до селото Градиште.

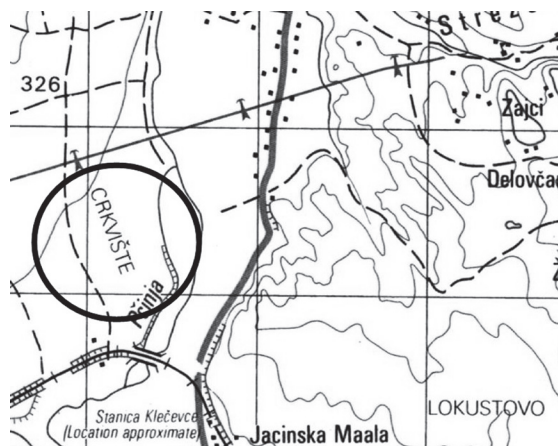

Сл. 7. Топографија на локалитетот

Село Клечовце

Во прашање е населба и некропола од доцната антика и од рановизантискиот период (сл. 8).

²⁰ Јован Хаџи-Василевски, *Стара Јужна Србија...*, 410–411; Јован Трифуновски, *Кумановска ...*, 160–162; Иван Микулчиќ, „За големината на доцноантичките градови во Македонија“, *Историја*, X-2, Скопје 1974, 470.

Сл. 8. Топографија на локалитетот

Локалитетите Црквиште (населба) и Рамниште (некропола) претставуваат една археолошка целина која ја делат двата топонима. Се наоѓа на значаен комуникациски простор на кој се вкрстуваат повеќе патишта, речни текови и локалитети од разни епохи. Сместен е на околу 20 км источно од Куманово во месноста наречена Средорек, каде што Крива Река се влева во Пчиња. Тоа е, пред сè, крстосница која се наоѓа на место на природни граници и разграничувања. Посредно за овој локалитет може да се поврзе терминацискиот натпис за тромеѓата на доцноантичките провинции Дарданија, Средоземна Дакија и Македонија Втора. До сознанијата за овој локалитет почнавме да доаѓаме анализирајќи го епиграфскиот натпис од две ари, едната од околината на селото Клецовце, а втората од селото Лопате, во кои се споменува една иста личност, Аполонидес, и две царински станици, Визианум и Ламуд. Со археолошките истражувања од 2001 до 2004 година е потврдено постоење на голем населбински комплекс и некропола, кој според движните наоди и другите истражени параметри сè повеќе нè приближува до констатацијата дека на овој простор се наоѓала царинската станица Визианум.

Локалитетите со префиксот *Biza-/Viza-* означуваат свети места, спој на две различни начела. Може да се претпостави дека оваа населба и во доцноантичкиот и во рановизантискиот период се наоѓала во пописот на Прокопиј, веројатно под името *Usiana*. За хетерогената културно-етничка слика на населбите сведочат фрагментот од оловна плочка со претстава на сцени од култот кон подунавските коњаници и натписот од надгробниот споменик на кој се наоѓа терминот *Bessus*, кој индицира на припадник на племето Беси кои работеле во околните рудници.²¹ Во пописот на Прокопиј, по *Usiana* следува *Bessiana*, која би можела да означува *vicus metalla*, претежно населен со Беси. Оваа населба се наоѓа во близина на селото Клецовце, но можеби и во околината на селото Никуштак.

²¹ Марија Станковска, „Les Nouvelles inscriptions provenant de la Mésie Supérieure“, *Živa antika*, 54, Skopje 2004, 169.

Од локалитетот Црквиште потекнуваат и поголем број монети, што не е вообичаено за сакралните објекти. Се чини дека монетите од крајот на 3 и од 4 век му припаѓаат на хоризонтот на некоја *villa rustica*, која била уништена околу 380 година. Постоечката ранохристијанска црква настанала потоа. Интересно е тоа што во Клечовце, како и на Дрезга, постои обемен слој на живот од последната четвртина на 3 век.

Се поставува прашањето дали просперитетот на овие населби во споменатиот период бил последица на преселувањето на населението од напуштената провинција Дакија во 272 година? Наодот на фрагментот на оловната плочка на подунавските коњаници од локалитетот Црквиште е индиција повеќе во правец на таквото размислување.

Патната комуникација има голема улога во развојот на градовите и на населбите, зашто особено брз економски развој имаат градовите каде што се вкрстуваат повеќе патишта, токму такви какви што се и нашите центри Астибо и Визианум. Античката патна комуникација Астибо – Визианум влегува во втората категорија патишта кои поврзуваат два регионални центри. Патот е колски, ист како и магистралните патишта. За регионот на Овче Поле, за разлика од територијата на Куманово, постои уште една варијанта, која е многу посложена во однос на претходната. Оваа траса би била истата до Мустафино, од каде што патот се протега кон Буриловци, потоа кон Немањци, Орел, па сè до селото Стањевци или Долно Гуѓанци, од каде што по истата траса ќе продолжи сè до Визианум.

СТАТИИ

УДК: 355.43(497.7)“976/1018”

BYZANTINE MILITARY STRATEGY IN THE BALKANS
(976–1018)*Драган Галевски*

виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Апстракт

За време на конфликтот помеѓу Византија и Самоиловата држава, византиската воена стратегија може да се подели на три фази. Првата траела од почетокот на судирот и била исклучиво дефанзивна, насочена кон одбрана на преостанатите империски поседи. Втората фаза започнала по Сперхеј, каде што византиските воени дејства станале офанзивни и како такви останале сè до смртта на Самоил. Последната, третата фаза траела од смртта на Самоил до конечното освојување на неговата држава четири години подоцна. И покрај тоа, византиската стратегија не претрпела некакво суштинско поместување. Долготрајноста на конфликтот, систематското освојување територии и постепеното уништување на Самоиловиот воено-економски потенцијал укажуваат на тоа дека византиската стратегија не отстапувала, односно го имала истиот принцип на војување како и претходно – дефанзивна во својата суштина, тоа била типична војна на исцрпување.

Клучни зборови: Балкан, Балкански Полуостров, Самоил, Самоилова држава, Василиј II, Византиска Империја, воена стратегија, византиски воени прирачници, анонимна книга за тактики.

War in the Middle Ages could be defined as an everyday activity. Through warfare tribes, nations and states acquired resources that were necessary for their survival, or to increase their own power. War was also an asset by which one could establish a direct rule over a certain territory or impose political hegemony. At the end of Tenth and beginning of Eleventh Century the Balkans presented a battlefield between the Byzantine Empire and the recently established Samuel's State. During this war, which lasted for many decades, several offensive campaigns and other military incursions were undertaken by both sides, many battles were fought, and numerous sieges of cities and fortresses carried out. At first the military initiative was firmly on the side of Samuel, but over time it gradually shifted in the hands of the Byzantine emperor. Was this Byzantine military success result of some new strategy and tactics, and if so, what were its basic aspects and how it was implemented on the field?

The existing source material concerning the Byzantine army and its art of warfare clearly shows that Byzantine military strategy was based on waging a war of attrition.¹ The author of *Strategikon*, a military handbook from the late Sixth or early Seventh Century, advises the military commanders to avoid pitched battle, because "...it is not, as some laymen might imagine, by the number of bodies, by unquestioning boldness, or by plain assault that battles are decided but, under God, by strategy and skill. Strategy makes use of times and places, surprises and various tricks to outwit the enemy with the idea of achieving its objectives even without actual fighting."² The Byzantines preferred to use various deceptions and other similar skills in warfare and to evade a pitched battle.³ But if that was not possible, it was suggested to use various maneuvers and other tactical movements on the field to avoid heavy losses.⁴

Byzantine military manuals give a perception that the Byzantines were the ones who were always been forced to maneuver, to set ambushes, to use different delay tactics and other skills to equalize the odds that were against them. The objective was to win the war without waging at least one decisive battle. The victory could be achieved not through direct fighting, but through intelligent exploitation of the enemy weaknesses, the geographical and seasonal climatic factors, as well as diplomacy.⁵ The author of *Strategikon* instructs the military commanders to constantly use their "...tactical and strategic skills ..." and to avoid as far as possible a direct confrontation. If that was impossible, it was recommended to choose well the field of battle, a place where the imperial army would not be vulnerable.⁷ In fact, for the Byzantines warfare was like hunting. Not for a moment one should think to "...simply to overpower the enemy in the open, hand to hand and face to face, even though you might appear to

¹ For more details about the Byzantine military strategy see Walter E. Kaegi jr., *Some thoughts on Byzantine Military Strategy*, Hellenic College Press, 1983, 6-7. A general overview about the byzantine perception towards warfare gives John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London, 1999, 13-33. As well as John F. Haldon, "'Blood and Ink': some observations on Byzantine attitudes towards warfare and diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin, Variorum, 1992, 281-294. For an overview of the Byzantine approach to war and warfare see Johannes Koder and Ioannis Stouraitis, "Byzantine Approaches to Warfare (6th -12th centuries): An introduction", *Byzantine War Ideology between Roman Imperial Concept and Christian Religion, Actes des Internationales Simposiums (Wien, 19-21 Mai, 2011)*, Johannes Koder, Ioannis Stouraitis (HRSG.), Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 452, Wien 2012, 9-16.

² *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine military strategy*, tr. George T. Dennis, University of Pensilvania Press, 1984, II.1.

³ *Strategikon*, VIII. 2.4. For continued use of such means by the Byzantines see Kaegi, *Some thoughts*, 8.

⁴ On Strategy, *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and tr. George T. Dennis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XXV, Dumbarton Oaks, 1985, 6.14-20, 33.3-47.

⁵ The anonymous author of "On strategy" indicates that the Byzantines knew during the conflict to win over the neighbors of the enemy to fight on their side. See in *On Strategy*, 6.16-17.

⁶ *Strategikon*, prooemium.

⁷ On Strategy, 33.20-22.

win, is an enterprise which is very risky and can result in serious harm“.⁸ Therefore, it was advised that it is “...safer and more advantageous to overcome the enemy by planning and generalship than by sheer force; in the one case the results are achieved without loss to oneself, while in the other some price has to be paid.”⁹

Avoiding a pitched battle was a key element of the Byzantine military strategy. This postponement would then lead to a situation where the enemy could be struck by various diseases, or to cause a shortage of water and other necessary supplies in its ranks. Almost all Byzantine military handbooks are informing about this aspect of warfare. The *Strategikon* suggest that military commanders must make “...plans to defeat the enemy not only by arms but also through their food and drink, making the water unfit to drink and poisoning the grain.”¹⁰ Because, according to the anonymous author of *On Strategy*, one of the best moments to attack was when “...the enemy has broken up his units owing to lack of supplies or some other reason.”¹¹

The reasons for this Byzantine attitude towards war and warfare should be sought in several different factors. One of them was the geopolitical position of the Empire. Another factor was the limited resources which the state had at its disposal, that were needed for waging war. Therefore, primary importance for the Byzantine government was the efficient allocation of its limited resources in order to achieve the best possible effect in protection of the state and its population.¹² The ancient military tradition,¹³ as well as the imperial ideology had also some influence.¹⁴ The aforementioned factors forced the Byzantines to apply on the field defensive military strategy which according to their opinion could best ensure the safety of their realm. According to the principles of this strategy, victory should not be achieved by dealing a knockout blow to the enemy through one decisive battle, but by stalling, using various maneuvers and tactics, and its constant harassment. All of these activities would then lead to a gradual destruction of enemy’s short-term military and economic potential. After it was completely exhausted, only then, when the moment was most favorable, the Byzantines could openly face the enemy on the battlefield.

After the extremely unfavorable military and political situation in the Seventh and the first half of the Eight Century, a gradual recovery began. The activities of the

⁸ *Strategikon*, VII. A.

⁹ *Ibid*, VIII. 1.7.

¹⁰ *Ibid*, VIII.2.99.

¹¹ *On Strategy*, 33.33-35.

¹² The Byzantine Empire was constantly surrounded with dangerous enemies, and often was simultaneously at war on two fronts. If the Emperor wanted to launch a military offensive against one of them, he had to withdraw troops from another front if he wanted to provide a sufficient logistical support. See J. F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 35-38.

¹³ For the Byzantine military tradition see W. E. Kaegi jr., *Some thoughts...*, 10-13.; J. F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 37-38.

¹⁴ About the influence of the imperial ideology see Ioannis Stouraitis, “‘Just War’ and ‘Holy War’ in the Middle Ages: Rethinking Theory through the Byzantine Case-Study”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, Band 62/2012, Wien, 2012, 227-264.; George T. Dennis, “Defenders of the Christian People”, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, eds. Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks, 2001, 31-39.; J. F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 21-33.

imperial army were offensive in their character and were carried out more and more on a foreign, hostile, territory. This led to reintegration under the authority of *basileus* of regions that for centuries were beyond his reach, both in Syria and Armenia, but also in the Balkans.¹⁵ The Byzantine offensive in the Balkans regained momentum in the middle of the Tenth Century, when through an extremely aggressive campaign, John I Tzimiskes (969-976) succeeded in conquering the First Bulgarian Empire. But the military activities continued, until the beginning of Eleventh Century, because the Byzantine Empire was now in conflict with Samuel who established a new state in the Balkans and, like his successors, openly defied the byzantine attempts for political hegemony.

The only source that provides more detailed, although theoretical, information about the strategy and tactics that Byzantines used in the Balkans towards the late Tenth and early Eleventh century is the military handbook titled as *Άνωνύμου Βιβλίον τακτικόν* (Anonymous book on tactics), translated as “Campaign organization and tactics”¹⁶. In this manual, written in the late Tenth century, various tactics and strategies are presented, as well as other practical advices for the General that are needed to successfully lead a military campaign. Special emphasis is put on the campaigns that took place through difficult mountainous terrain in the Balkans, particularly in the case where the Emperor was part of it and where a large army was involved. All tactical instructions, various maneuvers and other practical guidelines in the manual are addressed directly to the Byzantine Emperor. They are given as a kind of advice by its most reliable adviser who is suggesting how the campaign should proceed. From the style of the author it is clear that the Emperor is the one who gives the orders, but who has still much to learn, a situation in which, according to the scholars, the young emperor Basil II (976-1025) found himself at the beginning of his reign.

First seven chapters of the “Campaign organization and tactics” includes instructions of how to set up and organize a military camp depending on the structure of the troops and the configuration of surrounding area, and how to secure it against sudden attacks from the enemy. The first, but also the largest, chapter refer exclusively on the matter of setting up the camp and its internal organization.¹⁷ Chapters nine to thirteen relates to the safety of imperial army in the camp, but also outside it. The author suggests how best to organize the departure of the imperial army from the camp, as well as with what formation to move during march through enemy territory depending on the terrain, but also how the army should protect itself against sudden

¹⁵ For more details about this period of reintegration see Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1966, 272-298.; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, 446-583. For the Byzantine military recovery in the Balkans during the middle of Eight century see Dragan Gjalevski, “The Tagmata and the Byzantine Balkan “Reconquista” (Middle of Eight middle of Ninth Century)”, *Journal of History* 47/1, Skopje, 2012, 117-136.

¹⁶ Campaign organization and tactics, *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. George T. Dennis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XXV, Dumbarton Oaks, 1985.

¹⁷ The author in his work gives few sketches that appear to depict an ideal, not realistic picture of Byzantine military camp in the field, because, as it is already mentioned, the Byzantines built their military camps from earth and other dilapidated materials from which today remains no significant archaeological trace, so it is unknown how they really look.

enemy attacks during these operations. Several chapters in the text refer to crossing defiles, bridges and rivers, as well as to movement of the army through narrow mountain passes deep into enemy territory. They contain guidelines on how and with what formation the commander can most safely cross deep rivers, mountain passes and narrow canyons. Furthermore, the author instructs how to avoid ambushes laid by the enemy at these places, or how to capture it if they were previously occupied by him. Eighteenth chapter of this military manual refers to the importance of having experienced guides who know the terrain well, also spies, as well as scouts, who should be sent in the surrounding country "...to capture men for the purpose of obtaining accurate information about the plans of the enemy."¹⁸ Important part of this manual, i.e. from twenty-first to twenty-seventh chapter, are advices for successful implementation of sieges on enemy outposts, forts and cities, the safety of imperial field forces during the siege, as well as the tactics that should be used during enemy counterattack, but also during fighting on the walls that the Byzantines are besieging. In the last five chapters the author refers to various logistical issues that may arise before and during the campaign and gives directions how to solve them.

What is important, and more than obvious, in this manual is that it shows the same Byzantine view towards warfare that exists in other military handbooks of the same period, but also in those from previous centuries. Although the narrative itself suggests that the Byzantine Empire is on the offensive and is waging war in the land of the enemy, yet the author gives more attention to the details of tactics, maneuvers and various other skills that would save the lives of the imperial troops during battles, sieges, or while marching in enemy territory, than to those that could lead to complete military destruction of the enemy.¹⁹ As in the military manuals from the past, here the author also advises avoiding any military confrontations on the field where the enemy had the tactical advantage, because if "...you are unable to use your hand, your horse, and your weapons, while the enemy is able to do so, then the danger is obvious."²⁰ Such caution before initiating a battle, to which every military commander should strictly uphold, is emphasized several times in the text, when the imperial army is passing through mountain passages and narrow defiles,²¹ but also during the sieges of enemy strongholds.²²

Besides "Campaign organization and tactics", a military manual that presents for the most part theoretical aspects of Byzantine military strategy in the Balkans at the end of Tenth Century, there are no similar works that could on such "scientific" and detailed manner inform us as to whether, how and to what extent, this strategy was actually applied on the battlefield. Other sources that provide information on the Byzantine military activities in the Balkans during the reign of Samuel and his successors, like the works of Leo the Deacon and Yahya of Antioch, do it superficially. Somewhat more detailed information about the Byzantine military operations can be found in John Skylitzes *A Synopsis of Byzantine History*, a later source composed

¹⁸ Campaign organization and tactics, 18.18-19.

¹⁹ One such offensive tactics, though a bit generalized, the author gives in the twenty-fifth chapter.

²⁰ Campaign organization and tactics, 20.12-14.

²¹ Ibid, 13.4-8, 19.7-10.

²² Ibid, 21.43-50, 25.24-26.

toward the end of Eleventh Century. However, information relating to the practical application of Byzantine strategy on the field, such as military tactics, army formations and maneuvers, use of skirmishes, raids, ruses and various other skills, are very scarce in these works. They are mentioned only couple of times through a few sentences in the text, while the general military activities of Byzantium, like conquest of territories, cities or border fortresses, as well as various military campaigns and incursions, are frequently witnessed.

Certain aspects of the practical application of Byzantine military strategy and tactics on the battlefield are mentioned by Skylitzes on three occasions and concerns about the safety of the imperial army in narrow passages and defiles on enemy territory. He points out that after Basil II "...advanced to Stroumbitza...he then dispatched Theophylact Botaniates, duke of Thessalonike...with orders to cross the Stroumbitza mountains and to burn all the defence-works...clearing the road to Thessalonike for him."²³ This presented a standard procedure for providing a clear passage for the main army during campaign. According to "Campaign organization and tactics", when the imperial army was in enemy territory the General should send a vanguard to check whether the roads and crossings were occupied by the enemy.²⁴ He further instructs that in case of narrow passage "...units of infantry should be sent out ahead to occupy it securely."²⁵ Because it did not follow the necessary tactical procedures, to send scouts and secure the passes, Botaniates was ambushed and killed. The other two cases refer to securing the rear of the imperial army during campaign, particularly the path of its retreat. The author of "Campaign organization and tactics" suggest that "...if we intend to return by that road or use it to bring up supplies to the army, we shall not have to worry...[because is]...guarded by a force of infantry to keep it secure."²⁶ This Byzantine strategy is witnessed by Skylitzes, first in the battle at Serdica, where the Byzantine emperor left a part of its forces "...to guard the danger points...";²⁷ and second time after the capture of Ohrid, when Basil II was preparing to leave for Dyrrachion, where John Vladislav was located, leaving in the rear "...George Gonitzates and the protospatharios Orestes 'the prisoner' with numerous troops and orders to overrun the Pelagonian plain."²⁸ But, not always leaving a detachment in the rear meant that the road was secure and the army commander should not send scouts or vanguard ahead. The ambush near the Trajan's Gate from which Basil II barely escaped is one such example.²⁹

Regarding the general strategy applied by the Byzantines against its enemy, two different periods can be observed from the source material. The first, which covered

²³ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, 2010, 332.

²⁴ Campaign organization and tactics, 19.4-7.

²⁵ Ibid, 14.6-7.

²⁶ Ibid, 20.50-57.

²⁷ J. Skylitzes, *Synopsis...*, 313.

²⁸ J. Skylitzes, *Synopsis...*, 335. It is obvious that the purpose was to provide security for the main body of the imperial army that went to Dyrrachion in case of retreat. The rapid retreat after their defeat is a sufficient proof.

²⁹ *The History of Leo the Deacon*, trans. Alice-Mary T. Rice and Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, 2005, X.8.

the initial two decades of the conflict, where except one or two campaigns that had an offensive character and ended ingloriously for the *basileus*,³⁰ was for the most part defensive, aimed at protecting the remaining imperial possessions in the Balkans.³¹ What is characteristic for this period are the numerous battles waged in the border regions, such as Thessaly,³² and especially around the city of Thessalonike. According to the sources, between 991 and early 995, Basil II fought in the vicinity of this city where despite the initial initiative and the temporary conquest of Berroea and several other unnamed fortresses in the area, which he then demolished and abandoned (perhaps in an attempt to create a “no man’s land”), did not achieve any significant success.³³

The battle that was fought at Sperheios in 997,³⁴ which ended with a Byzantine victory, presented a turning point in this conflict. From defensive, whose goal was the security of the imperial territories from enemy incursions, Byzantine military operations became offensive and were carried out on enemy territory. In accordance with the

³⁰ One of these campaigns was the siege of Serdika in 986 and the defeat in the battle that followed. For the course of the battle see *The History of Leo...*, X.8. See also J. Skylitzes, *Synopsis...*, 313.

³¹ Probably because of heavy losses in the ranks of the imperial army which have arisen as a result of two long civil wars in the Byzantine Empire, the first step that the basileus took against Samuel’s military campaigns was the gradual renewal of the thematic armies in the Balkans. That the military forces were insufficient to stop Samuel also suggest Skylitzes. According to him, Emperor Basil II went to “...the regions of Thrace and Macedonia [and then] he came to Thessalonike... [where in 991] left Gregory Taronites as commander with a capable army to exclude and intercept the incursions of Samuel.” J. Skylitzes, *Synopsis...*, 321. For the transfer of military troops from Asia Minor to the Balkans see Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford University Press, 2005, 405, n.18. Samuel even managed to raid Gomaton monastery near Hierissos on Mount Athos. See Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*, Cambridge University Press, 2003, 16.

³² For Samuel’s siege of Larissa see *Византиски извори за историју народа Југославије Том III* (понатаму *ВИИИЈ III*), обр. Јадран Ферлуга, Божидар Ферјанчић и др., Београд, 1966, 196-198. See also Срђан Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд, 1997, 88-90.; Стјепан Антолјак, *Средновековна Македонија Том I*, Скопје, 1985, 371-373.; Милан Бошкоски, *Великаните на македонскиот среден век*, Скопје, 2007, 54-55.

³³ It can be concluded that this multiannual campaign was unsuccessful for the Byzantine Empire. Although initially Basil II had certain successes and took the initiative, the later events suggest otherwise. In subsequent fights Samuel managed to kill Gregory Taronites, *Duke* of Thessalonike, and to capture his son Ashot. He also captured the military commander Saak, as well the *Duke* John of Chaldea, the successor of Taronites, probably by the end of 995. J. Skylitzes, *Synopsis...*, 323, informs about this Byzantine campaign in just a few sentences. See also Виктор Р. Розен, *Император Василій Болгаробойца, Извлечения изъ Лѣтописи Яхъи Антиохійскаго*, Санктпетербургъ, 1883, 27.34-28.15. Како и М. Бошкоски, *Великаните...*, 72-79.; С. Holmes, *Basil II...*, 407.

³⁴ For the Byzantine perception of how dangerous Samuel’s military threat was and their fascination with the victory at Sperheios see J. Skylitzes, *Synopsis...*, 324. About the Byzantine perception of Samuel see *ВИИИЈ III*, 36-39. Also, С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 103-104.; С. Holmes, *Basil II...*, 409-410.; P. Stephenson, *The Legend of Basil...*, 17.; М. Бошкоски, *Великаните...*, 79-82.

principles of medieval warfare, during this second offensive period the Byzantines undertook two types of campaigns. The first were major military campaigns, well organized, with defined strategic objectives. The latter were military incursions aimed to show Byzantine military might on the field, or to destroy the enemy infrastructure – killing of population, temporary occupation of fortresses, full devastation and plunder of the environment – but without any specific territorial gain.

What can be observed in the major offensives that the Byzantines launched is that the objective was not to give a severe blow to the military strength of the enemy, or to conquer its Capital and capture the enemy leader, a step that would quickly end the conflict in the Balkans. Byzantine campaigns were aimed not at the center of Samuel's State, but towards its border regions, the territory behind Haemos Mountain,³⁵ or cities like Berroea, Serbia, Kolydros, Vodena, the region west and north of Thessalonica, as well as Vidin.³⁶ In fact, such strategy had multipurpose objective and was in accordance with the principles of warfare mentioned in Byzantine military manuals from the previous centuries. The first was to weaken and exhaust the enemy through loss of a certain territory and reduction of its available recourses, which would then, theoretically, make his further resistance impossible and eventually result in signing a peace treaty in favor of the basileus. The second objective was to provide better security for the provinces that until the beginning of the military campaigns were under Byzantine control. The last one refers to avoidance of unnecessary dangerous situations which the imperial army could be involved in, if it waged reckless aggressive war of destruction and annihilation, especially if the terrain configuration was mountainous and highly unfavorable for warfare, as it was in the Balkans, because it could easily fall into an enemy ambush.

As far as military incursions, Byzantine handbooks instructs the military commanders to carry out such activities only after a decisive victory, or if the enemy was military inferior and not able to oppose on the battlefield.³⁷ In theory, the purpose of these military incursions was not territorial conquest or military confrontation, even though there were minor skirmishes (mostly during the attacks on certain outposts or strongholds). The goal was thru looting and devastation of the countryside to destroy not only the economic base of the enemy, but also to intimidate and insert additional anxiety, fear and panic in the ranks of the enemy forces. That would break enemy morale and make them incapable to take further military actions on the field or to establish a successful resistance.³⁸ This situation would put the imperial army in a

³⁵ J. Skylitzes, *Synopsis*..., 326.

³⁶ The cities of Serbia and Vodena were conquered by the Byzantines after a long siege, which in the case of Vidin lasted for whole eight months. Fortress Kolidros, which was under the command of Demetrios Teichonas, was conquered by the *basileus* after it successfully finished negotiations with the defenders and the given permission to withdraw unharmed. For this long-protracted campaign see С. Пириватрић *Самуилова држава*, 116-117.; С. Антолјак, *Средновековна Македонија*..., 446-455.; М. Бошкоски, *Великаните*..., 106-110.

³⁷ *The Taktika of Leo VI*, ed. and tr. George T. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XLIX, Dumbarton Oaks, 2010, XVII.27.

³⁸ According to the author of *Taktika* "...when you lead your army marching through hostile territory, you must ruin and burn and thoroughly ravage it. The loss of money and the

superior position compared to the enemy and in theory would allow to have fewer human casualties in its ranks in the battles that would follow.

The use of military incursions began after the disastrous defeat of Samuel at Sperheios when Nikephoros Ouranos penetrated deep into his realm where he was plundering and burning for three whole months without anyone to oppose him.³⁹ In the beginning the Byzantine military forces entered the peripheral regions of the enemy, far from its Capital. Such were expedition of Basil II of 999 where in the vicinity of Serdica "...overthrew many fortresses...and then returned to Mosynopolis..."⁴⁰ as well as the campaign of 1002 where after the capture of Vidin he succeeded temporary to occupy several strongholds, among them the city of Skopje.⁴¹ And the battle at Kleidion in 1014, which Skylitzes describes in detail, falls within smaller military incursion. If a detailed analysis is made about the structure of the imperial army and the course of the battle, an absence of siege engines can be noticed in the ranks of the Byzantines.⁴² This leads to the conclusion that purpose for this byzantine campaign was not to conquer a certain territory, or to finally subdue Samuel, but to make another military incursion through the territories that were under his rule.

Only after the death of Samuel and the disastrous defeat of his forces at Kleidion the Byzantines gained military advantage on the field which allowed them to penetrate unhindered into the heartland of his state and to threaten his Capital. In the next four years, until the final subjugation of Samuel's realm, sources report that Basil II entered freely into the wider region of Pelagonia, all the way to the town of Ohrid, where according to Skylitzes "...the palaces of the emperors..."⁴³ were located, executing numerous campaigns with predetermined strategic objective, as well as military incursions. The campaigns were directed against the now-border cities of Vodena, Moglena, Berroia and Stroumbitza, were the first three fell under the authority of the Byzantine Emperor, whereas with the military incursions the wider region of Pelagonia and lake Ostrovo were burned, and many cities from the interior plundered: Pelagonia (Bitola), Prilep, Stip, Sosk, Vosgrad, Setena and Ohrid.⁴⁴

During the entire conflict between the Byzantine Empire and Samuel's state that lasted for four full decades, only three major battles are noted in the sources: at Sperheios, in 1004 in the vicinity of Skopje and at Kleidion. But although at first glance they seem to be battles where the two opposing armies clashed on the field with prior

shortage of crops decrease the strength of the enemy and render them less able to fight." *The Taktika...*, IX.22.

³⁹ В. Р. Розен, *Император Василий Болгаробойца*, 34.22-26.

⁴⁰ J. Skylitzes, *Synopsis...*, 326.

⁴¹ J. Skylitzes, *Synopsis...*, 328, informs that right after the conquest of Vidin Basil II "... set off back to the capital with his forces intact, ravaging and destroying every Bulgar stronghold he came across on the way home." Seen from a strategic and geographic standpoint the road that the Byzantine Emperor took to return to his capital was not the shortest that existed. He actually made a serious detour which proves the fact that before returning back home he had an intention to execute a military incursion on the enemy territory followed by burning, looting and destruction through the regions he was passing.

⁴² About the battle at Kleidion see J. Skylitzes, *Synopsis...*, 331.

⁴³ J. Skylitzes, *Synopsis...*, 335.

⁴⁴ For more details about these Byzantine military campaigns see J. Skylitzes, *Synopsis...*, 333-338.

deployment of formations, the military activities and their course indicate otherwise. If Skilitzes could be trusted, the first two battles, at Sperheios and Skopje, were actually a sudden attack of the imperial army on the enemy camp, while at Kleidion a maneuvering tactic was applied on suggestion of an officer after the Byzantine emperor had already given a decision to retreat. In both cases, the action of the imperial army is in line with the advices given in the military manuals. In these three battles there was also fighting, as well as human losses in the ranks of the Byzantine army, but they were not pitched battles where the loss of life would be significantly greater.

The Byzantine military strategy in the Balkans at the end of Tenth and beginning of Eleventh Century can be divided into three phases. The first was from the start of the conflict with Samuel and was solely defensive, giving priority to the defense of remaining imperial possessions in the Balkans. The second phase began after the victory at river Sperheios. During this period, the various military activities were offensive, waged only on enemy territory, and as such remained until the death of Samuel. The final phase lasted from Samuel's death to the final fall of his state. In this last four-year period the Byzantines invaded the heart of Samuel's realm constantly. The strategy was extremely offensive because the sources suggest that the imperial army was not trying to avoid a pitch battle with the enemy.⁴⁵ Byzantine military manuals advises that step to be taken only when it is more than obvious that the military power on the battlefield is completely on their side.⁴⁶

Although in general there was some change in the Byzantine military activity, yet what can be observed from the sources is that during the defensive, as well as the offensive activities of the imperial army on the field, the strategy overall didn't undergo some substantial shifting. In all three phases, the Byzantines used various tactics and maneuvers to avoid pitched battle, except when the military supremacy were completely on their side, and that was only occasionally at the end of the conflict. But even then, they still used a show of force on the field to intimidate the enemy, or various ruses, deception and other non-military means in an effort to minimize the human losses in their ranks.

Longevity of the conflict, the systematic conquest of enemy territory and use of raids by which the military and economic potential was gradually destroyed, suggests that the Byzantine strategy was not aimed at inflicting a knockout blow to the enemy and his quick submission. This point to the conclusion that during the war with Samuel and his successors the Byzantine military strategy didn't diverge in any way from the already established framework. That is, despite the distinctively offensive character in most part of the conflict, it possessed the same principle of warfare as in previous centuries, defensive in its essence, a typical war of attrition.

⁴⁵ That the Byzantine Empire was in total offensive informs Skylitzes in his *Short history*. According to J. Skylitzes, *Synopsis*..., 337, when Basil learned of the ambush set for his forces by John Vladislav, without any hesitation and prior strategic and tactical preparations went quickly to prevent this. This was possible only if the Byzantine forces were dominant on the battlefield. The reaction of the enemy, if Skylitzes can be trusted, suggests that. Learning about the intention of the *basileus*, John's spies arrived at their military camp and started "...in great fear and filled it with anxiety and distress, shouting nothing else but: *bezeite ho tzesar*."

⁴⁶ According to the author of the *Strategikon*, VIII.2.86, "...a wise commander will not engage the enemy in a pitched battle unless a truly exceptional opportunity or advantage presents itself."

СТАТИИ

УДК: 658.14:354.11(497.11)”1891”

ДОКУМЕНТИ ЗА УКИНУВАЊЕТО НА ФИНАНСИРАЊЕТО
НА ДРУШТВОТО „СВ. САВА“ ОД МИНИСТЕРСТВОТО ЗА
НАДВОРЕШНИ РАБОТИ НА КРАЛСТВОТО СРБИЈА ВО 1891 ГОДИНА*Силвана Сидоровска-Чујовска*

научен советник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

After the end of the Eastern Crisis, Serbian Government commenced the first steps to establish a association having a task to act for realizing cross border goals of the Serbian state. In 1886, „St. Sava“ Association was founded, task of which also encompassed the following activities: opening schools and sending teachers, educating school students from Macedonia and Old Serbia and their qualification for teachers and carriers of the Serbian propaganda and opening boarding houses of „St. Sava“ Association.

In the first years of its existence, the Association made sufficient efforts to spread the Serbian propaganda in Macedonia. However, since it showed conspiracy weaknesses, the Ministry of Foreign Affairs as of the beginning of 1891 started thinking about its dissolution.

After the decision on termination of the Association operations on 1 September 1891, the students from Macedonia attending its schools and boarding houses were distributed in the primary and secondary schools in Belgrade, Kraljevo, Valjevo, Shabac and other cities.

The activities performed by „St. Sava” in dissemination of the Serbian propaganda were taken over by the Education-Political Unit already founded in 1889 with the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia.

Keywords: Association „St. Sava“, Macedonia, documents, propaganda, students, boarding houses, dissolution, dissemination.

По завршувањето на Источната криза во 1881 година, во Кнежеството Србија забрзано се започнало со правење обиди да се основа едно друштво во кое ќе се ангажира јавноста за остварување на српските цели надвор од границата. На почетокот ваквите обиди не можеле да се реализираат поради актуелните внатрешни прилики во земјата, но една година по српско-бугарската војна во 1886 година се започнало со сериозни подготовки за основање на едно пропагандно друштво. По неколкуте состаноци одржани во периодот мај – август 1886 година и по одобрувањето на правилата на идното друштво кои биле подготвени и испратени од страна на Подготвителниот одбор до Министерството за

просвета и црковни работи, било формирано Друштвото „Св. Сава“. Неговите приоритетни задачи се однесувале на: а) отворањето училишта, испраќањето учители и нивното снабдување со учебници и со други материјали; б) школувањето младинци од Македонија и од Стара Србија и нивното оспособување за учители и в) работата на пансионот „Св. Сава“.¹

Во координација со отворањето училишта во Македонија била и дејноста на Главниот одбор на Друштвото во Белград со отворањето на двете училишта Светосавското вечерно училиште и Светосавското подготвително училиште. Првото училиште имало задача да ја шири писменоста меѓу момчињата и меѓу возрасните од Македонија и од Стара Србија, а на второто да подготвува учителски кадар. Во второто училиште пристапувале ученици со успешно завршено Светосавско вечерно училиште.

Кога во 1890 година донекаде биле задоволени потребите од учителски кадар во Македонија и во Стара Србија, Друштвото „Св. Сава“ направило обид да го организира и Богословско-учителското училиште со задача при строг интернатски режим да подготвува учителски и свештенички кадар. За неговото организирање бил задолжен Милош С. Милојевиќ, кој како некогашен организатор на II одделение на Белградската богословија продолжил со примената на наставниот план и на програмата на оваа институција.²

Според правилата на Богословско-учителското училиште, учениците се примале по препорака на црковно-училишните општини, на српските конзули во Македонија, како и на оние од соседството, потоа по препорака на роднини и на блиски пријатели кои веќе се школувале во училиштето и по други патишта. Во писмото № 28 од 5 јануари 1891 година испратено од управникот на Богословското светосавското училиште, М. С. Милојевиќ, до претседателот на Министерскиот совет и до министерот за надворешни работи, М. Кр. Ѓорѓевиќ, а врз основа на одобреното уредување на Богословско-учителското светосавско училиште, било дадно опширно известување и за питомците примени во трите класа од училиштето. Во сите класови, од вкупно 53 ученици, 35 биле од Македонија.³

Во првиот клас во учебната 1890/1891 година, од вкупно 29, биле запишани 24 ученици од Македонија, и тоа:

Име на ученикот	Години	Место	Препорака
Александар Димитријев Грубановиќ	15	Охрид	Од некогашниот српски конзул во Битола
Андреја Димитријев Ризовиќ	15	Битола	М. С. Милојевиќ
Глигор Хаџи Ташковиќ	16	Воден	М. В. Веселиновиќ
Данило Лазарев Кочаревиќ	14	Куманово	Од српскиот конзул во Скопје

¹ Климент Цамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците во Србија во текот на XIX век*, Институт за национална историја, Скопје 1960, 182.

² *Истото*, 186.

³ Архив на Србија 1891/67. Писмото било во согласност со актот №1842 од 20 декември 1890 година. Во актот стои и Извештајот до претседателот на Министерскиот совет и до министерот за надворешни работи, во кој се наведени и имињата на примените ученици.

ДОКУМЕНТИ ЗА УКИНУВАЊЕТО НА ФИНАНСИРАЊЕТО НА ДРУШТВОТО „СВ. САВА“

Димитар Мојсиев Антоновиќ	13	Злетово (Кратовско)	Од српскиот конзул во Софија
Иван Стојков Петковиќ	17	Мартолци (Велешко)	од српскиот конзул во Скопје
Иван Димитријев Цакиќ	15	Куманово	М. С. Милојевиќ
Илија Костин Радојевиќ	12	Куманово	Од својата црковно- училишна општина
Илија Јорданов Чаушевиќ	13	Велес	Од српскиот конзул во Приштина
Јаков Јованов Чинговиќ	15	Струга	Доведен од неговиот брат Ристо
Јован Димитријев Грубановиќ	12	Охрид	Брат на Александар Димитријев Грубановиќ
Коста Димитријев Ничовиќ	-	Богомила (Велешко)	Од српскиот конзул во Софија
Коста Ѓорѓев Николиќ	14	Крива Паланка	Од српскиот конзул во Софија
Константин Антонов Јанкуловиќ	16	Ениџе-Вардар	Од српскиот конзул во Солун
Коста Петков Мисирковиќ	16	Постол (Ениџе- Вардар)	Од М. В. Веселиновиќ
Никола Антонов Самарџијевиќ	15	Воден	Го довел неговиот брат Ристо
Панта Анастасов Ковачевиќ	15	Бистрица (Велешко)	Од српскиот конзул во Софија
Панта Наумов Палашевиќ	16	Скопје	Од српскиот конзул во Скопје
Панта Ристин Лешнаревиќ	16	Битола	Од поранешниот српски конзул во Битола
Ристо Јованов Поповиќ	16	Богомила (Велешко)	М. М. Веселиновиќ
Спасе Кратин Војинчанчевиќ	16	Клечовци (Кумановско)	М. С. Милојевиќ
Танас Аранѓелов Ивановиќ	13	Куманово	Од српскиот конзул во Скопје
Танас Константинов Пановиќ	?	Ениџе-Вардар	Од српскиот конзул во Солун
Тодор Гаврилов Павловиќ	15	Галичник (Дебарско)	Го довел неговиот брат Ристо

Во вториот клас на Богословско-учителското училиште, од вкупно 11, со потекло од Македонија биле 9 ученици⁴. Нивите имиња следуваат подолу во табелата:

Име на ученикот	Години	Место	Препорака
Благоја (Вангел) Јанакијев Калуѓеровиќ	18	Битола	Од некогашниот српскиот конзул во Битола
Благоја (Вангел) Ѓорѓев Мацадијевиќ	18	Битола	Од некогашниот српскиот конзул во Битола
Владимир Иванов Црвенковиќ	18	Прилеп	Самиот пристигнал
Ксенофонт Костин Кушевиќ	18	Велес	М. С. Милојевиќ
Михајло Панчев Оцевиќ	17	Битола	Од некогашниот српскиот конзул во Битола
Никола Марков Економовиќ	19	Битола	М. С. Милојевиќ
Тодор Илиев Чакширијевиќ	17	Прилеп	Самиот пристигнал
Трајко Иванов Момировиќ	18	Варош (Прилеп)	Самиот пристигнал
Трпко Стојанов Чакаревиќ	14	Тетово	По препорака на Советот на Призренската богословија

Во третиот клас биле запишани само тројца питомци, од кои Иван Костин Цоковиќ бил од Скопје, а Сотир Михајлов Мартиновиќ од Битола.⁵

По пристигнувањето на децата, требало да се води грижа за нивното сместување. Проблемот бил решен на почетокот од учебната 1888/1889 година, кога пансионот бил сместен во куќата на владиката Викентије. Освен тоа, истата година, за питомците што го посетувале пансионот било издадено и специјално одобрение од страна на Министерскиот совет на Кралството Србија, со кое Друштвото било задолжено да им обезбеди запишување во соодветни просветни

⁴ Истомото.

⁵ Истомото.

заводи. Во надлежност било и безбедното испраќање на питомците за време на летниот распуст до границата (Ристовац) со Османлиската Империја.⁶

На почетокот од 1891 година, со менувањето на политичката клима во земјата по доаѓањето на Радикалната партија на власт, а, пред сè, и поради промените што се случиле во дотогашниот „непартиски“ карактер на Друштвото „Св. Сава“, започнал да се намалува и интересот за неговото финансирање. На 21 февруари 1891 претседателот на Друштвото, Света Николајевиќ, испратил писмо до министерот за надворешни работи, М. Кр. Ѓорѓевиќ, во кое го извештал за следново: „Денес Друштвото ‘Св. Сава’ во својот пансион и во своето Богословско-учителско училиште, на издржување и надвор од пансионот има 51 машко и 7 девојки, кои се примени од Друштвото по специјалните препораки од г. министер за надворешни работи, освен момчињата од Босна, кои Друштвото ги прими по препораките на нивните општини. Според ова, Друштвото ‘Св. Сава’ добива 3 460 динари месечно од Вашето Министерство на сметка на издржување на заедничкиот пансион. Јас најучтиво Ве замолувам, господине Министре, да ѝ издадете наредба на благајната на Вашето Министерство да му издаде 1 350 динари на благајникот на Друштвото ‘Св. Сава’ за 27 питомци кои се примени на почетокот на декември минатата година, а за месец декември, и решение за месечна помош од 3 460 динари за месец јануари оваа година, кое Друштвото уште не ја примило и покрај тоа што е веќе крај на вториот месец.“⁷

Обидите Друштвото да остане надвор од секакви внатрешни политички и партиски влијанија биле безуспешни. Политичките несогласувања кулминирале кон средината на 1891 година, кога со доаѓањето на радикалите на власт и нивната осуда дека основачите на Друштвото ја поддржуваат Напредњачката партија, почнал да се насетува и крајот на неговата работа. Целата вина паднала на Главниот одбор, чија работа била осудена и поради неспособноста да стави ред во дисциплината на учениците како во пансионот така и во Богословско-учителското училиште.⁸ Министерството за надворешни работи кон средината на август ја донело конечната одлука, притоа наведувајќи: „1. Од 1 следниот месец

⁶ Архив на Србија, 1891/437. Писмо од 6 август 1891 година од Управата на Друштвото „Св. Сава“ до министерот за надворешни работи за издавање наредба на учениците Јелена Ацевик од Битола, Чинговик од Струга, Трајко Момировик од Прилеп, Григ. Хаџи-Ташковик од Воден, Крсте Мисирковик од Постол, Иван Цаковик од Скопје, Сотир Мартиновиќ и Андреја Ризовик од Битола да им бидат дадени бесплатни билети до Ристовац и назад.

⁷ Архив на Србија. Просветно-политичко одделение, 1891/67. Д.С.С. (Друштво „Св. Сава“), бр. 141. Писмо од претседателот на друштвото „Св. Сава“, Светозар Николајевиќ, и од секретарот Ср. Ј. Стојковик до министерот за надворешни работи, М. Кр. Ѓорѓевиќ.

⁸ Архив на Србија. Просветно-политичко одделение, 1891/26. Во образложението за затворањето на Друштвото испратено од министерот за надворешни работи, М. Кр. Ѓорѓевиќ, се споменува и за „нереди на 14 јуни во пансиот и повиканата интервенција од странство“. За Богословско-учителското училиште се кажува дека „ова училиште со својата организација и начинот на образование во него и со своите методи, на воспитаниците им ја оневозможува секоја работа во Турција и со тоа ќе биде пречка на нашата цел која сакаме да ја постигнеме, и со тоа прави само дополнителни трошоци“.

(септември) се укинува помошта што Друштвото 'Св. Сава' ја прима во износ од 25 329 динари и 2. 25-те питомци на Министерството кои учеа во училиштето на Друштвото на трошок на Министерството да се извадат од тоа училиште и до 1 септември да се разместат по училиштата во Белград, Ниш, Крагуевац, Ваљево и во Шабац.⁹ Министерот М. Кр. Ѓорѓевиќ двапати ги посетил училиштето и пансионот на Друштвото „Св. Сава“ и лично се уверил дека „е бескорисно и понатаму да се прават какви било трошоци“. За питомците се изјаснил дека Министерството ќе ги задржи додека „не станале поупотребливи и попогодни за работата кои ги чекала“.¹⁰ На 23 август биле примени и 25-те питомци, пред кои министерот нагласил дека сето тоа „го прави во нивен интерес, за што подобро да се подготват за тоа што ги чека, и единствен услов за нивниот понатамошен претстој и школување во Србија е да бидат добри ученици и добро да се однесуваат како што им доликува на добрите ученици“.¹¹

Безуспешни останале напорите на претседателот на Друштвото, Света Николајевиќ, за министерот за надворешни работи, Михајло Кр. Ѓорѓевиќ, да ја смени својата одлука за запирање на работата на Друштвото. Во писмото адресирано на 25 август 1891 година, претседателот на Друштвото пишува: „(...) Главниот одбор длабоко жали што господинот Министер ѝ предложил на Владата на Неговото Височество Кралот да уништи една патриотска установа, која за кратко време од своето постоење покажала добар успех, и што не сте нашле за потребно притоа да му дадете никакви забелешки на Главниот одбор за пансионот и за училиштето, ниту да ги удостоите со прием неговите претставници. На Главниот одбор не му е познато какви немили работи се случувале во пансионот на Друштвото поради кои Вие, господине Министре, сте нашле за потребно на Друштвото 'Св. Сава' и на учениците да им ја одземете субвенцијата (...), што двајца ученици во отсуство на управителот на пансионот се скарале или што на четворица, инаку добри, ученици им било многу важно да заминат дома и покрај тоа што немале одобрение. (...) Во пансионот секогаш имало дисциплина и ред, колку што е можно во еден пансион.“¹² Претседателот на Друштвото, Света Николајевиќ, во долгото образложение, во кое ги споменува и резултатите

⁹ *Истото*. Решение донесено на 21 август 1891 година од страна на Министерството за надворешни работи. Документ е делумно преведен и може да се најде во: Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. Граѓа за историја на македонскиот народ од Архивот на Србија, том V, кн. II (1891). Приредил д-р Климент Џамбазовски, Београд 1991, 360–361.

¹⁰ *Истото*.

¹¹ *Истото*. Како потврда на овој акт, на 23 август 1891 година се потпишале питомците: Илија Чаушевиќ, Александар Грдановиќ, Спасоје Илиќ, Григорије Хаџи-Ташковиќ, Сима Марковиќ, Коста Петковиќ, Константин Јанкуловиќ, Тодор Чакшириџевиќ, Риста Ј. Поповиќ, Спасоје К. Војинчанец, Коста Николиќ, Панта Н. Палашевиќ, Панта А. Ковачевиќ, Петар Лешнаревиќ, Никола Антоновиќ, Коста Димитријевиќ, Михајло Буевиќ, Јован Николиќ, Трпко Стојановиќ и Ванѓел Калуѓеровиќ.

¹² Архив на Србија. Просветно-политичко одделение, 1891/657. Д.С.С. (Друштво „Св.Сава“), бр. 458. Писмо од претседателот на друштвото „Св. Сава“, Св. Николајевиќ, до Министерот за надворешни работи, М. Кр. Ѓорѓевиќ. Документот е објавен во: Граѓа за историју македонског народа..., том V, кн. II, 362–364.

на учениците постигнати на годишните испити, на крајот од писмото пишува: „Во смисла на Вашиот акт од 23 овој месец П.П. бр. 1375, а по решение на Главниот одбор на Друштвото 'Св. Сава' од 24 овој месец, јавено им е на сите тие ученици и ученички дека од 1 септември престануваат да бидат питомци на Друштвото 'Св. Сава' и веднаш да се пријават во Вашето Министерство. Како што со укинувањето на субвенцијата на Друштвото 'Св. Сава' и со одземањето на учениците Вие, господине Министре, на Друштвото му ја одземате секоја можност да ги одржи пансионот и своето Богословско-учителско училиште, така овие установи сосема принудно се затвораат.“¹³

DIPLOMATSKI ARHIV
DRŽAVNOG SEKRETARATA
ZA INOVRANI POSLOVE

Господине Министре,

Ваше писмо од 23. ов. мес. П.П. бр. 1375., којим одземаат од Друштва Св. Саве заке, што се у неговој школи уде о државном школку, и укидаат субвенцију, давају му, примио је Главни Одбор Друштва Св. Саве К знању и овластено ме је да Вам одговорим ово:

Пре свега, Вама је, Господине Министре, познато, да је и пансионати (1888. год.) и богословско-учителску школу (1890. год.) основало Друштво самојачко с Министарством самојачких послова а из разлога, одобрених и с једне и с друге стране; да је Министарство самојачких послова одобрило уредбе, правила за упуштање ред и наставаче програме ове школе; да је оно кристало, да на име сваког заке, која у пансионати и у школу друштвено упути, плата известу суму за издржавање и васпитање његово; да је кристало, да Главни Одбор самостојано управља пансионатом и школом, а да оно, Министарство, задржава право, да може само примедбе тижићи Главном Одбору, ако би

Господину Министру Самојачких послова
Т. Михаилу Кр. Ђорђевићу.

Дел од документот што се чува во Архивот на Србија (Просветно-политичко одделение 1891/657)

¹³ Исто.

Одлуката за затворање на Друштвото била конечна и за тоа на 7 септември 1891 година, со писмо испратено од Министерството за надворешни работи на Кралството Србија, биле известени Дипломатското претставништво во Цариград и српските конзулати во Османлиската Империја. Во образложението, како една од главните причини за затворањето се споменува и недоволната пропагандна активност што требало да ја спроведува Друштвото меѓу учениците како во училиштата така и во пансионот. Затоа на крајот од писмото е потенцирано: „Министерството најде за потребно да не ги задржува учениците во Белград и го прифати мислењето кое го застапуваа конзулите на минатата конференција¹⁴ да се распределат освен во Белград, и во Шабац и во Ваљево. Министерството досега примило 61 питомец од Друштвото, 54 момчиња и 7 девојчиња, и во приближно еднаков број ги рапредило во Шабац и во Ваљево во тамошните гимназии, а во Белград во учителското училиште, Вишата школа и во училиштето и во Друштвото за напуштени деца.“¹⁵

Со овој последен чекор на Министерството за надворешни работи, тоа конечно престанало со финансирање на Друштвото „Св. Сава“.¹⁶ Активностите на Друштвото за спроведување на задграничната српска пропаганда ги презело Просветно-политичкото одделение, кое наспроти невнимателното дејствување на својот претходник, го прифатило методот на тивка и подземна задгранична работа, сега под директно раководство на српските конзулати.

¹⁴ Министерот М. Кр. Ѓорѓевиќ го констатира ова и во Решението од 21 август 1891 година за укинување на Друштвото „Св. Сава“, во кое споменува дека „со својата работа само ѝ пречеше на државата во одбраната на нашите потенцијални интереси во турска Србија, што се констатира и на Конференцијата на конзулите во нејзиниот извештај од 25 април оваа година (...)“. За укинувањето се изјаснил и Советот на Призренската богословија уште на 15 јуни истата година.

¹⁵ Архив на Србија. Просветно-политичко одделение, 1891/26. Писмо П.П. №1375 од Министерството за надворешни работи до Дипломатското претставништво во Цариград и до конзулатите во Османлиската Империја.

¹⁶ Друштвото „Св. Сава“ со извесни прекини во времето на Првата светска војна продолжило да работи до 1941 година. Повторно било обновено во 1994 година.

СТАТИИ

УДК: 373.5.043.2-055.2(497.2)

ПРАВИЛНИЦИТЕ ЗА УЧИЛИШТАТА НА
ЦАРЕВНА МИЛАДИНОВА-АЛЕКСИЕВА*Славчо Ковилоски*

научен соработник во Институтот за македонска литература – Скопје

Abstract

The daughter of Dimitrija Miadinov, Carevna Miladinova-Aleksieva (1856-1934) is the author of two Rulebooks that refer to the schools in Macedonia and Odrin area, as well as the female schools in Prilep: *Rulebook for the high schools in Macedonia and Odrin Vilayet and Rulebook for female schools*. In times when rulebooks were made only by men, it was not usual for a woman to contribute to the preparation of such documents. Therefore, we consider the above mentioned rulebooks as a great achievement of her social activism.

Keywords: Carevna Miladinova-Aleksieva, female schools, school rulebooks, legal documents, Prilep, XIX century.

Творечкиот опус на Царевна Миладинова-Алексијева (Струга, 1856 – Софија, 1934) го карактеризираат низа статии посветени на преродбенските процеси во Македонија и на браќата Димитрија и Константин Миладинови, голем број зачувана кореспонденција со истакнати личности од јавниот и од приватниот живот во Македонија и во Бугарија, како и два правилника за подобро функционирање на училиштата подготвени во Сер и во Прилеп.

Царевна Миладинова-Алексијева е ќерка на Димитрија и Митра Миладинови, односно внука на Константин Миладинов. Првото образование го стекнала кај учителот Георги Икономов, а во 1866 година го напуштила татковиот дом и преку Битола и Цариград стигнала во Киев, каде што учела во Фундуклеевската класична гимназија.¹ Оттука започнува приказната за просветителската и публицистичката дејност на оваа извонредно силна, храбра и енергична жена. По завршувањето на гимназијата во 1874 година, Царевна Миладинова заминала во Цариград, од каде што била назначена за учителка во Шумен. Учителствувала и во Етрополе и во Свиштов. Во овој период се омажила за учителот и трговец Никола Алексијев од Охрид, па кон своето го дадала и неговото презиме, станувајќи Царевна Миладинова-Алексијева. По основањето на Солунската женска

¹ Фундуклеевската женска гимназија била отворена во 1860 година во Киев и била првата женска гимназија во Руската Империја.

гимназија „Свето благовештение“, Царевна била назначена за управителка (1883/1884), а потоа за помошничка управителка и за учителка по литература (1884 – 1889). На барање на Прилепската црковно-училишна општина, една година учителствувала во Прилеп (1890/1891), по што повторно се вратила во Солун, каде што учителствувала до Балканските војни (1913). По војните Миладинова-Алексијева емигрирала во Софија, каде што и починала.

Една од најзначајните активности во кои се вклучила Миладинова-Алексијева во XIX век била изработката на правни акти. Како врвен дострел на нејзиното општествено дејствување го оценуваме нејзиното вклучување во образовниот процес, во неговото осмислување, реализирање, во формулирањето на начините на однесување, на правата на учителите и на учениците. Ограниченоста во однос на можностите за водење на образовна политика, пред сè, била наметната од општо прифатеното и доминантно мислење дека жената треба само да ги спроведува законите, а не да ги смислува. Токму затоа исклучително значење ѝ придаваме на Царевна Миладинова-Алексијева, од чиј творечки ум произлегле дури два правилника, кои за првпат подетално ќе ѝ ги презентираме македонската наука. Станува збор за *Правилникот за четирикласните училишта во Македонија и во Одринскиот Вилает*,² кој не е датиран, и за *Правилникот за женските училишта*,³ подготвен во Прилеп за учебната 1890/1891 година.

Правилникот за четирикласните училишта во Македонија и во Одринскиот Вилает има пет страници во ракопис кој ѝ припаѓа на Царевна Миладинова-Алексијева. Интересно е што *Правилникот* имал важност за сите ученици во училиштата во Македонија и во Одринско, што значи дека не е од локален карактер. Овој факт уште повеќе ја потврдува Миладинова-Алексијева како авторитет и уште повеќе го потврдува самото значење на правниот акт. Под насловот на *Правилникот*, како поднаслов со големи букви стои запишано: „Управувањето“, по што следува првиот член: „Четирикласните училишта се наоѓаат под надзор на месните општини и со нивното управување управуваат телата на тие училишта“. По ваквата формулација, еден вид преамбула, следуваат двата дела од овој *Правилник*: „Општината“ со 4 члена и „Управител(ки)те“ со 17 члена.

Во првиот дел се наведуваат правата и должностите на општината и нејзиното влијание врз учебното дело. Како што се наведува во членот 2: „Општината го следи општиот врвеш на училиштето“, што укажува на можностите за нејзина директна интервенција во однос на училишните програми, на изборот на наставен кадар, на казни и награди, учебни помагала и сл. Понатаму, во наредните членови се наведува дека на крајот на учебната година општината избира шестчлена комисија, која треба да ги контролира годишните испити, по што поднесува извештај. Комисијата треба да присуствува и на јавната одбрана, а по церемонијалното завршување на училишната година, таа треба да ги даде своите забелешки за подобрување на училишниот живот воопшто.⁴

² ЦДИА, фонд 1121: Царевна Миладинова-Алексијева, No. 8, *Правилникъ за IV класнитъ училища въ Македония и Одринския вилает*, без датум, оп. 1, а. е. 8, л. 1–3.

³ ЦДИА, фонд 1121: Царевна Миладинова-Алексијева, No. 9, *Правилникъ за девическитъ училища*, Прилеп, 1890/91, оп. 1, а. е. 9, л. 1–10.

⁴ ДАРМ, фонд: 491, Пелагониска митрополија – Битола, (1898 –1899), к. 1, дело бр. 26 1898 (ПМБ 26/2-1, дело бр. 26). Едно писмо до пелагонискиот митрополит Гри-

Вториот дел е насловен како „Управителите“. Според членот 6, за напредокот на образовното дело, управителките одговарале пред општината и „воопшто пред целото општество“. Во образовното дело влегувале: почитувањето на училишните закони, на дисциплината, библиотеките и учебните помагала, училишниот совет итн. Управителката требало да биде информирана за „сите поважни случки“ (чл. 8). Нив ги решавала заедно со училишниот совет. На крајот од учебната година управителката му поднесувала годишен отчет на училишниот совет за својата работа и за состојбата на училиштето, како и за исполнетите задачи, кои биле зададени на почетокот од годината. Една од најважните задолженија кои требало да ги оствари барем еднаш во текот на учебната година била „училишната ваканција“, односно училишниот одмор.

Вака конципираниот *Правилник* се однесувал исклучиво на правата и на должностите на училишните органи. Миладинова-Алексијева им посветила внимание на очекувањата од општината, но уште повеќе на очекувањата од управителките на училиштата и од училишниот совет. Според неа, тие требало да бидат главните спроведувачи на законите во училиштето и тие одговарале за спроведувањето на овој *Правилник*. Се разбира, поради големата одговорност која лежела во нивните раце, тие биле материјално наградувани. Платата на управителката била значително поголема во однос на платите на другите вработени во училиштето. Понекогаш таа била платена и 4 до 5 пати или уште повеќе од нејзините колешки. Меѓутоа, Миладинова-Алексијева ги зела предвид и задолженијата на управителките. Всушност, и самата таа во повеќе наврати ја извршувала таа должност и добро била запознаена со жртвите што требало да се дадат за да се постигне кохезија во работата и во приватниот живот.

Вториот правилник што ќе го разгледаме претставува едно од најзначајните творечките достигнувања на Царевна Миладинова-Алексијева. Станува збор за *Правилникот за женските училишта*, подготвен и образложен во 74 члена и на цели 20 страници. Тој бил наменет за женските училишта во Прилеп, а Миладинова го напишала и го употребувала за време на своето едногодишно учителствување во овој град во 1890/1891 година (како што стои на првата страница од *Правилникот*). Овој датум, кој го навела самата Миладинова, е во спротивност со податокот на Георги Трајчев, кој забележува дека таа во Прилеп учителствувала во учебната 1885/1886 година.⁵ Најверојатно, нему не му бил познат овој документ.

Како што може да се заклучи и од самиот број на страници, *Правилникот за женските училишта* е многу подетален и попрецизен во однос на правилата за женското образование од *Правилникот за четирикласните училишта во Македонија* и во *Одринскиот Вилает*. Многу повеќе внимание му било посветено на целокупниот образовен процес, почнувајќи од ученичките, предметните и класните учителки и училишниот совет. Така, формулирани се повеќе поглавја: „Учителките“, „Класните учителки“, „Учителските совети“, „Училишната архива“,

гориј од 24 април 1898 година укажува на тешкотиите со кои се соочувале наставниот кадар и учениците во Битола. Така, битолскиот пансион „едвај може да собере околу 50 пансионерки“, па затоа биле барани повеќе вакансии во текот на годината, како и да се обрне повеќе внимание на предметите Методика и Дидактика, Домаќинство и Пеење.

⁵ Георги Трајчев, *Градъ Прилепъ*. София, 1925, 138.

„Учебната година“, „Распределба на часовите“, „Испитите и сведителствата“, „Дисциплината“, а посветено е внимание и на „Правилата за поведението на ученичките“.

Во делот „Учителките“ се нагласува ползата од нивната работа за идните поколенија (чл. 14 и чл. 15). Исто така, се укажува на нивната одговорност пред „општеството“ за поведението и за „умствените способности“ на доверените ученички (чл. 16), додека во членот 17 е забележано дека тие треба да се однесуваат со почит кон ученичките, кон управителката и кон класните раководителки.

Поглавјето „Класните учителки“ се однесува на должностите на раководителките на класовите. На прво место, тие биле одговорни за дисциплината и за напредокот на сите полиња на своите ученички (чл. 24). Свесноста на Миладинова-Алексијева за улогата на класните раководители се потврдува и во членот 25, каде што е наведено дека тие треба да соработуваат со учителките и со управителката, да известуваат за напредокот на класот, а на крајот на учебната година да им ги даваат сведителствата на ученичките.

Во поглавјето „Учителските совети“ е наведена грижата за изведувањето на учебното дело (дисциплината, управувањето со училиштето, напредокот според учебните програми). Според членот 26, Советот на училиштето треба да се состои од учителите и од учителките кои предаваат во училиштата, во него да бидат вклучени и управителките на училиштата, а во нив не треба да има надворешни соработници. Членот 27 предвидува Советот да има редовни и вонредни заседанија, кои треба да се свикуваат кога е „необходно“.

Делот „Училишната архива“ има само еден член (чл. 33), во кој е нагласено дека архивата се наоѓа под надзор на управителот на училиштето и дека таа треба да биде „под клуч“. Што се однесува до „Учебната година“ и до „Распределбата на часовите“, во членот 34 се истакнува дека учебната година започнува „на 1 септември и завршува на 29 јуни“; во членот 35/1 се наведува дека: „Годишните одмори се: од крајот на учебната година до 1 септември“; според членот 35/2 одморите продолжуваат „6 дена Рождество Христово од 20 до 26 декември“, а во продолжение на членот 35/3 е предвиден одмор од „7 дена од Вел[ики] четврток“. Освен овие поголеми празници поради неработните денови, учениците требало да бидат ослободени од настава и за време на одредени празници во текот на учебната година (чл. 36).

Во членот 41, во поглавјето „Испитите и сведителствата“, се наведени категориите на постигнатиот успех: одличен 6, многу добар 5, добар 4, задоволителен 3, слаб 2 и лош 1. Исто така е забележано дека во сведителството се пишувало и поведението: примерно, поволно, добро, средно, укорно. За „Дисциплината“ на пансионерките биле подготвени посебни „Правила за поведението на ученичките“, во кои, според членот 64, ученичките треба да водат сметка за чистотата, а за таа цел е назначувана одговорна ученичка, еден вид редарка, која требало да внимава на нивното однесување.

Од членовите од 58 до 74, од повеќе потточки за барањата и за задолженоста на ученичките, може да се види дека ѝ се посветувало големо внимание на дисциплината. Според авторката на Правилникот, пристојното однесување е основата за понатамошното изградување на личноста на ученичките. Дека на дисциплината се обрнувало посебно внимание зборуваат големиот број инфор-

мации што ги наоѓаме во спомените на учителите и на учениците. Во текот на целиот XIX век постоел систем на казни кои се спроведувале кога учениците не ги извршувале задачите зададени од учителот.

За односот кон неодговорните ученици одличен пример наоѓаме кај Марко Цепенков. Во *Автобиографијата* тој опишува една случка кога постоела неусогласеност на учениците во изведувањето на песните што им ги задавал даскалот. Поради тоа се правела голема врева, а даскалот „ќе нè удри по еден прат по плеќи“ и „по рака ќе му се валеше да го тепа (ученикот) или на една нога да седи и друго што ќе му текнеше – тоа ќе му речеше, или ќе му речеше и ќе му го стореше“.⁶

Ваквите физички казни биле поретки во гимназиите (Солунската и Битолската), но не и непостоечки.⁷ Освен за послушноста во извршувањето на училишните задачи, во женските гимназии посебно внимание се водело и за моралното однесување на ученичките. Во изработката на *Правилниците*, Царевна Миладинова ги зела предвид реалните состојби во училиштата. Искуството што го стекнала како ученичка во женската гимназија во Киев умешно го искористила во долгогодишната учителска дејност. Заштитата од срамот, од јавната осуда и од етикетањето на ученичката според (не)моралните особини биле едни од најважните задачи на учителките во женските гимназии и во пансионите.

Конкретен пример за нарушување на редот во училишната установа наоѓаме во еден случај од 1898 година, којшто силно одекнал во машката и во женската гимназија во Битола и во самиот град.⁸ Имено, управникот на женското четирикласно училиште, Иван Благов, го информирал управникот на машката класична гимназија, Тошев (кој воедно бил и управник на сите битолски училишта), дека пронашол писмо со непристојна содржина адресирано до ученичката Славка Хр. Љапчева. Испраќач бил ученикот Димитар Бошев, кој негирал дека е автор на писмото кое било „отворено и непристојно“. Сепак, „кога се спореди писмото со писмените работи на Бошев, се покажа дека ракописот е еднаков“. Подоцна Бошев признал дека лажел, „бидејќи му било страв да не биде строго казнет“. Писмото има 4 листа испишани со црно мастило и со молив. Тоа почнува со зборовите: „Драга и љубена Славке, нема да се одделам од тебе, ти си моја *madame* [подвлечено во оригиналот – б. м.]“. Во него Бошев ѝ се обратил на Љапчева: „Има ли од тебе поубава, Славко!... Љубена, кажи, кажи, кажи! Одговори ми. Со внимание да го читаш ова писмо.“ Тој не ѝ го открил својот идентитет, туку навел дека ако размисли, можеби ќе разбере кој е. Иако првиот дел од писмото

⁶ Марко К. Цепенков, Материјали, Литературни творби, книга десетта, редактирал Блаже Ристовски. Македонска книга, Скопје, 1972, 315.

⁷ На пример, Никола Киров Мајски укажува на физичките казни коишто ги спроведувал Пере Тошев во Битолската гимназија: „Беше правило, а секој новак него веднаш го научуваше, дека Тошев ќе изнајде повод задолжително да го натера ученикот.“ Во: Никола Киров Мајски, *Страници од мојот живот*, 62. За казните и за наградите види и кај: Ристо Кантарчиев, *Македонското преродбено училиште*. Студентски збор, Скопје, 1985, 167–174; Истиот, *Историја на образованието и просветата во Македонија*. Просветно дело, Скопје, 2002, 233–234.

⁸ ДАРМ, фонд: 491, Пелагонска митрополија – Битола, к. 1, 1898 – 1899, дело бр. 2г, ПМБ 2г/4-43.

е напишан во романтичарски дух, во понатамошниот текст авторот користи доста непристојни и груби зборови. Управникот Тошев веднаш реагираше и го свикаше училишниот совет на женското четирикласно училиште. По долго разгледување на предметот, на 3 март 1898 година советот решил да го исклучи Бошев од училиштето и од пансионот. Тоа претставувало голем финансиски удар за семејството на Бошев, но и практично уништување на неговата идна академска кариера. За ученичката Славка Хр. Љапчева, пак, значело оцрнување на нејзиниот образ, особено што авторот на писмото јавно ја обвинил дека имала „односи со ученици“.

Значи, строго утврдените правила на однесување во училиштата требало да ги намалат или, по можност, целосно да ги елиминираат појавите на неетичко однесување на ученичките. Токму затоа казните биле ригорозни. Од друга страна, со правилата биле ограничени самоволијата и злоупотребите на должностите на учителките. Тие морале да внимаваат на своето однесување во рамките на училиштето (со колегите и со колешките и со ученичките). На тој начин се сметало дека се поставува одредена рамнотежа во меѓусебните односи.

СТАТИИ

УДК: 323.1(497.7:495)“1902/1908”

ГРЧКАТА ВООРУЖЕНА АКЦИЈА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА:
ДИЛЕМИ И ТРАНСФОРМАЦИИ
(1902 – 1904)*Димитијар Љоровски Вамваковски*

виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The Greek government had decided to lead the war against MRO (Macedonian Revolutionary Organization) with mercenary paramilitary formations, created on Greek territory, with members from the Kingdom of Greece and the Iceland of Crete (autonomous area under the jurisdiction of the Ottoman Empire). Also, there were individuals from Ottoman Macedonia under the leadership of Greek officers, firstly as leaders of Andarts, and later leaders of real arm groups. The beginning of the Greek “Macedonian struggle” (1904-1908) had shown the wrong perception of those who claimed that there is great number of Greek “Macedonians” i.e. followers of the Greek Patriarchy which will take arms and later on, lead the fight by them self. The reality was different. The Greek nationalists had understood that the power of Ellinismus in those parts of the Ottoman Empire was very low.

Keywords: Kingdom of Greece, Ottoman Macedonia, paramilitary, MRO.

Вовед

На почетокот на XX век османлиските владенија на Балканскиот Полуостров се карактеризирале со хаотична ситуација, драматични настани и динамични процеси. Длабоката криза во која од поодамна се наоѓала Османлиската Империја и испреплетените интереси на Големите сили и на балканските соседи на сметка на нејзиниот државен и економски суверенитет неминовно воделе кон процес на нејзино распаѓање. Ваквата тенденција ја согледал и современикот на овие настани и добар познавач на приликите во османлискиот Балкан, британскиот хуманист и публицист Хенри Ноел Брејлсфорд, кој недвосмислено констатирал дека „пред цивилизацијата да уништи една империја“, мислејќи тука на османлиската, „таа прво ја искористува“.¹ Оттука, во заднината на суштинското залагање на европските сили за статус кво на територијалниот интегритет

¹ Хенри Ноел Брејлсфорд, *Македонија, нејзините народи и нејзината иднина*, Скопје, 2003, 68.

на османлиската држава и за нејзино претворање во полуколонијална држава, како и за одржување одредена рамнотежа меѓу самите сили, се криела нивната немоќ во овој период индивидуално да го решат т.н. Источно прашање според сопствените државни проекции.

Свои планови за иднината на османлискиот Балкан имале и малите балкански нации држави, чии интереси, базирани на иредентистичката политика, се темелеле на територијалното проширување врз териториите на Османлиската Империја. Во прв план, нивните интереси се судирале околу територијата и околу доминантното христијанско население во османлиска Македонија. Ако на грчката, на српската и на бугарската држава донекаде им успевало пропагандното докажување на тоа колку и како имаат право на територијата на Македонија (базирајќи се, пред сè, на т.н. историски права), тогаш претставувањето на тоа кој ја има популациската предност се покажало како тежок потфат. Имено, „правото“ да го прогласат православното население за свој етникум во Османлиската Империја, балканските држави го темелеле врз милет-системот, односно на терминот *милет*, кој, во суштина, означувал *религиозна група*. Изедначувањето и ограничувањата на термините милет и нација се случило под западноевропско влијание, каде што зборот *милет* буквално се поврзувал со зборот *нација*, т. е. еднаквост со тогашното разбирање на поимот *француска нација*.

Поистоветувањето на двата термина им одело во прилог на малите балкански држави и силно го поттикнувало национализмот преку препознавањето на своето „свето“ право во османлиска Македонија да бараат, да пронаоѓаат, да бројат, да пребројуваат или да конвертираат свои „национални сонародници“.² Овој процес на почетокот се одвивал преку признатите и легални институции во османлиската држава, пресликани во црквата, училиштата и во конзуларно-трговските претставништва на официјалните Атина, Софија и Белград. Крајот на XIX и почетокот на XX век во историјата е познат уште и како период на т.н. мирна пропаганда, т. е. време кога грчкиот, бугарскиот и српскиот национализам преку влијанието на Патријаршијата и на Егзархијата се обидуваале „да создадат“ што поголем број припадници на „својата нација“ во османлиска Македонија.

Со појавата на Македонската револуционерна организација (МРО) на историската сцена настанала драматична промена во проекциите на балканските иредентисти во однос на нивните претензии кон османлиска Македонија. Во тој поглед, МРО драстично ги нарушила нивните планови за иднината на османлиска Македонија и за начинот на нивното дејствување. Најголем проблем за балканските држави претставувале нејзиниот автохтон карактер и целта да создаде автономна држава. Програмата на Организацијата произлегувала од потребите на месното население и неминовно водела кон национално доконституирање на македонскиот етникум. Ваквите планови на МРО биле во целосна спротивност со стратегијата на балканските држави, па оттука нивните влади

² Марија Пандевска, Македонка Митрова, „Речниците и толкувањето на поимот милет“, *Зборник на трудови од научниот симпозиум организиран од IRCICA (Research Centre for Islamic History, Art and Culture) и МАНУ, одржан од 13 до 17 октомври 2010 година во Скопје, Прилози од Четвртиот меѓународен конгрес „Исламската цивилизација на Балканот, Извори и студии за историјата на исламската цивилизација“*, бр. 32, Истанбул, 2015, 315–328.

постепено преземале конкретни мерки со цел вака поставената организација да биде деградирана, преземена или целосно уништена.

Во тој контекст соодветно, според грчките национални интереси, реагирала и официјална Атина. Грчката држава решила вооружено да ѝ се спротивстави на идејата за создавање посебна македонска држава под превезот на водење на некаква си „одбранбена“ борба, која, всушност, се карактеризирала со тероризам и со насилство насочени кон поголем дел од македонското православно население. Овој период во историографијата е познат и како грчка „македонска борба“ и трае од 1904 до 1908 година.

Македонската револуционерна организација како причина за трансформација на грчката пропагандна политика во османлиска Македонија

Во втората половина на 1900 година, на територијата на костурската и на леринската револуционерна околија пристигнал војводата Марко Лерински. Од страна на Битолскиот окружен комитет на МРО тој бил поставен за околиски војвода во Леринско. Неговата активност, како деец кој во целост ја спроведува програмата на МРО, при што се одликувал со особени организациско-агитационски способности, била брзо препознаена како опасност од страна на грчките пропагандни претставници во овој дел од Битолскиот Вилает. Набргу дејноста на М. Лерински ќе стане една од главните грижи на грчкиот конзулат во Битола, во кој постојано пристигнувале информации за начинот на кој организацискиот војвода ја ширел идејата на МРО. Во тој контекст, еден од информаторите на грчкиот конзулат и подоцнежен андартин, Лакис Пирзас, славофон жител на Лерин, забележал дека Лерински „им зборуваше на селаните дека треба да работат за слободата на Македонија“.³ Овие согледувања на Пирзас ги потврдува и Јон Драгумис, еден од главните идеолози на грчкиот иредентизам во османлиска Македонија. Драгумис во февруари 1903 година (период кога ја извршувал должноста секретар во грчкиот конзулат во Битола) напишал: „Комитетот [МРО – б. н.] им ја покажа сликата на слободата. Комитетот и четите велат 'Македонија на Македонците', не ги принудуваат (...) да станат шизматици, ниту да ги напуштат грчките училишта (...). Овие не бараат бугаризам, туку бараат автономија (...).“⁴

Од приложените историски факти можат да се извлечат следниве констатации. Дејноста на МРО од почетокот на XX век, и покрај конспиративноста во нејзиното дејствување, станувала сè поевидентна во очите на „другите“. Со нејзиното етаблирање на сцената како фактор кој ги обединува сите незадоволни елементи во империјата околу идејата за слободна и автономна држава, таа ја нарушила дотогашната перцепција за османлиска Македонија создавана од самата султанска власт, од Големите сили, како и од интересите и потребите на балканските претенденти за нејзината територија и за нејзиното население. Оттука, неизбежен бил процесот на напуштање на дотогашните традиционални средства користени од пропагандните институции на балканските иредентисти.

³ Πανου Παλασταματη, „Ο οπλαρχηγός καπετάν Λακης Πυρζας“, *περ. Αριστοτελης*, τευ. 20, Φλωρινα, мартис-априлиос, 1960, 13.

⁴ Ιωνος Δραγουμης, *Τα Τετραδια του Γλιντεν*, Γιωργος Πετσιβας, Αθηνα, 2000, 19.

Во овој период од агитацијата на МРО за слобода и еднаквост, таа не поставила никаква граница меѓу населението црковно поделено на егзархисти и патријаршисти. Така, во своите спомени, костурскиот војвода на МРО, Михаил Николов, констатирал дека „организацијата не правеше никаква разлика меѓу егзархисти и патријаршисти, а врбуваше работници еднакво и од двете категории, доволно беше тие да бидат чесни“.⁵ Во таа насока, балканските националисти со загриженост го следеле процесот на трансформација на лојалноста и интеракцијата меѓу христијаните во Македонија поттикнати од дејноста на македонското ослободително движење.⁶ Оттука, грчките пропагандни фактори, иако официјално не го признале, на терен го констатирале сплотувањето на македонското словенско население. Тоа само по себе значело и можност за губење на самопрогласената „своја нација“ во империјата.

Во поглед на иднината на „македонското прашање“, постоеа драстична разлика меѓу балканските иредентисти и националисти и програмата и целите на македонското револуционерно движење. Ваквата разлика, пред сè, се темелела врз политичкиот концепт и целите од кои биле поттикнати двете страни. Ако за балканските нации држави најважно било задоволувањето на националните потреби за проширување на своите држави на сметка на територијата на османлиска Македонија, тогаш МРО се водела од конкретните потреби на месното население, кое, всушност, и ги обликувало целите на Организацијата. Оттука, грчкиот историчар Георгиос Михалопулос со право ќе констатира дека „Грција ја губела битката на идеи“, односно дека „грчкиот иредентизам не успеал да инспирира“, мислејќи на тоа дека нивната дејност во Македонија не добила широка поддршка од месното население.⁷ Занемарувајќи ги интересите и потребите на самото население, грчката држава и грчките пропагандни институции во османлиска Македонија на почетокот на XX век го бранеле статус кво на Османлиската Империја, ветувајќи им на православните христијани „нејасен просперитетен живот во [некаква си] Голема Грција“.⁸

Од друга страна, бидејќи МРО произлегувала од самото население, таа сочувствувала и ги знаела неговите потреби и желби. Во тој контекст, академик Манол Пандевски ќе резимира дека македонското организирано револуционерно движење на македонската сцена не се појавило случајно, ниту во некаков дотогашен празен простор, односно дека неговото појавување само ја одбележува повисоката етапа во развитокот на ослободителните борби на македонскиот етникум.⁹ Оттука, Организацијата не нудела само надеж за слобода на македонското православно население, туку првенците на МРО пропагирале и барале прераспределба на земјиштето и на земјишната сопственост, развој и промени

⁵ Материали изъ миналото на костурско, *Револуционното движење во костурско; спомени отъ М. Николов*, София, 1937, 34.

⁶ Кит Браун, *Верни до смрт: Довербата и теророт во револуционерна Македонија*, Скопје, 2014, 50.

⁷ Georgios Michalopoulos, *Political parties, irredentism and the Foreign Ministry: Greece and Macedonia: 1878-1910*, University of Oxford, 2013, 164.

⁸ G. Michalopoulos, *Political parties, irredentism and...*, 207.

⁹ Манол Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век: појави, релации, ликови*, том петти, Скопје, 1986, 187.

во правниот и во даночниот систем. Следователно на тоа, ваквата организациска поставеност започнала да ја урива вековната традиција на покорност на православните христијани кон османлиската власт и кон црковно-пропагандните институции. Според веќе споменатиот Брејлсфорд, кој извесен период бил присутен во османлиска Македонија, „задачата“ на МРО била „да пропагира востание, на младите луѓе да им вдахнат страст за слобода и храбри дела (...)“.¹⁰

Очекувањата на населението од македонското револуционерно движење доста реално ни ги пренел и елинизираниот Влав од Битола и подоцнежен грчки историчар Георгиос Модис. Во своите дела со восхит и своевидно идеализирање напишал: „Кога бев мал, мислев дека станува збор за нешто магично и прашував (...) што претставува тој [мислејќи на Комитетот, како што авторот ја нарекувал МРО – б. н.] (...). Ги сметав за полубогови (...). Се имаше впечаток дека многу нешта треба да очекуваме од нив.“¹¹ Модис, согледувајќи ги целите на Организацијата, сметал дека во неа има место за сите поробени христијани и дека нејзината борба е посветена на целото македонско население: „(...) паролата им беше ‘Македонија на Македонците’ и неуморно го вееја тоа знаме (...). Сите беа браќа во страдањето и во очекуваниот спас (...). Можеа да учествуваат сите што беа измачени и страдаа, сите со исти права и должности.“¹² „Без сомневање“, продолжува тој, „единствена беше смртната омраза кон Турците и нив ги посакуваа за свои противници“, за на крајот да заклучи дека целта била отстранување на османлискиот режим кој пет века спроведувал најразлични „злодела врз христијанското население“.¹³ Ваквото сведоштво на Модис целосно соодветствува на првите два члена од Уставот на ТМОРО од 1897 година, во кои се бара „сплотувањето во едно цело на сите незадоволни елементи во Македонија и Одринско, без разлика на народноста, за извојување низ револуција полна политичка автономија (...)“, како и на борбата на Организацијата против разните национални расправи „кои го разединуваат и го ослабнуваат македонското и одринското население во неговата борба против општиот непријател“.¹⁴

Грчките официјални и пропагандни претставници во османлиска Македонија, согледувајќи ги на терен настаните и процесите предводени од МРО, сметале дека е неопходна жестока реакција на *елинизмот* доколку во иднина сакаат да задржат какво било влијание меѓу македонското патријаршиско население. Овие грчки националисти и иредентисти се залагале за започнување војна против МРО. За да успеат во целта, а во контекст на дотогашното нивно ривалство со бугарските колеги, за нив било најлесно да ја претстават Организацијата како продолжена рака на Кнежеството Бугарија во империјата. На овој начин грчките иредентисти сакале уште на почетокот да ја деградираат дејноста на МРО пред меѓународната јавност и пред патријаршиското население во Македонија, но ваквото етикетање на МРО истовремено би значело и барање за идентично дејствување на официјална Атина во однос на „македонското прашање“.

¹⁰ Х. Н. Брејлсфорд, *Македонија, нејзините народи...*, 188.

¹¹ Г. Х. Модис, *О Македоникос аџон каи η νεωτερη македоникη историа*, Θεσσαλονικη, 2007, 143–144.

¹² Г. Х. Модис, *Македоникос аџон каи македоникес архηγοι*, Θεσσαλονικη, 1950, 33.

¹³ Г. Х. Модис, *Македоникос аџон каи македоникес...*, 36.

¹⁴ *Историја на македонскиот народ*, том 3, ИНИ, Скопје, 2003, 187.

Процесот на донесување одлука за започнување на т.н. македонска борба

Периодот меѓу 1902 и 1904 година се смета за круцијален во донесувањето одлука за започнување на грчката паравоена интервенција на дел од територијата од османлиска Македонија. Во овој т.н. подготвителен период водечка улога во „македонското прашање“ имале грчките иредентисти и националисти кои живееле во Кралството Грција, како и оние што извршувале некоја функција во османлиска Македонија, пред сè службеници во грчките конзуларни претставништва и одредени патријаршиски митрополити, кои целосно биле посветени на националната мисија. Целта на оваа неформална група, која следејќи ги случувањата на теренот кои имплицирале негативен развој за грчките интереси, била да ја предизвика официјална Атина, т. е. грчката влада, да застане на чело на вооружената акција против структурите на МРО, но и против шизматичките егзархиски црковно-училишни претставници.

Овој подготвителен период има своја предисторија. Имено, по завршувањето на грчко-османлиската војна од април 1897 година и катастрофалниот пораз на грчката армија, официјалната грчка политика се карактеризирала со курс на претпазливост и воздржаност во однос на грчките интереси во османлиската држава. Периодот по оваа војна, за грчката надворешна политика ќе претставува време на самопреиспитување и отрезнување во однос на сопствениот воен потенцијал. Краткотрајната војна покажала дека секој самостоен обид за остварување на *мегали идејата* е осуден на пропаст. Станало очигледно дека Грција, без оглед на општите општествени слабости на Османлиската Империја, во секој иден меѓусебен вооружен конфликт „веројатно би го извлекла подебелиот крај“. ¹⁵ Владата во Атина започнала да води крајно претпазлива политика во однос на Високата порта, поради што од грчките националистички кругови била прогласена за предавничка на грчките интереси и на елинизмот во империјата. Позицијата во која се наоѓала Грција не ѝ дозволувала отворено мешање во „македонското прашање“. Преземањето каква било иницијатива на османлиска територија би претставувало ризичен потег со далекосежни последици за позициите на грчката пропаганда во Македонија, но и за самата Грција. Оттука, во периодот по грчко-османлиската војна, балканската политика на грчката влада се карактеризирала со желба за запазување на статус кво во регионот поради фактот што таа не била во состојба да ги заштити своите интереси во евентуалното повторно активирање на *источното прашање*. ¹⁶

Пасивноста на грчката држава во однос на состојбите во османлиска Македонија траела до 1902 година. Оттогаш највисоките официјални претставници на грчкото кралство, пред сè грчкиот премиер и министерот за надворешни работи, постојано биле информирани од своите конзуларни претставници во Македонија за забрзаното губење на контролата врз македонското патријаршиско население, но и за сè поевидентното масовизирање на македонското револуционено движење. Во тој контекст, грчкиот конзул во Битола, Кјузе Пезас, на 10 јануари 1902 година го информирал грчкиот премиер Александрос Заимис дека опас-

¹⁵ Ричард Клог, *Историја грчке новог доба*, Слио, 2000. 75.

¹⁶ Јура Константинова, *Балканската политика на Грција в края на XIX и началото на XX век*, София, 2008, 279.

носта од востанички превирања е очигледна и дека патријаршиското население се приклучува кон МРО: „Веќе нема никакво сомнение дека сите расколници [егзархисти – б. н.] сега ги прифаќаат револуционерните идеи на Комитетот, но жално е што нив ги прифаќаат и мнозинството славофони, склони кон грцизмот [патријаршисти – б. н.] (...)“.¹⁷ Конзулот Пезас препознал опасност во тоа што патријаршистите „ги примат четниците во своите домови“, а особено во тоа што македонските револуционери „со голема вештина“ придонесуваат тие „да се помират со своите расколнички браќа и да ја поддржат нивната борба во полза на христијаните“, за на крајот да заклучи дека МРО не прави разлика меѓу „расколниците [егзархистите – б. н.] и православните [патријаршистите – б. н.]“.¹⁸ Оттука, јасна била загриженоста на Пезас во однос на грчките интереси во османлиска Македонија. Имено, тој го констатирал обединувачкиот процес кај црковно поделеното население под покровителство на Организацијата, која ја пропагирала идејата за востание и создавање посебна македонска држава.

Ваквите и слични извештаи испратени до Атина станувале редовна пракса, а нивниот број сè повеќе се зголемувал како што се ближело Илинденското востание. Во еден доверлив извештај од 4 јануари 1903 година, грчкиот конзул во Солун, Н. Евгенијадис, ги известил своите претпоставени во Атина за разговорот со генералниот управник во Македонија, Хусеин Хилми-паша. Откако двајцата соговорници го констатирале масовното присуство на организациски чети на теренот и тоа дека тие имаат целосна поддршка и од патријаршистите и од егзархистите, Евгенијадис му го потенцирал точно овој факт на Хилми-паша како „опасност која му претстои на грцизмот во Македонија (...)“.¹⁹

Паралелно со добивањето зачестени информации за состојбите во османлиска Македонија, грчките државни институции биле и под засилен притисок од грчките иредентисти и националисти. Тие од официјална Атина барале поенергичен ангажман, кој би продуцирал употреба на насилство, првенствено против структурите на МРО. Костурскиот митрополит Германос Каравангелис бил еден од оние што се залагале за испраќање грчки паравоени трупи во османлиска Македонија. Тој во координација со грчкиот конзул во Битола, Пезас, на почетокот на 1901 година го напишал својот прв извештај до грчката влада, преку кој барал да се испратат вооружени сили од грчкото кралство во Битолскиот Вилает. Ова барање на Каравангелис, во согласност со тогашната политика на официјална Атина, било одбиено.²⁰ Исто така, во овој период биле одбиени и редица слични вакви предлози испратени од други грчки иредентисти до грчката влада. Разочарани од официјалните грчки институции, овие поединци и групи во османлиска Македонија, поддржани од националисти и иредентисти од грчката држава, започнале да организираат информативни мрежи и вооружени јадра од месното население. Споменатиот Каравангелис во своите спомени забележал: „(...) решив да дејствувам како што можев сам. Ги охрабрував и им ветував дека

¹⁷ Димитрис Литоксоу, *Грчката антимакедонска борба I; Од Илинден до Загоричани (1903-1905)*, Скопје, 2004, 15.

¹⁸ Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 15.

¹⁹ Димитар Љоровски Вамваковски, *Германос Каравангелис: Грчката пропаганда во Костурската епархија (1900 – 1903)*, Скопје, 2017, 107–109.

²⁰ Д. Љоровски Вамваковски, *Германос Каравангелис: Грчката пропаганда...*, 105.

наскоро ќе имаат помош од Грција.“²¹ Од овој исказ на костурскиот митрополит е воочлива тенденцијата дека покрај првобитното грчко организирање од ваков тип, тој се надевал и на активно вооружено вклучување на грчката држава во борбата против МРО.

Драматична промена на состојбите во корист на иредентистичките кругови кои ја протежирале идејата за грчка вооружена пенетрација во османлиска Македонија се случила за време на Илинденското востание од летото/есента 1903 година. Оправдани се покажале постојаните апели на грчките конзуларни претставници во империјата и на грчките пропагандни активисти во османлиска Македонија, кои се залагале за драматична промена на грчката политика кон „македонското прашање“. Во овој период, во Грција започнал да преовладува ставот дека „елинизмот во Македонија, и покрај силната пропаганда водена преку црквата, училиштата и разните силогоси, е крајно несигурен и дека грчката држава не може да се потпре на него во реализирањето на своите планови кои произлегувале од програмата за Голема Грција“.²² Владата во Атина по востанието презела конкретни чекори за реализирање на грчката вооружена интервенција во османлиска Македонија. Одлучувачки момент во донесувањето на оваа одлука била симбиозата меѓу иредентистичките кругови и владата, т. е. прифаќањето на идејата за вооружено насилство од страна на вториот субјект. Па така, како резултат на преговорите меѓу овие два „табора“ претставени од Стефанос Драгумис и тогашниот премиер Георгиос Теотокис, водени од март 1904 година, била донесена одлуката за започнување на т.н. македонска борба под директно покровителство на официјална Атина.²³

Составот на грчките вооружени групи

Во подготвителната фаза на грчката „македонска борба“, една од дилемите на иницијаторите и на идејните творци на грчката вооружена интервенција во Македонија била и онаа што се однесувала на составот на грчките вооружени групи. По првобитниот неуспех на грчките националисти кои дејствувале во османлиска Македонија да издејствуваат испраќање паравоени формации од грчката држава под закрила на владата во Атина, тие започнале самоиницијативно да формираат платенички вооружени групи од месното население. Станува збор за поранешни ајдуци или отпадници од МРО, кои својата заштита, но и финансиски бенефит ги нашле во претставниците на грчката пропаганда во Македонија. Од овој период најпознати се платеничките групи на Коте Христов од селото Руља и на Вангел Георгиев од селото Стребено, и двајцата поранешни припадници на МРО врбувани од митрополитот Каравангелис.²⁴ Овие платенички групи, покрај нивната основна намена да дејствуваат против структурите на Организацијата и со насилни средства да го оддалечат месното население од нејзините редови, требало да влијаат и поттикнувачки кон официјалните грчки институции со цел

²¹ Германос Каравангелис, *Македонската борба (мемоари)*, Скопје, 2000, 15.

²² Крсте Битовски, *Грчката „Македонска борба“*, Скопје, 2001, 90.

²³ G. Michalopoulos, *Political parties, irredentism and...*, 229–231.

²⁴ Г. Каравангелис, *Македонската борба...*, 15–17, 23, 24.

тие да ја прифатат водечката улога во планираната војна против МРО. Ваквата стратегија ни ја пренесува и Каравангелис. Тој во мемоарите споменува дека по една успешна акција на своите платеници, поднел извештај до грчкиот премиер Теодорос Делијанис, од кого барал да му испрати педесет борци, педесет Криќани.²⁵ Костурскиот митрополит сметал дека „времето е соодветно за акција“ и дека активистите на грчката пропаганда во Битоолскиот Вилает „очекуваат помош од Грција“. Сепак, на крајот Каравангелис со жалење заклучил дека „грчката влада беше исплашена од поразот од 1897 година и никако да се одлучи да отстапи од својата позиција“.²⁶

На почетокот на 1903 година грчкиот конзул во Солун, Н. Евгенијадис, ја советуваат владата во Атина дека „само со формирање чети од православно славовоно население од селата во внатрешноста ќе успееме да им се спротивставиме на бугарските чети“.²⁷ Евгенијадис во извештајот до грчката влада го образложил ваквиот свој став. Имено, тој бил еден од иницијаторите на планот за организирање месни грчки вооружени групи, бидејќи „искуството покажа“ дека само такви чети „можат успешно да дејствуваат, бидејќи тие го познаваат теренот и лесно можат да се засолнат и да се снабдат со храна од нивните пријатели, но можат да се формираат и да се расформираат по потреба“.²⁸ Од друга страна, Евгенијадис забележал дека „четите формирани во Грција и испратени во Македонија не само што нема ништо да ни помогнат, бидејќи не го познаваат ниту теренот, ниту јазикот, ниту луѓето, туку, напротив, можат да станат причина да ги влошиме односите со Турците“. На тој начин тој предвидел дека таквите чети „жестокото ќе бидат прогонети од османлиските власти и многу брзо ќе бидат расформирани“, сметајќи дека „во бугарофилските [егзархиските – б. н.] реони во кои беа повикани да дојдат, нашите православни славовонони [Македонци патријаршисти – б. н.], со изговор дека можат да бидат прогонети од [османлиската] власт, а, во суштина, затоа што нема да сакаат да имаат никаква претходна врска со нив (грчките чети, б.н.), ќе одбиваат да ги заштитат и со првата закана од страна на власта ќе ги предадат (...)“.²⁹ Дел од грчките пропагандни активисти кои дејствувале во османлиска Македонија, тврдејќи дека добро ги познаваат состојбата, чувствата и расположението на месното население, сметале дека вооружената акција против МРО треба да се изведе исклучително со платенички групи од месното патријаршиско население, додека единственото што требало да го направи грчката влада е да испрати финансии, оружје и агенти. Според нив, локалното население ги знаело тамошните условите за водење на борбата, ги препознавало своите „противници“, вооружените групи успешно би се движеле по теренот и би се формирале и би се расформирале по потреба, а би имале и поддршка од локалните патријаршисти и, секако, што било од исклучителна важност, го знаеле и јазикот на доминантното македонско словенско население. Поддржувачи на оваа идеја биле повеќемина, меѓу кои и

²⁵ *Истото*, 22.

²⁶ *Истото*, 22, 23.

²⁷ Д. Љоровски Вавваковски, *Германос Каравангелис: грчката пропаганда...*, 107–109.

²⁸ *Истото*.

²⁹ *Истото*.

грчкиот конзул во Солун, Евгенијадис, но сепак водечката улога во обидот да се спроведе овој план ја имал Јон Драгумис.

Според грчкиот историчар Михалис Каликаџос, Драгумис предлагал „создавање прогрчки вооружени банди, независно од Османлиите и без одобрување на османлиските правила, кои ќе ги одделат славофоните [патријаршистите – б. н.] од бугарското влијание и од влијанието на ВМРО и ќе ги убедат, со помош на пропагандата, да се воздржат привремено од какви било немири додека земјата не биде зрела за бунт“.³⁰ Во замислените планови на Драгумис преовладувала идејата за создавање паралелна грчка организација во османлиска Македонија според устројството на МРО. Тој сметал дека *елинизмот* во Македонија треба да ги зацврсти своите сили првенствено во борбата против македонското револуционерно движење и Егзархијата, а потоа и во нејзиното „ослободување“, при што „слободата не треба да ја чекаат од Грција“.³¹ Во една пригода Драгумис запишал: „Зошто [тие] да ја чекаат слободата само од Грција? Да работат и тие, да работат како да не постои Грција, и тогаш таа ќе им помогне. Си замислувам една неограничена тајна организација низ цела Турција, една втора грчка држава, создадена од сите грчки општини и епархии, со грчка дисциплина меѓу нив и со таква хиерархија преку која општините ќе можат меѓусебно да се обврзат да работат, да си помагаат едни на други и да се борат сите заедно, во иста земја, со секој непријател. Сите Грци да се во оваа тајна организација и ниту еден да не е надвор од неа.“³²

Драгумис презел и конкретни чекори за реализирање на овој свој план. Имено, за време на неговата служба во грчкиот конзулат во Битола во 1902/1903 година, тој ја формирал организацијата „Амина“ (Одбрана). Организацијата дејствувала исклучиво во јужната лимитрофна зона на османлиска Македонија, т. е. во пределите населени со грчко, влашко или со погрчено население. Сепак, за центар на организацијата бил предвиден градот Битола. Намерата на Драгумис била да се прикаже дека организацијата е дело на автохтоното патријаршиско население во османлиска Македонија, избегнувајќи на тој начин каква било поврзаност со грчката држава. Тој имал за цел да ја заштити владата во Атина од каква било јавна поврзаност со „Амина“, со што би се избегнале реакциите од страна на османлиската власт во евентуалниот дипломатски притисок на Портата поради мешањето во нејзините внатрешни работи. Организацијата што ја создал Драгумис повеќе наликувала на збир од меѓусебно неповрзани групи изолирани во одредени населени места, без никаква меѓусебна координација, составени најчесто само од неколкумина членови врбувани лично од Драгумис. Според Уставот, целта на „Амина“ не била борбата против османлиската власт, туку национална заштита и сојуз на грчките општини. Понатаму, раководството на „Амина“ предвидувало вооружување на прогрчките елементи во османлиска

³⁰ Michalis Kaliakatsos, „Ion Dragoumis and 'Machiaveli': Armed struggle, Propaganda and Hellenization in Macedonia and Thrace (1903-1908)“, *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 31, Number 1, May 2013, 57.

³¹ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιων Δραγουμης Παυλος Γυπαρης: Κορυφαιες μορφες του Μακεδονικου αγωνα (1902-1908)*, Μπαρμπουνακης, Θεσσαλονικη, 1987, 53.

³² Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιων Δραγουμης Παυλος Γυπαρης...*, 53.

Македонија и собирање информации за дејноста на МРО, како и дејствување на грчки вооружени чети.³³

Јон Драгумис на овој начин не само што ги поставил контурите на една „тајна организација“ туку се обидел, иако без поголем успех, да ја реализира оваа идеја на терен. Тој верувал во политичката, економската и во образовната супериорност на „грчкиот“, т. е. на патријаршискиот елемент во османлиска Македонија. Оттука, грчкиот дипломат, тргнувајќи од националистички побуди, сметал дека лесно ќе се реализира и „самоодбраната“ на овој елемент од „непријателите“ со кои секојдневно бил опкружен во османлиска Македонија. Во залагањето на Драгумис за водење ваков начин на вооружена „одбрана“ треба да се има предвид и тогашната перцепција на т.н. македонско прашање во Европа. Имено, балканските нации држави, водејќи ја пропагандната војна не само во османлиска Македонија туку и во Европа, пред европската јавност се обидуваале да го докажат „грчкиот“, „бугарскиот“ и „српскиот“ карактер на оваа османлиска територија. Оттука, Драгумис сметал дека преку дејноста на локалното население против „бугарските банди“, како што ги определувал четите на МРО, би можеле да се негираат бугарските тврдења за нивната доминација во Македонија и да се „убеди Европа во наводниот грчки национален идентитет или припадност на православните славофони“.³⁴ Исто така, Јон воочил дека критскиот герилски начин на војување е многу поефикасен од тоа што се случило во 1897 година, кога „Етници етерија“ испратила вооружени формации во османлиска Македонија,³⁵ уште повеќе што со формирањето месни вооружени групи би ја заштитил грчката влада од можните обвиненија за мешање во внатрешните работи на Османлиската Империја. Претходниот начин на делјсвување од 1897 година, со директна воена вмешаност на грчкото кралство во империјата, само ѝ донел отворена војна на официјална Атина со Високата порта, односно вооружен судир во кој уште веднаш се знаело кој ќе биде победник, а кој поразен.

Во секој случај, сè до почетокот на Илинденското востание, Јон Драгумис не бил подготвен да ја прифати идејата за испраќање паравоени вооружени формации од грчкото кралство во османлиска Македонија. Ваквата негова позиција се препознава и во ставовите што ги застапувал во пролетта и во летото 1903 година, кога во делови од Македонија започнале да пристигнуваат првите невооружени и вооружени грчки мисии со цел да се испита состојбата и можноста за грчка вооружена интервенција против структурите на МРО.³⁶ Делумна промена кај Драгумис во однос на ова прашање ќе се случи во текот на Илинденското востание, кога тој категорично се заложил дека во османлиска Македонија треба да навлезат грчки паравоени формации.³⁷ Сепак, ваквата

³³ Д. Љоровски Вамваковски, *Германос Каравангелис: грчката пропаганда...*, 123, 124.

³⁴ М. Kaliakatsos, „Ion Dragoumis and 'Machiaveli': Armed struggle, Propaganda...“, 58.

³⁵ G. Michalopoulos, *Political parties, irredentism and...*, 119.

³⁶ Станува збор за мисијата на четворицата Криќани од мај 1903 година и за дејноста на вооружената група од десетмина Криќани кои дејствувале против структурите на МРО во Југозападна Македонија во јуни и во јули истата година. За овие настани види повеќе кај: Димитар Љоровски Вамваковски, „Активноста на првата организирана андартска чета испратена во југозападна Македонија (1903)“, *Историја*, Скопје, 2011, 43–58.

³⁷ М. Kaliakatsos, „Ion Dragoumis and 'Machiaveli': Armed struggle, Propaganda...“, 58.

негова реакција била предизвикана од првобитните успеси на македонските востаници. Притоа, треба да се потенцира дека тој и понатаму ја фаворизирал идејата за водечката улога на месните патријаршиски фактори во донесувањето какви било одлуки и преземањето дејства во османлиска Македонија, при што Грција била должна единствено да им дава морална, финансиска и агентурска поддршка на гореспоменатите структури.

Како и да е, крајот на Илинденското востание ќе ја одреди насоката на грчкото кралство кон составот на грчките вооружени групи, т. е. кон конечната промена на целокупната политика на официјална Атина кон „македонското прашање“. Во првите месеци од 1904 година, во османлиска Македонија биле испратени нови мисии, чија цел била да се истражи состојбата на „грчкиот елемент“ во тој дел од империјата, но и да се воочи расположението на месното население за идејата за започнување вооружена „одбрана“ во делови од османлиска Македонија. Така, во почетокот на февруари 1904 година, по налог на грчкиот министер за надворешни работи, Атос Романос, започнале подготовки за испраќање една група грчки офицери во разузнавачка мисија во Западна Македонија. За одговорен на мисијата бил избран капетанот Александрос Кондулис, на кого му била доверена задачата да ги избере другите офицери. Тој се одлучил за Павлос Мелас, Анастасиос Папулас и Георгиос Колокотронис. Мисијата била строго доверлива тајна на грчкото МНР, па така по наредба на владата, само мал круг луѓе знаеле за неа и за личностите што ќе заминат за Македонија.³⁸ Од строго доверливиот документ на грчкото Министерство за надворешни работи од 26 февруари 1904 година испратено до Генералниот конзулат во Солун, а потоа и од преписката до Конзулатот во Битола, ја дознаваме целта на гореспоменатата мисија. Според документот, четворицата офицери добиле наредба да го испитаат проблемот околу наводниот терор од страна на „Бугарите“ врз „грчкиот елемент“ во тој дел од османлиска Македонија, а воедно и да истражат дали е можно „да се организира месна одбрана за одбивање на горенаведените напади и засилување на грчкиот елемент“.³⁹ Исто така, од офицерите се барало да го проучат теренот и да ја разгледаат можноста за внесување оружје и негово складирање на сигурни места.⁴⁰

Извештаите што пристигнале од мисијата на офицерите до официјална Атина не ставиле крај на дилемата кај грчката влада околу начинот на спроведување на андартската борба во османлиска Македонија. Дискутабилен, со крајно спротивни ставови, бил начинот на составување на вооружените групи – дали тие да се формираат само од регрути од грчката држава, од вооружени групи од месното население од османлиска Македонија или да бидат од мешан карактер. Папулас и Колокотронис верувале дека *елинизмот* во османлиска Македонија може да се спаси само со испраќање моќни чети регрутирани во самата Грција. Од друга страна, пак, Мелас, воодушевен од „борбениот дух“ на месното македонско население и од одличните впечатоци од мисијата, кои во најголем дел се должеле на присуството на Коте и на неговите приврзаници, сметал дека е

³⁸ Νατάλια Μελα, *Παυλός Μελας*, Αθήνα, 1926, 180.

³⁹ *Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θρακην γεγονοτα*, Γενικόν επιτελειον στρατου, Διευθυνσις ιστοριας στρατου, Αθηναί, 1979, 328.

⁴⁰ *Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θρακην...*, 328.

доволно единствено да се даде помош во оружје, муниција и во финансии.⁴¹ Секако дека извесен дел од македонското население успешно се приспособувало на условите во тогашното османлиско општество. Имено, „искуството ги научило да го зборуваат она што сакаат да го слушнат нивните посетители“.⁴² Конфронтациите и игрите околу тоа кој предлог би бил прифатен од грчката влада започнале уште додека тие се наоѓале во Западна Македонија, а кулминирале по нивното враќање во Атина.

На состанокот на грчката офицерска група во леринското село Желево се појавиле првите несогласувања околу начинот на водење на грчката вооружена дејност во Македонија.⁴³ Откако Мелас прв ја напуштил османлиска Македонија, другите тројца офицери на враќање кон Грција, на 16 април 1904 година престојувале во гратчето Богатцко, Костурско. Таму Кондулис, кој имал слични ставови со Мелас, напишал извештај до владата во Атина врз основа на сознанијата добиени од мисијата, потпишан и од Папулас и Колокотронис. Покрај другото, ставот на офицерите околу вооружената дејност бил следниот: „(...) организацијата на борбата против Македонците егзархисти треба да се потпира, главно, врз сили на платеници патријаршисти.“⁴⁴ Сепак, ова не биле реалните позиции на последните двајца офицери, кои имале сосема различни погледни околу начинот на водењето на борбата. Папулас и Колокотронис тајно испратиле писма до соодветни личности во Атина, преку кои известиле дека во османлиска Македонија воопшто не е погоден теренот за вооружена дејност.⁴⁵ Дел од тие писма стигнале и до грчкиот премиер Теотокис, кој на средбата со Кондулис на 24 мај 1904 година му го предпочил извештајот од Папулас и Колокотронис, во кој, меѓу другото, се велело дека македонското патријаршиско население не би примило грчко оружје.⁴⁶ На крај, нетрпеливоста меѓу офицерите резултирала со двобој меѓу Мелас и Колокотронис, кој се случил во Атина на 28 мај 1904 година, а во кој Колокотронис бил полесно повреден.

Во секој случај, времето ќе покаже дека грчката влада се одлучила да ја води војната против МРО со платенички паравоени формации формирани на грчка територија, составени, пред сè, од жители на Кралството Грција и на островот Крит (автономна област под управа на Османлиската Империја), но и од поединци од Македонија кои биле под водство на грчки офицери, најпрвин како водичи и обични андарти, а дури подоцна и како водачи на вооружени групи. Сепак, почетокот на грчката „македонска борба“ ја покажал погрешната перцепцијата на сите оние што размислувале како Јон Драгумис, т. е. дека бројот на „грчките“ Македонци, односно патријаршисти кои би примиле оружје од Грција и сами би се грижеле за себе е огромен. Реалноста била сосема поинак-

⁴¹ Ιστορία του ελληνικου εθνους, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως..., 239.

⁴² G. Michalopoulos, *Political parties, irredentism and...*, 233.

⁴³ Γεώργιος Δικάνης, *Ο μακεδονικός αγών - απομνημονεύματα, στο Αρχείο μακεδονικού αγώνα Πηνελόπης Δέλτα - Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1984, 86.

⁴⁴ Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 47.

⁴⁵ Од спомените на Лакис Пирзас дознаваме дека Папулас му испратил писмо на началникот на Генералштабот на грчката армија, Сапунасакис. П. Παλασταματη, „Ο οπλαρχηγός καλεταν Λακης...“, 37.

⁴⁶ *Истото*, 43.

ва, а тоа го покажуваат и многубројните сведоштва од припадниците на првите паравоени формации кои пристигнале во османлиска Македонија во 1904 година. Тогаш тие, всушност, сфатиле дека се измамани во врска со наводната моќ на елинизмот во овие делови на османлиската држава.⁴⁷

⁴⁷ *Απομνημονευματα Καπεταν Φιλοτα; Ανθυπilarχου Φιλολλου Πηχεων*, αριθ. ειχ. 17346, Επιμελεια Αναστασιου Πηχιων; Παυλου Γυπαρη, *Οι πρωτοποροι του μακεδονικου αγωνας 1903-1909*, Αθηναι, 1962; Γεωργιου Δικωνυμου – Μακρη, *Απομνημονευματα*, εκδοση ΙΜΧΑ, 1959; Ιωνος Δραγουμης, *Τα Τετραδια του Ιλιντεν*, Γιωργος Πετσιβας, Αθηναι, 2000; Εταιρια Μακεδονικον σπουδων, Ιδρυμα μελετων χερσονησου του αιμου, Περικλεους Αλεξ. Αργυροπουλου, *Ο μακεδονικος αγων (απομνημονευματα)*, Θεσσαλονικη, 1957; Ιωαννου Καραβιτη, *Ο μακεδονικος Αγων, Απομνημονευματα*, Τομος Α', Εισαγωγη, Επιμελεια, Σχολια Γιωργος Πετσιβας, Αθηναι, 1994; Ιωαννου Καραβιτη, *Ο μακεδονικος Αγων, Απομνημονευματα*, Τομος Β', Εισαγωγη, Επιμελεια, Σχολια Γιωργος Πετσιβας, Αθηναι, 1994.

СТАТИИ

УДК: 323.285(497.731)”1911”

РЕКОНСТРУКЦИЈА НА БОМБАШКИОТ АТЕНТАТ ВО
ШТИП ОД 1911 ГОДИНА*Верица Јосимовска*

доцент на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

м-р Елена Јосимовска

Abstract

Dynamite actions of the Macedonian revolutionary organization known as “monkey attacks” from 1911-1912 had disturbed the public and a lot of attention had been paid in the press. This paper presents the reconstruction of the first bombing attack in Stip from 1911 through numerous articles in the then daily newspapers of the Balkan Peninsula and gives information about the population that was injured in it.

Keywords: Shtip, Ottoman Empire, attacks, newspapers

Во периодот пред Балканските војни, османлиската држава се соочувала со длабока економска, социјална и политичка криза. Надежите на населението за реформирана и стабилна држава по победата на младотурците во 1908 година станале големо разочарување. По задушнувањето на контрареволуцијата во 1909 година, младотурците наместо да продолжат со ветените реформи, се насочиле кон донесување нови законски одредби¹, мерки на притисок и казни со кои се зголемувал револтот на населението.

Ситуацијата во Македонија станала повеќе од безнадежна, владеело безредие и несигурност за населението, се случувал секојдневен терор и убивање на неделното население, пред сè поради дејствувањето на ВМОРО, која изведувала терористички акции како провокација, но и поради дивеењето на разните банди и одметници.

Меѓу терористичките акции и атентати на ВМОРО извршени во периодот 1911/1912 година се издвојуваат т.н. „магарешките атентати“, со кои само се влошила положбата. Првиот бил во Штип на 4 декември (нов стил) 1911 година, кој кај штипјани останал запаметен како „бумбата у Шардавано“, а следните

¹ Особено впечатливи биле Законот за ликвидирање на разбојништвото и анархијата во румелиските вилаети, поткрепен со акции за разоружување на населението, и Законот за колонизација на Македонија, чија примена предизвикала револт особено кај христијанското население.

на 1 август 1912 година во Кочани² и на 28 август во Дојран³. Овие атентати имале за цел да го поттикнат турскиот фанатизам и да предизвикаат убивање на недолжното христијанско население, со што би се придобила европската јавност против Турците.⁴

Во историографијата, „магарешките атентати“ само се спомнуваат, и тоа повеќе како доказ за преминувањето на Македонската револуционерна организација од индивидуален кон масовен терор. Но, задачата на овој труд е друга – имено, врз основа на материјалите од балканскиот печат да се прикажат случувањата во Штип од 4 декември (21 ноември по стар стил) 1911 година. За „магарешките атентати“ во Штип информирале софиските весници *Прапорец*⁵, *Камбана*⁶, *Вар-*

² При атентатот во Кочани експлодирале две бомби и биле убиени 28 Турци, а како реакција на тоа, толпата и војската од тамошниот гарнизон убила 38 Македонци, меѓу кои и неколку деца, додека бројот на повредените достигнал 466 души. Манол Пандевски, *Политичките партии и организации во Македонија (1908-1912)*, Скопје, 1987, 65.

³ Во Дојран, според едни извори, загинале 13 Турци, а биле ранети 42 Турци и тројца Македонци, а според други, биле убиени 60 Турци и 5-6 Македонци. М. Пандевски, *цит. дело*, 425.

⁴ Британските дипломатски претставници известувале за честите инциденти и изливи на муслиманска фанатичност, поради што страдале невини жртви од христијанска вероисповед во Македонија. Такво е и известувањето на Хари Лем, британскиот генерален конзул во Скопје, за настанот што се случил во Штип. Тој го опишува теророт на муслиманското население, фанатизмот придружен и со суровоста на акциите на жандармеријата кон цивилното христијанско население. Државен архив на Македонија (натаму: ДАРМ), М-1606, сн. 493-494, PRO FO294/38, 14.12.1911.

⁵ *Прапорец (Пряпорец)* е бугарски весник кој излегувал во Софија во периодот помеѓу 1898 и 1932 година и бил орган на Демократската партија. Меѓу неговите активни соработници се Григор Василев, Андреј Љапчев, Георги Тодоров и други. Првично, весникот излегувал двапати или трипати неделно, а од 1910 година е дневен весник. Во 1908 година директор на весникот станал Петко Пенчев, а главен уредник Васил Пасков. Неговата редакциска комисија ги вклучувала и Трајчо Доревски, Тома Карајовов и Данаил Крапчев.

⁶ *Камбана* е бугарски весник кој излегувал во Софија од 1907 до 1919 и од 1924 до 1935 година. Весникот е основан од Крсте Станчев и од Кирил Коларов во 1907 година и првично стоел на републикански социјалдемократски позиции. Уредникот Станчев бил близок до Јане Сандански и до левицата на ВМРО. Во уредувачкиот комитет влегувале Григор Василев, Григор Чешмециев, Асен Цанков, Илија Јанулов и Петар Вичев. Како дописник и коректор, во весникот работел и Георги Велчев, а шеф на репортажата бил Иван Павлов Костов. Редактор во весникот била и Христина Антонова – првата професионална новинарка во дневниот печат. Во 1908 година уредникот и финансиски организатор на *Камбана*, Кирил Коларов, го напуштил весникот. Подоцна весникот го засилува националистичкиот дух и во Првата светска војна (1915 – 1918) е на јасни прогермански позиции. По завршувањето на војната, во 1919 година весникот *Камбана* е укинат, а Станчев е суден со виновниците за националната катастрофа. Весникот бил обновен во 1925 година. Во 1934 година, откако го купил Лазар Поповски, го критикувал ВМРО на Иван Михајлов. По мајскиот државен удар, тој го поддржувал режимот и бил забранет по неговиот пад. Подоцна почнува да излегува под името *Нова камбана*.

дар⁷, *Вечерна пошта*⁸, *Мир*⁹, белградската *Политика*¹⁰, солунските, *Светлина*¹¹

⁷ *Вардар* е бугарски весник издаван и редактиран од Данаил Крапчев. Излегувал од 1911 до 1912 година како неофицијален орган на обновената Внатрешна македонско-одринска револуционерна организација. Дел од тиражот излегувал под имињата Огражден, Пелистер, Места, Струма, Марица, Пчиња, Брегалница, Црна, за да може весникот полесно да ја избегнува цензурата и да се шири во Македонија. Под името Пелистер излегле 30 броја како неделен весник во Софија. Првото издание на весникот се појавило на 1 октомври 1911 година. Меѓу неговите соработници се: Григор Василев, Никола Милев, Иван Георгов, Христо Матов, Атанас Јаранов, Петко Пенчев, Христо Сиљанов и Љубомир Милетиќ. Весникот е критички настроен кон младотурскиот режим, како и кон надворешната политика на владата на Народната и на Прогресивно-либералната партија.

⁸ *Вечерна пошта (Вечерна поща)* е информативен весник од почетокот на дваесеттиот век кој излегувал во Софија, а се занимавал со политика, литература, индустрија и со економија. Прво почнуваат го издаваат Наум Туфекчиев и Стојан Шангов во 1900, а излегува до 1914 година. Создаден е по иницијатива на Борис Сарафов и на доктор Никола Генадиев со цел да биде поддршка на македонската кауза. Негов прв главен уредник е Стојан Шангов. До 11 јануари 1902 година излегува 3 до 4 пати неделно (во понеделник, вторник, четврток и во сабота), а од тој датум понатаму станува дневен весник. Подоцна како соработници во весникот влегуваат Ставре Наумов и Петар Михајлов. Имал тираж од 10 000 броја и бил најдобриот независен бугарски весник во своето време. Други уредниците на весникот се: Ставре Наумов, Петар Михајлов, Петар Даскалов, Матеј Геров, Иван Коларов, Ради Радев, Емил Козак-Чермак, Димитар Михалчев, Никола Милев, Димитар Константинов, Александар Божинов и Иван Славов.

⁹ *Мир (Миръ)* е бугарски историски весник. Излегувал во периодот 1894 – 1944 година како орган на Народната партија. Меѓу основачите на весникот се Константин Стоилов, Иван Евстратиев Гешов, Теодор Теодоров. Неговиот последен број излегол на 30 декември 1944 година, кога е укинат од новата влада по државниот удар во септември 1944 година. Поради својот квалитет и сериозноста бил нарекуван бугарскиот *Тајмс*.

¹⁰ *Политика* е дневен весник кој излегува во Србија повеќе од еден век. Како основач и главен уредник, Владислав Рибникар на 25 јануари 1904 година во Белград, каде што и денес се наоѓа седиштето на редакцијата, го започнал издавањето на весникот. *Политика* е најстариот дневен весник во овој дел од Европа и до денес секојдневно излегува со исклучок на неколку прекини во периодот на Првата светска војна, односно од 14 ноември до 21 декември 1914 година и од 23 септември 1915 до 1 декември 1919 година, потоа за време на Втората светска војна, т. е. од 6 април 1941 до 28 октомври 1944 година. Не излегувал и во летото 1992 година поради штрајк на новинарите како отпор спрема државните власти кои настојувале *Политика* да ја претворат во јавно претпријатие. Во својата долгогодишна историја весникот соработувал со голем број значајни научни и културни дејци. Најпознати меѓу нив се нобеловецот Иво Андриќ, српските писатели и поети Милош Црњански, Бранко Ќопиќ, Јован Дучиќ, Бранислав Нушиќ, Десанка Максимовиќ, Тин Ујевиќ, Момо Капор, Васко Попа и др. Свои текстови на страните на *Политика* имале и сер Винстон Черчил, Томас Ман, Едуард Ерио и др.

¹¹ *Светлина*, со поднаслов Орган на интересите на отоманскиот Бугарин, е бугарски весник кој излегувал во Солун, во Османлиската Империја, во 1912 година, и тоа во среда и во сабота. Весникот го издавал Панчо Дорев (главен и одговорен уредник). Пропагирал за „зближување меѓу различните народи, а особено меѓу Турците и Бугарите“. Весникот се печател во печатниците на Коне Самарџиев и К. Тенчов. За време на предизборната

и *Право*¹², *Нов век*¹³, цариградскиот весник *Вести*¹⁴ и османлиските весници

кампања за вторите парламентарни избори во почетокот на 1912 година, Дорев во *Светлина* ја објавил предизборната платформа која повикувала на бугарско-османлиска соработка и лојалност кон младотурскиот режим, што требало да го гарантира просперитетот на бугарската националност во империјата. Весникот се борел за зајакнување на позициите на Егзархијата, израмнување на црковните и на училишните права на егзархистите со оние на патријаршистите, се залагал за финансиско-кредитни олеснувања кои ќе го решат земјоделското прашање и за олеснување на пристапот на Бугарите до државните служби, како инструмент за решавање на бугарските национални проблеми.

¹² *Право*, со поднаслов *Дневен политичко-општествен весник*, е бугарски дневен весник кој излегувал во Солун од 1910 до 1913 година под редакција на Никола Наумов. Одговорен уредник е Тодор А. Каев. Се печател во печатницата на Јордан Јарцев. Весникот бил орган на дејците на поранешниот Сојуз на бугарските конституциони клубови и наследник на весникот *Отечество*. За време на парламентарните избори во почетокот на 1912 година, редакцијата на *Право* заедно со оние на *Вести* и на списанието *Искра* станува еден од бугарските политички центри. Трите уредништва ја формираат Централната изборна комисија, која имала задача да го организира бугарското население врз основа на унифицирана платформа, која е во духот на програмите на двете распуштени бугарски политички партии. Дејците околу трите редакции се ориентираат кон предизборен сојуз со опозицијата и ја критикуваат младотурската политика како опасна за бугарските национални интереси и воопшто за националниот идентитет на нетурското население во империјата. Платформата не успеала да постигне единство на бугарските политички субјекти – нејзе ѝ се спротивставила групата околу Сребрен Поппетров и весникот *Вистина*, како и туркофилската група околу Панчо Дорев и весникот *Светлина*. Последениот број на *Право* се појавил на 7 мај 1913 година, кога е забранет од власта. Од него излегле вкупно 721 број.

¹³ *Слобода (Свобода)* е политички весник во Софија издаван со државни средства во периодот 1886 – 1899 и 1918 – 1920. Првично (1886 – 1887) ја изразува политиката на регентството, а потоа бил орган на Националнолибералната партија на Стамболов. Во 1899 година прекинува со излегување и е заменет со *Нов век*. Меѓу уредниците се вбројуваат: Захари Стојанов, Димитар Петков, Димитар Ризов. Во почетокот излегувал двапати неделно – во среда и во петок, а подоцна и секој работен ден.

¹⁴ *Новини* е бугарски весник, орган на Бугарската егзархија. Излегувал во Цариград во периодот од 27 октомври 1890 до 9 октомври 1912 година. Поднасловот на весникот бил *Политички, научно-литературен и духовен весник*. Во првата година бил неделник, од втората излегувал двапати неделно, а од 1909 година и трипати неделно. Од 1898 година го променил името во *Вести*. Весникот бил печатен во печатницата на ресенчанецот Калчо Стојанов. Од 7 август 1912 година е забранет од османлиските власти и наместо него, се издава весникот *Глас*. Во текот на годините уредници на весникот биле Атанас Шопов, Димитар Македонски, д-р Владимир Бурилков, Христо Силјанов и др. Тој информирал за новостите од црковен и од просветен карактер и детално се занимавал со просветата и со културните манифестации на македонските бугарски општини. Известувал за настани како Горноцумајското и Илинденското востание. По 1908 година весникот редовно информирал за состојбата на бугарските политички затвореници во османлиските затвори, ги поттикнувал бугарските општини да бидат заинтересирани за новите изборни права, препорачувал да се создаваат бугарски политички партии, протестираал против ограничувањето на правата на бугарските цркви и училишта. Во

*Сабах*¹⁵, *Шахрах* и др.

Белградска Политика, преку својот известувач од теренот, во серија написи информирала во детали за настанот и за случувањата по бомбашкиот атентат. Дописникот на Политика во својот извештај вели дека сè до 21 ноември нападне, во Штип било необично мирно. Муслиманите го славеле вториот ден од својот најголем верски празник Курбан бајрам. Но, за христијаните бил пазарен ден. Околу пладне, непознат човек облечен во селски алишта, водејќи со себе магаре натоварено со јаболка, влегол во еден мал дуќан кој се наоѓал во сутеренот на големата Чарши-џамија. Во него била сместена општинската кантарџилница. Непознатиот комита преоблечен во селски алишта го замолил кантарџијата да му ја измери торбата, но додека тој ја мерел торбата, непознатиот исчезнал. Тогаш кантарџијата, без да погледне што има во неа, ја оставил тешката торба во еден агол. Само што поминале неколку минути, се слушнал силен тресок.

Тешко ранетиот кантарџија паднал на земја, а подоцна и издивнал од раните и со тоа станал жртва на атентатот, а чадот од експлозијата се разнел насекаде во околината. Станало јасно дека се случила страотна експлозија, ама никој не знаел како и на кој начин. За само неколку минути целата чаршија се собрала околу џамијата, од која само еден сид бил дигнат во воздух. Однатре се слушало офкање и лелекање. На средината од џамијата имало шестмина ранети Турци, кои се превивале од болка, а во урнатините се насирал еден разнесен труп на младо момче, кое тука се нашло на молитва.

Паниката траела многу кратко, зашто во тој момент се слушнало силно викање од разлутените Турци: „Ѓаурите ги нападнаа муслиманите.“ Тоа ѝ дало повод на разбеснетата толпа од неколку стотини Турци, Роми, Евреи, маџири, џандари, полицајци и војници кои се нашле тука, во јуриш дивјачки да се нафрлат врз христијаните во чаршијата и да започнат масовен колеж

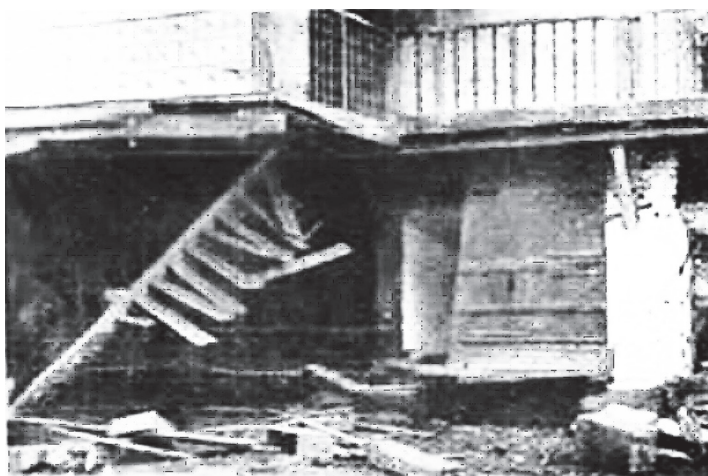
него се дискутирало отворено за сите балкански политички прашања. Од декември 1908 година објавувал и официјални документи, како османлискиот Устав, говорите на бугарските пратеници во османлискиот парламент, резолуциите на митинзите во Прилеп и во Солун против српската и против грчката пропаганда. Во предвечерието на Првата балканска војна весникот известувал за атентатите во Штип, Кочани, Дојран, Кратово и на други места, објавувал сведоштва за масовните масакри на населението кое не било заштитено од страна на властите. Во броевите од септември 1912 година известувал за подготовките на Бугарија за војна и за мобилизацијата во балканските земји. На 9 октомври 1912 година весникот ги информирал своите читатели за избувнувањето на балканската војна и за тоа дека ќе прекине понатаму да излегува.

¹⁵ *Sabah (Умпо)* е дневен весник кој почнал да излегува во 1875 година во Истанбул, а го издавал Пападопулус. Главен и одговорен уредник бил Шемсеттин Сами (Şemsettin Sami). Поради цензурата и постојаните конфликти на главниот уредник со сопственикот, весникот *Sabah* во 1882 година бил откупен од Михран-ефенди (Mihran Efendi). Во 1891 година неговиот тираж достигнал 12 000. За време на Првата светска војна се споил со весникот *Peşma (Вест)* и под името *Peşma-ı Sabah* излегувал како дневен весник сè до затворањето во 1922 година. Ова е првиот весник со името *Sabah* во историјата на османлиските медиуми. Подоцна, од 1938, па сè до 1964 година излегува како дневен весник под името *Yeni Sabah (Ново умпо)*. Денешниот весник *Sabah* е наследник на *Yeni Sabah* откако ги откупил неговите права и од 1985 година почнал со својата активност.

на недолжниот народ. Со секири, ножеви, мотики и стапови удирале каде ќе стигнат и за кусо време веќе било пролеано многу крв.

Поштенска картичка од 1913 година на која се гледа местото каде што се наоѓала Шардаван џамиси во 1911 година

Внатрешниот дел од џамијата по експлозијата

Христијаните кои во првиот налет успеале да спасат жива глава потрчале кон своите маала. Но масата разулавени Турци се нафрлила врз нив и сосема мал број успеале да се спасат. Некои од нив, бегајќи пред толпата, по патот упаѓале во еврејските куќи со намера да се спасат, но Евреите со ќотек ги исфрлале од своите куќи, а некои дури и ги предавале на Турците плашејќи

се и самите од колежот на разбеснетата толпа. Раздразнетоста станувала сè поголема, а дивјаштвото на прогонувачите сè пострашно. Убивале, кршеле, пљачкосувале. Дури тогаш во чаршијата се појавила воената патрола, која ги растерала споулавените турски маси, но во тоа време поголемиот дел од толпата веќе не била во чаршијата, туку по христијанските маала, од каде што се слушале очајнички писоци и лелек. Додека војниците ги прибирале мртвите и ранетите, полицијата била растрчана по ановите во градот апсејќи ги селаните што тој ден се нашле на пазарот.

Ужасот од доживеаното оставил длабоки траги кај преживеаните, за што зборуваат и нивните сведоштва.¹⁶

¹⁶ Кон ова може да се додаде и усната историја на штипјани. За тоа како го доживеале настанот се дознава од сведоштвото на Доне Цеков од с. Долани. „Потекнувам од село Долани. Татко ми беше починат и тој ден јас, мајка ми и сестра ми дојдовме на штипскиот пазар да продаваме кожуви (горна облека изработена од кожа, поставена со крзно од внатрешната страна). Додека продававме, јас огладнев и мајка ми ми даде пари да си купам сомун од блиската фурна, која беше недалеку од џамијата. Само што го купив сомунот, слушнав силна експлозија. Се свртев нагло и видов како во воздухот летаат штички и други делови од урнатините на џамијата. Отрчав право кај мајка ми и видовме како заптиите поведоа двајца врзани кон укуматот. Се пушти глас дека ги фатиле атентаторите и дури состојбата почна да се смирува. Но, по десетина минути од укуматот излезе турскиот намесник и гласно на турски извика: 'Удрете на каурите!' Тогаш започна невидено тепање. Турците се нафрлија врз нас и тепаа кој со што ќе стигне и кој каде ќе стигне. Почнавме да бегаме. Јас трчав прв, а по мене мајка ми и сестра ми. Токму кога требаше да ја поминам улицата, еден стар Турчин се исправи пред мене. Ме фати за косата и ми ја наведна главата, по што мавна со секирата и ме удри по вратот. Бликна силен млаз од крв кон неговите очи. Тоа го збуди Турчинот, кој ја испушти секирата, а јас, иако ранет, се отргнав од неговите раце и продолжив да трчам. За среќа, во близината живееше тетка ми и сиот крвав отрчав право кон нејзината куќа. Таму ми го сопреа крвавењето. Тепањето продолжуваше, Турците тепаа сè што е христијанско. По неколку дена дојде странска комисија да направи увид на жртвите од масакрот. Ме повикаа и мене да дадам изјава. Бев повикан и кај турскиот командант на касарната, кој ме праша дали го познавам Турчинот што ме удри со секира по вратот со цел да ме убие. Му реков дека не го познавам. Подоцна од турската власт ми била доделена парична помош, но таа не стигна до мене бидејќи ја зел еден чорбаџија од нашето село кој не ме ни извести за помошта.“ Ова е единствената аудиоснимка на која зборува жив сведок за штипската касапница во Шардаванот во 1911 година. Доне Цеков, сега покоен, тогаш имал 91 година. Снимката ја направил м-р Александар Донски на 11 март 1986 година. (Александар Донски е литературен преведувач, раскажувач и историчар. Роден е во 1960 година во Штип, во уметничко семејство. Основно и средно образование завршил во Штип, а дипломирал на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, на групата Историја на уметноста со археологија. Александар Донски има објавувано голем број написи во повеќе списанија и на различни теми. Автор е на неколку документарни радиоемисии. За својата работа има добивано и награди. Повеќе години соработувал со *Народна волја* од Благоевград, *Македонско сонце* од Скопје и со *Австралиско-македонски неделник* од Мелбурн.

Името на агентаторот што го подметнал динамитот го објавила белградска *Политика*¹⁷, а го потврдиле Вечерна пошта и сите други софиски весници. Тоа бил егзархистот Тане Мите, кој со подметнатиот динамит во 1911 година ја дигнал во воздух чаршиската џамија и директно го президвикал масовниот колеж на недолжното население.

Така, во написот со наслов „Страшан дан у Штипу“¹⁸, новинарот ги дава поединостите за колежот на „Бугарите“ (така го нарекува македонското население во Штип), при што само во една куќа, во која влегле насилно, биле убиени дури шестмина од семејството на кирацијата Бреслиски од маалото Бело Брдо.¹⁹ Разбеснетите муслимански маси ги опљачкале сите дуќани во сопственост на христијаните.

Вест о грозним крвањима у Штипу изазвала је велико узбуђење у Софији и целој Бугарској.
Софијски листови признају, да је Тане Мита, агентатор који је бомбом дагао у воздух штипску „Чарш џамију“ одишта егзархиста. Али тврде, да је он то учинио као туѓински агент, који је тим агентом изазвао велики покољ бугараша у Штипу.

Во написот „Покољ у Штипу“²⁰ белградска *Политика* пишува дека за само половина час биле убиени 14 лица, 32 биле смртно ранети и 125 биле ранети. Во исто време го објавува и официјалниот Извештај на косовскиот валија во кој се вели: „По експлозијата која на ден Бајрам се случи во џамијата, гневот на народните маси веднаш се изли врз христијаните кои биле напаѓани каде што ќе се видат. Сите овие ранувања и убиства биле извршени само за половина час. На крајот стигна војската и го врати редот во градот. Иако македонското население најстрого го осудуваше атентатот на Револуционерниот комитет, власта презеде најстроги мерки за да се избегнат репресалиите.“²¹

Речиси идентична информацијата за настанот е објавена во софискиот весник *Мир*, гласило на бугарската влада, која во целост одговара на описот што го дала и *Политика*. Во неговиот извештај има дури и информации што ги нема во белградскиот печат. Па така, може да се прочита дека тој ден на

¹⁷ В. *Политика*, бр. 2824, 27 ноември 1911 година, насловна страница.

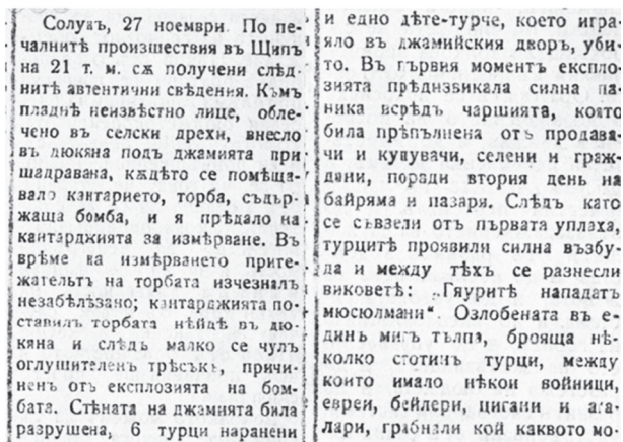
¹⁸ В. *Политика*, бр. 2827, 30 ноември 1911 година, насловна страница.

¹⁹ Потполно истиот податок е објавен и во в. *Мир*, бр. 3419, 30 ноември 1911 година

²⁰ В. *Политика*, бр. 2822, 25 ноември 1911 година, стр. 2.

²¹ *Истото*.

штипскиот пазар биле присутни пазарции од девет кази. По описот на тоа како се случил настанот, на јавноста ѝ се соопштува дека ранетите во погромот биле оставени без медицинска помош и поради тоа бројот на смртните случаи постојано се зголемувал.

В. Мир, бр. 3419, 30 ноември 1911 година

На 22 ноември од воената болница биле извадени 17 мртви. Освен нив, имало мртви по улиците, кои биле погребани без присуство на роднините. Силен кордон од војска и жандармерија не дозволувал никој да им се приближи на мртвите. Многу од граѓаните ги немало ниту во болница ниту во затвор, па семејствата ги барале и не знаеле каде се.²²

Меѓу дуќаните во чаршијата што биле разбиени и ограбени за време на беснењето на толпата, пишува понатаму *Мир*, се наоѓаат дуќаните на Тодор Устичков, Тодор Чепреганов, Михаил Гаврилски и Илија Хаџи Васков, саатчиските дуќани на Дане Коцев и Стојан Савев и златарскиот дуќан на Иван Настев. Во продолжение на овој текст стои дека на 22 ноември во Штип пристигнал скопскиот околински кајмакам, кој бил испратен од скопскиот валија. Заслужува да се одбележи подготовката што се правела пред неговото пристигнување. Беледиските (општинските) коли носеле песок и вода – водата за да се измијат штиците на подот во турското школо каде што биле пренесени ранетите, а со песокот било наредено да се посипат сите локви крв низ градот.

Штипјани не биле задоволни од османлиските власти, кои не направиле ништо за да се запре крвопролевањето и затоа барале непристрасна анкетна комисија која ќе го испита случајот, ќе ја утврди вистината и најстрого ќе ги казни виновниците.

²² В. Мир, бр. 3420, 1 декември 1911 година.

Дополнителни сведення по
клането во Штип.

Солунџ. — Дополнителни сведення по сабитатијата во Штип. Имената на погребаниите на 22 т. заранџта. 17 мъртви измърди отъ ранитџ во военната блатица българи сж Иорде Мензровџ, Иванџ Кусџ Арсовџ, Мите Стояновџ. Иорданџ Голџиџховџ, Иорданџ Андоновџ, Петџрџ Коштановџ, Иорданџ Коцевџ, всички отъ града Штипџ; Мите Рабиџиџцевџ, отъ шивџската махџла Ново село. Мите Тасевџ, отъ с. Недџаниџи, Мико Јанџкиевџ отъ Богословџиџ, Иванџ Станџевџ отъ Долно Троџерџиџ, Ангелџ Коцевџ, отъ с. Припечџани, Христо Чивџчевџ отъ гр. Кочџани, Димџе Данаџиловџ Бџрџварски, Георџи Богџатиновџ и двамаџта отъ Лескеџвица, Тодџорџ Евџтџимџовџ, с. Брџеџгџ, Велиџко отъ с. Нџоковџани. Около 150 души

Список на убиените
објавен во весникот *Мир*

Цариграџдџ, 27 н. — Депутатската анкетна комџсиџа, която трџгва днесџ прџџџз Солунџ и Велесџ за Штипџ, се состоџи отъ следџните депутати: Бџлгарџиџ Т. Павловџ (отъ Скопџиџе), Хр. Далчевџ (Сџврсџ) и Д. Влаховџ (Солунџ); гџрџци: Хонџерџевџ (Солунџ), Вамџванџевџ (Серџфиџџе) и дрџрџ Константиџниџдисџ (Рџдџосџ); арџменџци: Бџядџжџиџанџ (Кџозџанџ), В. Папџазџиџанџ (Ванџ); партиџята на либералџното спџорџазумџџиџе: Дџрџ Рџза Теџфикџ бџей (Одрџнџ) и Зоџхрџавџи-џеџфенџди (Хџона).

Членџви на анкетната комџсиџа
објавени во весникот *Мир*

За таа цел, на 23 ноември 1911 година во Штип било свикано Собрание на повидните граѓани во присуство на кајмакот, воениот заповедник и на дваџца виши офицери. Граѓаните барале да се преземат сериџзни мерџи за враќање на мирот и споџкојството во градот и го изнеле фактот дека сите оние што биле тепани и повредени во колеџжот нема да ги отворат своите дуќани сџ додека не добиџат гаранџии дека имотот и животите не им се наџоѓаат во опасност.

Кајмакот се обидел да го отџфрли обвинението дека во колеџжот учествувале и владини службениџци, но граѓаните му набројале со име и презиме 26 лица кои биле ранети од полицисџки агенти.

На 25 и на 26 ноември, од тешките рани починале и Миле Јованчев од штџипско Ново Село и Лазар Божинов од Штип. Христиџјаните прогласиле 7-дневна жалост и едновремено училиштата и целата чаршиџа биле затворени. Меѓу офицерите што ја спречиле толпата во намерата да убива бил офицерот Али-џеџфенџди, а кајмакот лично го спасил Доне Чанџци (Прилепчански).

Граѓаните раскажувале дека жандармерисџкиот онџбаша, чаушот и полицисџките агенти учествувале во грабеџот и во безредieto. Меѓу нив, Ислам-онџбаша ги пуштил затворените Турџци од затворот, кои се наџфрлиле врз неџдолџжното население. Чаушот наредил да се тепаат граѓаните што ги посочил самиот тоџ. Полицисџкиот агент Махмуд пукал со пиштол во селаните.²³

Во извештаџот на анкетната комџсиџа е констатирано дека биле убиени 17 души, а 400 биле ранети, и тоа сите христиџјани. Било утвџрџдено дека никоџ од христиџјанското население не им пружил отпџор. Сите рани на застреланите биле од куршуми од пиштол испукани в грџб. Чиновниците биле компромитирани, едни за учество во грабеџите и во убиствата, а други затоа што пасивно набљудуваџки, не ја исполниле своџата должност. Впечатокот на комџсиџата

²³ В. *Мир*, бр. 3421, 2 декември 1911 година.

бил дека месната власт можела да го спречи колежот. Исто така, комисијата утврдила неточности во известувањето за настанот во некои дневни весници. Имено, пишувањето на еден солунски весник дека Евреите учествувале во аферата, кое потоа било пренесено од некои грчки и ерменски весници во Цариград, било неточно. Напротив, голем број Евреи им пружиле засолниште на гонетите. На комисијата ѝ бил приложен список од 121 „Бугарин“ прибрани кај Евреите. Имало четворица-петмина такви кои биле компромитирани кај населението, но таа бројка е незабележителна во однос на оние што пружиле помош. Исто така, во извештајот на комисијата стои дека и неколку турски семејства им помогнале на Македонците и ги засолниле кај себе.²⁴

В. Камбана, бр. 1456, 25 јануари 1912 година²⁵

Првата фотографија од настанот била објавена во софискиот весник *Камбана*. Редакцијата на 25 и на 26 јануари 1912 година еднопосредно објавила две различни фотографии на дел од ранетите кои лежеле во турското школо.

В. Камбана, бр. 1457, 26 јануари 1912 година

²⁴ В. Мир, бр. 3430, 13 декември 1911 година.

²⁵ Фотографијата била преземена и објавена и во списанието *Светлина*, Солун, год. XX, книшка II, 1912 година, стр. 17.

законите и ортаци и соучесници во сите злодела и кражби. Тој посочува дека што се однесува до сите чиновници учесници во погромот, изрекувањето на најстроги казни е неопходно за успокојување на општествената совест.

Избити грандани и селяни	
1. Маше Тасев (Гиван) от с. Ивџапац, 35 год., жешет, ес 5 деца, вага му 7 л. гурски, 2 бела медж. и дрџхатѣ;	11. Христо Чавчи, от гр. Колапи, 50 год., убитѣ при градскитѣ кешефе; бигѣ от Мечо пугавина сѣ чука и задагата му кивеята и 50 лапки шавев;
2. Орде Медаровѣ, от Шцип, 65 год., шивачѣ;	12. Петър Коцановѣ, от гр. Шцип, 25 годишевѣ, ограбени му 400 грошв;
3. Ване Куш-Арсевѣ, от Шцип, 37 годишевѣ;	13. Георги Богатиновѣ, от с. Љбсковаца, 40 годишевѣ;
4. Мите Стоиновѣ гайдарѣ от Шцип, 50 годишевѣ;	14. Мито Рибничевѣ от с. Рибникѣ;
5. Мико Јазвиевѣ, от с. Богословецѣ, 45 годишевѣ;	15. Тодѣ Ефтимова, от село Брѣвѣ.
6. Иван Стоиновѣ, от с. Дољо Трөгери, 40 год., убитѣ сѣ пушка от аскера при дебон.	16. Величко от Никоманѣ 50 годишевѣ, убитѣ сѣ револверѣ;
7. Ордавѣ Голомеховѣ, от Шцип;	17. Иорданѣ Кецевѣ от Шцип;
8. Ордавѣ Анџоковѣ, б. хчовачѣ, от Шцип;	18. Кеце Тасевѣ, от с. Сирумунѣ (кратовско); убитѣ и издѣхналѣ сѣдѣ 5 ден—на 25 ноем.
9. Ангелѣ Кецевѣ, от с. Припезани, 25 годишевѣ;	19. Милѣ Цонџавѣ от шипско—Полово, 50 год.; умрѣл сѣдѣ 5 ден на 26 декември.
10. Димитър Бардаревѣ от с. Љбсковица 27 годишевѣ;	
Ранени ст куршумѣ грандани и селяни	
1. Ѓишо Анастасовѣ, от Шцип стрѣлѣ сѣ револверѣ от Османѣ бей (дѣка момури);	куршумѣ от такелдари и бигѣ по главата сѣ дѣрво;
2. Христо Цинџаровѣ, от Шцип;	6. Трајче Филевѣ от Шцип, раненѣ во кракѣтѣ;
3. Трајче Филевѣ, от Шцип, раненѣ во кракѣтѣ;	7. Стефанѣ Колџабаниѣ от с. Љуботевѣ;
4. Иорџавѣ Кецевѣ, от Шцип;	8. Рино Косгадиновѣ от с. Горно-Трөгери, раненѣ во лѣвѣтѣ кракѣтѣ.
5. Дѣе Развигоровѣ от Шцип, раненѣ во кракѣтѣ сѣ	

В. Право, бр. 338, 1 декември 1911 година

На крајот известувачот од Штип напоменува дека списокот на жртвите и на постраданите во погромот, кој ѝ го испраќа на Редакцијата, не е целосен и дека го забележал само тоа што можело да се констатира дотогаш. Весникот го објавил овој список, во кој со име и презиме се наведени имињата на убиените, 19 на број, потоа списокот на ранетите прободени со нож, исто така 19 на број, списокот на 8 ранети со куршум, оној на 248 души ограбени и ранети со стапови и со камења, на тројца исчезнати и 34 пострадани ученици и деца.²⁶

Во „Горната махала“, кајдѣто најчесто постои се провѣрѣва и во кѣдѣтѣ, бизг. гражданство оидѣ не ѣ успокоено. Прѣтѣ поштѣ сѣ собираѣтѣ на 4—5 стѣјѣтѣ наводно во пѣкѣтѣ по-нападно кѣтѣ и така врѣќаваѣтѣ поштѣ. Илѣжѣнѣтѣ предѣжѣваѣтѣ на сѣ грѣвно, понеже населѣнѣтѣ на ѣ успокоено.

Phazila.

²⁶ В. Право, бр. 338, 1 декември 1911 година, стр. 3.

Во истиот број на весникот е објавен уште еден прилог под наслов „Касапницата во Штип“²⁷, испратен на 27 ноември 1911 година и потпишан од авторот известувач Фазиле. Во прилогот тој објаснува за мерките што ги презел скопскиот валија, кој ѝ ветил на тричлената делегација ополномоштена од граѓаните да го образложи барањето за преземање мерки за заштита на населението и за казнување на виновниците.

Атентатот во Штип. — Цариградот. Освештателите во желаниците, една официјална депеша до министерството на внатрешните работи соопшва, не дојде во Штип, во джамията „Чарши-Джамии“, избувна една бомба. Огњот експлозивот джамията била срушена; сунчето праженило големо количество у мусулиманите. Појавила се хавата, во која имало деветмина души убити и дваестина ранени. Министерството на внатрешните работи внигна турската во Штип, ота кои ирешност се убиецот. Министерскиот совет се зивил јавно со динамитниот атентат во желаниците. Савез савршеното на савез, министерот на внатрешните работи, Димитар Бев, проинтува на журналистот саваното номинира: „Несомнено е, че таван престаживани извршени емоционално во таван светл денот като бајрама, сја имали са шћав да се пријавила разразение у мусулиманите и да се пријавила обществените редот из коморитарно, но правителството е влезе всички потреби во случај илбор и е пријаво скопсина живианитат во Штип, министерството на внатрешните работи е дако не вјстниот вјестни нужител разпоредби и авторитет на поконуваната не ше си постигнати шћавта. Скопсинат вјавя Махтар Бев е отишав во Белград.“

ДИНАМИТНИОТ АТЕНТАТ ВО ШТИП
Бомбата во Штипската джамия. 200 Бугарски жртви.
 Освештателите вчера атентати на 21 т. во Штип е била извршена бомба во джамията „Чарши-Джамии“. Огњот експлозивот джамията била срушена, което праженило големо количество мусулиманите, които се нахвърлили върку бугарите, като минимално автори на покушението.
 Во „схватката“, както и наричат бугарските телеграми, сја павали сјавните жртви: едно мусулиманско дете убито, 12 мусулимански ранени, 14 бугарски убити, 32 бугарски тешко, 66 леко и 69 полеко ранени. Резултат бива востапозител прѣди случајата за влезе широким разивити на смутт.

Атентатот и кавката во Македонија. Огњот експлозивот влгавт тревож на вјестити. Крај Белград и во Штип во една джамия сја избухнала бомба. Тоа е било поводот за турците да извршат масовни илметви над невинни бугари. Во една телеграма ота Цариград се навае, че според резултатот на официјалната вјестити во атентатот во Штип имаво: — едно мусулиманско дете убито, 12 мусулимански ранени, 14 бугарски убити, 32 бугарски тешко, 66 леко и 69 полеко ранени.
 Портата е разпритила до своите посланици во странство циркулар, со којто им сјавишави, че бива вјестити встични мерки за ододржале редот. Виночител шћавта да сјавдават строго вказани; правителството направило всички разпоредби за извјавяне у населението встично држане, което би могло да тури Портата во таван поконување во сјавните моменти.

Написи за динамитниот атентат во Штип во весниците *Вести* од Цариград, *Свободно време* од Софија и *Нов век* од Букурешт од 25/26 ноември 1911 година

Валијата ги замолил да се откажат од намерата за испраќање телеграма во Цариград, со објаснување дека сето тоа може и тука да се реши и дека сè ќе биде истражено од специјална комисија, а виновниците ќе бидат најстрого казнети. Тој го исполнил ветувањето и утредента веќе пристигнала специјална комисија заедно со двајца лекари за да им пружат медицинска помош на тешко ранетите кои без никаква помош лежеле во затворската болница, но и на другите кои имале потреба од помош поради повредите здобиени во време на безредијата.

Како што може да се види од исечокот прикажан во весникот, комисијата дала детален извештај за своето истражување. Овде се цитирани и жителите на Горно Маало, кои сè уште живееле во страв и не биле спокойни, особено ноќе. Првите неколку ноќи се собирале по 4-5 семејства во една куќа и така ги поминувале ноќите. Положбата, вели Фазиле, и понатаму е грозна и населението и понатаму не е смирено.

Иако во известувањата се среќаваат различни бројки на жртви и на повредени, сепак може да се констатира дека реакцијата на османлиските власти кон христијанското население била жестока.

Колежите над христијаните за време на „магарешките атентати“ биле искористени од балканските земји за да преземат чекори и да извршат притисок врз османлиската власт и да спроведат позасилена пропаганда за својата „ослободителна мисија“ во Македонија. Ваквата состојба на нетрпеливост, фанатизам и реакција, но и територијални аспирации неминовно го вовлекувала Балканот во војната што следува.

²⁷ Истомото.

СТАТИИ

УДК: 327(100-62Г. Сили 497.7+496.5)”1912/1913”

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА СУДЬБЫ АЛБАНИИ И
МАКЕДОНИИ (1912–1913 гг.)*Владо Појовски*

редовен професор на Правниот факултет „Јустинијан Први“ – Скопје

Abstract

Albania and Macedonia were treated differently on the London Conference of 1912–1913. Albania was created as a country, whereas Macedonia was treated as neither a political question, nor a separate territory. It was considered a part of the territories lying on the west side of the Enez–Midye line, which were supposed to be given to the Balkan allies (Bulgaria, Greece, Serbia and Montenegro) and divided between them. This article is dedicated to determining the main reasons that caused Albania and Macedonia to be treated differently during the above mentioned conference.

Keywords: The Great Powers, Albania, Macedonia, Russian politics, division of Macedonia

После Первой Балканской войны перед открытием Лондонского совещания послов официальные власти великих европейских сил восстановили принцип автономии Албании¹. На первом заседании Лондонского совещания послов 17 (30) декабря 1912 г. было принято решение о создании автономной и нейтральной Албании под суверенитетом султана и при коллективной гарантии великих держав.²

После отказа Султана от Албании 29 июля 1913 г. она стала независимым государством под гарантией и контролем шести европейских держав. С той поры, независимо от кройки великими державами тяжелыми «ножницами»³ албанских границ, более одного столетия отмечается обретение Албанией своей государственности⁴.

¹ *Балканската война или Руската оранжева книга*. София 1914. Док. № 60 (далее: Оранжева книга)

² Сазонов С. Д. *Воспоминания*. Мн. 2002 // http://militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/04.html

³ *Оранжева книга*. Док. № 63, 71, 78, 79, 80, 83–85, 87, 89–92, 96–97, 106, 108–110, 113–114, 116; Тодороска Катерина. *Политичките и културните врски меѓу Македонците и Албанците 1903–1913*. Скопје 2003. Д. II (документи). Док. № 127–129, 131, 136, 138–141, 143–144, 146

⁴ См.: Абдули Рамиз. *Албанското ослободително движење 1908–1910*. Скопје 2002. Т. 1; Абдули Рамиз. *Албанското ослободително движење 1911–1912*. Скопје 2003. Т. 2;

Вопрос о судьбе Македонии на Лондонском совещании послов не был поставлен в качестве самостоятельного. При подготовке договора балканских союзных государств с Османской империей Македония была определена как часть территорий, расположенных западнее линии Энос – Мидия. Согласно Лондонскому мирному договору, расчленившему Македонию на части⁵, ее обладателями стали Болгария, Греция и Сербия⁶.

После Балканских войн, Бухарестской мирной конференции (1913 г.) и Парижской мирной конференции (1919 г.) Македония, разделенная тремя балканскими государствами (Сербией, Болгарией, Грецией), была включена в систему понятий и категорий данных государств. Этим фактом, в частности, объясняется существующая до сих пор проблематизация наименования народа, его языка, страны (республики, созданной в 1944 г. и обретшей в 1991 г. свою самостоятельность)⁷.

Возникает вопрос: каковы причины и факторы, которые предопределили различие судеб албанского и македонского народов, албанского освободительного движения *vis a vis* македонского, хотя речь идет об исторически и территориально близких народах, а также не только параллельных, но и сотрудничавших, освободительных движениях?⁸

Отвечая на поставленный вопрос, возможно перечислить множество причин и факторов: роль геополитического положения Македонии и Албании, этнический и культурный (религиозно-конфессиональный и языковой) состав населения Македонии и Албании; политика великих держав, балканских держав(очек), Османской империи; влияние миллетской системы на «профилирование» албанского и македонского освободительных движений и на их цели и т.п.

Вместе с тем, в ряду указанных причин и факторов доминантными являлась политика великих европейских держав. Ни один из балканских народов не был в состоянии самостоятельно освободиться от османской власти и создать автономное или независимое государство. Несмотря на достижения национально-освободительных движений, в конечном счете, балканские государства были сформированы силой, авторитетом, «концертной» политикой великих европейских держав. Так обстояли дела с обретением государственности греками, сербами, румынами, болгарам⁹. Албанцы и македонцы в этом смысле – не исключения.

Сенкевич И. Г. *Освободительное движение албанского народа в 1905–1912*. М. 1959; Popovski Vlado. *Lëvizja Kombëtare Çlirimtare Shqiptare 1830–1912*. Tetovë 2012

⁵ Лунева Ю. В. *Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908–1914)*. М. 2010, 88–94.

⁶ Скоко Саво. *Други балкански рат 1913*. Београд 1975

⁷ См.: Мартис Н. *Фальсификация истории Македонии*. Афины 1992; *Българска национална доктрина, България през XXI век*. София 2008; Мирчев Димитар. *Балканскиот мегаетникум, националните доктрини на македонските соседи*. Скопје 2013

⁸ Сенкевич И. Г. *Освободительное движение албанского народа в 1905–1912*. М. 1959; Сенкевич И. Г. *Албания в период Восточного кризиса (1875–1881)*. М. 1965; Поповски Владо. *Македонското ослободително движење до ТМОРО*. Скопје, 1989; Катарциев Иван. *Сто години од формирањето на ВМРО*. Скопје 1993

⁹ См.: Глог Ричард. *Историја Грчке новог века*. Београд 2000, 12–49; Павловиќ Стефан. *Историја Балкана 1804–1945*. Београд 2004, 68–108; Козьменко И. В. *Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917*. М. 1952. Док. № 25, 159–175

Длительное время ведущими акторами на Балканах являлись Австро-Венгрия и Россия: Западные Балканы представляли сферу интересов Австро-Венгрии, а Восточные Балканы – России¹⁰.

Австро-Венгрия, руководствуясь собственными геостратегическими интересами, встала на сторону албанского национально-освободительного движения в его стремлении обретения собственного государства. На это указывают Рейхштадское секретное соглашение, заключенное 26 июня (8 июля) 1876 г. между Австро-Венгрией и Россией¹¹; Будапештская конвенция, подписанная 3 (15) января 1877 г.¹²; Секретное соглашение между Россией и Австро-Венгрией 1897 г.¹³; нота министра иностранных дел Австро-Венгрии графа Леопольда фон Берхтольда 13 августа 1912 г.¹⁴; решение Лондонской мирной конференции и т.д. Австро-Венгрию в данном случае пользовалась поддержкой Германии, Великобритании, Франции, Италии.

Россия стала играть решающую роль в определении судьбы находящейся в центре Балканского полуострова Македонии после восточного кризиса 1875–1881 гг.¹⁵ Время от времени вмешивалась и Великобритания. Но в тех случаях, когда Россия твердо отстаивала свою позицию, она, в конечном итоге, отступала.

До Берлинского конгресса Россия включала Македонию в планы создания большого государства-сателлита: «греческий проект» Екатерины II¹⁶; проекты Александра II создания Великой Сербии (от Дуная до Месты¹⁷) и Великой (Сан-Стефанской) Болгарии¹⁸.

Окончательно удостоверившись в том, что западно-европейские силы не допустят формирования на Балканах большого прорусского государства, Россия после восточного кризиса 1875–1881 гг. переключилась на проект образования союза балканских держав(очек), на который она могла бы опереться в проведении своей политики¹⁹.

Союз балканских держав(очек) или балканских малых хищников, как их иногда именовали из-за враждебных и агрессивных взаимоотношений, мог быть достигнут за счет обещаний расширения их границ. При этом стремление к присоединению османских территориальных владений на Балканах увязывалось с мифами о границах средневековых империй: Византии, Сербии Стефана Душана, Болгарии Симеона²⁰.

¹⁰ См.: *История XIX века под редакцией Лависса и Рамбо*. М. 1939. Т. 7–8

¹¹ Козьменко И. В. *Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917*. М. 1952. Док. № 22, 144–148

¹² Там же. Док. № 23, 149–155

¹³ Там же. Док. № 47, 303–308

¹⁴ Жебокритский В. А. *Болгария накануне балканских войн 1912–1913*. Киев 1960, 217–221

¹⁵ Козьменко И. В. *Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917*. М. 1952. Док. № 31, 228–233

¹⁶ См.: *Век Екатерины II. Россия и Балканы*. М. 1998

¹⁷ См.: *История XIX века под редакцией Лависса и Рамбо*. М. 1939. Т. 3; *Записки графа Н. Игнатъева, Исторический вестник*, январь СХХХV–СХХХVI

¹⁸ См.: Козьменко И. В. *Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917*. М. 1952. Док. № 25, 159–175; Dedijer Vladimir. *Interesne sfere*. Beograd, 1980

¹⁹ См.: Киняпина Н. С. *Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878–1898)*. М. 1994, 78–80

²⁰ Архив внешней политики Российской империи (далее: АВПРИ). Ф. 151. Оп. 482. Д. 3532. ЛЛ. 122–125

После восточного кризиса 1875–1881 гг., когда император Александр III принял предложение А. И. Нелидова о разделе Македонии тремя балканскими государствами (Сербией, Болгарией, Грецией)²¹, стартовала новая российская политика.

Россия, прежде всего, занялась подготовкой условий для расчленения Македонии. Одним из них стала дальнейшая фрагментация македонского православного сообщества. Поскольку в 80-ые годы XIX века благодаря миллетской системе укрепилось греческое влияние в Македонии, то, с точки зрения России, следовало расширить и зонировать болгарское и сербское влияние.

С 80-ых гг. XIX века Россия оказывала давление на османскую власть, чтобы последняя разрешила назначение экзархийских (болгарских) митрополитов в Македонию. С постепенным увеличением численности митрополитов Болгарского экзархата греческое влияние оттянулось на юг, а болгарское «пустило корни» в центральной части Македонии, доходя до западных и северных границ области²².

Фрагментация македонского населения развивалась по пути возрастания конфессионально-партийной нетерпимости и конфликтов, что превратило Македонию в «страну раздора».

Османская империя, руководствуясь своими целями, вложила много средств и сил для увеличения разлада, розни, распрей среди македонского населения²³. Балканские малые государства также «расщедрились» на то, чтобы подкупать влиятельные круги населения, оплачивать деятельность агентов, учителей, священников и т.п.²⁴

В соответствии с системой миллетов балканские государства создали в Македонии церковные, образовательные и др. структуры. С их помощью им удалось взять под свой контроль воспитание и образование молодых поколений, регистрацию актов гражданского состояния, «заступничество» перед османскими властями.

В начале 90-х годов XIX века, когда было укреплено болгарское влияние, Россия решила упрочить также через систему миллетов сербское влияние в Македонии. Так появился «проект Фирмилиан»: Россия смогла добиться согласия от патриарха и от султана назначения в 1902 г. сербского иерарха Фирмилиана митрополитом Ускюбской (Скопской) епархии²⁵. В сентябре 1903 г. министр

²¹ Император Александр III на полях записал: «Совершенно одобряю» – см.: Киняпина Н. С. *Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878–1898)*. М. 1994, 78–80

²² См.: Кирил, Патриарх Български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877–1878*. София 1969

²³ ВOA Rumeli Müfettişliği, Jandarma Müşiriget ve Kumandanlık Evraki 34.3340.3.8

²⁴ Битоски Крсте. *Историја на Македонија*. Скопје 2003. Т. 3, 38–59

²⁵ И. А. Зиновьев в секретной телеграмме от 13 (26) апрель 1901 г. подчеркнул: «Вопрос о признании Фирмилиана Ускюбским митрополитом не может быть рассматриваемым отдельно. Он находится в неразрывной связи с вопросом о будущей судьбе значительной части Македонии, и это обстоятельство служит объяснением той страстности, с которой относятся к этому делу как сербы, так и болгары и той ожесточенной борьбы, которая уже несколько лет длится между ними из-за Ускюбской митрополичной кафедры. Догмаясь назначения в Ускюбе митрополита своей национальности, сербы рассчитывают распространить свое влияние на восток от реки Вардара, тогда как болгары опасаются, что с появлением в административном центре Косовского вилайета митрополита

иностранных дел Сербии Любомир Кальевич через поверенного в делах России в Сербии В. В. Муравьева-Апостола-Коробьева поблагодарил Россию за ее заслуги в признании сербской национальности в Османской империи²⁶.

Между тем в Македонии произошли неожиданные политические и революционные события. Речь идет о так называемом Мельничком восстании²⁷ и о винницкой афере²⁸, которые открыли, что Македония покрыта сетью революционных комитетов, подготавливавших население к восстанию за обретение Македонией политической автономии.

Этот факт застал врасплох как османские власти, так и российскую дипломатию. Последняя, исходя из фрагментации македонского (славянского и православного) сообщества, к чему она была непосредственно причастна, не

сербская часть македонского населения, признающего ныне над собою духовную власть болгарского экзарха, не поколеблется вернуться в лоно Вселенской Церкви, которое оно покинуло ради того лишь, чтобы не подчиняться митрополитам грекам, которые назначались Константинопольским Патриархом на Ускюбскую кафедру» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 3603. Л. 91.

См. также: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 2629. ЛЛ. 262–263; АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 3532. ЛЛ. 321–322; АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1014. ЛЛ. 28–29

²⁶ В. В. Муравьев-Апостол-Коробьев в секретной телеграмме от 18 (31) августа 1903 г. указал: «Кроме того, Кальевич ходатайствует перед Вашим сиятельством о поддержке в Константинополе поступов сербского правительства в смысле признания Портою „сербской национальности“ наравне с прошлыми национальностями на Балканском полуострове. Министр полагает, что настал психологический момент для разрешения сего вопроса, в котором мощное слово России имело бы влияние. Удовлетворительное разрешение его помогло бы здесь удержать развивающиеся страсти, доказать, что Турция сделала бы что-либо обязательное для сербских интересов. Генералу Груичу поручается возбудить этот вопрос в Константинополе и просить содействия Посла Зиновьева» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1011. ЛЛ. 187–188.

В записке Н. В. Чарыкова «К вопросу о реформах в Македонии», подготовленной 10 (23) декабря 1902 г. в Белграде, отмечалось: «Митрополит Велесский Поликарп (грек) установил с 1900 года обозначение в „Нуфусе“, коим должен быть снабжен каждый оттоманский подданный, термином „серб милет“ православных христиан сербов его архиепархии.

До тех пор существование сербов как особой национальности не признавалось официально турецким правительством и сербы записывались в „Нуфусе“ вместе с греками под общим именем „рум милет“, тогда как болгары (экзархисты) и даже цыгане имеют признанное национальное существование. Курьезно, что вследствие сего, официально в Старой Сербии не проживает ни одного серба и имеются только болгары и греки» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 2629. Л. 201.

В секретной телеграмме В. В. Муравьева-Апостола-Коробьева от 13 (26) сентября 1903 г. сообщалось: «Султан подписал указ о признании сербской национальности в Македонии. Кальевич приходил благодарить и просил выразить императорскому правительству признательность за поддержку этого ходатайства Сербии в Константинополе» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1011. Л. 335.

²⁷ Битоски Крсте. *Историја на Македонија*. Скопје 2003. Т. 3, 174–178

²⁸ Там же. С. 224–226

ожидала, что может сформироваться общемакедонское революционное движение. Российская дипломатия, удостоверившись в противопоставленности целей македонского революционного движения плану России в отношении Балкан, в целом, и Македонии, в частности, предприняла ряд мер, направленный против македонской революционной организации²⁹.

В 1898 г. министр иностранных дел России граф М. Н. Муравьев в связи с критическими событиями потребовал от своих дипломатов, чтобы они предупредили деятелей македонских комитетов не предпринимать шагов, способных дестабилизировать обстановку на Балканах, указав при этом, что ключ к решению македонской проблемы находится в Петербурге³⁰.

Следуя инструкциям, посланник России в Болгарии Г. П. Бахметев заявил в категорической форме Борису Сарафову, чтобы он отказался от руководства Верховным комитетом, приобретения оружия, обучения четников, иначе Россия поддержит применение крайних мер против македонских комитетов. На отказ Бориса Сарафова Г. П. Бахметев отреагировал угрозой: «... раз так, то от вашей организации здесь [в Болгарии] и той там [в Македонии] останутся только прах и пепел»³¹.

После Горноджумайского восстания (1902 г.) с тем, чтобы предотвратить готовящееся общее восстание в Македонии, чрезвычайный и полномочный посол России в Вене П. А. Капнист предложил министру иностранных дел предпринять следующие меры:

(1) сохранить существующие вилайеты и воспрепятствовать созданию провинции Македонии;

(2) не употреблять названия «Македония», заменив его термином «три вилайета»;

(3) отказаться от термина «генерал-губернатор», использовавшегося в связи с планировавшимися реформами в Македонии, заменив его на «генеральный инспектор»;

(4) не настаивать на создании центрального совета для трех вилайетов, поскольку это бы указывало на возможность формирования единого политического образования на территории Македонии;

(5) помимо «рум-миллет» и «болгар-миллет» ввести наименование «серб-миллет»;

(6) в «трех вилайетах» помимо турецкого языка признать в качестве официального и языка доминировавшего православного населения.³²

Судя по всему, предложения П. А. Капниста, изложенные в тайной телеграмме 17 (30) ноября 1902 г., были приняты. Так, министр иностранных дел России В. Н. Ламсдорф 7 (20) февраля 1903 г. дал поручение послу в Париже князю Л. П.

²⁹ АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1008. Л. 33; АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 2629. ЛЛ. 202–205; АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 2623. ЛЛ. 129–131; АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1011. Л. 150; Спространов Ефтим. Дневник. София 1994, 205.

³⁰ Дракул Симон. *Македонија меѓу автономијата и дележот*. Куманово 1995. Т. 1, 259–260

³¹ *Освободителното движење во Македонија и Одринско, спомени и материали*. София 1983. Т. 1, 58

³² АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 2629. ЛЛ. 198–201

Урусову известить министра иностранных дел Франции Делькассе о достигнутой с графом Голуховским договоренности использовать вместо названия «Македония» термин «три вилайета» и именовать православное население Македонии «христианами трех вилайетов»³³.

Российская сторона также убедила и султана запретить употребление названия «Македония». Соответствующее распоряжение султан издал в апреле 1903 г.³⁴

Летом 1903 г., когда не осталось сомнений в том, что Внутренняя Македонская Революционная Организация поднимет восстание, П. А. Капнист 18 июня (1 июля) предложил следующие кардинальные шаги:

- (1) уничтожить революционную организацию в «трех вилайетах»;
- (2) впредь не упоминать ст. 23 Берлинского договора³⁵, поскольку ссылки на нее фактически легитимируют требования революционной организации³⁶.

³³ В секретной телеграмме В. Н. Ламсдорфа Л. П. Урусову указывалось: «Передавая об этом г-ну Делькассе, можете между прочим предупредить его, что мы условились с графом Голуховским в сообщениях наших вместо термина „Македония“, создающего представление о какой-то самостоятельной политической единице, – употреблять более точное и правильное выражение „три турецких вилайета“, так как главною задачею нашей является ныне улучшение быта христианского населения этих провинций Оттоманской империи, а не македонцев, в сущности, вовсе как отдельная национальность не существующих» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1008. ЛЛ. 84–85

³⁴ «... Высочайшим повелением Его Величества Султана с настоящего времени в обращениях и сообщениях, связанных с деятельностью вилайетов Румелии, категорически запрещается термин (название) „Македония“, ...» – Стојановски Александар. *Македонија под турска власт*. Скопје 2006, 317–318

³⁵ «Блистательная Порты обязуется ввести добросовестно на острове Крите органический устав 1868 г., с изменениями, которые будут признаны справедливыми.

Подобные же уставы, примененные к местным потребностям, за исключением, однако, из них льгот в податях, предоставленных Криту, будут также введены и в других частях Европейской Турции, для коих особое административное устройство не было предусмотрено настоящим трактатом.

Разработка подробностей этих новых уставов будет поручена Блистательной Портой в каждой области особым комиссиям, в коих туземное население получит широкое участие.

Проекты организаций, которые будут результатом этих трудов, будут представлены на рассмотрение Блистательной Порты. Прежде обнародования распоряжений, которыми они будут введены в действие, Блистательная Порты посоветуется с Европейской комиссией, назначенной для Восточной Румелии» – <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm>

³⁶ В письме П. А. Капниста отмечалось: «По моему мнению, правильный выход из вышеупомянутого заколдованного круга представлялся бы только один, а именно – окончательное расстройство и уничтожение в трех вилайетах революционной организации, созданной Болгарией. Такой разгром сделан до сих пор только отчасти и революционное движение может еще, вероятно, продолжаться 2 или даже 3 месяца. [...]

В особенности же мне казалось бы наиболее опасным всякое упоминание о статье 23-й Берлинского договора. С одной стороны, болгаро-македонская организация увидела бы в этом явную уступку ее требованиям и поощрение ее вождеств, основанным именно на столь неопределенной помянутой статье трактата. С другой стороны, опыт

Но, по словам того же П. А. Капниста, сила и устойчивость македонской революционной организации «превозмогли все ожидания»³⁷.

Несмотря на предпринятые меры по предотвращению восстания в Македонии, оно вспыхнуло летом 1903 г. Жестокой расправе турецких властей над восставшими Россия не препятствовала. Характерно, что наряду с турецкими войсками в подавлении восстания под предлогом защиты своих миллетов участвовали сербские и греческие четы. При этом они сражались не только с отрядами македонской революционной организации, но и карали жителей тех сел, которые, как считалось, поддерживали революционную организацию.

Беспощадное подавление восстания трансформировалось во взаимную борьбу чет на территории Македонии, именуемую в историографии «вооруженной пропагандой». Так балканские держав(очки) пытались расширить границы своего влияния в Македонии. От «междоусобицы» страдало, прежде всего, местное население: с марта 1906 г. по август 1908 г., если не считать погибших четников, в Македонии было убито более 4 600 и ранено около 2 200 человек³⁸.

Подавление Илинденского восстания и акции «вооруженной пропаганды», в сущности, окончательно «раздробили» славянскую общность в Македонии³⁹.

Эта фрагментация македонского населения в условиях соперничества двух блоков европейских держав (Тройственного союза и Антанты) приобрела «рыночную» стоимость в качестве «наживки» для заинтересованных в максимальном расширении своих границ Болгарии, Греции и Сербии.

В середине 1909 г. чрезвычайным и полномочным послом в Константинополь был назначен Н. В. Чарыков. Своей главной задачей он считал создание под эгидой России широкого союза балканских государств, включающего и Турцию. Пытаясь

доказал, что применение 23-й статьи Берлинского договора на Балканском полуострове, согласно с толкованием некоторых из западных держав, неминуемо привело бы к разложению Османской империи, а это могло бы, может быть, обойтись без потрясений и общеевропейских осложнений лишь при условии предварительного и прочного становления основных начал разрешения балканских вопросов» – АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 1013. ЛЛ. 485–487

³⁷ Там же.

³⁸ См.: *Австриски документи за историјата на македонскиот народ*, 1905–1906. Скопје 1977. Док. №№ 1–10, 14–15, 27–28, 31–34, 38–39, 41–45, 50, 58, 61, 66, 69–71, 78–81, 86–89, 91–94, 101, 103–105, 122, 126

³⁹ Например, в Скопской области в с. Любанци проживали «болгары», в с. Кучевиште – «сербь», в с. Мирновци – «болгары» и «сербь» или в ресенской области в с. Долно Дупени – «греки», в с. Любойно (в 2 км от с. Долно Дупени) – «болгары», в с. Брайчино (в 1,5 от с. Любойно) – «греки» и т.д.

При этом часто речь шла о родственниках. Так, в семье Хаджи Ристич одного сына отправили на учебу в болгарскую школу, другого – в греческую, а третьего – в сербскую. Соответственно, один из сыновей был «болгарином», другой – «греком», а третий – «сербом». Семья Хаджи Ристич не являлась исключением – Амфитеатров А. *Страна раздора. Балканские впечатления*. СПб. 1903, 13–15; Брејлсворд Хенри Ноел. *Македонија*. Скопје 2002, 130–133.

достичь всеми доступными способами сближения России и Турции, Н. В. Чарыков в августе 1909 г. провел переговоры о личной встрече Николая II с султаном.

Отказом от планировавшейся встречи Николая II с султаном находившиеся у власти младотурки продемонстрировали, что не поддерживают планы Н. В. Чарыкова по формированию широкого балканского союза. Более того, в декабре 1909 г. они предприняли шаги к заключению военного союза с Австро-Венгрией⁴⁰.

Сближение Османской империи с Австро-Венгрией и Германией, которой, в частности, была предоставлена возможность продолжить строительство Багдадской железной дороги до Персидского залива, заставило Россию активизировать свою политику по формированию военно-политического блока Болгарии, Греции и Сербии.

Указанная политика предполагала достижение согласия балканских государств в вопросах дележа территориальных владений Османской империи. Речь, в первую очередь, шла о Македонии.

С марта 1910 г.⁴¹ и вплоть до формирования Балканского союза в 1912 г. Россия вела интенсивные переговоры относительно раздела Македонии⁴². Соглашавшись на расчленение Македонии, Сербия и Болгария спорили буквально за каждый населенный пункт. Примечательно, что в эти распри непосредственно были вовлечены российские дипломаты Н. Г. Гартвиг и А. В. Неклюдов⁴³.

Однако раздел Македонии стал результатом не достигнутых договоренностей, а кровавых войн.

Решения Бухарестской и Парижской мирных конференций обусловили отсутствие в межвоенный период среди терминов сферы международных отношений «Македония» и «македонский вопрос». Во французский энциклопедический словарь издательства Ларусс, вышедший в 1924 г., не была включена ни одна статья, связанная с Македонией, кроме «македонского салата». Переломным моментом стало провозглашение 2 августа 1944 г. создания Демократической Македонии.

Так политика великих европейских держав, которые, бесспорно, руководствовались собственными интересами, предопределила различие судеб албанского и македонского народов.

⁴⁰ Rossos Andrew. *Među balkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908–1914*. Zagreb 1992, 17–78

⁴¹ Жогов В. П. *Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и Первая балканская война, 1912–1913*. М. 1969, 3–84

⁴² Rossos Andrew, *Među balkanska rivalstva...*, 17–78; Жебокрицкий В. А. *Болгария накануне Балканских войн 1912–1913*. Киев 1960, 161–184; *Россия и славяне, Балканские исследования*. М. 1992, 188–200

⁴³ «Впрочем, оба русских посланника, Неклюдов и Гартвиг, сами перессорились друг с другом: они обменивались раздражёнными письмами и телеграммами, минуя своё начальство. Министерство в Петербурге не знало, как разрешить спор между своими агентами: оно то требовало от болгар принятия сербского проекта разграничения, то навязывало сербам болгарские предложения. Гартвиг в ответ телеграфировал, что с обладанием Стругой связаны „жизненные интересы“ Сербии и что уступить её болгарам никак невозможно. Кончилось тем, что болгары всё-таки согласились на установление „спорной зоны“, судьбы которой подлежали арбитражу России» – *История дипломатии (под ред. В. П. Потемкина)*. М. 1941. Т. 2. // https://www.e-reading.club/chapter.php/1002147/15/Pugachev_-_Diplomatiya_v_novoe_vremya_1872_-_1919_gg.html

СТАТИИ

УДК: 94:327ВМРО(497.7:497.5)”19”

НЕКОМПАТИБИЛНИ СОЈУЗНИЦИ:
ОБИДИТЕ ЗА СОРАБОТКА ПОМЕЃУ ВНАТРЕШНАТА МАКЕДОНСКА
РЕВОЛУЦИОНЕРНА ОРГАНИЗАЦИЈА И ХРВАТСКАТА
РЕПУБЛИКАНСКА СЕЛАНСКА ПАРТИЈА*Теон Цинџо*

виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

In the first postwar years after First World War the European countries, and consequently the countries on the Balkan Peninsula, were divided on revisionist and antirevisionist states. Many movements and political parties acted to change or to preserve the *status quo* established by Versailles system of agreements. The focus of this article are the efforts for mutual cooperation between Internal Macedonian Revolutionary Organization and Croatian Republican Peasant Party against the Belgrade government and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Apart from their direct communication, a review is made of the views of the Soviet Union and the United Kingdom in the context of Macedonian-Croatian joint action and eventual changes in the Balkans.

Keywords: Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO), Croatian Republican Peasant Party (CRPP), Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Stjepan Radic, Todor Aleksandrov, Naum Tomalevski.

Идејата за окончување на воените дејства од Првата светска војна, преточена во Версајскиот систем на договори, ги поделила европските народи на две големи групи. На една страна биле концентрирани државите и народите кои преку таа мировна рамка ги оствариле своите цели, додека на другата страна се нашле оние што сметале дека се обесправени. Таа поделба на ревизионистички и антиревизионистички народи и држави, всушност, претставувала основата за сите неприлики кои се случувале во меѓувоениот период и довела до Втората светска војна.

Создавањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците претставувало една замисла која во себе опфаќала три значајни процеси: распаѓањето на двете моќни империи чиешто владенија се протегале и на Балканскиот Полуостров – Австро-Унгарија и Османлиската Империја, како и наградување на Србија за нејзиното учество и за огромните жртви што ги дала во Првата светска војна. И токму тука, анализирајќи ја улогата на Србија, фактички се наоѓа коренот на сите внатрешни и

надворешни незадоволства во новосоздадената балканска држава. Србија, со сета своја воена, дипломатска и политичка елита, ги очекувала придобивките од својата ролја на страната на победниците, наспроти повторното чувство на обесправеност кое продолжило да тлее кај Хрватите, Македонците, Албанците и делумно кај Словенците и кај Црногорците. Фактички, најголемиот непријател на српскиот централизам биле заложбите за уредување на државата врз федерален принцип, односно учество на сите народи кои биле во нејзиниот состав во нејзиното функционирање.

Таа борба против централизмот, односно унитаризмот, за кој се залагале монархот, српските политичари, клерот и воената елита, се манифестирала на повеќе начини, меѓутоа во периодот помеѓу 1919 и 1924 година вниманието на властите и на странските дипломатски претставници во рамките на државата, како и интересот на ревизионистичките и на антиревизионистичките држави го привлекувале две организации кои биле целосно различни според својата структурна поставеност и начинот на дејствување. Во Хрватска тоа била Хрватската републиканска селанска партија¹ предводена од Стјепан Радик², додека во Македонија тоа била Внатрешната македонска револуционерна организација предводена од Тодор Александров, Александар Протогеров и Петар Чаулев.

Хрватската републиканска селанска партија ја прифатила и ја поддржала идејата за обединување на сите јужнословенски народи во една држава, меѓутоа нејзините раководители одлучиле да дејствуваат во правец на редефинирање на политичкото уредување на Кралството на СХС, односно на разбивање на српската хегемонија преку заложбите за создавање хрватска република во рамките на постоечката држава. Меѓутоа, мора да се нагласи дека ХРСС дејствувала исклучиво врз легални принципи, односно преку сите легални методи кои ѝ биле на располагање. Спротивно на овие заложби и методи дејствувала ВМРО, која се залагала за автономија на Македонија како етапа кон подоцнежната самостојност или обезбедување статус на рамноправна членка на евентуалната идна балканска федерација. Додека ХРСС дејствувала пацифистички, ВМРО дејствувала преку вооружени акции. ХРСС ги користела политичките средства, ВМРО барала да се создадат услови за дејствување преку политички средства. ХРСС се залагала за федерализација, ВМРО се залагала за малцински права во рамките на Кралството на СХС, а потоа тоа би водело кон автономија. Разликите биле евидентни, но истовремено сојузниците им биле идентични. И двете организации, и ХРСС и ВМРО, имале исти поддржувачи, пред сè Светскиот Сојуз, Италија, Балканскиот комитет³ во Лондон и Лабуристичката партија⁴.

¹ Првичното име на партијата било Хрватска народна селанска партија, но во 1920 година, во согласност со насоките за реформи во уредувањето на Кралството на СХС, името е променето во Хрватска републиканска селанска партија. По 1925 година станува Хрватска селанска партија, име под кое партијата постои и денес и учествува во политичкиот живот во Република Хрватска.

² Стјепан Радик (1871 – 1928), хрватски политичар, преведувач, публицист, политиколог и книжевник. Основач на Хрватската селанска партија.

³ Балканскиот комитет во Лондон е создаден во 1903 година под влијание на случувањата во Македонија во текот и по Илинденското востание. Во него членувале истакнати општественици од Велика Британија, кои се труделе преку своето дејствување да влијаат врз политиката на Велика Британија кон Балканскиот Полуостров.

⁴ Лабуристичката (Работничката) партија на Велика Британија била создадена во 1900 година. Неколкумина од најзначајните членови на партијата истовремено биле и

Иако двете организации имале целосно различни почетоци и начини на дејствување, како и заложби, нивниот основен мотив за приближување и за заедничко дејствување бил поттикнат од девизата „Непријателот на мојот непријател е мој пријател“. Од денешен аспект, таа замисла изгледа неверојатна поради огромните разлики кои постоеле помеѓу ВМРО и ХРСС. Покрај одлучноста во контекст на начините и на методите на дејствување, Хрватската селанска партија имала одлични односи со Бугарскиот земјоделски народен сојуз. Имајќи го предвид учеството на Организацијата во превратот од 9 јуни 1923 година и ликвидацијата на поранешниот премиер на Бугарија, Александар Стамболиски, евентуалното создавање некаков сојуз или пак отворање заеднички фронт против владата во Белград изискувало отстапки, нарушување на принципите и постигнување компромис. Незадоволството кое отворено го покажувале двете организации го привлекувало вниманието на Советскиот Сојуз од една и на Велика Британија и на Франција од друга страна.

Советскиот Сојуз преку своите дипломатски и трговски агенти посакувал и поттикнувал борба за ревизија со крајна цел – создавање почва за кревање светска револуција по примерот на револуцијата во Русија од 1917 година. Руските претставници, кои ја користеле Виена како свој центар за дејствување на Балканскиот Полуостров, организирале низа средби со претставниците на балканските народи и организации кои не се помирувале со актуелната состојба во регионот и со опстојувањето на тогашниот поредок.⁵ Тие активности на советските официјални и неофицијални претставници со организациите од балканските држави биле предмет на анализа на британските разузнавачки кругови, кои преку своите дипломатските претставници ја брифирале централата во Лондон за случувањата во главниот град на Австрија. Именувајќи ги како „балкански незадоволници“, Британците со сите сили се труделе да ја ограничат или пак целосно да ја спречат соработката помеѓу Советите и евентуалните нови балкански сојузници. Мотивот за ваквото дејствување на Британците била стратегијата што ја спроведувала Британија во текот на меѓувоенниот период, имено, да не дозволи никаков ревизионизам и промена на границите, бидејќи доколку се случело тоа, би се нарушил балансот на силите и Лондон и Париз би го изгубиле своето влијание во Југоисточна Европа. Единствениот исклучок од ова правило кое претставувало неменлив колосек во периодот помеѓу 1919 и 1939 година се случил при потпишувањето на Минхенскиот договор во 1938 година, кога Велика Британија, односно нејзиниот премиер Невил Чемблен се согласил со промена на границите во корист на Германија, со што Британија станала ревизионистичка држава.

Активностите на Советскиот Сојуз и контактите со различните елементи од Балканот се нотирани и во една анализа на весникот Тајмс од 9 март 1925 година, кој е прикачен како дополнување на еден извештај до Министерството за надворешни работи на Велика Британија. Говорејќи за улогата на СССР, авторот

членови на Балканскиот комитет.

⁵ Подетално за односите помеѓу СССР и ВМРО види кај: Ленина Жила, *Виенска „станица“*, Институт за национална историја, Скопје, 2014; Тодор Чепреганов, Теон Цинго, „Британски документи за односите помеѓу Македонската револуционерна организација и руските болшевици“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. 52, бр. 1-2, Скопје, 2008, 119–129.

на анализата навел: „До 1923 година советската Влада, секогаш работејќи преку Третата интернационала, беше во контакт со сите балкански незадоволници, Хрватите католици предводени од непресметливиот г. Радиќ, фанатичните анти-српски настроени албански муслимани од стара Србија кои стојат зад Косовскиот комитет, солунските Евреи кои не можат да им заборават на Грците за нивната конкуренција, и Бугарите од сите револуционерни бои.

До мај 1924 сè беше подготвено за одржување на 'тајна' конференција на балканските партии во Виена под раководство на другарот Голдштајн (Черски), раководителот на виенскиот огранок на Агенцијата Роста, кој претпазливо инсистираше претставниците на различните фракции да постигнат прелиминарни договори пред да поднесат какви било предлози пред Третата интернационала, која тој ја претставуваше. Најголемиот број на 'дивјаците' од Балканот беа таму, г. Радиќ, д-р Мачек и други хрватски лидери, Албанците Хасан Беј од Приштина и Зиа Дебар. Д-р Атанасов ги претставуваше македонско-бугарските федералисти. Генерал Протогеров, Тодор Александров, Петар Чаулев и г. Влахов, автономистите.“⁶

Ниту британското општество не останало имуно на тенденциите за промени на Балканот. Поголемиот дел од политичката елита сметала дека повоеното уредување на полуостровот претставува успешен проект, меѓутоа постоеле и поединци и групи кои сметале дека мора да се случат промени. Така, на пример, англиската писателка Едит Дурам во списанието *Foreign Affairs* во октомври 1923 година објавила текст именуван како „Croatia under the Serbs“, во кој се осврнала и на ситуацијата во Македонија. Дурам напишала: „Најстрашна е нивната [на Србите – заб. Т. Џ.] тактика во Македонија. Целото население таму кажува дека му било подобро под Турците!!! Македонците не се никакви Срби – сега, со сила, сакаат да ги посрбат.“

Истовремено со дејствувањето на Советскиот Сојуз за здружување на „балканските незадоволници“ се случувал и процесот на поврзување и соработка помеѓу ВМРО и ХРСС. Контактите помеѓу двете организации биле остварени на два начина – преку директни средби помеѓу Стјепан Радиќ и Наум Томалевски, членот на Задграничното претставништво на ВМРО, но и преку писмена преписка помеѓу лидерот на ХРСС и Тодор Александров. Во јули 1923 година Стјепан Радиќ ја напуштил Хрватска и заминал во Лондон, а потоа во Виена и во Москва. Во текот на своето патување, кое траело до август 1924 година, тој остварил редица контакти со потенцијални поддржувачи и честопати пред европската јавност ја претставувал концепцијата за дејствување на својата партија со цел да привлече сојузници и да ги афирмира хрватските заложби. Радиќ и неговата партија станале дел и од Селанската интернационала, организација која обединувала политички партии со таков предзнак под покровителство на Коминтерната. Од европските престолнини Радиќ, покрај преговорите за соработка со ВМРО, се обидува да создаде и еден хрватско-словенечко-српски блок и на тој начин да ја симне од власт Радикалната партија и премиерот на Кралството на СХС, Никола Пашиќ. Покрај интензивните контакти со лица од различна провениенција, Стјепан Радиќ честопати

⁶ Public Record Office - Foreign Office 371/10694 HP 00261 R C 3653/251/62. Објавено во: *Велика Британија и Македонија – документи (1918-1940)*, Избор, превод и редакција Тодор Чепреганов, Теон Џинџо, Институт за национална историја, Скопје, 2011, 45.

испраќал текстови во печатениот орган на својата партија, *Слободни дом*, преку кои се трудел да ја запознае хрватската јавност со случувањата во Македонија.⁷

Во 1923 година во Лондон била одржана првата средба помеѓу Наум Томалевски и Стјепан Радиќ, а следната 1924 година, во јануари и во февруари, во Виена биле одржани седум средби помеѓу хрватскиот лидер и задграничниот претставник на ВМРО. И Томалевски, како и Радиќ, во 1923 и во 1924 година патувал во западноевропските држави со цел да го афирмира македонското прашање и да привлече поддржувачи коишто пред тамошната јавност би го иницирале прашањето за промени во Кралството на СХС и за остварување на барањата на Организацијата. За средбите со Радиќ, Томалевски испраќал редовни извештаи до Централниот комитет на ВМРО и до Задграничното претставништво, во кое покрај него, членувале и Георги Баждаров и Кирил Прличев. Во извештаите Томалевски редовно ги информирал своите соборци за разговорите што ги имал со хрватскиот лидер, но и за своите неуспеси базирани на заложбите на Радиќ за дејствување врз принципите на пацифизмот.

Томалевски забележал дека оптимизмот на Радиќ постепено опаѓа во корелација со сите негови разочарувања и, фактички, неуспешноста на преговорите претставувала најдобар показател на уверувањата на ВМРО дека кога се во прашање *великосрпските* интереси, не постои поделба помеѓу српските политички партии, без разлика на нивниот предзнак. Наум Томалевски сметал дека е неопходно да се реализира една средба помеѓу Радиќ и Тодор Александров на која би биле договорени сите понатамошните чекори, меѓутоа хрватскиот лидер постојано ја отфрлал таквата идеја. Меѓу аргументите што ги навел во врска со поканата дека доколку е тој спречен да дојде лично, тогаш да испрати некој доверлив човек, Радиќ укажал на тоа дека е многу тешко да се организира таква средба поради стравот од репресии од страна на белградската влада, но и поради искрените надежи дека е возможно преку создавање една широка политичка коалиција да биде срушена владата во Белград. Како реакција на ова негово убедување, Томалевски му нагласил дека соработката помеѓу двете организации е особено значајна, дури и по однос на надминување на несогласувањата со Белград, но и во контекст на евентуалното заедничко учество на претстојните избори, затоа што тоа биле прашања кои ги засегаат и Македонија и ВМРО. „Нашата Организација“, напишал Томалевски, „која е гласот и совеста на Македонија, не може тој да ја смета како пандан на хрватското движење и со неа да ги плаши Србите (како што направи во две негови интервјуа во виенскиот печат). Македонија и Организацијата се поголеми фактори во СХС отколку што мисли тој.“⁸ Радиќ се извинил, тој му посочил на својот соговорник дека немало намера да ги навреди и дека е со целосно разбирање за Организацијата, разбирање кое му било значајно и неопходно. Како што забележал Томалевски, Радиќ во тој момент не би можел ниту да се обврзе, ниту пак да преземе некакви конкретни чекори во правец на содејство со ВМРО, бидејќи во тој период го очекувал исходот од преговорите за создавање здружена опозиција.

⁷ Костадин Палешутски, *Македонскиот вџпрос в буржоазна Југославия*. 1918–1941, БАН, Софија, 1983, 144.

⁸ Централен државен архив (понатаму ЦДА), фонд 1685, оп. 1, а. е. 33, 37–39. Објавено кај: Теон Џинго, *Наум Томалевски – Лоенгрин*, Филозофски факултет, Скопје, 2014, 172.

Меѓутоа, односот на Радик кон Организацијата практично значел одолго-влекување на конечната одлука, која никогаш не била донесена. Калкулантското однесување на Радик довело до низа разочарувања, затоа што ниту била создадена обединета опозиција во рамките на Кралството на СХС зашто тој не обезбедил меѓународна поддршка, ниту пак ги зацврстил своите односи со ВМРО. Така, во контекст на тие разочарувања, Томалевски напишал: „Од мисијата на Радик има незадоволни и во неговата средина. Тој ја напушти Хрватска кога беа изгорени сите мостови помеѓу Белград и Загреб и отиде во Англија за да побара поддршка од големите сили за решавање на хрватското прашање. Тој излегуваше од Хрватска со целосни полномоштва не само за разговори, туку и за дипломатски акции, со решение да создаде хрватска влада во странство. Тој доживеа големи разочарувања.“⁹ На крајот од извештајот, зборувајќи за разочарувањето што го доживеал и за иднината на односите меѓу ВМРО и ХРСС, Томалевски заклучил: „Што се однесува до Р(адик), ќе кажам: Моето мислење е дека него треба, без да ги прекинуваме односите, засега да го оставиме на страна, во смисол да престанеме да го убедуваме и да настојваме да го прифати револуционерниот метод на дејствување, затоа што, сеедно, тој засега нема да дојде до него. Неопходно ќе биде да преживее уште илузии, да претрпи уште неуспеси за да застане на патот каде што го викаме, ако до овој момент со својата тактика не го изаби хрватското движење!“¹⁰ Говорејќи за неуспешните обиди за соработка, Томалевски го опишал Радик како „ориентален дипломат кој сакал да итрува“ и кој ја користел блискоста со Организацијата „со цел да ги ‘заплаши’ Србите и да ги натера на ‘отстапки’ во кои и самиот тој не верува“.¹¹

Уште еднаш нагласувајќи ја својата одлучност да се држи до принципите на пацифистичкото дејствување, по средбата одржана со претставниците на Лабуристичката партија на Англија, Стјепан Радик истакнал: „Нашиот, на Хрватите, успех се состои во тоа што со нашите организации и со нашиот пацифизам спречивме Хрватска да се претвори во тоа што е Македонија. Никој и ништо не може да им стори на нашите организации и ништо нема да нè отргне од пацифизмот.“¹²

Последните контакти помеѓу ВМРО и Стјепан Радик биле во облик на писмена кореспонденција помеѓу хрватскиот лидер и Тодор Александров. Во јануари 1924 година преку Наум Томалевски, Стјепан Радик испратил писмо до Тодор Александров, во кое уште еднаш нагласил дека неговите цврсти убедувања го приморуваат да се движи по линиите на пацифизмот. „Многу жалам што Вие уште не разбирате дека пацифизмот е моја политика, а не само моја тактика. Народот во целина има право на револуција, Хрватите, кои сега сме во една организација, ќе го употребиме тоа право кога ќе нема друг излез“, напишал Радик.¹³ Хрватскиот лидер се обидел и да го убеди раководството на Организацијата за промена на методите на борба, истакнувајќи дека според неговите согледувања и ставови, единствениот начин на дејствување на ВМРО е во рамките на државата, односно

⁹ ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 185.

¹⁰ *Ibidem*, 184.

¹¹ ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33, 37–39. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 173.

¹² ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33, 33–36. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 195.

¹³ ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33, 45–46. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 178.

војувањето да нема револуционерни методи.¹⁴ Откако веќе станало јасно дека идејата за соработка и заедничко дејствување против српскиот централизам е илузија, Александров резигнирано му испратил писмо на Радик, во кое направил една анализа на последните случувања и го истакнал своето разочарување од неискрената игра на селанскиот лидер. Тој напишал: „Ја прочитав Вашата статија во Federation Balkanique од 15 август оваа година [1924 година – заб. Т. Ц.] (...) ВМРО сакаше искрено да одржува односи со ХРСС раководејќи се од чесното чувство и убедување дека борбата против хегемонијата на Белград, борбата за федеративна Југославија треба да се води обединето, заедно со сите народи кои се незадоволни од суровата диктатура на Белград. (...) Вие, не само што зборувате за врски со ВМРО, туку понекогаш му се заканувате на Белград со нив нагласувајќи го јасно нашиот заеднички фронт против белградската сатрапија (...).“¹⁵ На крајот од писмото коешто го испратил неколку дена пред својата ликвидација, лидерот на ВМРО заклучил: „ВМРО може само да жали, како резултат на намерното мешање на непријателите на Македонија и на Хрватска, на лицата и групите кои успеале да Ве заведат, да се прекинат врските и контактот помеѓу македонското и хрватското движење, од што полза ќе има само нашиот заеднички непријател.“¹⁶

Откако конечно била напуштена идејата за соработка со ХРСС и по ликвидацијата на Тодор Александров на 31 август 1924 година, ВМРО се насочило кон барање нови сојузници од редовите на хрватските организации. Наум Томалевски реализирал средби со Густав Перчец, еден од лидерите на Партијата на правото, кој подоцна му се приклучил на усташкото движење, и човекот кој на 20 април 1929 година во Софија заедно со Анте Павелиќ го потпишал Протоколот за соработка помеѓу ВМРО и усташите. Покрај средбите со Перчец, особено е интересно едно среќавање помеѓу Наум Томалевски и Стефан Дујик¹⁷, поранешен офицер на австроунгарската армија и активен член на хрватското емигрантско движење. Средбата помеѓу хрватскиот офицер и задграничниот претставник на ВМРО се одржала во Виена кон крајот на летото 1924 година. Во текот на разговорите примарно место имала актуелната политичка состојба во однос на Италија и Кралството на СХС, односно нарушените односи помеѓу двете држави. Дујик, кој имал информации за воената моќ на Италија, прогнозираше брз пораз на Кралството на СХС при евентуален судир на двете држави и во таков случај тој предвидувал да ги активира сите вооружени сили што им стоеле на располагање од редовите на емиграцијата, но и на територијата на Хрватска. На средбата Дујик побарал од

¹⁴ Костадин Палешутски, *Македонскиот въпрос в буржоазна Југославија*. 1918–1941..., 146.

¹⁵ ЦДА, ф. 1933, оп. 2, а. е. 24, 3. Објавено во: *Тодор Александров, Сè за Македонија*, Избор, предговор и редакција проф. д-р Зоран Тодоровски, Аналитико АИ, Скопје, 2005, 753.

¹⁶ *Ibidem*, 761.

¹⁷ Стефан Дујик (1877 – 1934), австроунгарски офицер од хрватско потекло. Во периодот помеѓу двете светски војни бил активен во организирањето на хрватската емиграција во Австрија со цел да се крене востание во Кралството на СХС/Кралството Југославија и да се создаде независна хрватска држава. Се вклучил во редовите на усташкото движење. Врз него бил извршен атентат во Грац, Австрија. Постхумно, по прогласувањето на Независна Држава Хрватска, од страна на Анте Павелиќ бил прогласен за генерал на хрватската армија.

Томалевски ВМРО да организира и да реализира киднапирање на Стјепан Радик и на тој начин да се потисне пацифизмот кој го протежирал селанскиот лидер.

Уште претходната 1923 година била организирана една средба помеѓу истите соговорници, на која Дујик нагласил дека додека селаните го прашуваат Радик кога ќе има избори, нему и на неговите истомисленици им го поставуваат прашањето кога ќе има востание.¹⁸ Анализирајќи ја состојбата во хрватските емигрантски редови и какофонијата која постоела таму, во својот извештај до двете највисоки тела на Организацијата, ЦК и ЗП, Томалевски заклучил: „Имам впечаток дека тие луѓе само зборуваат за акции, но не се решаваат за ништо. За идејата за грабнувањето на Радик, и тоа секако со наши сили и активно содејство, јас гледам дека се појавува една слабост, немоќ и во голем степен наивност. За револуционерни дејствија раскажуваат неколку години, но ништо не прават. Сепак со нив треба да се поддржат врските затоа што во многу други случаи ни биле и ќе ни бидат од полза.“¹⁹

Во јануари 1925 година Стјепан Радик се вратил во Кралството на СХС. Набргу по враќањето бил затворен. Откако неговата партија ја признала монархијата како уредување во државата и го променила името во Хрватска селанска партија, Радик бил пуштен од затвор и во знак на компромис бил назначен за министер за просвета во владата на Никола Пашиќ.

Тројцата главни протагонисти на овие неуспешни преговори и замисли за заедничко дејствување биле ликвидирани во периодот помеѓу 1924 и 1930 година: Тодор Александров на 31 август 1924 година, Стјепан Радик починал на 8 август 1928 година од раната здобиена при атентатот во Народното собрание во Белград од 20 јуни истата година, додека Наум Томалевски бил ликвидираан пред својот дом во Софија на 2 декември 1930 година.

Преговорите за заедничко дејствување имале минимални шанси за успех. И двете страни имале свои интереси и принципи. За ВМРО ваквата идеја значела окрупнување и зајакнување на фронтот против централизмот на Белград и окончување на репресивните мерки кои се спроведувале во вардарскиот дел на Македонија. Организацијата се надевала дека Радик и неговата партија ќе бидат добра врска со меѓународните фактори и организации и дека преку активностите на Хрватите би можело да биде иницирано и прашањето за промени во Македонија. Од друга страна, Стјепан Радик и неговата партија сакале да ја привлечат ВМРО кон себе со цел да добијат уште еден моќен аргумент при преговорите за рedefинирање на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. Меѓутоа, од денешна перспектива, таквиот сојуз или заедничко дејствување претставувало утопија, првенствено поради фактот што двете организации имале различни концепти на дејствување, различна основа и различен пристап кон централната власт. Ако за ХРСС пацифизмот бил најзначајната солуција за постигнување компромис, ВМРО и неговите раководни тела, првенствено Тодор Александров, биле убедени дека пацифизмот не би можел да резултира со промени. Во периодот кој претстоел двете организации, и ХРСС и ВМРО, пронашле свои сојузници во политички партии и организации кои им биле многу посродни за остварување на нивните цели. ХРСС се приклучила кон Селанската интернационала, во која членувале и Бугарскиот земјоделски народен

¹⁸ ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33, 50–51. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 187.

¹⁹ ЦДА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 49, 1–2. Објавено кај: Т. Џинџо, *Наум Томалевски...*, 193.

сојуз, Ирскиот работничко-земјоделски комитет, Мексиканската селанска лига и Филипинската селанска конфедерација. ВМРО, пак, како што беше споменато, се насочила кон соработка со усташкото движење и кон заедничко дејствување преку вооружени пресметки, активирање експлозивни направи и атентати. Сè до 1939 година, односно до потпишувањето на Спогодбата Цветковиќ–Мачек, Хрватската селанска партија учествувала на изборите кои биле спроведувани во Кралството Југославија и дејствувала исклучиво врз принципите на легалната борба. ВМРО продолжила да дејствува преку методите на револуционерната борба, издигнувајќи се во најголема и најзначајна паравоена формација на Балканот во меѓувоенниот период.²⁰

Но, мора да се нагласи дека ВМРО и ХРСС биле различно гледани од страна на владите во Лондон, Париз и во Москва. За британската и за француската влада, а во одредени периоди и за советската влада, ВМРО претставувала терористичка организација чијашто крајна цел била приклучување на вардарскиот дел на Македонија кон Бугарија, додека во нивните перцепции ХРСС и Стјепан Радиќ претставувале политичка партија која би можела и би требало да се вклучи во политичкиот живот во најголемата балканска држава и на тој начин, преку легална политичка борба, да издејствува промени кои најмногу би се почувствувале во Хрватска. Едноставно, разликите помеѓу двете организации и во нивниот пристап кон посакуваните реформи биле ненадминливи. За да се опише целиот процес околу преговорите помеѓу ВМРО и ХРСС и влијанието на Големите сили кои имале своја улога во конечниот неуспех, најсоодветна е крилатицата „Не постојат вечни пријателства, постојат само вечни интереси“.

²⁰ Роберт Герварт, Џон Хорн, Рат у миру, *Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918-1923*, Архипелаг, Београд, 2013, 241.

СТАТИИ

УДК: 94(497.762)”1918/1941”

ГОРНОДЕБАРСКАТА ОКОЛИЈА МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ
(1918 – 1941)
(II дел)¹*Надежда Цвейковска*
научен советник*Лидија Ѓурковска*
виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

This article thoroughly describes the condition of the Upper Debar region in the period between the two World Wars (1918-1941). The situation in both rural and urban economy, as well as the social structure of the population is analysed, based on the census data from 1921 and 1931. Moreover, this article reviews the activities of the political parties, and social and parliamentary elections in the region of Upper Debar.

Keywords: Upper Debar Region, population, economy, political parties

Воведување на диктатурата

Кралството на СХС, поради поставеноста на општествено-политичките односи врз национални и социјални спротивности, постојано се наоѓало во политичка криза. Од неа владејачкиот големосрпски режим секогаш наоѓал излез во нови полициски мерки против населението во Кралството. Така, на 6 јануари 1929 година со Прокламација, кралот Александар вовел лична диктатура, со која бил укинат Видовденскиот устав, било распуштено Народното собрание и биле забранети политичките партии. Диктаторскиот режим ги покажува своето вистинско лице и угнетувачката политика со сета бескрупулозност и суровост во вардарскиот дел на Македонија, а во тој контекст и во Дебар и во Горнодебарската Околија. Имено, националната обесправеност и угнетувањето, политиката на денационализација и асимилација, теророт и разните беззаконија, кои и пред тоа владееле во Дебар и во Горнодебарската Околија, продолжуваат и по воведувањето на диктатурата, со таа разлика што сега се засилени, бидејќи се спроведуваат во услови на воено-фашистички режим и под императивот на интегралното југословенство, т. е. за создавање „единствена југословенска нација“.

¹ Поради обемноста на статијата, таа е поделена на два дела. Ова е вториот дел, додека првиот е објавен во: *Гласник*, 61, бр. 1, ИНИ, Скопје, 197–219.

Последиците од диктатурата мошне тешко се одразиле врз целокупниот стопански, просветен, а особено врз политички живот. Со оглед на тоа што во Дебар и во Горнодебарската Околија не постоела легална македонска граѓанска политичка партија, народот немал што да жали по граѓанските политички партии (првенствено српските) кои дејствувале на овој терен, а кои со диктатурата биле забранети, бидејќи тие му биле вештачки „накалемени“ однаввор. Со диктатурата, режимот го засилил својот терор врз македонското националноослободително и револуционерно движење, оневозможувајќи секаква комунистичка и национално-револуционерна дејност.

а) Парламентарните избори во 1931 година

Во есента, а особено кон крајот на 1931 година, под притисок на изострените класни и национални спротивности и на јавното мислење (внатрешно и надворешно)², доаѓа до ослабување на диктатурата и до подобрување на општите политички услови во земјата. Кралот Александар, со цел да се извлече од создадената положба, на 3 септември 1931 година донесува нов Устав, со кој се предвидува враќање на парламентарниот живот. По донесувањето на Уставот и врз негова основа се донесени повеќе изборни закони со кои се регулира изборното право (Закон за избирачки списоци, Закон за избор на народни пратеници во Народното собрание и Закон за здруженија, собири и договори).³

На 23 септември 1931 година е објавен Указот за избор на народни пратеници, а парламентарните избори биле закажани за 8 ноември 1931 година. За овие избори, Вардарската Бановина (во чии рамки се наоѓа и вардарскиот дел на Македонија) била поделена на 4 изборни окрузи (од бр. 32 до бр. 35). Горнодебарската Околија била во изборниот округ бр. 34 (во кој влегувале 10 околии, сите од вардарскиот дел на Македонија) и од него требало да се изберат вкупно 10 народни пратеници, што значи по еден од секоја околија.⁴ На изборите била истакната само една кандидатска листа, чиј носител бил претседателот на Владата, Петар Живковиќ. Во Горнодебарската Околија, како кандидати на листата биле ставени д-р Тома Смиљаниќ, Јован В. Велиќ и Мухамед Златко Бајрам.

Според официјалните податоци, резултатите од парламентарните избори од 8 ноември 1931 година во Горнодебарската Околија биле следните: изборите биле спроведени на 9 гласачки места; од вкупно 8 910 запишани избирачи, гласале 4 782; д-р Тома Смиљаниќ добил 4 767 гласа, Јован В. Велиќ 5 гласа, а Мухамед Златко Бајрам добил 8 гласа. За народен пратеник од Горнодебарската Околија бил избран д-р Тома Смиљаниќ.⁵

Начинот на кој биле спроведени овие избори резултирал со голема апстиненција на избирачите и во Горнодебарската Околија. Сето ова покажува дека изборите спроведени во вакви услови биле обична фарса и провидна демагогија

² Надежда Цветковска, „Парламентарните избори во вардарскиот дел на Македонија во 1931 година“, Историја, XLVIII/1, ЗИРМ, Скопје, 2012, 223.

³ *Истото*, 224.

⁴ *Истото*.

⁵ *Истото*, 228–229.

и не воделе кон вистинска ликвидација на диктатурата и сукцесивно демократизирање на земјата.

б) Општинските избори во 1933 година

За да се избегне политичката криза во земјата, по паѓањето на владата на Петар Живковиќ, владата на Никола Узуновиќ пристапува кон подготовка за одржување на општинските избори во втората половина на 1933 година. Општинските избори во вардарскиот дел на Македонија, па оттука и во Горнодебарската Околија, биле закажани за 15 октомври 1933 година. Распишувањето на изборите го оживува политичкиот живот и во Горнодебарската Околија. Во текот на одржувањето на предизборните конференции и собири била во предност Југословенската радикално-селанска демократија (ЈРСД), подоцна преименувана во Југословенска национална странка (ЈНС), чиј претседател во Вардарската Бановина бил Василије Трбиќ. Во предизборната кампања и во Горнодебарската Околија водечко место имала ЈНС, чија активност во 1932 и во 1933 година се карактеризира само со работа на создавање свои организациони клубови, главно за обезбедување гласачи на изборите. Опозициските српски граѓански партии (Радикалната, Демократската и Земјоделската партија) немале некоја интензивна предизборна активност, што ќе се одрази и на изборните резултати. КПЈ одлучува да ги бојкотира општинските избори. Иако во Дебар и во Горнодебарската Околија не постоела нејзина партиска организација, сепак се чувствувало дејствувањето на дебарските комунисти, чија активност била насочена кон ориентирање на населението за давање поддршка на опозициските партии.⁶

Резултатите од општинските избори од 15 октомври 1933 година во Горнодебарската Околија биле следните:

– Општина Дебарска: биле предложени тројца кандидати, а бил избран Бајрам Мухамед со 812 гласа. Од вкупно 1 640 запишани избирачи, гласале 1 091, или 60 %.

– Општина Косовратска: од четворицата предложени кандидати, бил избран Тодоровиќ Трајко со 185 гласа. Од вкупно 1 013 запишани избирачи, гласале 495, или 48 %.

– Општина Долножупска: биле предложени двајца кандидати, од кои бил избран Симоновиќ Р. Спасо со 231 глас. Од вкупно 638 запишани избирачи, гласале 401, или 62 %.

– Општина Горножупска: од четворицата предложени кандидати, бил избран Али Рустен со 275 гласа. Од вкупно 715 запишани избирачи, гласале 400, или 55 %.

– Општина Манастирачка: биле предложени двајца кандидати, од кои бил избран Лековиќ Г. Дамњан со 187 гласа. Од вкупно 509 запишани избирачи, гласале 262, или 51 %.

Во Горнодебарската Околија, од вкупно 4 515 запишани избирачи, гласале 2 651, или 58 %. Сите избрани кандидати биле од редовите на ЈНС.⁷

Со Уредбата на министерот за внатрешни работи од 25 септември 1934 година, во Вардарската Бановина било извршено спојување на општините во околиците.

⁶ Види повеќе: Надежда Цветковска, „Општинските избори во вардарскиот дел на Македонија во 1933 година“, *Гласник на ИНИ*, бр. 55/1-2, Скопје, 2011, 141–144.

⁷ *Истото*, 148–149.

Во Горнодебарската Околија со оваа Уредба, како самостојни општини остануваат да егзистираат Горножупската, Долножупската и Манастирачката.⁸

в) Парламентарните избори во 1935 година

Убиството на кралот Александар (во Марсеј на 9 октомври 1934 година) било крупен светски политички настан и претставувало пресвртница во југословенските внатрешни политички настани. Затоа владата на Богољуб Јевтиќ настапила со програма што ѝ ја наметнале тогашните политички состојби. Со цел да прикаже дека е готов да ја напушти диктатурата, премиерот Јевтиќ го распушта Народното собрание и распишува нови парламентарни избори за 5 мај 1935 година.⁹ Со нивното распишување, предизборната активност и во Горнодебарската Околија станала многу интензивна, а во тоа особено се истакнувале кандидатите од листата на Б. Јевтиќ, кои во своите настапи се залагале за унитаризам, верност кон династијата, а во однос на локалните проблеми не ги штеделе ветувањата дека ако победат на изборите, ќе направат сè за овој крај. Во изборната кампања на здружената опозиција немало некоја организирана политичка агитација. Опозициските пратенички кандидати (оние на Демократската и на Земјоделската партија) и сите што се активирале како нивни приврзаници биле систематски попречувани од органите на власта. Сето тоа ќе го покажат и изборните резултати.¹⁰

На овие парламентарни избори, во Горнодебарската Околија, во која се избирал еден народен пратеник, биле 6 кандидати, и тоа: партијата на Б. Јевтиќ настапила со кандидатска листа со тројца кандидати – Алекса Јовановиќ, пензионер од Скопје, Радослав М. Димиќ, индустријалец од Белград и Демостен Маневиќ, адвокат од Охрид,¹¹ на кандидатската листа на д-р Владимир Мачек (здружената опозиција) имало еден кандидат – Хасан Ребац, пензионер од Скопје¹², а негов заменик бил Жарко Јевтиќ, пензионер од Скопје; на кандидатската листа на Димитрије В. Љотиќ имало еден кандидат – Илија Јакшиќ, претприемач од Битола,¹³ како и на кандидатската листа на Божидар В. Максимовиќ, а тоа бил Михаило Нешиќ, чиновник од Тетово.¹⁴

Парламентарните избори од 5 мај 1935 година во Горнодебарската Околија биле спроведени во 5 општини и на 8 избирачки места. Од вкупно 4 459 избирачи што биле запишани, гласале 2 820. Притоа, од вкупно 2 820 гласови, Алекса Јовановиќ добил 675 гласа, или 20,39 %, Радослав М. Димиќ 2 003 гласа, или 71,03 % и Демостен Маневиќ освоил 242 гласа, или 8,53 %. Другите кандидати не добиле ниту еден глас. За народен пратеник бил избран кандидатот од кандидатската листа

⁸ Види повеќе: Надежа Цветковска, „Вонредните општински избори во вардарскиот дел на Македонија во 1934 година“, *Гласник на ИНИ*, бр. 56/1-2, Скопје, 2012, 127–128.

⁹ Види повеќе: Д-р Надежа Цветковска, *Граѓанските партии во вардарскиот дел на Македонија (1935-1941)*, ИНИ, Скопје, 1996, 17–19.

¹⁰ Види повеќе: *Истото*, 25–29.

¹¹ *Истото*, 24.

¹² *Истото*, 30.

¹³ *Истото*, 34.

¹⁴ *Истото*, 33.

на Б. Јевтиќ, Радослав М. Димиќ (кој во градот воведува електрично осветлување, а преку доделување брашно и царевка и вработување на невработените успеал да ја добие довербата на гласачите), а негов заменик бил Каба Имера Ибраим, рентниер од Дебар.¹⁵

г) Општинските избори во 1936 година

И покрај номиналниот успех на парламентарните избори, владата на Б. Јевтиќ не ја согледувала фактичката политичка состојба предизвикана од изборните злоупотреби и насилства. Тоа доведува до нејзино паѓање (но не и поништување на изборите) и до формирање нова влада на чело со Милан Стојадиновиќ, дотогашен министер за финансии. Новата влада пристапува кон формирање нова политичка партија – Југословенската радикална заедница (ЈРЗ), која, всушност, претставува коалиција од поранешните партии: Радикалната партија, Словенечката људска странка (СЛС) и Југословенската муслиманска организација (ЈМО). Оваа партија веднаш започнува организациски да се конституира со создавање месни, а потоа и околиски одбори во околиците на вардарскиот дел на Македонија. Околиски одбор на ЈРЗ бил конституиран и во Горнодебарската Околија во следниот состав: за претседател бил избран Радослав Димиќ, народен пратеник, за потпретседател Мухамед Златко, секретар бил Јордан Дуколиќ, а благајник Спасо Симоновиќ.¹⁶ До крајот на 1936 година активноста на организацијата на ЈРЗ во Горнодебарската Околија ќе се сведе на подготовките и на предизборната активност за општинските избори.

Општинските избори во Вардарската Бановина, односно во вардарскиот дел на Македонија, биле закажани за 6 декември 1936 година и тие требало да се одржат според законските одредби. Распишувањето на изборите било причина за зголемената партиска раздвиженост. Особено интензивна предизборна активност ќе преземе ЈРЗ, така што тоа ќе се почувствува и во Горнодебарската Околија преку дејноста на Околискиот одбор на ЈРЗ. Во врска со предизборната активност, во периодот од 15 до 18 ноември 1936 година Милан Стојадиновиќ, како претседател на ЈРЗ, заедно со своите соработници изведува агитациска обиколка на вардарскиот дел на Македонија, а во тој контекст ќе го посети и Дебар, каде што на предизборниот собир ќе ги изнесе политичките и економските состојби во земјата, ветувајќи дека тој и Владата ќе работат на подобрување на целокупната состојба.¹⁷

Интензивна предизборна активност за општинските избори ќе има и здружената опозиција (ЗО), која ја сочинуваат Хрватската селанска странка (ХСС), Демократската и Земјоделската партија. Нејзината предизборна активност во вардарскиот дел на Македонија ја почнува Божидар Влајиќ, член на Работничкиот одбор на ЗО, кој во периодот од 23 јули со 6 август 1936 година посетува повеќе градови, меѓу кои и Дебар, одржувајќи потесни конференции и состаноци со своите партиски пријатели по повод претстојните општински избори.¹⁸

¹⁵ *Истото*, 172.

¹⁶ *Истото*, 43.

¹⁷ *Истото*, 53–54.

¹⁸ *Истото*, 56.

Владата на М. Стојадиновиќ на разни начини настојувала да ја оневозможи и да ја омаловажи ЗО во нејзината предизборна активност. Поради анти-демократските постапки на Владата, во Горнодебарската Околија ЗО не успева да истакне ниту еден кандидат.

На општинските избори од 6 декември 1936 година, во Горнодебарската Околија кандидатите го добиле следниот број гласови:

– Општина Горножупска: Насуфовиќ ЈусуФ (ЈРЗ) немал ниту еден глас, Рустемовиќ Рустем (ЈРЗ) освоил 185 гласа, а Фератовиќ Аќиф (ЈРЗ) 222 гласа и со тоа бил избран.

– Општина Дебарска: Мустафиќ Пачук Елмаз (ЈРЗ) освоил 13 гласа, Куновиќ Јаков (ЈРЗ) 392 гласа, Мухамедовиќ Бајрам Златко (ЈРЗ) 824 гласа и со тоа бил избран.

– Општина Долножупска: Симоновиќ Спасо (ЈРЗ) добил 482 гласа и со тоа бил избран.

– Општина Косоврачка: Јефтиновиќ Крсто (ЈРЗ) имал 42 гласа, Костиќ Милош (ЈРЗ) 30 гласа, Лимановиќ Демир (ЈРЗ) 81 глас, а Стевановиќ Данило (ЈРЗ) 267 гласа и со нив бил избран.

– Општина Манастирачка: Анѓелковиќ Новак (ЈРЗ) освоил 95 гласа, Буркчијевиќ Вељо (ЈРЗ) 138 гласа, Николиќ Трпе (ЈРЗ) не добил ниту еден глас, а Лековиќ Јован (ЈРЗ) бил избран со 151 глас.¹⁹

Од изборните резултати произлегува дека ЈРЗ на овие општински избори во Горнодебарската Околија однесува убедлива победа, што е резултат на нејзината добра организациска поставеност, на слободниот простор за нејзино политичко дејствување, бидејќи како режимска партија, таа имала морална и финансиска поддршка од Владата.

д) Парламентарните избори во 1938 година

Под влијание на политичката раздвиженост во Кралството Југославија, и во Горнодебарската Околија доаѓа до политичко раздвижување и активирање на народот. Тоа особено ќе се почувствува во редовите на дебарските комунисти. КП преку дебарскиот комунист Петко Секуловски, во 1937 година се обидува да формира Градска партиска организација. Со неговото доаѓање во Дебар бил донесен и пропаганден материјал, но до создавање на партиска организација не доаѓа. Нов обид е направен во 1939 година од Борис Стрезовски, кој во Дебарското Поле кон Баниште одржал отворен партиски состанок на кој била формирана само работна група, но не и партиска организација. Основна задача на групата била да врши агитација по селата против зголемената фашистичка пропаганда.

Во овој период сè повеќе почнува да се чувствува револуционерното влијание и меѓу албанското население кое во Дебар продира од Албанија. Така, во 1936 година водачот на емигрантите од Дебар, Аќиф Леш, добива директива од Тирана да ги организира Албанците во борбата за ослободување од „српското ропство“. Организацијата на подготовките за буната требало да ја изведе Афус Шери, околински шеријатски судија во Дебар, заедно со Мухамед Златко, претседател

¹⁹ *Истото*, 153–154.

на Дебарската Општина, Сали-бег и Осман Руси, сите од Дебар. Меѓутоа, уште во почетокот на подготовките, организацијата е разоткриена од страна на кралската банска управа, која издава наредба за иселување на Албанците замешани во тие подготовки, при што дебарската полиција, вршејќи претрес, наоѓа и оружје.²⁰

За време на Шпанската граѓанска војна, населението од Горнодебарската Околија се солидаризира со борбата на шпанскиот народ и со учеството на Урфи Аголи, кој загина во Шпанија, пред светската јавност ја изразува својата поддршка за одбрана на Шпанската Република и на демократијата од фашизмот.

Потпишувањето на Конкордатот меѓу Ватикан и Белград во 1937 година²¹, и во Горнодебарската Околија, како и во многу делови на Кралството Југославија, не е прифатено. По тој повод, на протестот организиран од страна на младината во Дебар биле извикувани пароли против Конкордатот и против владата на Милан Стојадиновиќ.²²

Во вакви политички услови биле закажани нови парламентарни избори, и тоа за 11 декември 1938 година. За нив подеднакво се подготвувале сите граѓански политички партии. Изборната кампања и самите избори и во Горнодебарската Околија поминале во атмосфера на постојан судир помеѓу двете целосно спротивни гледишта за државното уредување на земјата, за политичкиот систем, за водењето на внатрешната и на надворешната политика, за стопанската и за социјалната политика и за решавањето на главниот државен проблем – т.н. хрватско прашање. Во однос на овие и на други прашања се спротивставиле една на друга двете големи граѓански политички групации: владината партија ЈРЗ и партиите на здружената опозиција. Предизборни собири и конференции во Горнодебарската Околија имале и двете политички групи, со основна цел да придобијат што повеќе гласачи на изборите.

Во Горнодебарската Околија, која припаѓала на изборниот округ бр. 34, а се избирал само еден народен пратеник, биле истакнати 3 кандидатски листи, и тоа: носител на кандидатска листа на ЈРЗ бил д-р Милан Стојадиновиќ, околиски кандидати биле Радослав М. Димиќ, индустријалец од Белград и Ибрахим И. Каба, рентниер од Дебар, како заменик;²³ носител на кандидатската листа на ЗО бил д-р Владимир Мачек, а околиски кандидат Боривоје Атанацковиќ, адвокат од Охрид;²⁴ Димитрије Љотиќ бил носител на кандидатската листа на движењето „Збор“, а негов околиски кандидат бил Стојан Митровиќ.²⁵

Според официјалните податоци, на овие парламентарни избори во Горнодебарската Околија, кандидатите поединечно го добиле следниот број гласови: Радослав М. Димиќ 2 621 глас, Боривоје Атанацковиќ 3 12 гласа, а Стојан Митровиќ само 1 глас. За народен пратеник од Горнодебарската Околија бил избран Радослав М. Димиќ.²⁶ И од овие избори јавноста била незадоволна поради фалсификувањето на изборните резултати.

²⁰ *Историја на македонскиот народ*, кн. 3, Институт за национална историја, Скопје, 1969, 170–171.

²¹ Д-р Надежда Цветковска, *Граѓанските партии...*, 65–66.

²² *Истото*, 83.

²³ *Истото*, 108.

²⁴ *Истото*, 117.

²⁵ *Истото*, 118.

²⁶ *Истото*, 199.

Годината 1939 донесува значајни промени, кои ќе се почувствуваат и во Горнодебарската Околија и во градот Дебар. Со италијанската окупација на Албанија во април 1939 година, Горнодебарската Околија, како граничен регион, била изложена на фашистичката пропаганда на Италија, а Тирана била претворена во известителен центар од каде што се ширела таа пропаганда и се вршел притисок врз Кралството Југославија. Италија, во својот стремеж за завладување на делови од вардарскиот дел на Македонија, се обидела да го придобие дебарското население со лажни пароли за независна Македонија и за Голема Албанија. Окупацијата на Албанија и засилената пропаганда негативно се одразуваат на состојбата во Горнодебарската Околија, каде што животот на населението повторно станува несигурен. Имено, по окупацијата на Албанија, во Дебар имало пребегнато поголем број албански емигранти кои Белград ги користел како своја резервна армија. Во однос на месното албанско население, тие биле привилегирани, а тоа внесувало немир и ја влошувало политичката состојба, особено во 1940 година. Сето тоа се одразило и на економската состојба и довело и до нејзино влошување. Така, поради сушата дошло до големо поскапување на водата; потоа една вреќа брашно која во 1939 година се продавала од 175 до 185 динари, во 1940 година чинела 305 динари, а во септември истата година и 540 динари. Слични екстремни скокови на цените имало и кај другите животни намирници, така што цените се зголемиле за 100 %, а некаде и за 300 %. Сето ова предизвикува големо осиромашување на населението.²⁷

Паролата за автономна Македонија во рамките на Кралството Југо-славија во Горнодебарската Околија особено е истакнувана по потпишувањето на Договорот Цветковиќ–Мачек на 26 август 1939 година и давањето автономијата на Хрватска со создавањето на Бановина Хрватска.²⁸ По примерот на Хрватска, дебарското прогресивно население барало слично уредување и за вардарскиот дел на Македонија во рамките на Кралството Југославија.

За поттикнување на заедничката борба на Македонците и на Албанците и на другите етникуми во Горнодебарската Околија, историско значење имала Резолуцијата на Покраинската конференција на КП одржана во 1940 година во Скопје. Во неа се повикуваат народностите да се приклучат кон општиот Македонски антифашистички фронт како кон свој фронт. Обраќајќи се до албанските и до турските работници и селани, Резолуцијата ги прогласила за браќа по судбина со Македонците. Имено, со Резолуцијата пред комунистите била поставена задачата за развивање на братството и единството меѓу сите етникуми, но едновременно се укажувало на фактот дека „само слободна и независна Македонија може да гарантира слобода на сите потиснати и поробени во Македонија“.²⁹

Владата Цветковиќ–Мачек, за задушвање на борбеното демократско движење на работниците и на национално потиснатите маси, во 1941 година создала специјални концентрациони логори во кои ги испраќала најактивните комунисти и национални револуционери. Меѓу многуте политички противници на режимот, во овие логори биле испратени и дебарски активисти (како Петко Секуловски и други).

²⁷ *Историја на македонскиот народ*, кн. 3, Скопје, 1969, 259.

²⁸ Д-р Надежда Цветковска, *Граѓанските партии...*, 136–140.

²⁹ *Истото*, 140–142.

Пристапувањето на Кралството Југославија кон Тројниот пакт, како во целата држава така и во Горнодебарската Околија, било придружено со демонстрации и негодување, во што видно место имал воениот гарнизон, во кој поради мобилизацијата, имало многу комунисти од другите делови на Кралството Југославија.³⁰ Покрај осудата на склучениот Пакт, демонстрантите барале организирање доброволци за Албанија за борба против италијанската окупација. Меѓутоа, со воениот напад извршен од страна на Германија на Кралството Југославија на 6 април 1941 година, Горнодебарската Околија, како и целата земја, била фрлена во вителот на Втората светска војна.

Просветно-културни прилики

Во вардарскиот дел на Македонија, а во тие рамки и во Горнодебарската Околија, приликите на просветно-културен план не биле поволни. Во Горнодебарската Околија постоеле неколку основни училишта, нижа гимназија, која со Законот донесен во 1931 година, а кој важел само за вардарскиот дел на Македонија, била укината, и општо занаетчиско-трговско училиште. Целокупната просветна и културна политика најтесно била поврзана со целите за денационализација и асимилација на населението. Во просветните установи наставата се изведувала на српски јазик. Преку наставата и преку режимските организации, какви што биле „Јадранска стража“, „Св. Сава“, „Коло српских сестара“, „Јован Бабунски“ и Соколското друштво, се настојувало да се задуши националната свест и традицијата, да се искорени употребата на мајчиниот јазик, да се фалсификуваат историјата и етнографијата. Сето тоа се спроведувало со најригорозни прогони и масовен терор над населението без оглед на кој етникум му припаѓало.

Ниту во градот Дебар ниту во Околијата не постоел организиран културен живот. Единствена разонода за народот биле свадбите, верските празници, а за поединци, обично од редовите на чиновничкиот кадар, и кафеаните, а за вработените во администрацијата и прославувањето на државните празници.

Во 1927 година во Дебар, Рамадан-ага Пустина го изградил хотелот „Балкан“, што претставувало голем настан за народот. Подоцна во истиот хотел, Петко Секуловски инсталирал кинопроектор, што предизвикало голем интерес кај граѓаните. Покрај ова, постоела и аматерска драмска секција, која пред граѓаните повремено давала свои претстави. Меѓу претставите што биле изведени била и пиесата *Школски надзорник* од Трифковиќ.

³⁰ *Истото*, 146–147.

СТАТИИ

УДК: 341.76:329(=163.3)МРО(497.115)”1921/1933”

ПОЛИТИЧКИТЕ ДОГОВОРИ МЕЃУ КОСОВСКИОТ КОМИТЕТ И
МАКЕДОНСКИТЕ РЕВОЛУЦИОНЕРНИ ОРГАНИЗАЦИИ
(1921 – 1933)*Исамедин Азизи*

виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The main task of this article is to present the three agreements concluded in the Kosovo Committee with different subjects of the Macedonian Revolutionary Movement in period of between the two world wars. This should prove the thesis that the Kosovo Committee in cooperation with the Macedonian revolutionary organizations acted exclusively pragmatically, taking the account in their own goals and distancing themselves from the disagreement and the clash with the Macedonian revolutionary movement. The first agreement between the Kosovo Committee and the Macedonian Revolutionary Organization was signed in December 1921 in Tirana. The second one between the Kosovo Committee and VMRO (the united) was signed in February 1926, and the third agreement between Hasan Prishtina as a representative of the Kosovo Committee and Vanko Mihailov as a representative of the MRO was signed in April 1933 in Sofia. Despite the signing of these agreements between the two revolutionary committees, however their co-operation remained within the framework of political relations, without any specific activities.

Keywords: Kosovo Committee, Macedonian Revolutionary Organization, VMRO, Hasan Prishtina, contracts.

Основната задача на оваа статија е да се претстават трите договори склучени од страна на Косовскиот комитет со различни субјекти на македонското револуционерно движење во периодот меѓу двете светски војни. Со тоа треба да се докаже тезата дека Косовскиот комитет во соработката со македонските револуционерни организации постапувал исклучиво прагматично, земајќи ги предвид само сопствените цели и дистанцирајќи се од разногласјата и од судирите во македонското револуционерно движење.

Т.н. Тиранскиот договор од 1921 година

Воспоставувањето блиски контакти меѓу македонските и албанските револуционерни организации започнало веднаш по завршувањето на Првата светска војна.

Во есента 1921 година раководителите на т.н. „федералисти“ – Павел Христов, Крсто Љондев, Христо Цветков и Крум Зографов, отишле во Албанија со надеж дека ќе најдат на позитивна атмосфера за соработка.¹ При посетата подоцна ќе им се приклучи и лидерот на ова крило, д-р Филип Атанасов. Во почетокот на декември 1921 година тие во Каваја се сретнале со Бајрам Цури, Ирфан Охри и со Казим Кокочи.² Но, само на Павел Христов му било дозволено да замине за Тирана бидејќи само тој имал дозвола за идентификација. Во Тирана, пред албанските водачи, „бугарската делегација ја презентира идејата за балканска федерација и бара од нив да се спојат со бугарските револуционерни организации или пак да им се помогне за да формираат свои бази во охридскиот и во преспанскиот дел на Албанија, од каде што нивни активисти би дејствувале во југозападниот дел на Македонија за реализирање на својата идеја за балканска федерација“.³

Замислата за „балканска федерација“ не била примамлива за албанската страна бидејќи идејата за обединување на сите словенски народи во една држава се сметала за акт против албанските национални интереси.⁴ Поради тоа албанската страна не ја прифатила таквата идеја и побарала од Павел Христов и од двајцата негови другари да ја напуштат Албанија.⁵

За време на престојот на „федералистите“ во Албанија, во почетокот на декември 1921 година во Драч пристигнал и генералот Александар Протогеров,⁶ член на ЦК на ВМРО. Протогеров имал две главни задачи во Албанија: прво, елиминирање на евентуалните политички ефекти од посетата на неговите политичките опоненти – „федералистите“, предводени од Павел Христов, кого го сметал за агент на Стамболиски, и второ, склучување „меѓусебен договор“ со Албанците. За реализирање на втората точка, тој се сретнал со Бајрам Цури, Кадри Приштина, претседателот на Косовскиот комитет, Ирфан Охри и чекал да се сретне со Хасан Приштина по неговото враќање од Виена.⁷

Разговорите меѓу Протогеров и албанските патриоти за потпишување заеднички договор оделе во правец на решавање на две главни прашања:

1. прашањето за дефинирањето на граничната линија меѓу Албанија и евентуалната автономна Македонија и

¹ Писмо од италијанското претставништво во Драч до министерот за надворешни работи во Рим од 4 ноември 1921 година, во кое се зборува за средбата со генералот Протогеров и со други револуционери. Иван Катарциев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи за Македонија 1918-1924*, Том 1, Книга 1, Скопје 2001, док. 43, 155.

² *Истото*, 155.

³ Halim Purellku, „Relacionet midis komiteteve shqiptare dhe komiteteve maqedonase 1919-1924“, *Jehona e Re*, 5/2006, Shkup, 2006, 122.

⁴ Телеграма од италијанскиот претставник во Драч до министерот за надворешни работи во Рим од 15 ноември 1921 година, во која станува збор за бугарско-албанските односи. Иван Катарциев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи...*, док. 44, 157.

⁵ *Истото*, 157.

⁶ Писмо од италијанското претставништво во Драч до министерот за надворешни работи во Рим од 4 ноември 1921 година во врска со средбата со генералот Протогеров и со други револуционери. Иван Катарциев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи...*, док. 43, 155.

⁷ *Истото*, 155.

2. по договорот за првото прашање, требало да се подготви заеднички проект за меѓусебна соработка, со заедничка офанзивна алијанса за координирано вооружено дејствување.⁸

Во склоп на тоа, планот на Протогеров бил Елбасан да биде почетен центар на сите активности на ВМРО, а да бидат отворени три посебни пункта во Струга, Подградец и во Корча.⁹ Така, кон крајот на 1921 година бил потпишан договор меѓу претставниците на Косовскиот комитет и оние на Македонскиот комитет.

Треба да се потенцира дека за текот на разговорите и за потпишувањето на договорот целосно била информирана италијанската дипломатија, бидејќи Албанците барале гаранции и арбитража од Италија во случај на некое недоразбирање.¹⁰ Италијанскиот претставник во Албанија, Фортунато Кастолди, го оценил ова како „договор меѓу Хасан Приштина и Александар Протогеров“.¹¹ Во албанската историографија тој се споменува како „Договор меѓу албанските и бугарските (македонски) комити“ потпишан на 20 декември 1921 година. Притоа не се посочува точното место на потпишувањето, иако се претпоставува дека е можно тоа да е Тирана.¹²

Во македонската историографија целосниот текст на договорот за првпат е објавен од страна на Михајло Миновски. Тој го нарекува „Договорот на ВМРО-автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 година“¹³.

Во име на албанските комитети, договорот го потпишале Реџеп Митровица и проф. Бедри Пејани, додека од македонската страна тој бил потпишан од Александар Протогеров и од д-р Филип Атанасов, претставници на двете крила на македонското револуционерно движење – Протогеров на ВМРО автономистичка и Филип Атанасов на „федералистите“.¹⁴ Притоа треба да се забележи дека Ванчо Михајлов во своите мемоари како потпишувачи на договорот од албанската страна ги посочува Хасан Приштина, Хоџа Кадри (Кадри Приштина), Бедри Пејани и Сејфи Вламаси¹⁵. Таа информација веројатно ја презел од извештаите на италијанскиот претставник во Драч.

Во врска со потпишувачите на предметниот договор од албанската страна, Михајло Миновски го поставил следното прашање: „А тоа е прашањето за

⁸ Halim Purellku, „*Relacionet midis komiteteve...*“, 115.

⁹ Архив Југославије, Министерство на инострани послова, Београд (натаму: МИП), Фонд 334, фасикла бр. 6, бр. јединица 21.

¹⁰ Телеграма од италијанскиот претставник во Драч до министерот за надворешни работи во Рим од 15 ноември 1921 година што се однесува на бугарско-албанските односи. Иван Катарџиев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи...*, док. 44, 157.

¹¹ Halim Purellku, „*Relacionet midis komiteteve...*“, 123; Иван Катарџиев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи...* 156, док. бр. 43, 44, 45, 155–159.

¹² Muin Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë 1912-1924*, Përmbledhje studimesh, Tiranë 2007.

¹³ Михајло Миновски, „Договорот на ВМРО-автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 година“, *Историја*, XXXIII/1-2, 110

¹⁴ *Истото*.

¹⁵ Иван Михајлов, *Спомени. Освободителна борба 1919-1924 г*, Том II, 158–160.

легитимитетот на албанскиот Косовски комитет (независно што се работеше за релевантен политички субјект) да потпишува договор од ваков карактер, со кој се определуваа границите на проектираната голема албанска држава, во време кога постоеше самостојна албанска држава со своја легитимна влада.¹⁶

Затоа е важно да се потенцира дека постојат следните јасни индикации дека владата во Тирана директно била вклучена во преговорите за склучување договор со претставници на македонското револуционерно движење: во преговорите, освен веќе споменатите личности, учествувале Зија Дибра, Ирфан Охри, Авни Рустеми, Јашар Еребара, Хисни Цури, Бајрам-бег Цури, Сејфи Вламаси, како претставник на албанските комитети од Чамерија, а според спомените на Михајлов, и Ахмет Зогу со 25 албански првенци за да го чуе нивното мислење за овој договор;¹⁷ еден од потписниците на договорот, Реџеп Митровица, во тоа време бил актуелен министер во албанската влада; во декември 1921 година Врховниот совет на Албанија го задолжил Хасан Приштина да формира влада, при што за министер за правда бил избран Кадри Приштина.

За вклученоста на властите во Тирана во преговарачкиот процес сведочат и извештаите на италијанскиот дипломатски претставник во Албанија. Така, на пример, во една од телеграмите претставникот истакнал: „Според моите информации, министерот за внатрешни работи на Албанија се согласил со таквиот договор.“¹⁸

Во суштина, потпишувањето на договорот од 20 декември 1921 година претставува политички договор за офанзивен сојуз. Тој содржи четири поглавја: „Цели“ (чл. 2, 3), „Албанско-македонските граници“ (чл. 4), „Заемна поддршка“ (чл. 5, 6, 7) и „Општа организација“ (чл. 8, 9, 10, 11).

Целите на дејствувањето на договорните страни се определени на следниот начин (чл. 2):

„1. Да се ослободи Македонија и да се изгради како самостојна држава што ќе го има истото политичко и административно уредување како Швајцарија (федерална Република), со свои економски и географски граници.

2. Да се ослободи албанската провинција Косово и албанската област Чамурија и да им се обезбеди дефинитивно обединување со Албанија.“¹⁹

Притоа, во чл. 3 од поглавјето „Цели“ се истакнува дека страните „се обврзуваат да се борат со сите средства и да не се разоружуваат пред да се постигнат назначените цели“²⁰.

Поглавјето „Албанско-македонските граници“ се состои од чл. 4, кој гласи: „Албанско-македонските граници претставуваат прашање, чиешто разрешување влегува во компетенција на двете идни соседни држави. Меѓутоа, договорните Комитети се согласни во принцип за идните граници. Таа линија започнува од Цбевак, продолжува по планините на Карадак (Скопска Црна Гора), поминува меѓу Елезхан и Качаник за да стигне до планината Шара и сегашната албанско-југо-

¹⁶ Михајло Миновски, „Договорот на ВМРО-автономистичка...“, 111.

¹⁷ Иван Михајлов, *Спомени. Освободителна борба...*, 158–160.

¹⁸ Телеграма од италијанскиот претставник во Драч до министерот за надворешни работи во Рим од 20 ноември 1921 година, во која станува збор за договорот за албанската граница. Иван Кагарџиев, Аленка Лапе, *Италијански дипломатски документи...*, док. 45, 159.

¹⁹ Михајло Миновски, „Договорот на ВМРО-автономистичка...“, 112.

²⁰ *Истото*.

словенска граница, со тоа ограничување што жителите на Дебар ќе го користат своето право за самоопределување. Двете идни држави ќе можат да се разберат за сите поединости и исправки неопходни за економиката на двете држави.²¹

Со чл. 5 од поглавјето „Заемна поддршка“, македонската страна се обврзала да ѝ помага на албанската „за регулирање на албанско-црногорскиот конфликт за албанските области што биле заграбени во 1878 и 1913 година“.²² Двете страни се договориле за заемната помош при „регулирање на албанско-грчката и македонско-грчката граници“ (чл. 6)²³. Освен тоа, во делот „Заемна поддршка“ се предвидува да им се обезбеди правото на „сите македонски и албански емигранти, сметани од 1878 година да се вратат во своите родни места за да земат учество во определувањето на судбината на својата земја“ (чл. 7)²⁴.

Во поглавјето „Општа организација“ двете страни се задолжиле да „бидат во постојана соработка со посредство на нивните претставници“ (чл. 9), „да ја олеснуваат дејноста на нивните агенти во Македонија преку Албанија и Бугарија“ (чл. 10), „да развиваат соработка со други анти србо-грчки средини“ (чл. 11).²⁵

Но, потпишаниот договор не стапил во сила поради конфликтите меѓу двете македонски револуционерни организации и внатрешните недоразбирања меѓу Т. Александров и А. Протогеров. „Федералистите“ на чело со Ф. Атанасов се обидуваат да го спроведат договорот со Косовскиот комитет, додека „федералистите“ предводени од Кр. Зографов се подготвуваат со своите чети да навлезат во Македонија без разлика на ставот на Тодор Александров.²⁶ Кон нив се приклучуваат и незадоволните емигрантски групи од Кустендил. Тие постепено почнуваат да се трансформираат во центар кој ги обединува сите незадоволни луѓе од ВМРО. Ним им се приклучува и Славе Иванов со своите следбеници и него „федералистите“ го испраќаат во Виена со намера да се сретне со Протогеров за, по можност, да го придобијат на своја страна.²⁷ Според зборовите на Сл. Иванов, Протогеров ветил дека ќе му остане верен на договорот со започнување заедничка револуционерна активност во Западна Македонија.²⁸ Во април 1922 година Тодор Александров одбил да го прифати договорот и испратил заканувачко писмо до д-р Ф. Атанасов и Сл. Иванов.²⁹ Во писмото, меѓу другото, се вели: „Вие сте се зафатиле со задача која е против законските ставови на ВМРО. Намерно го испратив мојот другар Ал. Протогеров да влезе во преговори со вас за да ги открие вашите планови и намери. Треба да знаете дека само ние и ниеден друг нема право да свикува конференции, да преговара со странски фактори итн. И да испраќа поединци или групи во Македонија. Знајте дека ќе одговорате со вашата глава за вашата

²¹ *Истото.*

²² *Истото.*

²³ *Истото.*

²⁴ *Истото.*

²⁵ *Истото.*

²⁶ К. Палешутски, *Македонскиот въпрос в буржоазна Југославия 1918-1941* http://macedonia.kroraina.com/kp_b/kp_b_5.html (проверено на: 20.9.2018).

²⁷ *Истото.*

²⁸ *Истото.*

²⁹ *Истото.*

акција во Албанија.³⁰ Со оглед на позицијата на Тодор Александров, и Александар Протогеров се откажал од договорот. На тој начин пропаднал т.н. Тиранскиот договор.

Отсуството на договор станало пречка во соработката помеѓу ВМРО и албанските револуционерни организации³¹. Уште кога биле воспоставени дипломатските односи помеѓу Албанија и Кралството на СХС во 1922 година, престојот на македонските комити во Албанија и нивното дејствување против Кралството на СХС бил истакнуван од кралската влада како проблем кој придонесува за постојани тензии меѓу двете земји.³²

Во овој период Албанија се соочила со силни политички потреси, бидејќи за кусо време се смениле неколку влади. Претставниците на албанските револуционерни комитети почнале да го насочуваат своето внимание главно кон внатрешните политички дејства. Во 1923/1924 година националното движење било фокусирано на намалувањето на влијанието на Ахмет Зогу, кој се сметал за пројугословенски ориентиран, со што бил продолжен внатрешниот политички конфликт во државата.³³

Во пролетта 1924 година Белград го претставил прашањето за дејствувањето на ВМРО како најзначаен проблем во односите со Албанија. Притоа албанската влада била обвинета дека Албанија дозволила македонските комитетски чети да се засолнат на нејзина територија со цел заедно со четите на Бајрам Цури да предизвикаат конфликти во Кралството на СХС.³⁴

Најтешка за Косовскиот комитет била 1924 година, која се смета за почеток на крајот на неговото вооружено дејствување. Тоа била годината кога почнале убиствата на челниците на Комитетот, односно кога биле убиени Азем Бејта, Елез Исуфи, а наредната 1925 година и Бајрам Цури. Истата година починал и претседателот на Косовскиот комитет, Кадри Приштина, а активностите на Комитетот ги продолжил само идеолошкиот водач Хасан Приштина.

Зборувајќи за 1924 година, бележиме дека таа била тешка и за македонското револуционерно движење. Така, во август 1924 година во Бугарија бил убиен водачот на ВМРО, Тодор Александров.

Сите овие случување ги ставиле во сенка заедничките активностите на албанските и на македонските комитети.

³⁰ *Истото*.

³¹ За соработката помеѓу Косовскиот комитет и ВМРО на Тодор Александров види: Халим Пурелку, *Противосрџбското сѐтрудничество меѓу албанските и бугарските комитети в Македонија*, http://www.makedonskatribuna.com/files/purelku_157.pdf (проверено на: 20.9.2018).

³² Paskal Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927*, Tiranë, 1992, 150-151.

³³ Со враќањето на Зогу на власт, во декември 1924 година под притисок на Белград доаѓа до стеснување на политичкиот простор за понатамошно политичко дејствување на Косовскиот комитет и на целото националистичко крило на албанското национално движење, меѓу другото, и на Македонскиот комитет. Весникот *Политика* од тоа време констатира дека „за водачите на албанските и на македонските чети сега нема живот во Албанија“. Поради постојаниот притисок од страна на Белград, Зогу ги задоволува српските барања, па така албанската влада ги сменила сите административни функционери по потекло од Косово. Исто така, ги истерала од Албанија и дејците на Македонскиот комитет, Александров и Чаулев.

³⁴ Архив Југославије, МИП, Фонд 334, фасикла бр. 4, бр. единица 18.

На 27 април 1941 година оригиналот на договорот на француски јазик од архивата на А. Протогеров го примил премиерот и министер за народна просвета на Бугарија, Богдан Филев. Во потврдата за приемот на документот, Богдан Филев сметал за неопходно да истакне: „Примениот договор ќе се користи за општобугарски и државни интереси.“³⁵

Спогодбата помеѓу Косовскиот комитет и ВМРО (обединета)

Во 1925 година под патронат на Коминтерната се појавила нова организација ВМРО (обединета). Со самата додавка „обединета“ се потенцира стремежот на новата организација да ги спои сите субјекти на македонското револуционерно движење. На организацијата ѝ се приклучил еден од потписниците на т.н. Тиранскиот протокол, Ф. Атанасов.

Реализирајќи ја идејата за соработката со револуционерните организации на Балканот, претставниците на ВМРО (обединета) Димитар Влахов, Георги Занков и Владимир Поп Томов и претставникот на Косовскиот комитет Хасан Приштина на 10 февруари 1926 година потпишале спогодба за соработка на двете организации³⁶. Во неа се согласиле со општите принципи врз кои требало да се гради таа соработка: самоопределување на балканските народи; борба за создавање албанска република со Косово во неа; борба за независна Македонија и за создавање Балканска Федерација; соработка на национално-револуционерните организации и партии на Балканот за конституирање на еден револуционерен балкански фронт; утврдувањето на идната граница помеѓу Република Македонија и Република Албанија врз основа на слободната волја на населението; невлегување во никакви политички врски со ниту една организација, партија или група чии интереси и аспирации се спротивни на целите на балканското револуционерно движење; признавање на ВМРО (обединета) од страна на Косовскиот комитет како единствена национална сила во сите делови на Македонија, а исто така признавање на Косовскиот комитет од страна на ВМРО (обединета) како единствен претставник на населението на територијата на Косово. Освен тоа, Косовскиот комитет се обврзал дека ќе ѝ даде силна поддршка на ВМРО (обединета) за формирање македонски револуционерни бази во Албанија и дека ќе влијае и врз албанската влада за да ѝ се даде таква поддршка на револуционерната организација.³⁷

Во 1927 година бил формиран т.н. Балкански комитет на националните револуционерни организации, кој ги обединил повеќето револуционерни организации на Балканот.³⁸ Но тој комитет, поради редица околности, не успеал да прерасне во активна организација.

Во суштина, можностите за соработката помеѓу Косовскиот комитет и ВМРО (обединета) не биле реализирани.

³⁵ Михајло Миноски, „Договорот на ВМРО-автономистичка...“, 114.

³⁶ *Protocole signé le comité Révolutionnaire de Cossovo et l'organisation Intérieur Révolutionnaire Macédonienne (Unifiée)*.

³⁷ Дечо Добринов, ВМРО (обединета), София, 1993, 71–79.

³⁸ Густав Влахов, Спомени за татко ми, Скопје 1968; Дечо Добринов ВМРО (обединета), 71–79.

Договорот помеѓу Хасан Приштина и Иван Михајлов од 1933 година

Во 1931 година италијанскиот претставник во Виена, Мацоти, на средба со Хасан Приштина разговарал за неговата подготвеност да организира воена организација доколку Италија и Албанија влезат во војна со Кралството Југославија. Приштина интервенирал кај Мустафа Кемал-паша Ататурк и кај министерот за одбрана на Турција, Февзи-паша, за да добие согласност за организирање воени формации на косовските емигранти и за нивно префрлање во Албанија со помош на Турција. Тој сметал дека може да мобилизира 12 илјади луѓе. Според истиот извор, Хасан Приштина бил во преговори со македонската организација на Иван Михајлов за склучување сојуз, бидејќи со македонските „федералисти“ бил во многу добри односи.³⁹

Во друг документ Мацоти соопштува за друга средба со Х. Приштина, која била одржана на 15 март 1932 година. Според него, „овие денови Х. Приштина планира да замине за Бугарија на средба со Иван Михајлов, шефот на МРО“. ⁴⁰ При средбата со Приштина било разговарано за начинот на преговарање со Михајлов и за склучувањето евентуален договор за поделба на политичкото и на територијалното влијание меѓу албанскиот и македонскиот комитет како во Македонија така и во Косово. Претходно, Приштина му соопштил на Мацоти дека се сретнал со Евтимов во Женева и дека е многу сигурен во успехот на својата мисија за постигнување конкретен договор со Михајлов. Приштина побарал од Мацоти финансиска поддршка од италијанската држава доколку постигне договорот со Михајлов за организирање и активирање на комитетите во Тетово, Дебар и во Скопје, како и во Косово. Италијанскиот претставник му сугерирал на Приштина да ги одложат револуционерните активности во Косово и во вардарскиот дел на Македонија за некој поповолен момент поради економската криза. Исто така, тој му соопштил на Приштина дека таква поддршка каква што бара тој не можат да му дадат пред состанокот со Михајлов, бидејќи тие сакаат да го знаат и мислењето на Михајлов за тоа. „Го советував Приштина да замине на средба со Михајлов во Бугарија и ако е можно, само вербално да се договорот со Михајлов. Ако договорот им одговара на нашите директиви, тогаш може и фактички да се реализира.“⁴¹

Мацоти соопштува дека на последниот состанок со Приштина на 2 мај 1932 година се договориле тој да замине во Бугарија на средба со Михајлов за да постигнат договор и да ја анализираат можноста за заедничка акција во вардарскиот дел на Македонија и во Косово ако политичките околности го дозволуваат тоа. Од Бугарија, Хасан Приштина требало да замине за Истанбул за целосно да му се посвети на организирањето на Косовскиот комитет и да ги мобилизира албанските емигранти во Турција. Освен тоа, Мацоти пишува: „(...) со Приштина се договорив пред тој да замине во Константинопол, да се сретнеме уште еднаш во Будимпешта за да ми соопшти за средбата со Михајлов и, пред сè, за да ми каже што мисли во случај на евентуален распад на Кралството Југославија. Дали е за автономна Македонија во

³⁹ *Veprimtaria atdhetare e Hasan Prishtinës (dokumente)*, Raport i Legatës së Shqipërisë në Tiranë për Hasan Prishtinën, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve - Shkup, 2012, Dok. 42, 23 shkurt 1931, 119.

⁴⁰ *Истото*, 134–138.

⁴¹ *Veprimtaria atdhetare e Hasan Prishtinës...*, 134–138.

склоп на Бугарска Федерација или за една целосна слободна независна Македонија со федерален систем, сличен на кантонскиот систем на Швајцарија.⁴²

Дванаесет години по потпишувањето на т.н. Тирански протокол од страна на претставниците на Косовскиот и на Македонскиот комитет и по неколку години замрзнати односи поради убиствата на челниците на двете страни, во други услови, на средбата помеѓу Иван-Ванчо Михајлов и Хасан Приштина неофицијално се разговарало за разграничување на двете земји. Тогаш Приштина изјавил дека ако дојде до „обединување на Македонија со Бугарија, ние Албанците ќе настојваме оние македонски околии во кои мнозинството се Албанци да влезат во албанската држава. Но, ако се создаде независна Македонија, тие области треба да останат во нејзините граници; ќе постапиме сите така како што станало со Швајцарија.“⁴³ На прашањето на Михајлов дали во тој случај во Македонија ќе влезат и оние неколку стотини квадратни километри македонска земја што сега се наоѓаат во Албанија, Приштина одговорил дека „тоа не е многу трагично прашање. Заради добрите односи меѓу Албанија и утрешна слободна Македонија, тие неколку села слободно можат да бидат во албанска или во македонска држава.“⁴⁴

Подоцна, во април 1933 година во Банкја, Софија, се одржал дводневен состанок помеѓу Иван Михајлов и Хасан-бег Приштина, претседател на Косовскиот револуционерен комитет и поранешен премиер на Албанија. Двајцата револуционерни активисти постигнале договор за заеднички активности помеѓу Бугарите и Албанците против српските угнетувачи.⁴⁵ Кон овие преговори се приклучил и претседателот на Хрватското национално движење, д-р Анте Павелиќ.⁴⁶ По разговорите бил потпишан договор за соработка меѓу движењата што ги претставувале за заедничка акција против Кралството Југославија и за создавање „независна Хрватска, Албанија и Македонија во нивните историски и географски граници“.⁴⁷ Во договорот била фиксирана следната линија на северната граница на Македонија, која „почнува од планината Рила и Осогово до врвот Патерици, на запад оди по вододелницата меѓу Вардар и бугарска Морава (Јужна Морава) до Скопска Црна Гора кај Скопје; потоа оди по билото до клисурата Качаник, продолжува по главниот срт на Шара до Црн Дрим и до Охридското Езеро, оди по вододелницата на реката Девол и Бистрица и завршува на планината Грамос“.⁴⁸ Според предвидувањата, кон албанската држава би се приклучило Косово до турската граница пред Балканските војни, а градот Нови Пазар би останал на албанска територија. Покрај тоа, во договорот потпишан меѓу наведените партнери биле внесени и некои други моменти за соработка, посебно помеѓу Македонија и Албанија.⁴⁹

⁴² Arkivi Qendror Shtetëror, Tiranë (натаму: AQSH), Fondi 5, Dosja 2, dok 246/92 Raporti i legates italiane, Tirane. *Veprimtaria atdhetare e Hasan Prishtinës, (dokumente)...*, 2012, Dok. 42, 23 shkurt 1931, 119.

⁴³ *Историја на македонскиот народ. Македонија меѓу Балканските војни и Втората светска војна (1912-1941)*, Том IV Скопје, 2000, 289.

⁴⁴ *Историја на македонскиот народ...*, Т. IV, 289.

⁴⁵ Види: http://macedonia.kroraina.com/mni/mni4_5.html (проверено на: 20.9.2018).

⁴⁶ *Истото*.

⁴⁷ Иван Михајлов, *Спомени. Освободителна борба...*, 601–603.

⁴⁸ Иван Михајлов, *Спомени. Освободителна борба...*, 603.

⁴⁹ *Истото*, 601–603.

Но, идејата за заедничко револуционерно движење на албанските, македонските и на хрватските организации не успеала да се реализира на дело, меѓу другото, и поради убиството на Хасан Приштина на 31 август 1933 година, со што бил означен крајот на Косовскиот комитет, иако формалноправно тој продолжил да функционира предводен од Сали Вучитрна, но без некоја конкретна активност.

Слична судбина имал и Македонскиот револуционерен комитет. Во 1934 година бугарската влада на Кимон Георгиев со закон го забранила постоењето на македонските емигрантски организации, меѓу нив и она на ВМРО. Иван Михајлов им наредил на своите приврзаници на мирен начин да ѝ го предадат оружјето на власта, а самиот тој ја напуштил Бугарија.

СТАТИИ

УДК: 316.347(=163.3):327(73:410)”1941/1945”

МАКЕДОНИЈА И МАКЕДОНСКИОТ ИДЕНТИТЕТ ВО
БРИТАНСКАТА И ВО АМЕРИКАНСКАТА ДИПЛОМАТСКА
КОРЕСПОНДЕНЦИЈА (1941– 1945)*Тодор Чејреганов*

редовен професор на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

Соња Николова

доцент

Abstract

Until 1943, the United Kingdom, and by the middle of 1944 the United States, did not show any interest in the Macedonian issue. Since the beginning of the war, Britain has not at all calculated the possibility of Macedonia being a united, independent state or independent and independent within the Balkan Federation. The middle of 1943 is a turning point in the Great Britain interest in Macedonia. The military actions taken by the National Liberation Army and Partisan detachment of Macedonia against the occupiers did not remain unnoticed by the members of the British military missions arriving on the territory of Macedonia since October 1943. In their reports to the headquarters in Cairo they reported „the appearance of Macedonian armed partisan groups.“ Churchill, as an experienced politician with a very refined sense and assessment of the political situation, immediately asked the various departments of the Ministry of Foreign Affairs to make a full analysis for what was, what is and where the Macedonian question may arise. The shock of the resurrection of the Macedonian question in the political circles of the Ministry of Foreign Affairs, as well as Churchill himself, was great, having in mind that it was already settled for them. But the information about the existence of Macedonian partisans already basically hindered plans for the future arrangement of the Balkans.

This information left no doubt that the „Macedonian syndrome“ was reactivated and could bring disruptions to the already defined line for post-war regulation in the Balkans. Therefore, after receiving the information Winston Churchill and the Ministry of Foreign Affairs, they set the policy towards Macedonia: against the idea of forming a South Slavic federation and against the establishment of an independent and united Macedonia.

Keywords: United Kingdom, United States, Macedonia, Macedonians, Greece, World War II, occupation, military missions.

Првата информација за одржувањето на Првото заседание на АСНОМ Британците ја добиваат на 18 август 1944 година преку дипломатскиот претставник на Велика Британија во Бари, Брод, кој ја препраќа до министерот резидент за Централен Медитеран стациониран во Казерта, Харолд. Телеграмата била насловена до британскиот премиер Винстон Черчил. Во неа делегатите од Првото заседание на АСНОМ испратиле „срдечни поздрави“ до Черчил, а преку него и „на народите на Велика Британија“.¹ Но покрај поздравите, во телеграмата се потенцирало и дека „во овие три години водејќи војна заедно со народите на Југославија против Хитлеровиот фашизам и неговите наемници на Балканот, македонскиот народ му ја покажа на целиот свет, својата волја и способност да живее како слободна рамноправна нација во слободна демократска федеративна Југославија“. Таа била потпишана од претседателот на Президиумот на АСНОМ, Методиј Андонов-Ченто.²

Несомнено дека самата телеграма и текстот во неа предизвикале вознемиреност во Министерството за надворешни работи на Велика Британија, пред сè поради фактот што експертите на Министерството дотогаш воопшто не калкулирале со можноста за формирање нова држава на Балканот. Сè до 1943 година Британците воопшто не се занимавале со македонското прашање. За нив тоа било затворено со формирањето на Кралството Југославија, во чии рамки влегол и делот на Македонија кој Кралството Србија го добило со Букурешкиот мировен договор, што било потврдено со Версајската мировна конференција. Во рамките на Кралството на СХС/Југославија Македонците немале никакви национални права. Територијата била именувана како „Јужна Србија“, а Македонците како „Јужносрбијанци“ и морале да ги променат презимињата со додавање на „-иќ“. Во 1941 година, со окупацијата на Кралството Југославија и на Кралството Грција, кралските фамилии добиле статус на држави во егзил. Во Лондон владите во егзил функционирале како легални влади кои разменуваале дипломатски претставници меѓу себе и калкулирале со повоеното уредување на Југоисточна Европа и на Балканот. Во тој контекст, уште при крајот на 1941 година, по иницијатива на Велика Британија, започнале преговори за формирање југословенско-грчка федерација. Договорот за формирање на федерацијата бил потпишан во јануари 1942 година и требало да претставува основа за приклучување и на другите балкански држави кон неа.³ Меѓутоа, во самиот договор ниту претставниците на Кралството Југославија, ниту претставниците на Кралството Грција, па ниту Британците не ја споменуваат Македонија како дел од федерацијата, па ниту можноста по војната да се формира држава под името Македонија и народ со македонски идентитет, кој како таков ќе влезе во федерацијата. Едноставно, судбината на Македонија и на Македонците била запечатена во рамките на двете кралства, без можност за

¹ *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945)*. Документи, т. I, Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, Институт за национална историја, Скопје, 1995, 12.

² *Истото*, 12.

³ Види поопширно: *Велика Британија и Македонија. Грчко-југословенска федерација (1941-1942)*. Документи, Избор, предвод и редакција: д-р Тодор Чепреганов, д-р Теон Џинго, м-р Ирена Авировиќ, м-р Соња Николова, м-р Зоран Нечев, Институт за национална историја, Скопје, 2013.

каквобило автономија на Македонија или пак за национално и јазично признавање. Македонија била „осудена“ да остане во нивните рамки.

Во исто време, Британците ја разгледувале и идејата за подунавска федерација, во која требало да влезат државите по течението на реката Дунав. И во овие нивни анализи Македонија како дел од Кралството Југославија требало да влезе во оваа федерација како нејзин составен дел, и покрај фактот што еден од експертите на Министерството за надворешни работи сугерирал дека Македонија треба да влезе во федерацијата како автономна единица. На оваа негова забелешка не реагирал ниту еден од неговите колеги.⁴ Од тие причини, информацијата за одржувањето на Првото заседание на АСНОМ го запалила црвеното светло кај британскиот политички естаблишмент. Плашејќи се да не биде одговорено на телеграмата, од Министерството за надворешни работи веднаш била испратена телеграма до министерот резидент за Централен Медитеран во Казерта, Макмилан, во која му се дава сугестија дека доколку премиерот Черчил одлучи да одговори на пораката испратена од АСНОМ, тоа „да биде во форма на еднострана благодарност“ од причина што дотогашната помош на „партизанското движење не ги вклучува во никој случај во сегашниот момент Титовите шеми за автономна Македонија“. Тие сметале дека што било друго како одговор освен „потврда за прием“ можело да ги охрабри „локалните Македонци да веруваат дека нивните политички цели, одделно од нивниот отпор на непријателот, ја ужива поддршката на Владата на Неговото Височество“.⁵ По добиените сугестии од Министерството, била донесена одлука Черчил да не одговори на телеграмата на АСНОМ и било побарано од Макмилан да испрати само телеграма за потврда за прием.⁶

Но оваа новонастаната неочекувана ситуација за Британците, пред нив го отворила македонското прашање со целиот негов обем, бидејќи и самите тие, историски гледано, „кумувале“ на неговото раѓање и опстојување и ги знаеле и последиците што можеле да произлезат од него. Со цел да ги запознае заинтересираните служби, Политичкиот оддел на Министерството за надворешни работи изготвило Меморандум за Македонија. Документот бил пуштен во оптек на 26 август 1944 година. Во самиот документ се разработени сите историско-политички аспекти на македонското прашање. Не може да се каже дека за британскиот политички врв македонското прашање било нешто непознато. Меморандумот покажува дека Британците имале доволно информации за да знаат што се крие зад македонското национално прашање.

Во Меморандумот, во однос на населението што ја населува Македонија, тие истакнуваат дека „населението од грчка и бугарска Македонија од 1938 година стана грчко и бугарско по национално чувство“ и дека прашањето, според нив, останува ограничено само на југословенска Македонија.⁷ Им било сосема познато дека населението во Македонија со векови било измешано сораси кои зборуваат различни јазици. Поради таквата измешаност, британските експерти ја

⁴ Види поопширно: проф. д-р Тодор Чепреганов, доц. д-р Соња Николова, *Британските планови за повоеното уредување на Балканот и Југоисточна Европа, Здружение на историчарите на Република Македонија, Скопје, 2017.*

⁵ *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945).* Документи, т. I..., 13.

⁶ *Истото*, 14.

⁷ *Истото*, 15.

споменуваат и „кулинарската импресија unemacedoine за мешавина од различни делови“.⁸ Во однос на статистиките за именувањето на населението и за неговата бројност, сметале дека тие се несигурни и не ја претставуваат фактичката ситуација во вистинската светлина. Според нив, најголемиот дел „од Словените кои не можат потполно да се идентификуваат било како Срби или Бугари се во југозападна Македонија“ и дека тие во „југословенска Македонија станаа помалку Бугарофили отколку што беа“.⁹ Според експертите на Министерството за надворешни работи, таквата состојба е, пред сè, резултат на „неписменоста на многу од населението и од незапирливоста на непријателство“ и дека најголемиот дел од населението „влегува“ во онаа националност во која се чувствува најсигурно.

Во таквиот галиматijas, нивниот заклучок е дека „самите селани не знаат што се“.¹⁰ Според она до што можеле да дојдат како информација од своите информатори години наназад, заклучокот е дека „Македонија ја населуваат шест народи: Грци, Словени, Албанци, Турци, Евреи и Власи“. Интересно е тоа што тие зборуваат за шест народи, меѓу кои ги нема Македонците. Од извештајот произлегува дека „Словените“ би можеле да бидат и Бугари и Срби и Македонци. Истакнуваат дека Словените се во мнозинство „во Југославија и бугарска Македонија и мали остатоци во грчка Македонија“. Според нивните анализи, до 1870 година тие биле „дел од сиромашно христијанско население кое зборувало словенски од кои поголемиот дел беа православни“,¹¹ а исто така дека имало и муслиманско малцинство кое зборува турски. Со право констатирале дека формирањето на Бугарската егзархија во 1870 година создало „шизма меѓу нејзините приврзаници и оние на грчката патријаршија“. Но, и покрај фактот што по Балканските војни и поделбата на Македонија властите „изразуваа спремност овие Македонци кои зборуваат словенски и се припадници на егзархијата да бидат асимилирани по чувство кон Бугарија, иако на север беа оние чие чувство било српско“, не можеле да избегаат од реалноста дека „насекаде постојат некои кои отворено се изјаснуваат дека се Македонци“. Им било сосема јасно дека дваесет и тригодишната окупација на Македонија од страна на Кралството Србија „ја намалило врската со Бугарија, но дека нивното политичко чувство било прикриено“.¹²

Бројноста на народите што ја населувале Македонија во 1912 година била следнава:

„Словени	1.500.000
Турци	400.000
Грци	300.000
Власи	200.000
Албанци	120.000
Евреи	100.000.“

Промените што се случиле по Балканските војни се дадени во долната табела, а се однесуваат на проценките за „расните елементи за 1938 година“.

⁸ *Истото.*

⁹ *Истото.*

¹⁰ *Истото*, 19.

¹¹ *Истото*, 20.

¹² *Истото.*

	Грчка Македонија ⁽¹⁾	Југословенска Македонија ⁽²⁾	Бугарска Македонија	Вкупно
Грци	1.250.00 (1928:1.250.000)	10.000		1.260.000
Словени	120.000 (1928: 82.000)	750.000 (1921: 553.000)	220.000	1.090.000
Албанци	40.000 (1928: 2.000)	130.000 (1921: 124.500)		170.000
Турци		100.000 (1921: 116.000)		100.000
Евреи	70.000 (1928: 60.500)	7.000 (1921: 5.000)		77.000
Власи	45.000 (1928: 20.000)	50.000 (1921: 7.800)		95.000
Вкупно	1.525.000	1.047.000	220.000	2.792.000
Последниот попис	1928: 1.411.769	1931: 950.435	1934: 207.065	

(1) „Грчките пописни бројки за 1928 изгледа дека го преценуваат бројот на Грците и ги потценуваат другите елементи.

(2) Последниот југословенски лингвистички попис кој дава податоци е оној од 1921. Се чини дека се потценети албанскиот и влашкиот елемент. Од 1921 Словенскиот елемент е зајакнат со емиграција, а турскиот и албанскиот елемент ослабнат со емиграција.“¹³

Експертите потенцирале дека во Кралството Југославија, „причина за несмалените поплаки на Македонците од Југославија“ биле невработувањето на интелектуалците и речиси никаквите вложувања во јавните работи освен во Скопје“. ¹⁴ И покрај тоа што сметале дека „политичкиот криминал“ е отстранет, сепак идејата за автономија била присутна. Британскиот вицеkonzул во Скопје во ноември 1940 година констатира дека „мнозинството од Словените и Турците на Југословенска Македонија се автономисти, само мал дел од Словените сè уште се надеваат за анексија од Бугарија“. ¹⁵ Воедно, експерите нагласиле дека во 1941 година Бугарија „уште еднаш ја окупира цела југословенска Македонија“, но дека Бугарите не покажале „обзир спрема македонските аспирации за автономија и поставија бугарски службеници, учители и свештеници, не само Македонци кои долго живееле во Бугарија, туку и луѓе кои немале никакво македонско потекло“. ¹⁶

¹³ *Истото*, 21.

¹⁴ *Истото*, 29.

¹⁵ *Истото*.

¹⁶ *Истото*.

Им било познато дека за време на окупацијата по автоматизам сите биле запишани како Бугари и морале да ги променат презимињата на „-ов“, а голем дел од српските колонисти морале да ја напуштат Македонија.

Во анализите во Меморандумот посебно се потенцира дека до 1912 година, близината на морето и достапноста до странските школи овозможиле формирање „образовна класа Македонци од сите националности“,¹⁷ кои се залагале за „чесна и образована влада која ќе им даде на образованите Македонци шанса за вработување и ќе им го направи пристаен животот на селаните“, а реализирањето на тоа можело да се оствари „или преку автономија во рамките на демократска федерација или преку комунизам (често парадоксално идентификување од балканските Словени со она што некогаш беа нормални европски слободи на личноста) под Русија или друга странска заштита“.¹⁸

Исто така, констатирале дека особено по 1941 година, во Македонија се развиле силни револуционерни тенденции, кои, ги прекинаа историските граници и националните антагонизми на балканските Словени¹⁹ и дека „меѓу српските и македонско-словенските партизани и бугарските левичари во 1943 година се чини имаше повеќе одушевеност за социјална револуција отколку за национални држави“,²⁰ а дека угледот на партизанското движење се должел, пред сè, на нивниот активен отпор против германските сили. Меѓутоа, за нив било многу тешко да ја проценат „релевантната сила на спротивставените сили во Македонија освен дека грчкиот карактер на грчка Македонија е востановен“.²¹

И новинските извештаи го привлекувале вниманието на експертите на Министерството за надворешни работи на Велика Британија. Во статијата во весникот *Њус хроникал* од 21 септември 1944 година била пренесена веста дека „Македонија е прогласена за слободна и дел од Демократска и федеративна Титова Југославија на заседанието кое се случи на денот 'Св. Илија' ('2 август' во Македонија)“²² и дека „бугарскиот премиер изјави дека неговата влада го поздравува самоопределувањето на македонскиот народ“.²³ И бугарскиот министер за пропаганда, Казасов, истакнал дека „бугарската влада смета дека е право на Македонците да одлучат за самите себе“ и дека „Бугарија не е заинтересирана за анексија на Македонија“.²⁴ Експертот Лафен во коментарот во однос на новонастанатата ситуација на Балканот со формирањето на македонската држава истакнува дека „сосема е јасно дека 'Македонија' за која станува збор е југословенска Македонија“, но дека „тоа не ја исклучува можноста југословенско македонските партизани да пројават аспирации кон делови од пред 1941, грчки, бугарски и албански територии за нивна Македонија“.²⁵

¹⁷ *Истото*, 30.

¹⁸ *Истото*, 30.

¹⁹ *Истото*, 34.

²⁰ *Истото*.

²¹ *Истото*, 35.

²² *Истото*, 38.

²³ *Истото*, 39.

²⁴ *Истото*.

²⁵ *Истото*, 40.

Исто така, и експертот Едмондс истакнал дека на 29 септември Радио Анкара пренело информација дека „ген. Апостолски полага право на македонски територии зацртани од Марица, Охрид, Солун и Ристовац (40 милји северно од Скопје)“.²⁶ Кон ова се придружува и Хостон Босвал, британски амбасадор во Бугарија, во информацијата до министерот за надворешни работи, Антони Идн, со која го известува дека на 19 октомври во в. Слобода била објавена информација дека на Првото заседание на АСНОМ присуствувале и „сојузнички воени мисии“ и покрај фактот што „владата на Неговото Височество не дозволи ниту еден британски делегат да присуствува на конгресот“.²⁷ Фактот што членовите на британските воени мисии имале директива да не присуствуваат на Првото заседание на АСНОМ било, пред сè, акт со кој не се сакало со самото присуство да се легитимира меѓународното признавање на формирањето на македонската држава, а со тоа и легитимирање на македонската нација. Но, и покрај таквите директиви, членовите на мисиите што биле дел од единиците и дел од Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија не можеле да бидат неми сведоци на она што се случувало политички, имено, формирањето на македонската држава, а уште повеќе што со нив биле „браќа по оружје“ и ги пренесувале политичките одлуки на македонското раководство и покрај фактот што не биле обучени за пишување политички извештаи. Хостон Босвал, исто така, го запознал Идн дека на Заседанието бил донесен и „Манифест“, кој бил потпишан од членовите на АСНОМ, а за кој тој шпекулира дека „веројатно е вметнат со цел да се отфрли било каков аргумент дека самите Македонцине биле консултирани за нивната иднина“.²⁸ И тој го запознава министерот за надворешни работи дека „изгледа сосема јасно дека 'независна Македонија' како што се планира на картата ќе вклучи и делови од грчка територија“.

Неспорно е дека британскиот дипломатски претставник Босвал со посебно внимание го следел сето она што се случувало во Бугарија по нејзината капитулација и по формирањето на Отечествениот фронт. Во таа новонастаната ситуација, кога и во Југославија и во Бугарија на власт дошле комунистите, почнало да се размислува за формирање југословенско-бугарска федерација, а исто така вниманието посебно им го привлекло и воскреснувањето на македонското прашање, за коешто сметале дека е решено, а кое можело да предизвика турбуленции на Балканот ако дојде до обединување на трите дела на Македонија. Обединувањето на Македонија и формирањето словенска федерација доминирана од СССР, според Британците, би ги загрозило грчките интереси, а исто така и протоците.

Во тој контекст, Босвал испратил информација од едно интервју на „македонски политички претставник“ во Бугарија, во кое тој потенцира дека „обединувањето на македонскиот народ мора да се оствари со добра волја на братска Бугарија и грчката нација“ и дека „не постои друг пат, за обединувањето на Македонија, освен со братско разбирање меѓу државата и нациите кои се заинтересирани за тоа прашање“. Тој нагласил дека „за правилното решение на проблемот за обединување на Македонија, не е заинтересиран само македонскиот народ, туку за тоа се

²⁶ *Истото*, 31.

²⁷ *Истото*, 42–43.

²⁸ *Истото*, 44.

заинтересирани сите балкански народи кои изразуваат спремност да ги отстранат еднаш засекогаш недоразбирањата и конфликтите на Балканот“.²⁹

Во однос на прашањето за обединување на делот на Македонија во рамките на Бугарија, Босвал известува дека Македонците веруваат дека „тој дел од Македонија ќе ѝ се придружи на федералната македонска нација, т. е. Нова Југославија“, но дека тоа „ќе се остварело на мировна конференција“.³⁰ Уште повеќе, Босвал наведува дека македонскиот политички претставник истакнал дека „инкорпорирањето на овој дел од Македонија не е само национално право на македонскиот нација, но исто така е од интерес на бугарската нација“. А во однос на делот на Македонија во рамките на Грција, тој ќе додаде дека тоа нема да биде на сметка на „националните, економските и политичките права на грчките колонисти“, зашто тие „не само што ќе бидат целосно заштитени и гарантирани во рамките на границите на нова Југославија општо и посебно во слободна Македонија, но и грчкото население ќе постигне економски просперитет“.³¹ Во однос на прашањето за тоа кој ќе биде главен град на новата држава, македонскиот политички претставник одговорил дека „привремен главен град на федералната македонска држава е Скопје“, но дека по „обединувањето на трите дела на Македонија, главниот град ќе биде избран според економските, географските и политичките интереси на македонскиот народ“ и дека во пред 1912 година „Солун (Салоники) се сметаше за главен град на Македонија“.³²

Во одговорот на прашањето дали поседувањето на Солун е од витален интерес за една независна Македонија, тој одговорил дека „Солун е од витален економски интерес за Македонија. Но тоа не значи дека пристаништето ќе биде затворено за другите народи, посебно за балканските. (...) Само слободен излез на Солун за сите балкански нации од него ќе создаде развиено Средоземноморско пристаниште.“³³ Исто така, посочил дека „за прв пат во својата историја Македонците чувствуваат дека Југославија е нивна вистинска татковина. (...) Вербата на македонскиот народ во маршал Тито е комплетна и апсолутна. Ние оставивме на маршал Тито да најде солучија за виталниот проблем на нашето обединување. Ние цврсто веруваме дека нашиот вековен идеал наскоро ќе стане стварност“³⁴ и уште повеќе, дека „големите сојузници ќе заземат правилен став спрема проблемот на нашето обединување и дека тие со нивните чекори ќе помогнат во реализирањето на нашиот праведен идеал“.³⁵ Сигурно дека ваквите надежи на Македонците биле подгреани од Атлантската повелба³⁶, со која се гарантирало самоопределување-

²⁹ *Истото*, 45

³⁰ *Истото*, 46.

³¹ *Истото*, 46–47.

³² *Истото*, 48.

³³ *Истото*, 48.

³⁴ *Истото*, 49.

³⁵ *Истото*, 49.

³⁶ Заедничка изјава на претседателот на САД, Франклин Рузвелт, и на претседателот на Владата на Обединетото Кралство, Винстон Черчил, издадена по состанокот одржан на 14 август 1941 година во Атлантскиот Океан, во близината на Њу Фаудленд. Со нејзините одлуки се ветувало откажување од какви било територијални претензии кон туѓи територии ако не се во согласност со слободно изразената волја на народите.

то на секој народ. Меѓутоа, Македонците не можеле да знаат дека, во суштина, Повелбата претставувала пропагандно средство со кое се сакало да се привлечат што повеќе народи на страната на Антифашистичката коалиција.

Несомнено е дека одговорите на македонскиот претставник, особено неговото нагласување на обединувањето на трите дела, го вклучиле британскиот аларм, пред сè, од опасноста дека најавеното обединување на трите дела на Македонија може да го загрози статус кво на Балканот. На нова држава на Балканот, и тоа обединета Македонија, Британците не сметале по завршувањето на војната. Од тие причини, будно го следеле сето она што можело да го загрози нивниот интерес на Балканот и настојувале да не дозволат настаните да отидат во несакан правец, т.е. во правец на советска доминација на Балканот.

Учеството на Македонците во војната на страната на Антихитлеровската коалиција во рамките на КПЈ, формирањето на народнослободителните одреди, баталјони, бригади, дивизии ги анулирале сите дотогашни планови на Британците за повоениот статус кво на Балканот. Формирањето на македонската држава веќе било реалност. Идејата за обединување била жива и во оптек. Прашање било до каде е подготвено да оди југословенското раководство и дали можат да се контролираат македонските национални елементи. Поради ова, Британците морале да се приспособат кон новосоздадените услови. Од тие причини, секоја информација била од витално значење за нив за да можат да спречат што и да е што би го загрозило нивниот интерес. Информацијата доставена на 16 ноември 1944 година дека „неодамна е постигнат таен договор меѓу Тито и бугарската влада со кој Пирин, македонска провинција на Бугарија, ќе биде вратена на Југославија“³⁷ го свртела вниманието на експертите на Министерството за надворешни работи на Велика Британија. Тие во своите анализи потенцираат дека „Пирин е планински предел кој лежи на запад меѓу струмичката долина и на исток до долината на Места“ и дека таа „се наоѓа во границите на Бугарија уште пред војната и поради тоа не треба да се поставува прашањето за нејзино враќање на Југославија бидејќи во поновата историја никогаш не ѝ припаѓала на Србија“.³⁸ Британците посебно ги загрижувал фактот што самата бугарска влада била подготвена да ѝ ја отстапи пиринската област на Југославија, со што „ја покажува нејзината спремност да ја стопа својата сувереност во големата јужнословенска федерација“, но не верувале дека „бугарскиот народ би го толерирал намалувањето на територијата“.³⁹

Посебно внимание кај нив предизвикало писмото на Димитар Влахов до грчкиот премиер Папандреу во средината на ноември 1944 година, во кое тој недвосмислено истакнал дека „Пирин ќе биде единица на нова Демократска Бугарија“⁴⁰, што било во контрадикторност со извештаите што ги добивале од Софија и од Бари, во кои се зборувало за отстапување на пиринската област на Федеративна Југославија. Но експертите на Министерството биле сосема сигурни дека „формирањето на македонска државна единица ќе предизвика судир (за Солун) со Грците без разлика дали таа ќе ги оствари своите аспирации кон пиринската област“.⁴¹ И самите не можеле да поверуваат дека „југословенските и бугарските

³⁷ *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945)*. Документи, т. I..., 50.

³⁸ *Истото*, 51.

³⁹ *Истото*..

⁴⁰ *Истото*.

⁴¹ *Истото*.

федералисти ќе скршнат од патот со цел да го предизвикаат британското спротивставување за формирање на југословенска федерација со неоправдано полагање право на Солун и други неспорни грчки територии⁴². Британците сметале дека обединувањето на овие, неспорно, македонски територии би можело да се реализира со советска помош и дека Македонците ги истакнуваат „максималните територијални претензии со надеж подоцна да ги постигнат нивните пооправдани барања“⁴³. Кон ова се надоврзал и експертот Клутон, кој сметал дека големиот број информации што биле во оптек во однос на Македонија и на Македонците се конфузни и се сомневал дека Британците се соочени со „типична македонска завереничка интрига отколку било каков договор меѓу бугарската влада и партизанските власти“⁴⁴. Виновник за таквата состојба, според него, „било отсуството на британски политички претставник во Белград“, бидејќи мисијата на бригадирот Маклин не била „школувана и веројатно нема да биде охрабрена да испраќа политички извештаи“⁴⁵. Британските воени мисија биле задолжени само за воените прашања и не требало да се мешаат во политичките прашања. Меѓутоа, во голем број случаи британските воени мисии не можеле да ги избегнат и политичките прашања, за кои информирале во своите извештаи.⁴⁶

Но информациите за обединувањето на Македонија и за југословенско-бугарската федерација пристигнувале постојано. На 19 ноември 1944 година британскиот претставник Брод од Бари го известува британското Министерство за надворешни работи дека генералот Гилас на 7 ноември 1944 година, зборувајќи пред Ј. Броз-Тито на свечената академија по повод годишнината од Октомвриската револуција, протестираше против „грчкото угнетување на Словените во грчка Македонија“, потенцирајќи дека таквата грчка политика „ќе ги затруе односите меѓу двете земји“⁴⁷. Уште повеќе што и Светозар Вукмановиќ-Темпо, обраќајќи се на Антифашистичкото собрание на Србија, изјавил дека „целиот македонски народ сака да оствари целосно обединување: егејската провинција под Грција и пиринската провинција под Бугарија да се обединат со македонската федерална држава“⁴⁸. Во тој контекст, Темпо истакнал дека тој лично „поминал низ Пиринска и Егејска Македонија и дека меѓу населението постои желба да се придружи на мајката земја“⁴⁹. Исто така, на заседанието се обратил и Димитар Влахов, кој ги осудил грчките аспирации кон Пирин, сметајќи дека се во спротивност со „правото на самоопределување на народите и Атлантската повелба“ и нагласил дека „народот на Пирин ја изрази својата желба да се приклучи кон Вардарска и Југословенска Македонија“, а исто така протестираше и „против грчкиот терор и прогонувањето на Словените во Егејска Македонија“⁵⁰. Од своја страна, и бугарските делегати Добри Терпешев и Петар Тодоров, присутни

⁴² *Истото*.

⁴³ *Истото*, 52.

⁴⁴ *Истото*.

⁴⁵ *Истото*.

⁴⁶ На 12 март 1945 година во Белград пристигнува првиот амбасадор на Велика Британија, Ралф Стивенсон.

⁴⁷ *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945)*. Документи, т. I..., 54.

⁴⁸ *Истото*, 54.

⁴⁹ *Истото*.

⁵⁰ *Истото*.

на заседанието, изјавиле дека „се сложуваат со правото на народот од Пирин да се приклучи кон Вардар (sic) како дел од југословенската федерална држава“.⁵¹

Во однос на реакцијата на Влахов во врска со писмото на грчкиот премиер Папандреу, британското Министерство за надворешни работи на 22 ноември 1944 година испратило телеграма до британскиот дипломатски претставник во Бари, во која се бара да се замоли полковникот Максвел „да му обрне внимание на маршал Тито на споменувањето на грчката територија“ и дали „маршал Тито ќе се задоволи со тоа што Влахов зборувал во свое име, како Македонец“, поточно дека „би требало да му се каже дека јас тоа нема да го примам како извинување“.⁵² Британската загриженост произлегувала и од фактот што не само што македонското политичко и воено раководство покажувало аспирации за обединување не само со пиринската област туку и со делот на Македонија во рамките на Грција, туку и високи функционери од југословенското раководство ги истакнувале тие аспирации како сосема легитимни за македонскиот народ.

Во извештајот на британскиот амбасадор во Грција, Липер, до британското Министерство за надворешни работи од 11 декември 1944 година се известува дека во „предметот Македонија“ постојат „два тешки македонски проблеми со кои Грција е засегната: а) грчките односи со словенскиот свет застапени од Србија и Бугарија“ кои, како што сметале експертите, се потпаднати под руско влијание и ќе имаат руска поддршка за своите аспирации, и б) преживеаното бугарофилско малцинство во Западна Македонија“.⁵³ Британскиот амбасадор што ја испраќа информацијата, сосема очигледно, воопшто не смета на постоењето на Македонците во Бугарија, во Југославија и во Грција и затоа го употребува терминот „словенскиот свет“, во кој, според него, влегуваат само Србите и Бугарите, и посочува дека во Западна Македонија живее „бугарофилско малцинство“, занемарувајќи го фактот дека тој народ е македонски. Во однос на првиот проблем (а), Липер смета дека се однесува „воглавно на српскиот и бугарскиот излез на Егејското море“. Тој сугерира дека „во никој случај не смее да се дозволи на словенските сили да им се даде било кој дел од северниот Егејски брег кој во 1940 година имаше мало малцинство од словенски жители“. Сосема е во право кога констатира дека „стратегиската позиција на Грција овде дури и со турска позадина е многу слаба vis-à-vis словенскиот свет, така што дури во нејзин сопствен интерес е Грција да постигне договор со нејзините северни соседи“.⁵⁴ Според него, единственото решение во таквата констелација на силае, „враќање на системот на слободни зони. Српската слободна зона во Солун не е проблем, но бугарска зона во Кавала или дури во оддалечениот Александропулос, е надвор од прашање во догледно време имајќи ги предвид страдањата настанати од ужасите предизвикани од Бугарите во северна Грција од 1941 година.“⁵⁵

Во однос на вториот проблем, Липер сметал дека „ова малцинство кое се простира преку регионот на Флорина⁵⁶ до Касторија⁵⁷, преку Сјатиста до рам-

⁵¹ *Истото*, 55.

⁵² *Истото*, 58.

⁵³ *Истото*, 62.

⁵⁴ *Истото*, 63.

⁵⁵ *Истото*.

⁵⁶ Лерин.

⁵⁷ Костур.

нината на Јаница се докажа како премногу несигурно во текот на војната“.⁵⁸ Во однос на бројноста на „бугарофилското малцинство“, тој не можел да даде точни податоци бидејќи статистичките податоци биле несигурни, но констатирал дека „изгледа од настаните во текот на окупацијата дека незадоволното малцинство мора да е многу поголемо отколку што се сугерира од страна на грчките статистички податоци“.⁵⁹ Дури потенцира дека „грчките влади избегнувале да се соочат со проблемот и дури се обидуваале да се убедат себе си дека тој не постои“.⁶⁰ Соочен со таквата состојба на теренот, Липер дава сугестии и претпоставки за развојот на ситуацијата. Во тој контекст, имајќи го предвид развојот на ситуацијата и политиката на британската влада кон Грција, „како најважна балканска земја од британска гледна точка“, тој оценува дека треба да се помагаат оние елементи во Грција кои се цврсто пробритански и дека, во основа, „Грција не сака да припаѓа на балканска федерација во која мнозинството би било словенско“.⁶¹ Но она што со сигурност можел да го заклучи било дека „Грција не сака да има словенско малцинство“, додека отцепувањето на словенската област во Западна Македонија и нејзиното анектирање во словенска федерација би било практично невозможно и би било, исто така, економска катастрофа за Грција“ и дека би било „тешко да се најдат домови за можеби 120.000 словенски Македонци северно од грчката граница од 1941 година“.⁶²

Овој извештај на Липер го предизвикал вниманието на британското Министерство за надворешни работи. Експертот Едмондс реагираше со белешка дека Бугарија сака „целосна сувереност на Кавала и Александропулос“.⁶³ За Томпсон, грчката решеност да не ѝ отстапи територии на Бугарија го правела „овој проблем изгледа нерешлив“. Исто така, тој го поставува и прашањето за сместувањето на 120 000 „словенски Македонци“ во Југославија или во Бугарија и теоретизира дека треба „да допуштиме дека би било пожелно за Грција да нема словенско малцинство. За самата нејзе би било тешко да ги отфрли нејзините Словени надвор бидејќи нејзината политика секогаш беше да докажува дека тие се Грци“.⁶⁴ Еден од експертите заклучил дека во таа фаза од војната „Грција се наоѓа во дефанзива во однос на еден агресивен југословенски и бугарски блок“ и сметал дека нема никакви шанси „да се истребат 120.000 Македонци надвор од Грција“.⁶⁵

Британските политички претставници со посебно внимание ги следеле и информациите што излегувале во печатените медиуми. Британскиот амбасадор во Софија, Хостон Босвал, на 19 ноември 1944 година го известува министерот за надворешни работи, Антони Идн, за статијата на бугарскиот земјоделски лидер Георги Димитров-Гемето во в. *Земјоделско знаме*. Во статијата, како што известува Босвал, Гемето го поддржува „формирањето на Македонија како автономен ентитет“, во кој „бугарска Македонија (т.е. деловите од Пирин и Петрич) мора

⁵⁸ *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945)*. Документи, т. I..., 63.

⁵⁹ *Истото*, 63.

⁶⁰ *Истото*, 64.

⁶¹ *Истото*.

⁶² *Истото*.

⁶³ *Истото*.

⁶⁴ *Истото*, 65.

⁶⁵ *Истото*.

конечно да биде вклучена во секој македонски автономен ентитет“, но дека тоа мора да следува, „а не да претходи на формирањето на југословенско-бугарската унија“. ⁶⁶ Во однос на делот на Македонија во рамките на Грција, Гемето сметал дека и покрај фактот што „промената на населението во оваа област во текот на последниве две децении комплетно го елиминира тој дел (...), македонските аспирации за нејзиното вклучување во македонскиот ентитет не може да се отпише, имајќи го предвид прашањето за југословенскиот и бугарскиот излез на Егејот. Ниту тие аспирации можат да бидат поддржани.“ ⁶⁷ Според него, најдоброто решение би било „интернационализација на Солун и нејзината позадина со југословенските и бугарските граници од пред 1941 година“. ⁶⁸ Таквите замисли можеле да бидат реализирани само во „рамките на општа (не само јужнословенска) балканска федерација, вклучувајќи ја и Романија (ако не е целосно под советска доминација) и веројатно Турција“. ⁶⁹ Според неговото, „прашањето на Европска Турција“ би се решило на сличен начин како тоа на „грчка Македонија (...), со интернационализација на Истанбул, Протоците и турска Тракија“. ⁷⁰ Како заклучок на ставовите изразени во статијата на Гемето, Босвал истакнал дека тие „биле многу смели, но дали можеле да се реализираат (...) секако е друга работа“. ⁷¹

Од своја страна, американската разузнавачка служба ОСС⁷² ја испраќа својата прва воена мисија на европска почва во Лондон во ноември 1941 година, во Штабот на британската разузнавачка служба СОЕ. И двете разузнавачки служби, СОЕ⁷³ и ОСС, требало меѓусебно да соработуваат во борбата против наци-фашизмот. Од своја страна, британската служба била поискусна и подобро обучена бидејќи уште од 1941 година била ангажирана на военото поле со свои разузнавачи на Балканот. Меѓутоа, меѓу нив имало и недоразбирања и меѓусебна недоверба. Тоа, пред сè, се должело на фактот што Британците веќе имале зацртана програма за работа и се плашеле дека може да се случи неискусните американски разузнавачи да загрозат некоја од предвидените операции. Како резултат на тоа, Американците немале целосен увид во она што се случува на военото поле. Уште повеќе, биле загрижени што нивната разузнавачка служба зависи од друга во однос на информациите. Но и покрај спротивставеностите, сепак преземените операции биле раководени од двете организации сè до крајот на војната, кога различните повоени интереси во одредени региони ги принудиле да преземаат операции независни едни од други. Нивната основна задача била да ја реализираат политиката на своите земји, а не да ја прават.

Првата американска воена мисија пристигнува во Македонија при крајот на јуни 1944 година под лидерство на мајорот Скот Дикинсон и од тој момент Американците добиваат информации за состојбите во Македонија од прва рака. ⁷⁴

⁶⁶ *Истото*, 82.

⁶⁷ *Истото*, 83.

⁶⁸ *Истото*.

⁶⁹ *Истото*.

⁷⁰ *Истото*.

⁷¹ *Истото*.

⁷² Канцеларија за стратешки служби (Office of Strategic Services).

⁷³ Управа за специјални операции (Special Operations Executiva).

⁷⁴ Види поопширно: *Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944-1945*. Документи, Т. 1, Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов,

Првата информација во однос на македонското прашање од американската разузнавачка служба датира од 9 јуни 1944 година, кога еден член на американската воена мисија прави анализа за ставот на бугарските политички партии во однос на македонското прашање. Во својот извештај тој ја известува централата дека во Македонија постојат луѓе кои се чувствуваат како „бугарски Македонци“, а „особено членовите и симпатизерите на ВМРО“, и дека тие многу би сакале да ја видат Македо-нија како дел од „една независна и суверена Бугарија“. Меѓутоа, во случај Бугарија да стане дел од некоја советска република, таа „или ќе треба да отстапи територии кои во моментот се окупирани или ако повторно Македонија биде поделена или парцелизирана, да речеме меѓу Грција и Југославија и т.н. погореспоменатите партии би прифатиле една автономна Македонија“.⁷⁵

Во поглед на ставот на комунистите за Македонците, истакнал дека „е пожелно – како што веќе е сугерирано од ГЕОРГИ ДИМИТРОВ – да се постигне договор со ТИТО⁷⁶ во однос на Македонија. Но во случај Македонија да биде поделена помеѓу неколку држави, вклучувајќи ја и ГРЦИЈА, тогаш бугарските комунисти повеќе би сакале да ја видат Македонија како автономна држава со надеж дека таа може, како во случај со источна Румелија во 1885,⁷⁷ уште еднаш да биде Бугарска или дека таа би можела покасно да биде поделена меѓу ТИТОВА Југославија и Бугарија под влијание на Москва“, додека „умерените земјоделци и либерални социјалисти пред сè би сакале Македонија да биде бугарска. Но ако тоа е невозможно тие спремно би прифатиле автономна Македонија и на таков начин би било олеснето формирањето на Балканска Антанта⁷⁸, која би можела да ги избрише основните причини за несогласувањата и интригите меѓу балканските држави.“ Неговиот заклучок е дека за сите „овие групи автономна Македонија не би била само прифатлива, туку и пожелна – во сегашниот момент на компликации и закани кои уште еднаш ја опкружуваат Бугарија“.⁷⁹

На 8 јули 1944 година, во еден извештај експертите на ОСС прават анализа на состојбите во Југославија, а посебно за можните солүции за нејзиното идно уредување. Посебно внимание му обрнале на прашањето за југословенската федерација. Притоа дошле до заклучок дека „апологетите на федерализмот се залагаат за формирање на бројни автономни единици во рамките на Југославија“. Во однос на Македонија, тие истакнуваат дека „иако конгломерат од различни народи, би можела да ја оправда нејзината автономија врз база на етничкиот принцип. Исто така, оваа автономија е императив бидејќи мнозинството од Македонците не се сметаат себеси за 'Јужни Срби', целосно вештачки термин.“⁸⁰ Меѓутоа, биле добро

Институт за национална историја, Скопје, 2008, 13–23.

⁷⁵ Истото, 28.

⁷⁶ Јосип Броз.

⁷⁷ Источна Румелија била автономна област со центар во Пловдив, создадена со Берлинскиот договор во 1878 година. На двапати се обидува да се обедини со Кнежеството Бугарија, во 1881 и во 1885 година.

⁷⁸ Балканскиот пакт или Балканската Антанта е политички сојуз склучен во 1934 година помеѓу Турција, Грција, Романија и Југославија за зачувување на статус кво по Првата светска војна.

⁷⁹ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија*, 29.

⁸⁰ *Истото*, 33.

упатени во македонското прашање бидејќи им било познато дека во Кралството Југославија српските владејачки структури ги „оспоруваат правата на Македонците да формираат автономна држава во рамките на Југославија“,⁸¹ но и дека за разлика од таквата политика на предвоените политичките елити на Кралството Југославија, „партизанското движење од самиот почеток на своите акции ја прифати идејата на федерализмот како фокусна точка во нивното политичко планирање. Досега тие едногласно истакнуваат дека југословенската федерација бара републикански составна владата.“⁸²

И покрај фактот што немале информации за тоа од колку републики ќе се состои новата федерација, од она што можеле да го заклучат произлегувало следново: „Лавровиот венец кој го опкружува новиот партизански печат, кој се употребува на нивните пасоши е поделен на пет дела означувајќи ги петте националности: Срби, Црногорци, Словенци, Хрвати и Македонци.“ Експертскиот тим забележал дека „регионалните анти-фашистички собранија на народното ослободување на Југославија (досега формирани во Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Санџак и Македонија) се нуклеус за формирање на влади на тие држави. Меѓутоа, тие не ја прејудуваат повоената поделба на државата.“⁸³ Од информациите со кои располагале можеле да согледаат дека „поделбата на Југославија во автономни држави најлесно би можело да се реализира единствено ако националниот принцип биде земен како единствен критериум“⁸⁴, но биле свесни дека „во земја со неколку провинции населени со хетерогено население овој принцип не може да се реализира потполно (...) очигледно е дека партизаните ќе работат на нивната федерална шема не само на принципот на национализам, ноќе ги земат предвид сите сили кои се за формирање на автономни држави“.⁸⁵

Во однос на Македонија, им било многу добро познато дека таа „дефинитивно не припаѓа кон српската единица. Етнички, национално, општествено, психолошки и историски Македонците се разликуваат од Србите. Тие повеќе се разликуваат од Србите лингвистички отколку што се разликуваат Србите од Хрватите.“ Нивниот заклучок бил дека „сепак Македонците не се хомогена нација. Македонските Словени, најголемата етничка група, претставува одвај 30% од целокупното население“⁸⁶. Македонскиот национализам е многу неприроден. Тие се група на народ поврзан со географскиот фактор, со слична општествена структура и историско минато. Тие не се формирани во цврста национална единица. Но нивната независност, пред сè, се оправдува со фактот дека:

1) тие се разликуваат од сите соседни народи – тие не се ниту Албанци, ниту Грци, ниту Бугари, ниту Срби – и

2) тие имаат организирано силно движење за автономија во рамките на јужнословенска федерација. Формирањето на македонската национална држава би можело да се реализира единствено сообединување на сите Македонци (кои

⁸¹ *Истото*, 41.

⁸² *Истото*, 41–42.

⁸³ *Истото*, 42.

⁸⁴ *Истото*, 43.

⁸⁵ *Истото*.

⁸⁶ Од вкупното население на Вардарската Бановина.

живеат во Југославија, Грција и Бугарија) воедна единица која би била дел од југословенската федерација.“

Според нив, „вклучувањето на Македонија во Југославија е оправдано поради следните причини:

1. Југословенска Македонија е пиомонт на сите Македонци.

2. Борбата за југословенска Македонија беше промовирана во оваа војна од антифашистичките сили како спротивност на Бугарска Македонија поддржувана од Оската или за целосно ’независна‘ Македонија заговарана од Ванчо Михајлов кој беше држан од Хитлер во резерва и со кој ѝ се закануваше на бугарската влада со губење на Македонија во случај таа да не ги исполни ба-рањата на Оската и

3. Народноослободителното движење на Југославија како најсилна балканска сила која ги обедини сите народи во борбата против силите на Оската се чини дека беше најсилната сила која даваше гаранција за реализирање на долгоочекуваното обединување и автономија на македонскиот народ (...).“⁸⁷

Што се однесува на идејата за југословенско-бугарска федерација, тие истакнуваат дека дотогаш „во ниту еден партизански документ не се споменува Бугарија како конститутивен дел од југословенската федерација“, но дека „формирањето на бугарските партизански сили кои дејствуваат во Југославија“⁸⁸ е цврста врска која ги поврзува Југословените и Бугарите во борбата против заедничкиот непријател. Би требало да се додаде дека и во двете земји секогаш постоело силно движење кое работело на формирање на јужнословенска федерација.“ Во поглед на Грција, пак, ќе заклучат дека „можностите за формирање на творба на јужнословенско-грчка федерација никогаш не била спомената од партизанските власти“.⁸⁹

Вниманието на американските разузнавачи го предизвикало и одржувањето на Првото заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Србија⁹⁰, на кое „македонското прашање било поставено третиот ден на Конгресот од страна на ’бугарската делегација‘“. На американските разузнавачи не им било познато „кого точно претставува оваа делегација, иако кон неа се обраќаат како ’делегат и на бугарскиот народ‘. Нивен водач е Добри Терпешев⁹¹. Во делегацијата се генерал мајор Благој Иванов, Петар Тодоров и Стојан Крстев, поранешен министер и новинар.“⁹² Посебно внимание предизвикал говорот на генерал-мајорот Иванов, кој ја нападнал „политиката за ’голема Бугарија“ и се изјаснил дека „бугарскиот народ повеќе нема претензии кон областа Пирин, која ја сочинува бугарска Македонија“.⁹³ Разузнавачи потенцираат дека таквите изјави

⁸⁷ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 44–45.

⁸⁸ Се однесува на бугарскиот баталјон „Христо Ботев“ формиран во декември 1943 година, кој е првата воена единица на НОВ и ПО на Македонија составена од поранешни бугарски војници.

⁸⁹ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 48.

⁹⁰ Антифашистичкото народноослободително собрание на Србија (АСНОС) е одржано од 9 до 12 ноември 1944 година во Белград.

⁹¹ Добри Колев Терпешев, член на БРП(к), учесник во Народноослободителната востаничка армија (НОВА), генерал-лајтнант.

⁹² *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 67.

⁹³ *Истото*, 68.

биле „поздравени со голем ентузијазам и аплауз од Српскиот Антифашистички конгрес“. Исто така, посебно се задржуваат на говорот на „генерал Вукмановиќ,⁹⁴ делегат на македонските партизани“, кој „се осврнал на македонското прашање. Тој истакнал дека желба на цела Македонија е да се обедини во една федерална држава во рамките на федеративна Југославија. Јас лично поминав низ македонската територија која се наоѓа во рамките на грчката држава. Јас лично поминав низ македонската територија која се наоѓа во рамките на бугарската држава. Јас ја изразувам желбата на македонскиот народ од овие држави дека тие сакаат да ѝ се приклучат на својата татковина.“⁹⁵

И на 5 декември 1944 година е испратен извештај за состојбите во Македонија од страна на американски разузнавач во однос на „политичкото расположение на народот“. Во таа анализа се заклучува дека „партизаните, и покрај нивниот подоцнежн почеток во Македонија, се главниот фактор со практично непостоење на организирана опозиција. Народот во целина се има свртено кон комунизмот како надеж за мир и подобар живот. Постојат и многу луѓе кои не го поддржуваат ова“, а дека „лидерите на Македонија се свртени кон иднината и се надеваат дека ќе формираат обединета Македонија која би се состоела од она што некогаш се викало јужна Србија, грчка Македонија и бугарска Македонија. Тоа би им дало ним, што тие го нарекуваат, вистинска држава или македонска држава.“⁹⁶ Исто така, се вели дека на целата партизанска територија и туканародот гледа кон Русија како кон водилка. Луѓето, пред сè, им се восхитувале на Соединетите Амери-кански Држави и на Англија, но, според него, било очигледно дека посебно се заинтересирани за Соединетите Американски Држави „поради големиот број на нивни луѓе кои живеат таму“.⁹⁷ Се нагласува и дека „народот на Македонија е особено против било каква влада која би ѝ дала на Србија контрола над нив“. Тоа било потенцирано, посочува изворот, од еден од штабните офицери на Тито, кој истакнал пред маса народ дека „Македонија би можела да очекува сопствена држава или би била федерална држава како дел од Југославија. Народот како целина сака сопствена влада одделна од било која друга држава. Тие имаат добра причина за тоа, бидејќи нивната земја практично нема направено никаков прогрес и тие живеат во поголемиот дел како што живееле нивните предци години пред нив. Тие имаат пред нив долг пат како би го постигнале посакуваниот стандард на живеење, искористување на нивните природни ресурси и образованието на нивниот народ.“⁹⁸

Во извештајот од 22 јануари 1945 година од Белград се соопштува за одржувањето на Второто заседание на АСНОМ, посебно за разговорот на американскиот разузнавач со Кардел⁹⁹, опишувајќи го како еден од најдоверливите политички советници на Тито, кој во таа пригода се осврнал на своето учество на Второто заседание на АСНОМ во Скопје. Тој истакнал дека „Македонците се како сите млади луѓе, брзи и премногу ревносни во формирањето на нивната влада. Неговата

⁹⁴ Светозар.

⁹⁵ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 68.

⁹⁶ *Истото*, 75.

⁹⁷ *Истото*.

⁹⁸ *Истото*, 75–76.

⁹⁹ Едвард.

основна цел за време на неговата посета била да ја успори нивната брзина и да ги олади“, а Смодлака¹⁰⁰, Титовиот министер за надворешни работи во НКОЈ, кој исто така бил присутен на разговорот, го уверил разузнавачот дека е постигнат конечен договор со Бугарија, според кој, таа требало да ѝ ќе ја отстапи „бугарска Македонија (веројатно Петрич и Неврокоп) на југословенска Македонија“, и нагласил дека „постоењето на еден таков договор се чини дека е потврдено и од изјавите во печатот во однос на тој предмет (...), вклучувајќи ја и неодамнешната статија на Раде Прибичевиќ¹⁰¹, во која тој наведува дека на: последното заседание на АСНОМ официјалните претставници на Бугарија изјавија дека Бугарија е спремна да го отстапи нејзиниот дел на Македонија на нашата држава.“¹⁰²

Разузнавачот забележува идека „југословенските лидери немаат намери да ја ба-раат грчка Македонија. Предметот во однос на грчките работи се избегнува во ретките уреднички коментари во југословенскиот печат.“ За да го потврди тоа, тој истакнува дека „партизаните за време на својата демонстрација во Скопје со цел одење на Солун биле уапсени и предложени за стрелање“.¹⁰³ Со ова го поврзува одржувањето на конференцијата во Битола¹⁰⁴ на 18 ноември 1944 година, каде што биле „обновени барањата на грчките Македонци за вклучување во Југославија, но биле отфрени од југословенските партизани со образложение дека тоа е деликатно дипломатско прашање во кое основно е да се има соработката на Русија, Велика Британија и Соединетите Американски Држави“.¹⁰⁵

Ова е само почетокот на британската и на американската заинтересираност за настаните во Македонија по одржувањето на Првото заседание на АСНОМ и повторното воскреснување на прашањето за обединување на Македонија или за Македонија во рамките на замислената југословенско-бугарска или балканска федерација. Во наредните години тој притисок од страна на Велика Британија и на Соединетите Американски Држави ќе се зголеми со цел да биде заштитен нивниот „пулен“ Грција, која во тие години била немоќна самата да им се спротивстави на опасностите кои би произлегле за неа од обединувањето на Македонија и од формирањето на една словенска федерација.

¹⁰⁰ Јосип

¹⁰¹ Раде Прибичевиќ (1896 – 1953), југословенски комунистички политичар и соработник на Јосип Броз-Тито. Бил адвокат од Петриње, член на Извршниот комитет на Независната демократскапартија и активен противник на диктатурата на кралот Александар од 1929 до 1941 година. Тој бил многу популарен во јавноста, и меѓу Србите и меѓу Хрватите. Учествувал во герилските борби претставувајќи го српското малцинство во Хрватска. Бил делегат на конгресот на ЗАВНОХ и член на таканаречениот српски клуб. Подоцна бил министер во првата повоена влада на Југославија и југословенски амбасадор во Полска и во Канада.

¹⁰² *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 87–88.

¹⁰³ Се однесува на демонстрацијата на Артилериската бригада во Скопје, која ја исфрлила паролата наместо за Берлин, да се замине на Солун. Во документацијата не се споменуваат стрелањата на учесниците во настанот.

¹⁰⁴ Се однесува на формирањето на Првата македонска ударна бригада од Македонци од делот на Македонија во рамките на Грција.

¹⁰⁵ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 88–89.

СТАТИИ

УДК: 352:061.2(497.774:=411.16)”1945/1950”

ЕВРЕЈСКАТА ВЕРСКА ОПШТИНА ВО БИТОЛА
(1945 – 1950)*Александар Манојловски*

научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

This paper has the goal to present renewal of the work of the Jewish Religious Community in Bitola after the liberation of the Democratic Federative Republic of Macedonia, covering the period from 1945 to 1950. We think this text is of exceptional importance for the history of the Jewish Religious Community in Bitola.

Keywords: Jewish Religious Community in Bitola, renewal, Joseph Kamhi, obligations.

Со нападот на Кралството Југославија на 6 април 1941 година и неговата капитулација на 17 април, започнала поделбата на територијата помеѓу членките на Оската. Формално гледано, во разни делови од Југославија воениот окупатор бил различен. Покрај германските воени сили, во делови од земјата биле присутни и воените сили на нивните сојузници Италија, Унгарија и Бугарија. Прашањето за поделбата на територијата на вардарскиот дел од Македонија и на делови од Грција помеѓу Италија и Бугарија доминирало за време на германско-италијанските преговори во Виена водени на 21 и на 22 април 1941 година. Конечната спогодба за поделба, како на југословенската така и на грчката територија, била постигната на 24 април 1941 година и била решавана од германско-бугарска гранична комисија. Според постигнатиот договор, најголемиот дел од вардарскиот дел на Македонија и источниот дел од егејскиот дел на Македонија биле анектирани од Бугарија, а западниот дел од вардарскиот дел на Македонија бил анектиран од Италија.¹

Со преземањето на новите „ослободени“ територии, бугарските власти вовеле сопствено внатрешно уредување, односно сопствен законодавен, судски, политички, полициски и административен систем, кој бил строго почитуван. Системот што го применила Царството Бугарија во окупираните делови на Македонија бил речиси идентичен со нејзиното внатрешно уредување.²

¹ *Историја на македонскиот народ. Том петти.* Македонија во Втората светска војна. Народноослободителната фашистичка војна во Македонија (1941 – 1945). Редактор д-р Новица Велјановски. Институт за национална историја. Скопје, 2003, 43–56.

² *Истото*, 61–74.

Во обемниот антисемитски корпус на закони под чиј удар се нашле Евреите од Македонија, меѓу првите бил Законот за заштита на нацијата (ЗЗН) донесен на 21 јануари 1941 година во Бугарија. Законот ги прецизирал нормите за целосно исклучување на еврејското население од економскиот и од општествениот живот и ги уточнувал методите за ликвидација на еврејскиот имот.³ Во временски период од неполна година, во Бугарија биле донесени многубројни антисемитски закони, наредби и прописи и била водена строга контрола за начинот на нивното спроведување.⁴

Постапувајќи според насоката издадена од Народното собрание, Министерскиот совет во Софија на 27 август 1942 година донел одлука при Министерството за внатрешни работи и народно здравје (МВР и НЗ) на Бугарија да се формира Комесаријат за еврејски прашања (КЕП) со седиште во Софија, на чие чело бил назначен Александар Белев. Сите дотогашни служби што имале каква било поврзаност со Евреите биле сконцентрирани во Комесаријатот, така што буквално за сè било барано одобрение од комесарот.⁵ Со неговото формирање, веднаш била заострена примената на сите донесени закони и наредби против еврејското население, а комесарот добил посебни овластувања од МВР и од НЗ.

По територијалната поделба и воведувањето на бугарскиот систем на управување во новите анектирани територии, еврејските верски општини во Македонија биле под постојан притисок, а нивната работа и дејствување подлегнале под посебен вид на контролирање и следење. Координацијата и преписката со Сојузот на еврејските верски општини во Југославија (СЕВОЈ) и со неговите придружни членки била целосно прекината. Централната конзисторија на Евреите од Софија, која била под контрола на КЕП, го добила новиот примат на главен информатор и на одговорен координатор за спроведување на бројните известувања, наредби и закони кои биле носени од Министерскиот совет, МВР и НЗ и од комесарот на КЕП во Бугарија.

Во октомври 1942 година КЕП, во согласност со членот 7, став 4 од Наредбата на Министерскиот совет од 26 август истата година, донесува *Правилник за организација и управување на еврејските општини*, со кој биле укинати постојните еврејски верски општини кои вековно опстојувале на територијата на вардарскиот дел од Македонија во Скопје, Битола и во Штип и биле формирани нови. Новоназначените претседатели на еврејските верски општини и комесари

³ Поопширно види: Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941 – 1945)*. Зборник на документи. I. Македонска академија на науките и уметностите. Скопје 1986, 19–21; док. 1, 327–334 (натаму: Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I); Александар Матковски, *Историја на Евреите во Македонија*, Македонска ревија, Скопје, 1983, 111–114; 118–119; д-р Александар Матковски, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, Култура, Скопје, 1962, 52–58.

⁴ Вера Весковиќ-Вангели, „Антисемитското законодавство на фашистичка Бугарија – фактор за демократските промени во Македонија со посебен осврт на Велес“, списание *Велес*, год. I, бр. 1, Велес, 1997, 5–20.

⁵ Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели. *Евреите во Македонија...*, I, док. 126, 498–514.

на КЕП во градовите можеле да бидат отповикани од своите функции во секое време.⁶

Кон крајот на 1942 и во почетокот на 1943 година, процесот на подготовка за приклучување на Бугарија кон *Програмата за конечно разрешување на еврејското прашање* преминал во својата финална фаза. На 22 февруари 1943 година во Софија, Александар Белев и Теодор Данекер, германски полномошник, капетанот на озлогласните СС-одреди, официјално ја потпишале кобната *Спогодба за иселување на 20 000 Евреи од Македонија и од Тракија во источните германски области*.⁷ По нејзиното потпишување, на 2 март 1943 година Министерскиот совет на Бугарија и официјално ја потврдил *Спогодбата за иселување* и донел конечно решение, со кое на сите Евреи што требало да бидат иселени им се одземало бугарското поданство.⁸

Подготовките за собирање на еврејското население од Македонија се одвивале во најголема тајност.

Во раните утрински часови на 11 март 1943 година, Скопје, Битола и Штип биле целосно блокирани од бугарската војска. Подготвените административни групи, во придружба на бугарски воени и полициски сили, според претходно подготвен план, започнале со собирање на еврејското население од неговите домови, и тоа: од Скопје 3 795 лица, од Битола 3 351 и од Штип 551, како и од другите градови: од Куманово 17, Велес 8, Гевгелија 11, Крива Паланка 5 и уште 28 лица од помалите места каде што биле пријавени дека живеат или дека привремено престојуваат. Свкупно, со депортацијата биле опфатени 2 150 семејства со 7 762 лица.

По повеќедневно задржување во незамисливо ужасни услови во привремениот логор во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје, Евреите од Македонија преку Главната дирекција на бугарските железници во три наврати, на 22, на 25 и на 29 март, биле депортирани во логорот на смртта „Треблинка II“, изграден на територијата на окупирана Полска од страна на нацистичка Германија, каде што ниту еден од одведените 7 144 Евреи не преживеал.⁹

Со депортирањето на речиси целокупното еврејско население од вардарскиот дел на Македонија, КЕП не престанува со својата работа, исполнувајќи ги преостанатите делови од потпишаната *Спогодба* и решавајќи ги отворените прашања какви што биле: прашањата за ликвидирање на движниот и на недвижниот имот на лицата од еврејско потекло, за судбината на лицата од еврејско потекло со странско државјанство, за судбината на лекарите и на аптекарите ослободени од логорот по наредба на Владата во Софија итн.

Кон средината на октомври 1944 година започнуваат завршните операции за ослободување на Македонија. На 4 ноември 1944 година била ослободена Битола, а на 19 ноември бил ослободен и последниот окупиран македонски

⁶ *Истото*, док. 154, 550–553.

⁷ Натан Гринберг, *Документи. Първата книга за депортирането на Евреите от Тракия, Македония и Пирот*, ИК „Гутенберг“, София, 2015, 6–22.

⁸ А. Матковски. *Историја на Евреите...*, 125.

⁹ Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели. *Евреите во Македонија...*, I, 55; Ѓорѓи Димовски-Цолев, *Битолските Евреи*, Друштво за наука и уметност, Битола, 1993, 248–264.

град, Тетово, со што Федерална Македонија била целосно ослободена и била воспоставена народна власт.

Иако во мал број, преживеаните Евреи ја продолжиле долгата историска традиција на формирање еврејски општини. Еврејската верска општина во Битола (натаму: ЕВОБ) била обновена на седницата одржана на 28 јануари 1945 година.¹⁰ Жамила Колономос, една од учесничките на основачката седница, се присетува на впечатоците од овој настан: „Живи останавме ние што бевме во партизани и имавме удел во отпорот против фашизмот. Неколку Евреи се вратија од Албанија, неколку од бугарските затвори, неколку од Аушвиц. Секој си ја раскажуваше својата историја, за сите страотии и несреќи кои ги поднесоја (...) Се собравме полека до десетина, имавме 'мињон'¹¹ и создадовме Еврејска општина. За претседател го избравме Жозеф Камхи. Тие што се спасивме од холокаустот, се собравме во две куќи во центарот на градот кој го викавме 'Ла Луканта'. Во мојата куќа беше фамилијата на Леон Ишах, четири жени и две новороденчиња. Другите се населија во куќата на Челеброн Франко. И двете куќи беа испразнети. Сите се вративме без ништо.“¹²

Во чл. 1 од *Правилата на Еврејската верска општина во Битола*, усвоени на собранието на Општината одржано на 7 јануари 1947 година, за нејзиното обновување е наведено: „Малиот број сретните меѓу несретните Евреи од Битола, кои ја преживеја страшната катастрофа проузрокоена од фашиските окупатори и нивните сарадници и који ја доживееја слободата донесена од Народно-ослободителните војски и партизанските одреди на Југославија, на собрание одржано на 28 јануари 1945 година еднодушно одлучија да ја обноват Јеврејската вероисповедна општина во Битола, чијето постојање го прекинаа фашиските окупатори. Јеврејската вероисповедна општина обновена под име 'ЕВРЕЈСКА ВЕРСКА ОПШТИНА ВО БИТОЛА'“¹³

Од документацијата со која располагаме, целосниот состав на Управата на ЕЗОБ може да се проследи од април 1946 година. Жамила Колономос го спомнува само Жозеф Камхи како претседател на Управата, но не и другите нејзини членови. Од април 1945 година, во документацијата како претседател

¹⁰ Општината била обновена под името Македоно-еврејска општина и под тоа име ја извршувала својата дејност сè до октомври 1945 година, кога била преименувана во Еврејска верска општина – Битола. Писмо од ЕВОБ до Сојузот на Еврејските верски општини на Југославија, ред. бр. 75 од 20 октомври 1945 г. Еврејска заедница во Република Македонија (натаму: ЕЗРМ), незаведен архивски материјал.

¹¹ Мињан – собир од десет возрасни машки членови на Општината постари од 13 години.

¹² Жамила Колономос, „Битола во 1945 година. 11-ти Март '43“, *Билтен на Еврејската заедница во Република Македонија*, година втора, бр. 5, септември/октомври 1999, тишри/хешван 5760, 9. Според Колономос, на основачката седница, покрај неа, биле присутни и Жозеф Камхи, Дора и Пепо Нахмијас, Алегра Шами, Симо Калдерон, Дарио Русо, Франко Леон, Луна Ишах, Хелена и Леон Ишах и Моис Франсес. Жамила-Анцела Колономос, *Движењата на отпорот и Евреите во Македонија*, Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија, Скопје, 2013, 111.

¹³ *Правила на Еврејската верска општина во Битола*, 7 јануари 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

на Општината го среќаваме и Витал Фараџи, кој на таа функција останал сè до 28 ноември 1945 година, кога од здравствени причини поднесол оставка.¹⁴ По прифаќањето на оставката, Жозеф Камхи, кој дотогаш ја извршувал функцијата секретар, повторно бил избран за претседател на Општината.¹⁵

На 10 април 1946 година Управата на ЕВОБ со писмо го известила СЕВОЈ, со седиште во Белград, дека е избран нов Управен одбор во следниот состав: Жозеф Камхи – претседател, Давид Леви – секретар, Витал Фараџи – благајник, Јаков Аруести и Алберт Касорла – членови.¹⁶

На 7 јануари 1947 година, на редовното собрание на ЕВОБ, со тајно гласање била избрана нова Управа во состав: Жозеф Камхи – претседател, Давид Леви – секретар, Пепо Нахмијас – благајник, д-р Давид Барух и Витал Фараџи – членови.¹⁷ Составот на Управата бил конституиран на седницата одржана на 12 јануари 1947 година, со мандат во траење од една година.¹⁸

Неколку дена по обновувањето, на 2 февруари 1945 година ЕВОБ писмено се обратила до СЕВОЈ,¹⁹ при што, меѓу другото, наведува: „По две и пол години, Евреите од Битола можат да ви се јават и во таа своја информација да укажат на големата трагедија што ја преживеа битолското еврејство, како и преостанатото еврејство во Европа. Пред две и пол години во Битола имаше повеќе од три илјади Евреи, до денес, за жал, се собраа само [...],²⁰ но во сите нас тлее надеж дека, сепак, ќе го доживееме враќањето на нашите браќа од ропство.

Да ви пишуваме на кој начин се спасил и овој мал број, ќе биде долга историја, која е, впрочем, многу слична на сите други истории на оние малобројни кои до денес стигнале во своите домови.“²¹

Во писмото се изразува желба Битолската еврејска општина да биде во постојан контакт со СЕВОЈ за да биде информирана за сето она што се случува, а се однесува не само за Евреите од Југославија туку и од целиот свет, а истовремено СЕВОЈ би бил информиран за проблемите со кои се соочува Општината. Тука, пред сè, станувало збор за проблеми од економска и од имотноправна природа, чие решавање „би овозможило подобрување на животните услови кои засега се

¹⁴ Писмо од Витал Фараџи до ЕВОБ, 22 ноември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁵ Кон крајот на 1945 година и во првите месеци од 1946 година, низ документацијата, како членови на Управата ги среќаваме Давид Леви, д-р Давид Барух, Рика Садикаријо, Пепо Нахмијас, Алберт Леви, Моис Елијар, Моис Шами и др.

¹⁶ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 58, 10 април 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁷ Записник бр. 15 од седницата на Управата на ЕВОБ, 7 јануари 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁸ Записник бр. 16 од седницата на Управата на ЕВОБ, 12 јануари 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁹ До октомври 1945 година Сојузот воспоставил врски со 45 обновени општини кои пред Втората светска војна биле зачленети во него. Писмо од СЕВОЈ до ЕВОБ, ред. бр. 1093 од 17 октомври 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

²⁰ Во писмото не е наведен бројот на преживеаните Евреи.

²¹ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 1 од 2 февруари 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

многу тешки“. Општината, исто така, изразила надеж дека СЕВОЈ „во најскоро време“ ќе им испрати извештаи за депортираните Евреи од Битола бидејќи Управата „освен контрадикторните вести од радио, немала никакви вести за нив“.²²

Како неопходна задача која се поставила пред новото раководство била таа да се обезбедат простории за непречена работа на Општината. За таа цел, ЕВОБ на 9 април 1945 година писмено ги известила Окружниот, односно Градскиот народноослободителен одбор (натаму: ГНОО) „дека е организирана Еврејска општина под името МАКЕДОНО-ЕВРЕЈСКА ОПШТИНА“ и истовремено замолила да „се одреди една од многубројните еврејски згради“ во која би било сместено седиштето на Општината.²³ Интересно е да се напомене дека за разлика од ГНОО во Скопје, кој на сличното барање на Македонската еврејска верска општина во Скопје одговорил позитивно истиот ден кога била поднесена молбата,²⁴ градските власти во Битола речиси цела година не ја удостоиле со одговор ЕВОБ. Поттикнат од ваквата постапка, претседателот на Управата, Жозеф Камхи, поднел молба до Градскиот народен одбор (натаму: ГНО), со која побарал неговата куќа во Битола, која се наоѓала на „ул. 'Мојсиева' бр. 7“, да ѝ се додели на Општината за нејзините потреби. На 5 април 1946 година ГНО донел решение со кое ја прифатил доставената молба на Жозеф Камхи.²⁵

Во текот на Втората светска војна, на територијата на Демократска Федеративна Југославија (натаму:ДФЈ), односно на Федеративна Народна Република Југославија (натаму:ФНРЈ), еврејските сакрални објекти биле во поголема или во помала мера обесветени од страна на припадниците на окупаторските власти. Од сите сакрални локалитети и објекти, во најлоша состојба се наоѓале еврејските гробишта, вклучувајќи ги и битолските. Жамила Колономос со неколкумина преживевани битолски Евреи во 1945 година, покрај еврејската населба, синагогите, училиштата, дуќаните и другите места во кои живееле и работеле Евреите, ги посетила и гробиштата. „И што видовме?“, се сеќава Колономос. „Од гробиштата ги извадиле плочите од гробовите, така што не се знаеше кој гроб кому припаѓа. На влезот коски од заклана стока, нечистотија од кози кои скокале и паселе трева. Ни се стегна срцето, со голема тага се вративме дома (...) Правиме напори да ги реновираме гробиштата во Битола, како единствен знак дека тука живееле многу еврејски генерации и дека сите исчезнале во фурните на Треблинка.“²⁶

²² Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 1 од 2 февруари 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

²³ Писмо од ЕВОБ до Окружниот градскиот народноослободителен одбор, ред. бр. 3 од 9 април 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

²⁴ Александар Манојловски, „70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија“, Евреите во Македонија: историја, традиција, култура, јазик и религија. По повод 70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија по Втората светска војна (1944 – 2014), Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2015 (5776), 278.

²⁵ Решение од Градскиот народен одбор во Битола за прифаќање на молбата од Жозеф Камхи, ред. бр. 914, 5 април 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

²⁶ Ж. Колономос, „Битола во 1945 година...“, 9.

Членовите на Еврејската заедница во Битола „по сестраното барање“ успеале да пронајдат поголем дел од плочите кои биле „расфрлани по разни места и установи“. Бидејќи Општината немала финансиски и материјални средства за обновување на гробиштата, на 8 мај 1945 година писмено се обратила до Градскиот одбор (натаму: ГО) со молба да им стави на располагање три коли за пренос на надгробните плочи „кои се најдуват растурени и скршени низ Битола“, тројца сидари и потребното количество цемент. Во образложението за барањето, меѓу другото, е наведено: „Познато Ви е какви материјални штети се нанесени од страна на окупаторот и нивните слуги на нашата Еврејска заедница во Битола. Нарочно како најголем виден доказ за вандализам на окупаторот свидетелствуваат станието со нашите разрушени гробишта и обескрвавлени надгробни споменици.“²⁷ Меѓутоа, од засега непознати причини, ГО не одговорил и на ова барање. Тоа јасно се гледа и од извештајот од 10 септември 1945 година испратен од ЕВО од Битола до СЕВОЈ и до ЦОИНТ (JOINT – Jewish Joint Distribution Committee)²⁸, во кој Управата информира дека градските власти не ѝ излегле во пресрет за нејзиното барање надгробните плочи да бидат пренесени на гробиштата.²⁹

За разлика од Македонската еврејска верска општина во Скопје, која на 27 јануари 1945 година на свечен начин ја осветила својата синагога,³⁰ случајот со еврејските храмови во Битола бил поинаков. „Храмовите во Битола“, се вели во извештајот од 10 септември 1945 година, „се наоѓаат во најмизерна состојба. Еден е целосно до темел срушен. Главниот храм³¹ за време на окупацијата бил

²⁷ Писмо од ЕВОБ до Градскиот одбор во Битола, ред. бр. 11 од 8 мај 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

²⁸ American Jewish Joint Distribution Committee – еврејска хуманитарна организација за помош формирана од американските Евреи. ЦОИНТ бил задолжен на југословенските Евреи да им дистрибуира материјална помош во финансии и во стока (основни животни прехранбени продукти, облека, лекови, средства за хигиена итн.). Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944 - 1952). Kraj ili novi početak*, LION, Beograd, 2009, 113.

²⁹ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до ЦОИНТ, ред. бр. 44 од 10 септември 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал; По повод 500-годишнината од формирањето на еврејските гробишта (1497 – 1997), на иницијатива на петнаесетина битолчани било формирано Здружение на граѓани за реставрација на културно-историскиот споменик Еврејски гробишта – Битола. Претседател на Здружението бил професорот Емилијан Вилос, а меѓу членовите бил и угледниот битолски адвокат Томе Симјановски. Идејата на Здружението била „издигање на Еврејските гробишта на рамниште на споменик на културата“, бидејќи во нив „е сместено сведоштво на една историја стара пет векови“. Мирче Томовски, „Сонот за Битола“, *Пулс*, година VII, број 353, 23.10.1997, 54–55; Проф. Емилијан Вилос, „Иницијатива за обнова на еврејските гробишта во Битола. 11-ти март '43“, *Билтен на Еврејската заедница во Република Македонија*, година прва, бр. 2, ноември 1997 – хешван 57/58, 1–2.

³⁰ А. Манојловски, „70 години од обновувањето на работата на ЕЗРМ...“, 280–281.

³¹ Станува збор за познатата синагога „Арагон“, која како поради својата архитектура така и поради богатата внатрешност се сметала за еден од најубавите храмови на Балканот. Нејзин градител било богатото трговско семејство Ароести. За време на Втората светска војна, од синагогата, меѓу другото, биле ограбени златните кадифени завеси, десетици свети плодови од шипинки направени од сребро и од злато, свети

претворен во сушилница за колбаси, а и до денес оvd.[ешните] власти, и покрај нашите многубројни молби и најстојувања, не презеле ниту еден чекор тој храм барем да го исчистат. Другите храмови се исто така запустени.“³²

Меѓутоа, не само што синагогата „Арагон“ не била доведена во функционална состојба за вршење на богослужба, туку без претходен договор со ЕВОБ ГНО во Битола донесол одлука со која централната синагога, како и помошната синагога, му биле доделени на „непознато лице“, кое имало во план во тие простории да складира тутун. Револтирана од ваквата постапка, Управата на ЕВОБ на 23 мај 1946 година реагираше до ГНО и до СЕВОЈ. „Се прашуваме ние“, се вели, меѓу другото, во писмото, „дали уште нашите синагоги треба да служат за магацини“. На крајот од писмото Управата побарала да се изврши истрага за оваа постапка и виновниците да сносат одговорност.³³

Но не била во прашање само неможноста да се освети синагогата „Арагон“. Општината, иако имала потреба од еден свештеник кој би ги опслужувал нејзините членови, немала финансиски можности да го издржува него, а исто така не располагала и со неопходните ритуални предмети и верски книги, кои биле уништени или запленети. Свештеничката служба по потреба ја извршувал „еден стар заробеник“. Во извештајот од крајот на декември 1945 година, Управата на ЕВОБ ги известила СЕВОЈ и Автономниот одбор за помош (натаму: АОП) дека „Општината не располага со свештеници, вероучители и рабини. Материјални можности за нивно одржување немаме, но имаме погоден човек којшто може да ја врши должноста на свештеник. Општината не располага со храм, ниту со синагогални предмети, а и Божјата служба не се одржува.“³⁴

Ваквата состојба траела сè до есента 1946 година, кога веќе Општината била во можност да ангажира свештено лице. Тоа се гледа од писмото испратено на 2 октомври 1946 година од Управата на ЕВОБ до АОП, во кое на платниот список на Општината го среќаваме името на свештеникот Мојис Француз на

бродови опточени со злато и со скапоцени камења кои го украсувале секој агол од синагогата, како и првите пет книги на Стариот завет што ги донеле предците на битолските Евреи од Арагон, Шпанија. По завршувањето на војната, при изградбата на градскиот плоштад во Битола, остатоците од синагогата биле целосно урнати. Мирче Томовски, „Сонот за Битола. Со желба за враќање во Ерусалим“, *Пулс*, НИП „Нова Македонија“ А.Д., година VII, број 352, 16.10.1997, 56–57; Истиот, „Битолските Евреи“, *Пулс*, НИП „Нова Македонија“ А.Д., година VII, број 359, 4.12.1997, 48–50.

³² Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до ЦОИНТ, ред. бр. 44 од 10 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

³³ Писмо од ЕВОБ до Градскиот народен одбор и до СЕВОЈ, 23 мај 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал; Кога станува збор за односот на градските власти во Битола кон еврејските храмови, треба да се нагласи дека постапката на ГО во Битола не била изолиран случај. Промената на намената на верските објекти од страна на градските народни власти, без претходен договор, била забележана и во некои други градови на територијата наДФЈ, односноФНРЈ, како, на пример, во Тузла, Ниш, Бачка Топола, Осиек, Сента и во други места. Во такви случаи СЕВОЈ интервенирал до надлежните републички комисији за верски прашања. М. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji...*, 175.

³⁴ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до АОП, ред. бр. 119 од декември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

возраст од 64 години. Месечниот надоместок на свештеникот изнесувал две илјади динари.³⁵

Меѓутоа, веќе кон средината на 1947 година состојбата повторно се променила. Во одговорот на циркуларното писмо од 25 август 1947 година, Управата на ЕВОБ на 19 септември 1947 година ги известила СЕВОЈ и АОП дека „боголужење нема“.³⁶ Во врска со тоа, Управата побарала да ѝ биде доделена финансиска помош за да може да му обезбеди месечен надоместок на лицето што би ја вршело свештеничката должност. Управата, исто така, замолила да ѝ бидат доставени еден сефар,³⁷ извесен број талити³⁸ и еден шофар.³⁹ Општината немала и шохет.⁴⁰

Неможнота, поради финансиски средства, да се надмине проблемот со ангажирањето стручен кадар обучен за изведување настава, односно со ангажирањето професионален вероучител, како и малиот број деца, биле основните причини поради кои не била организирана верска настава. Часовите по веронаука биле одржувани по домовите од страна на родителите.⁴¹

Целокупната дејност на ЕВОБ се одвивала според Правилата усвоени на редовното собрание на Општината одржано на 7 јануари 1947 година.⁴² Овие Правила се поделени на десет поглавја со вкупно 35 члена. Од нивната содржина се согледуваат задачите и дејноста на Општината. Така, меѓу првите нејзини задачи биле да соработува со народните власти на Народна Република Македонија (натаму: НРМ) и на ФНРЈ, да се грижи за верските потреби на своите членови, а нив да ги остварува преку одржување на храмовите, верските институции и на гробиштата, преку организирање верска настава и негување на вековните еврејски традиции, да се грижи за социјалните потреби на членството и да ја

³⁵ Извештај од ЕВОБ до АОП, ред. бр. 185, 2 октомври 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

³⁶ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до АОП, ред. бр. 58 од 19 септември 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

³⁷ Сефар – ткаенина во која задолжително се завиткуваат торите.

³⁸ Талит – молитвен шал.

³⁹ Шофар – молитвен рог.

⁴⁰ Шохет – лице кое на ритуално прописан начин врши колење на живината и на крупниот добиток, што било неопходно за верниците кои сакале да се хранат во согласност со верските прописи.

⁴¹ М. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji...*, 163.

⁴² Кога станува збор за *Правилата*, се поставува прашањето врз основа на кои *Правила* работела Општината до јануари 1947 година. Бидејќи ЕВОБ немала усвоено нови *Правила* за работата на Општината, на 18 септември 1945 година се обратила до СЕВОЈ и побарала мислење како понатаму да функционира без *Правилата*. Одговорот на Сојузот бил „дека ни Сојузот, а ниту Еврејската верска општина во Белград има *Правила*. Засега сите општини, како и Сојузот работат без *Правила* – како продолжување на работата пред 6 април 1941 година. Нови *Правила* ќе добиеме дури тогаш кога ќе се уреди односот на државата кон верските заедници.“ Писмо од СЕВОЈ до ЕВОБ, ред. бр. 1023 од 24 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал. Наша претпоставка е дека Општината работела врз основа на *Правилата* според кои функционираше пред почетокот на Втората светска војна.

негува културно-просветната дејност на Општината. За остварување на тие задачи се избирале органи на Општината, и тоа: Општинска управа, претседател и Собрание.⁴³

Врз основа на достапните архивски документи, можеме да го следиме бројот на битолските Евреи во непосредниот повоен период, нивната старосна и квалификациска структура и нивната здравствена и социјална состојба. Првиот извештај со кој располагаме се однесува на месец мај 1945 година и според него, бројот на членовите на ЕВОБ, како резултат на организираната репатријација и на поединечните враќања, изнесувал 73. Од нив бил мал бројот на вработените, додека „другите биле како без работа така и без средства за живот. Оној мал број кој денеска некако живурка е во оскудица од најнужни предмети.“⁴⁴ Последиците од холокаустот што го преживеале битолските Евреи, во извештајот се опишани мошне сликовито: „Мислиме дека вистинска слика ќе имате ако ви се каже дека кај нас од сите наши жители, имаме само пет семејства, другите се самци.“⁴⁵

Од извештајот од 10 септември 1945 година се гледа дека бројот на Евреите во Битола се намалил за 20 лица и изнесувал 53, од кои 33 биле од машки пол, 16 од женски и 4 деца.⁴⁶ Наредниот месец нивниот број се зголемил за 4 члена, односно изнесувал 57, од кои 38 биле од машки пол, 15 од женски и 4 деца. Од вкупниот број лица од машкиот пол, во брак биле 13, а бројот на неженети мажи изнесувал 25, додека од жените во брак биле 11, а немажени биле 4.⁴⁷

Во декември 1945 година бројот на членовите на Општина незначително пораснал на 62 лица, од кои деца до 10 години биле 5, младинци од 10 до 15 години 7, возрасни лица од 20 до 40 години 46, од 40 до 45 години 10 и над 55 години биле 4. Од вкупниот број работоспособни членови, вработени биле само 10, и тоа седуммина како државни чиновници и тројца како трговци и занаетчии, додека бројот на невработените бил несразмерно голем и изнесувал 47 лица.⁴⁸

Во поглед на професијата, членовите на ЕВОБ претежно биле државни чиновници и службеници, лекари, трговци и занаетчии.

Извештаите од 1946 и од 1947 година се подетални. Бројот на членовите на Еврејската општина во Битола се движел од 67 до 56 лица.

Според податоците преземени од извештаите, можеме да ги извлечеме следниве заклучоци: најбројната старосна група ја сочинувале лицата кои имале помеѓу 20 и 40 години. Следна по бројност била старосната група на која ѝ припаѓала популацијата под 20 години, а по неа доаѓала групата на која ѝ припаѓале лицата меѓу 40 и 50 години. Најмалобројна од сите била старосната група што ја сочинувале членовите на заедницата кои имале над 50 години.

⁴³ Правила на ЕВОБ од 7 јануари 1947 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

⁴⁴ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ од мај 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

⁴⁵ *Истото*.

⁴⁶ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до ЦОИНТ, ред. бр. 44 од 10 септември 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

⁴⁷ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до ЦОИНТ, ред. бр. 74 од 20 октомври 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

⁴⁸ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и до АОП, ред. бр. 119 од декември 1945 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

Бројот на учениците кои посетувале основно и средно училиште, како и бројот на студентите бил релативно мал. Кај учениците тој се движел од 5 до 9 ученици во една учебна година, а кај студентите од 3 до 5 во една учебна година. Управата на ЕВОБ преку СЕВОЈ, односно преку АОП се погрижила на студентите кои сакале да ги започнат или да ги продолжат своите студии да им бидат обезбедени „стипендии за да можат да продолжат со школување“.⁴⁹

Прирастот на еврејското население во Битола бил многу мал. Во текот на 1946 година се регистрирани само две новороденчиња, едно од машки и едно од женски пол, а до септември 1947 година имало четири новороденчиња, од кои две биле од машки, а две од женски пол.⁵⁰ Бидејќи Општината немала моел,⁵¹ Управата ги замолила СЕВОЈ и АОП да им испратат лице кое требало да изврши берит-мила, ритуално обрежување на машките новороденчиња.⁵²

Еврејската верска општина во Битола се грижела и за Евреите кои се враќале од интернација од Германија во своите домови претежно во Грција и на кои Битола им била попатна станица. За да обезбеди храна и сместување за своите сиромашни членови, како и за минувачите, Општината планирала да отвори општинска менза и прифатилиште, за што ѝ биле неопходни финансиски средства. Во согласност со барањето на СЕВОЈ, Општината била обврзана да подготвува план за финансиските потреби за секое тримесечје во годината. Во врска со тоа, Управата на ЕВОБ на својата седница одржана на 21 октомври 1945 година го донела „проектот на буџетот“ за последната четвртина од 1945 година во износ од 200 000 динари. Во рамките на овој буџет, 100 000 динари биле предвидени за мензата, 20 000 за прифатилиштето и 10 000 динари за минувачите. Во образложението за отворањето менза и прифатилиште упатено до Автономниот одбор, меѓу другото, е наведено: „Досега нашата Општина нема организирано менза, ни прифатилиште, но од ден во ден приликите во нашата Општина ни налагаат да ги создадеме овие институции, бидејќи тоа е една од насушните потреби за членовите на нашата општина, кои во мнозинство се без огниште и оставени да талкаат од немило до недраго.“⁵³ Општината изразила надеж дека нејзините барања „се најминимални и целосно оправдани и дека во целост ќе бидат одобрени“.⁵⁴

Меѓутоа, ако се има предвид фактот дека и СЕВОЈ зависел од помошта што ја добивал од меѓународните организации, доаѓаме до заклучок дека и тој не бил во можност секогаш да одговори на барањето на своите членки. Во извештајот што Управата на ЕВОБ го упатил до делегатот на ЦОИНТ на 8 ноември 1946

⁴⁹ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, до АОП и до ЦОИНТ, ред. бр. 50 од 16 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵⁰ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и АОП, ред. бр. 57 од 9 септември 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵¹ Моел – верско лице кое на ритуално прописен начин вршело обрежување на машките новороденчиња на осмиот ден од раѓањето.

⁵² Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и АОП, ред. бр. 58 од 19 септември 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵³ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и АОП, ред. бр. 73 од 22 октомври 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵⁴ *Истото.*

година е наведено дека „и покрај најголемата желба“, нејзината замисла да ги отвори наведените институции не може да се реализира бидејќи Општината никогаш „не располага со поголеми материјални средства“.⁵⁵

Еврејската верска општина во Битола, во непосредниот повоен период се нашла во исклучително тешка материјална положба. Битолските Евреи, покрај траумите преживевани од војната, по враќањето во своите домови доживеале дополнителни трауми кога ги нашле разорани, запоседнати или целосно ограбени. Жамила Колономос се присетува на впечатоците кога со неколку другари се вратила во еврејското маало во Битола по завршувањето на војната. „Еден ден решивме да ги посетиме еврејските улици по кварталите (...) каде живееле и работеле нашите. И што видовме? Куќите напуштени склони на паѓање. Од прозорците и вратите се појавуваа непознати лица. Не се слушаше еврејски говор, ни гласот на мајките кои ги викале своите деца, ни караниците, ни проклетствата, ниту пеењето на романсите. Не сретнавме ниту едно познато лице, ниту некој да нè покани да влеземе во становите. (...) Соседката Влаинка ни раскажуваше како се крадеа стварите од куќите, како ги кинеле фотографиите за да ги земат рамките, како ги кинеле книгите и документите, а по улиците се тркалале нештата за кои крадците немале потреба.“⁵⁶

Располагаме со повеќе извештаи кои Битолската еврејска општина ги испратила до Автономниот одбор за помош и до ЦОИНТ во кои економската состојба на членството е опишана како „доста критична“, односно како „многу слаба“. Во тешка состојба се наоѓале особено „општинарите кои се вратиле од заробеништво и од концентрационите логори“, како и демобилизираните учесници во Народноослободителната и антифашистичка војна. Кај сите нив се чувствувал голем недостиг од облека, обувки и покуќнина.⁵⁷

За материјална помош за своите сиромашни членови, Управата на ЕВОБ во ноември 1945 година се обратила до Градскиот народен одбор во Битола, односно до Одделот за исхрана и трговија и до Социјалниот оддел при Одборот. Помош била побарана за 22 лица, и тоа во „разни стоки за облекло као алишта, палта, веш и чевли“. Во писменото образложение за бараната помош се наведува: „Лицата се претежно тије што се вратија од концентрационите логори во немачка или од ратните заробљеништва и од целата покуќнина која биле оставиле во својите домови тије не најдоа ништо оти окупаторот се им опљачка.“⁵⁸

Состојбата до некаде се подобрила кога започнала да пристигнува финансиска, материјална и друг вид помош од АОП и од ЦОИНТ. Во доделувањето финансиска помош се вклучило и Министерството за социјална работа на ДФЈ, односно на ФНРЈ. Првата парична помош во износ од 100 000 динари била доставена на 17 април 1945 година и со неа биле опфатени 17 лица, претежно

⁵⁵ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и ЦОИНТ, ред. бр. 189, 8 ноември 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵⁶ Ж. Колономос, „Битола во 1945 година...“, 9.

⁵⁷ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и ЦОИНТ, ред. бр. 44 од 10.IX.1945. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁵⁸ Писмо од ЕВОБ до ГНО во Битола, ред. бр. 98 од 9 ноември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал; Писмо од ЕВОБ до ГНО во Битола, ред. бр. 109 од 18 ноември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

учесници во НОВ и ПОМ. Распределбата на помошта ја вршела општинската Управа, и тоа според потребите на нејзините членови. Парична помош им била доделувана на лица целосно неспособни за работа, на болни, на семејства со повеќе членови, како и на оние семејства што имале мали месечни приходи.⁵⁹

Автономниот одбор за помош на една од своите седници донел одлука за принципите според кои ќе се дели текстилот и на 14 септември 1945 година ја доставил до сите еврејски верски општини на почвата наДФЈ. Според одлуката, при распределбата на стоката „треба првенствено да се води сметка за потребите на децата, на старите и на изнемоштените, како и за лицата кои се неспособни за работа и за стопанисување“. Не биле заборавени и демобилизираните војници од југословенската армија. Станувало збор за првата пратка пристигната од претставништвото на ЦОИНТ во Букурешт. Општините биле должни да подготват списоци на нејзините членови на кои им била неопходна помошта и препис од нив да достават до Автономниот одбор за помош. Помошта во текстилна стока се состоела од штоф, половна долна и горна облека, кебиња, чевли, сапун и паста за заби. Од прехранбените продукти имало шеќер, кафе и мацес. Стоката до Битола била доставувана со железница во сандачи или во бали, а понекогаш од овластен член на Управата била преземена од Еврејската верска општина во Скопје.⁶⁰

Прашањето за враќањето на ограбениот, односно конфискуваниот имот на битолските Евреи било едно од приоритетните прашања кое било поставено пред ЕВОБ. За совет, како и за помош за решавање на прашањето поврзано со имотите, ЕВОБ на 12 јуни 1945 година се обратила и до СЕВОЈ. Во писмото, Управата на Општината го известила Сојузот дека целиот еврејски имот „бил разграбен од некоја фирма 'Продажба' и истиот дошол до рацете на месните жители за евтини пари, притоа извесен дел паднал во рацете на бугарските окупаторски чиновници, кои го пренеле во Бугарија или му го препродавале на овдешното население.“⁶¹ Во обраќањето до СЕВОЈ, Општината посебно внимание ѝ посветила на општинската архива, како и на архивата на КЕП во Битола, кои бугарските власти при повлекувањето од Македонија ги однеле во Бугарија. Според сознанијата со кои располагала Општината, дел од архивата се наоѓал во Софија, а дел во Кустендил. Потенцирајќи го големото значење на споменатата документација, Управата го известила Сојузот дека таа неколкупати побарала од надлежните власти во Битола да посредуваат за архивата да ѝ се врати на Општината, но од нив „не добиле никаква поткрепа“. Во врска со тоа, Управата го замолила Сојузот „преку централните власти“ да побара враќање на архивата. Исто така, Сојузот бил информиран дека во седиштето на КЕП во Софија е депониран и сиот накит кој битолските Евреи за време на окупацијата

⁵⁹ Во текот на 1945 година парична помош примиле 34 лица, а во текот на 1946 година до 2 октомври примиле 25 лица. ЕЗРМ, нерегистриран архивски материјал Извештај од ЕВОБ до АОП, ред. бр. 185 од 2 октомври 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁶⁰ Писмо од СЕВОЈ и АОП до ЕВОБ, ред. бр. 494 од 14 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁶¹ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 14 од 12 јуни 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

биле обврзани да го пријават и да им го предадат на бугарските власти, односно на Бугарската народна банка.⁶²

Во потрага по ограбениот еврејски имот се вклучиле и градските власти во Битола, кои донеле наредба, според која, секој граѓанин од Битола кој за време на окупацијата се стекнал со движен или недвижен имот „одземен од лицата кои биле принудени да ја напуштат земјата“ бил должен да го пријави кај властите. Меѓутоа, според Управата на Општината, „поради немарноста од страна на властите“, само дваесетина лица го пријавиле имотот стекнат на таков начин.⁶³

Во втората половина на октомври 1945 година, Жозеф Камхи престојувал во Софија при што лично се сретнал со Рафаел Моиз Камхи, со кого меѓу другото разговарал за враќање на архивата и ограбените скапоцености од Евреите од Битола. По враќањето во Битола и запознавањето на членовите на Управата за неговите водени разговори со Рафаел Камхи, Управата на 26 октомври 1945 година донела одлука на Рафаел Камхи да му издаде полномошно со кое тој можел да ги застапува интересите на Битолската општина пред Еврејската верска општина во Софија, Централниот конзисториум во Софија, Сојузната контролна комисија во Софија, како и пред другите институции во Бугарија. Рафаел Камхи бил специјално ополномоштен „да може да го земи пакетот со ценности, кои се сопственост на евреите од гр.[ад] Битола, а кои се најдува во Сојузната контролна комисија во Софија и приемо со својо подпис да го потврди“.⁶⁴ Во писмото упатено на 31 октомври 1945 година, поврзано со полномошното, на Рафаел Камхи меѓу другото му било сугерирано: „што се тиче за архивата и парите кои се најдуваат во Централната конзисторија, немојте да превземете никакви кораци се дури не добијете од нас специјални инструкции“.⁶⁵

Прашањето за враќање на еврејските имоти, ќе биде актуелно и следните неколку години. Во овој период, ЕВО од Битола своето внимание особено ќе го насочи кон враќање на недвижниот имот „сопственост на општината“, чии број според нејзината проценка се движел од 100 до 120 куќи.⁶⁶ На 18 септември 1945 година, Општината побарала мислење од Сојузот што треба да преземе за да го врати имотот, односно дали треба „да побара враќање на истите [се мисли на зградите] во целост, или делумно, соодветно законот за постапка со имотот одземен од страна на окупаторот“.⁶⁷ Одговорот на Сојузот од 24 септември

⁶² *Истото.*

⁶³ *Истото.*

⁶⁴ Полномошно издадено од ЕВОБ на Рафаел Камхи, ред. бр. 85 од 26 октомври 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁶⁵ Писмо од ЕВОБ до Рафаел Камхи, ред. бр. 88 од 33 октомври 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал. Натамошната преписка меѓу ЕВОБ и Рафаел Камхи, доколку се одвивала, не можеме да ја следиме поради недостиг на документација.

⁶⁶ Општинските згради биле под надлежност на Одделот за народни добра при Градскиот народен одбор. Приходите добивани од користењето на зградите во вид на закупнина се префрлале на сметка на Одделот. Подоцна зградите преминале под управа на Претпријатието за општински згради во Битола. Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 25 од 22 април 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁶⁷ Писмо од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 57 од 18 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

1945 година бил дека Општината „треба да побара враќање на сите општински згради“ и отткако ќе извади имотни листови за секоја зграда „да поднесе тужба пред надлежниот реонски суд“.⁶⁸

Постапувајќи според препораките на Сојузот, Општината од Катастарот на градот Битола ги обезбедила неопходните имотни листови кои се однесувале на имотите на ЕВОБ и преку нивниот застапник, познатиот битолски адвокат Филота Фила, на 6 октомври 1945 година пред Околинскиот народен суд во Битола поднела преставка за враќање на нејзините имоти, која била заведена под број 2119/45.⁶⁹

Меѓутоа, од многубројната преписка која се водела меѓу ЕВОБ и СЕВОЈ во наредните две години, може да се заклучи дека очекувањата на Општината да ѝ се врати нејзиниот имот не се исполниле. „Нашата општина располага со околу 100 до 120 згради, но, за жал, до денес властите не ни вратиле ни една, иако нашата општина ги направи сите чекори за враќање преку суд“, се вели, меѓу другото, во извештајот од ЕВОБ испратен до СЕВОЈ, како и до Фредерик Вајт, претставникот на ЦОИНТ во Југославија.⁷⁰ Во еден друг извештај од 22 април 1947 година, Сојузот бил известен дека „званичен одговор на нашата претставка не е даден, но од незванична страна ни е речено дека не можеме да го добиеме назад имотот“.⁷¹

Еврејската верска општина од Битола повеќепати интервенирала во Околинскиот суд во Битола за нејзиното барање да биде ставено на дневен ред за решавање. Бидејќи сите нејзини интервенции завршувале безуспешно, кај членовите на ЕВОБ се појавил сомнеж дека надлежните институции не сакаат да го решат прашањето за враќање на нивните имоти.

По неизвесното исчекување, кое траело повеќе од две години, на 18 март 1948 година во Околинскиот суд во Битола ЕВОБ ја обновила постапката за враќање на нејзиниот имот.⁷²

Прашањето за враќањето на недвижниот имот на Битолската општина ќе биде решено кон средината на 1950 година, и тоа со залагање на Министерството за правосудство на НРМ, на СЕВОЈ, односно на неговиот Правен оддел со седиште во Загреб, и на Еврејската верска општина во Скопје. Основната причина поради која во решавањето на ова прашање активно се вклучиле горенаведените институции била драстичното намалување на бројот на членовите на Еврејската општина во Битола поради иселувањето на битолските Евреи. Со мал број членови, Општината повеќе не била во можност да ги извршува целта и задачите

⁶⁸ Писмо од СЕВОЈ до ЕВОБ, ред. бр. 1023 од 24 септември 1945 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁶⁹ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 25 од 22 април 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁷⁰ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ и ЦОИНТ, ред. бр. 189 од 8 ноември 1946 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁷¹ Извештај од ЕВОБ до СЕВОЈ, ред. бр. 25 од 22 април 1947 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁷² Писмо од Министерството за правосудство на Народна Република Македонија (натаму: НРМ) до Правниот оддел на СЕВОЈ, ред. бр. 2340/50 од 8 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

што си ги поставила пред себе на денот на нејзиното обновување, 28 јануари 1945 година. Но, и покрај новонастанатата состојба, Општината продолжила и понатаму да постои како правен субјект. Осврнувајќи се на иселувањето, Бено Русо наведува: „Сите преживеани (околу 74) по завршувањето на војната се вратија во својот град Битола. По неколку години поголемиот дел се смести во Скопје каде помладите создадоа нови фамилии.“⁷³

Во првата половина на јануари 1948 година ЕВО од Битола со писмо ја известила Еврејската верска општина во Скопје дека „на основание на чл.[ен] 5 од правилата на ова Општина“, неколку нејзини дотогашни членови „се избрисани од членство во Општината“ и ја замолила Управата на Скопската општина да ги регистрира како нејзини членови.⁷⁴ Неколкумина битолски Евреи заминале за Белград.

Меѓутоа иселувањето на битолските, како и на скопските Евреи, а и на Евреите од територијата на ФНРЈ, особено се интенвизирало со формирањето на еврејската национална држава Израел во 1948 година. Од крајот на декември 1948 година до јули 1952 година, со целосно разбирање на пошироката заедница и под поволни услови и околности, биле организирани пет алии.⁷⁵ Во овој период, според податоците преземени од Еврејскиот историски музеј од Белград, од Македонија се иселиле вкупно 901 Евреин. Најголем број иселувања е забележан во 1948 година, кога заминале 526 Евреи, во 1949 – 283, во 1950 – 46, во 1951 – 38 и во 1952 – 8 Евреи. Во табелата во која се внесени податоците за иселувањето во Израел не се дадени поединечни податоци за тоа колку од иселените биле Евреи од Скопје, а колку од Битола.⁷⁶

Во декември 1948 година со првата алија од декември 1948 – јануари 1949 година, од Битола за Израел, меѓу другите, се иселиле и претседателот и секретарот на Управата на Битолската верска еврејска општина, Жозеф Камхи и Давид Леви.⁷⁷ Со нивното иселување се намалил и бројот на членовите на Управата, со што се отежнала и работата на Општината.

На 27 март 1950 година Сојузот со писмо ја известил Еврејската верска општина во Скопје дека Извршниот одбор на Сојузот донел одлука раководителот на Правниот оддел на Сојузот, Хинко Гебл, да ја посети НРМ со цел „на самото место“ да се запознае со состојбата на недвижниот имот на еврејските општини и истовремено да ги „простудира“ документите во архивите кои би биле „инте-

⁷³ Бено Русо, „Преживеаните од холокаустот. 11-март '43“, *Билтен на Еврејската заедница на Република Македонија*, година прва, број 3, март 1997, адар 5768, 5.

⁷⁴ Станувало збор за лицата: Жамила Колономос со нејзината 3-годишна ќерка, Дора Нахмијас-Русо, Дарио Русо, Луна Ишах, Нисим Алба, Мориц Шами и Мориц Романо. Писмо од ЕВОБ до Еврејската верска општина во Скопје, ред. бр. 5 од 15 јануари 1948 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

⁷⁵ Алија – вселување, доселување во Палестина, односно подоцна во Израел.

⁷⁶ Bilten, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, god. VI, br. 1, januar, 1998; Milica Mihajlović, *Jevreji na jugoslovenskom tlu*, Centar za toleranciju I dijalog – Podgorica, Forum za etničke odnose – Beograd, Podgorica, 2000, 77–78.

⁷⁷ Писмо од ЕВОБ до Правниот оддел на СЕВОЈ, ред. бр. 92/50 од 22 јуни 1950 г. ЕЗРМ, независен архивски материјал.

ресни за музејско-историскиот сектор“. Општината била задолжена до неговото доаѓање да ги обезбеди имотните листови за целиот нејзин недвижен имот.⁷⁸

За време на својот престој во Скопје во втората половина на мај 1950 година, Хинко Гебл се сретнал со Управата на Скопската еврејска верска општина, а во Министерството за правосудство бил примен лично од министерот Благој Левков. Оваа средба ќе се покаже како клучна за решавање на прашањето со недвижниот имот на ЕВОБ. На средбата, на Гебл му било ветено дека Министерството ќе испрати службено лице во Околинскиот суд во Битола со цел „да побара извештај во врска со тоа во кој стадиум се наоѓа постапката за враќање на имотите на ЕВРЕЈСКАТА ВЕРСКА ОПШТИНА ВО БИТОЛА“.⁷⁹

Од добиениот извештај, Министерството за правосудие за првпат било запознаено со причините поради кои имотнотправниот спор поведен од ЕВОБ цели пет години немал своја завршница. Првата молба поднесена до судот, заведена под реден број 2119 од 6 октомври 1945 година, „била од непознати причини испратена до Министерството за трговија и снабдување – Стопански отсек во Скопје“, од каде што не била вратена. Во врска со втората молба од 18 март 1948 година, заведена под реден број 341, судијата задолжен за предметот закажал рочиште, на кое бил поканет и секретарот на Битолската општина, Давид Леви, „да поднесе извесни докази“. Меѓутоа, иако Леви уредно ја примил поканата, не се јавил во судот и судијата го ставил предметот во архива, постапка која од страна на Министерството за правосудие била оценета како „неправилна“.⁸⁰

На 2 јуни 1950 година Хинко Гебл, без да го дочека исходот од интервенцијата на министерот Левков, до Министерството за правосудство на НР Македонија поднел жалба поради оддолжувањето на Околинскиот суд во Битола да донесе решение по молбите на ЕВО од Битола за враќање на нејзиниот недвижен имот. „Еврејската верска општина во Битола, како правно лице постои и нема никаква причина поради намалување на нејзините членови на мал број поради прогонот на фашистичките окупатори да не им се врати имотот. (...) Во прашање е една еврејска општина која во целост била жртва на фашизмот, односно на окупаторот и неговите соработници“, се вели, меѓу другото, во жалбата.⁸¹ На Министерството му било укажано дека врз основа на чл. 9 од сојузните *Правила*, а во врска со решението на Президиумот на Народното собрание на ФНРЈ од 4 февруари 1947 година, Сојузот „раководи, управува и располага со имотот на општините, кои престанале да функционираат од кои било причини“.⁸²

Министерството за правосудие на НРМ на 3 јуни 1950 година лично го запознала претседателот на ЕВО во Скопје, Ѓорѓи Блајер, со содржината на извештајот и притоа му било сугерирано дека „доколку Битолската општина не

⁷⁸ Писмо од СЕВОЈ до Еврејска верска општина во Скопје, ред. бр. 1102/50 од 27 март 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁷⁹ Писмо од Министерството за правосудство на НРМ до Правниот оддел на СЕВОЈ, ред. бр. 2340/50 од 8 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸⁰ *Истото*.

⁸¹ Жалба од Правниот оддел на СЕВОЈ до Министерството на правосудство на НРМ, ред. бр. 625/50 од 2 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸² *Истото*.

е згасната, да се бара продолжување на постапката, а во спротивно Сојузот на еврејските општини во Белград повторно да поведе постапка“.⁸³

На 8 јуни 1950 година Министерството за правосудие одговорило на жалбата доставена од Хинко Гебл и го запознало со извештајот и со можноста да се обнови постапката за враќање на недвижниот имот на ЕВОБ.⁸⁴

Постапувајќи по сугестијата на Министерството, раководителот на Правниот оддел, Хинко Гебл, на 16 јуни 1950 година до Околинскиот суд во Битола поднел претставка за обнова на постапката за враќање на недвижниот имот на ЕВО од Битола.⁸⁵ Со претставката, Одделот побарал на Претпријатието за станбени згради при ГНО во Битола да му се одземе надлежноста и натаму да управува и да ги користи општинските згради и надлежноста да му ја предаде на Сојузот на еврејските верски општини на Југославија, „како единствен раководител и застапник на Еврејската верска општина во Битола“.⁸⁶

На 27 јули 1950 година Околинскиот суд во Битола во вонпарнична постапка донел решение, со кое на ЕВОБ ѝ биле вратени „во сопственост и владение“ недвижните имоти што се наоѓале во реонот на градот Битола. Со решението, Градската управа на народните имоти при ГНО во Битола, односно Градското претпријатие за народни имоти, било обврзано вратениот недвижен имот да го „избриши од книгите на државните имоти и истиот да го стави на располагање на Еврејската верска општина во Битола“.⁸⁷

Членовите на ЕВОБ, преку Општината, активно се вклучиле во прибирањето податоци за припадниците на бугарските окупаторски власти во Битола и за нивните соработници кои учествувале во понижувањето, малтретирањето, ограбувањето и депортирањето на битолските Евреи. Оваа активност се одвивала преку Државната комисија за утврдување на престапите на окупаторите и

⁸³ Писмо од Еврејска верска општина во Скопје до Правниот оддел на СЕВОЈ, ред. бр. 80/50 од 4 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸⁴ Писмо од Министерството за правосудство на НРМ до Правниот оддел на Севој, ред. бр. 2340/50 од 8 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸⁵ Станувало збор за обнова на постапката за предметот со ред. бр. 351/48.

⁸⁶ Во прилог на претставката, Правниот оддел доставил до Судот и заверен имотен лист од Катастарската општина во Битола под бр. 798, во кој биле внесени 48 парцели како „имот на Еврејската општина во Битола“, додека за имотниот лист под бр. 5769 го „придржала правото истиот да го достави дополнително или на самата расправа“. Копија од поднесената претставка, Правниот оддел од Загреб на 16 јуни 1946 година доставил и до ЕВО во Скопје. Во придружното писмо, Општината била замолен да обезбеди заверен препис од имотниот лист бр. 5769, во кој бил внесен преостанатиот имот на ЕВО во Битола. Писмо од Правниот оддел на СЕВОЈ до ЕВО во Скопје, ред. бр. 724/50 од 16 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал. Во врска со тоа, повикувајќи се на барањата на Правниот оддел, ЕВО од Скопје на 22 јуни 1950 година писмено побарала од ЕВО од Битола од Катастарската управа во Битола да набави и препис од имотниот лист и веднаш да им го достави. Писмо од ЕВО од Скопје до ЕВОБ, ред. бр. 92/50 од 22 јуни 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸⁷ Со решението биле опфатени 40 катастарски парцели, во кои биле впишани куќи, односно згради со дворови и бавчи, четири синагоги и гробишта. Решение од Околинскиот суд во Битола, ред. бр. 351/48 од 27 јули 1950 г. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

нивните помагачи.⁸⁸ Собраните сведоштва, собрани на пет страници, Општината „во името на илјадници Евреи од Битола, који беа одвлечени од окупаторските власти во неизвесна насока и за који до ден денеска не може да се разбере дали се живи или мртви“, на 1 март 1945 година ги доставила до Одделението за заштита на народот (ОЗНА) во Битола.⁸⁹

И покрај нашите настојувања, од документацијата со која располагаме во моментот не успеавме да утврдиме кога точно Еврејската верска општина во Битола престанала да постои и како правен субјект. Од гореизнесеното можеме да заклучиме дека нејзината активност во првата половина на 1950 година речиси целосно замрела.

⁸⁸ Комисијата била формирана на 2 август 1944 година со решение на АСНОМ. *Зборник на документи од Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ)*, Институт за национална историја, Скопје, 1964, док. 44, 246.

⁸⁹ Државен архив на Република Македонија, Подрачно одделение – Скопје, фонд: Скопска еврејска општина и делегат на Комесарството за еврејски прашања, 6.5.1.58/523-527.

СТАТИИ

УДК: 316.7:159.953.3]-054.73(100:=163.3)

МЕЃУ КУЛТУРНАТА МЕМОРИЈА И ОПШТЕСТВЕНОТО
ПРИЗНАВАЊЕ НА ТРАУМАТА: СВЕТСКИ СРЕДБИ НА ДЕЦАТА
БЕГАЛЦИ*Катерина Мирчевска*

научен советник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The memory of the common traumatic experience of Macedonian child - refugees from the Civil War in Greece has been implemented in a specific cultural memory that will gradually become institutionalized and come up with a range of activities. The request for recognition of the experienced trauma with the ultimate goal „not to forget“ as the focal point of these activities, will receive social recognition in the SRM/RM at the World Meetings held in the period of 1988-2008.

Keywords: Macedonian child – refugees, cultural memory, trauma, PR/SR/R Macedonia, World Meetings.

Искусството на луѓето како актери на историските настани не е пасивно, туку напротив, тоа е активно искуство, кое со изминувањето на времето тие го врамуваат во сопствената историја. Овој процес го инволвира и сеќавањето кое не може да се дефинира како едноставно забележување на трагите на минатото искуство, затоа што сеќавањето не се состои само од присетување на минатото, туку понекогаш е нешто повеќе од тоа, бидејќи е поврзано со предвидување на иднината во сегашноста.¹

Ваквото поимање на сеќавањето влегува во рамките на културната меморија и „како посебен културен феномен станува основа за општествените односи и врски што ги поврзуваат поединците или групите и ги одредува нивните идни активности“.² Таа има константен видокруг заснован на сопствени зацртани точки каква што е судбоносниот настан, чие споменување се одржува преку културни форми и институционална комуникација. Иако се заснова на конкретни фигури на меморијата, сепак секој современ контекст се однесува различно кон сеќавање-

¹ Преземено од: Elzbieta Halas, „Time and Memory: a cultural Perspective“, *Trames*, 2010, 14 (64/59), 4, 307–322, според: Anthony Giddens, „*The constitution of society: outline of the theory of structuration*“, Berkeley: University of California Press, 1986, 46, 237.

² E. Halas, „Time and Memory...“, 314.

то, некогаш со одобрување, некогаш со критичност, некогаш со заштита или со трансформација.³

Културната меморија сè почесто станува предмет на современите историски истражувања, во кои во критериумот за селекција на фактите поврзани со сеќавањата сè почесто се присутни концептите на траумата и на геноцидот кои подразбираат емотивна, но исто така и морална, правна и политичка содржина.⁴ „Нивната употреба честопати станува предмет на дебата и симболична расправа во различните контексти на односите меѓу групите, нациите и државите.“⁵ Така, процесот на траумата се одвива меѓу изворниот настан и формирањето на неговата колективна интерпретација, која има за цел признавање на преживеаното искуство на трауматизираната група.⁶

Сеќавањето на заедничкото трауматично искуство преживеано во конкретен историски контекст е имплементирано и во специфичната културна меморија на категоријата население кое во историографијата е познато како деца бегалци од Граѓанската војна во Грција.⁷ Во случајот на македонските деца бегалци, тоа се издвојува како своевиден пример обликуван од специфичноста на околностите што ја детерминирале нивната животна траекторија и кои од нив вообличиле посебна категорија население – категорија на Македонци, но истовремено и бегалци, не само во земјите во кои живееле како бегалци туку и во нивната нова татковина – НР/СР Македонија. Токму овој испреплетен идентитет или овие испреплетени идентитети, во Македонија, но и во цела Југославија препознатлив по именувањето „Егејци“ [Македонци бегалци од Граѓанската војна во Грција – заб. К. М.], ќе претставува централна точка околу која ќе се изгради една специфична култура на меморијата, која постепено ќе се институционализира, ќе навлегува и ќе се вткае во општествениот контекст во републиката.

Траумата на оваа група луѓе што започнува со заминувањето од родната куќа и се зголемува преку расцепканоста на семејствата во повеќе земји со различно

³ Jan Assmann, John Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring - Summer, 1995), 125–133, 129–130.

⁴ E. Halas, „Time and Memory...“, 315.

⁵ *Истото*, 316.

⁶ *Истото*, 318.

⁷ Станува збор за околу 28 000 деца кои во 1948 година, врз основа на одлука на Привремената демократска влада на Грција, биле евакуирани од Грција во Југославија и во земјите од источниот блок. Иако се предвидувало нивниот престој во овие земји да има привремен карактер, сепак со поразот на Демократската армија на Грција во 1949 година, тие станале дел од многубројната политичка емиграција од Граѓанската војна во Грција на која ѝ било оневозможено да се врати во земјата. Според расположливите податоци, најголем број од децата, околу 11 000, биле згрижени во Југославија, нешто повеќе од 5 000 деца во Романија, во Полска околу 3 500, во Унгарија околу 2 800, во Чехословачка над 4 000, а податоците бележат дека од 2 500 до 3 000 деца грчки и македонски деца биле згрижени во Бугарија и околу 1 128 во Источна Германија. Поопширно за ова види: Катерина Сарова Мирчевска, *Нова дестинација – нова татковина. Децата – бегалци од егејскиот дел на Македонија во Југославија и Македонија 1948 – 1960*, Аз – Буки, Скопје 2012, 28, 41, 54–56.

идеолошко уредување, оспорувањето на нивниот македонски идентитет, приспособувањето на новите системи на образование, изучувањето неколку јазици и сл., а потоа и нивното помасовно концентрирање на одредени локации, а особено во СР Македонија, ќе одигра клучна улога во процесот на јавната интерпретација на сопствената култура на меморијата. Обединувањето на пошироките семејства, на соседите, пријателите, познаниците, соборците од стариот крај на едно место и човечката потреба за споделување на личните искуства во рамките на заедничките животни траектории, во текот на неколку децении ќе се преточат во јавно и институционализирано барање за општествено признавање на доживената траума со крајната цел – „да не се заборави“.

Иако оваа порака добива јавна манифестација неколку децении по клучниот историски настан, како Прва светска средба на децата бегалци одржана на крајот од 80-тите години на минатиот век во Скопје, сепак треба да се потенцира дека овој собир, всушност, претставува своевиден израз на веќе изградената колективна меморија на една голема категорија население, а, имено, на вкупната македонска бегалска популација од грчката Граѓанска војна населена не само во НРМ туку и во европските и во прекуокеанските земји.

Имено, згрижувањето на децата бегалци во НРМ,⁸ како матица на реобединувањето на македонските бегалци од Грција, кои масовно се населувале во републиката уште од 1945 година, било вработено во обемиот проект на македонската влада за прифаќање, сместување, а по 1952 година и за вдомување и интегрирање на оваа категорија население во општествено-политичкиот живот на државата.⁹

Сите овие процеси се одвивале институционално, но под постојана контрола на највисоките органи на власта и на Комунистичката партија на Македонија.¹⁰ Како посебен инструмент за таа цел, во 1950 година Партијата го формирала Здружението на бегалците од Егејска Македонија, чија задача се состоела во посредување меѓу партиските организации и органите на локалната управа и бегалците во решавањето на сите проблеми поврзани со процесот на нивното вдомување и инкорпорирање во новата идеолошко-политичка, економска и културно-просветна средина. Неговата активност го опфаќала и прашањето за будното следење на состојбата на

⁸ Во 1950 година во детските домови и интернати во НРМ биле згрижени 550 деца бегалци, додека 5 149 деца живееле заедно со родителите или со роднините, *Истото*, 84, 88.

⁹ Во СРМ во 1950 година биле евидентирани 3 815 бегалски семејства со 17 699 членови и околу 8 000 македонски бегалци, кои во 1948 година, со оглед на ограниченоста на сместувачките капацитети во НРМ, биле привремено преселени во местата Гаково и Крушевце во Војводина. По нивното повторно населување во НРМ на почетокот на 50-тите години, бројот на бегалското население се зголемил на 5 749 семејства со 24 880 членови. Долгогодишниот проект на македонската влада опфаќал нивно сместување во станбени капацитети, вработување, вклучување на децата во образовните институции, како и трансформирање на нивниот статус од емигранти во полноправни граѓани во почетокот на 5. деценија со добивање југословенско државјанство. Katarina Mirčevska, „Izbeglice u Jugoslaviju tokom građanskog rata u Grčkoj - Od emigranata do punopravnih građana“, *JU istorija: multiperspektivna istorija druge Jugoslavija* (Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji). http://www.yuhistorija.com/serbian/drustvo_txt01c3.html (проверено на: 22.9.2017).

¹⁰ К. С. Мирчевска, *Нова дестинација – нова татковина...*, 85.

децата сместени во детските домови и особено прашањето за инкорпорирањето на бегалската младина во актуелните случувања.¹¹ Всушност, во целокупниот процес на интеграција, како особено значајно се издвоило идеолошко-политичкото влијание детерминирано од констатираната информбировска пропаганда во некои од бегалските населби, сè уште присутната надеж за враќање во родниот дом, како и чувството на подвоеност од другиот дел од населението.¹² Тоа, меѓу другото, се одвивало и преку гласилото на Здружението, весникот „Глас на Егејците“, преку политички и историски предавања и дебати одржувани во Домот на културата „Егеј“ во Скопје и особено преку културно-просветната програма на истоименото културно-уметничко друштво.¹³

Откако во 1954 година, врз основа на проценката на Партијата дека се претворило во инструмент за одвојување од НРМ покажувајќи тенденција за претворање во посебен државен орган, Здружението било расформирано,¹⁴ потребата на бегалците за заедништво, дружење и споделување на спомените и на традицијата од родниот крај добила поинаква форма.

Во 1957 година жителите од разурнатото македонско село Д'мбени, Костурско, во рекреативниот центар Сарај кај Скопје ја одржале првата т.н. „Д'мбенска средба“,¹⁵ со што стануваат иницијатори на една нова традиција која ќе продолжи да се одвива и да се omasува во следните неколку децении. Во организација на посебно избирани иницијативни одбори за секое село одделно, на истата локација се одржале многу такви средби не само на бегалците од Д'мбени туку и на поранешните жители на селата Трсје, Бапчор, Герман, Орово, Оровник, Бесфина, П'пли, Раби, Добритишта, Трново, Нивици, Сетина, Попадија, Вишени и од други села.¹⁶ Всушност, овие манифестации претставувале централни собитија кои одиграле решавачко влијание врз обликувањето на сопствената култура на меморија на Македонците од Егејска Македонија, во која сеќавањето на доживеаните трауми се преточило во апелот за незаборав. За тоа своевиден придонес имале и богатите содржини реализирани преку настапите на културно-уметничките друштва, на вокалните групи „Бапчорки“, „Костурчанки“, „Мегленки“, „Воденки“, потоа

¹¹ *Истото*, 85.

¹² Државен архив на Република Македонија, ф. 1427 – ЦК КПМ, к. 34, а. е.18; *Глас на Егејците*, 1/1, Скопје, септември 1950, 1.

¹³ К. С. Мирчевска, *Нова дестинација – нова татковина...*, 133–134; *Глас на Егејците*, 4/32, Скопје, март 1953, 6.

¹⁴ Расформирањето на Здружението на бегалците во 1954 година се совпаѓа со завршувањето на процесот на воспоставување повторна соработка меѓу Југославија и Грција заокружен со нивното воено поврзување, заедно со Турција, во балкански сојуз. Во ваква ситуација, какво било јавно истапување по прашањето за положбата на македонското малцинство во Грција или по прашањето за бегалците во Југославија ќе претставувало повод за нарушување на овој процес. Тодор Чепреганов, Лилјана Пановска, „Македонците во југословенско-грчките односи 1948 – 1950“, *Република Македонија 60 години по АСНОМ*, МАНУ, Скопје 2005, 277–293, 293. Затоа не случајно активноста на Здружението и неговото гласило згаснале во овој период.

¹⁵ Мишо Китановски, Ѓорги Донеvски, *Деца бегалци од Егејска Македонија во Југославија*, ЗДБЕМ, Скопје 2001, 299.

¹⁶ *Истото*, 300.

издавањето монографии, читањето реферати за родните села и оддавањето почит на загиналите за слобода.¹⁷

Оваа традиција ќе го достигне својот најголем интензитет во 70-тите години, кога во Македонија се доселуваат голем број Македонци од Егејска Македонија, политички бегалци од Граѓанската војна во земјите од источниот блок.¹⁸ Со сè поголемата концентрација на ова население во СР Македонија, во Сарај се одржувале сè повеќе такви средби со речиси идентична програма. Меѓу другите, во август 1974 година се случила и првата „В’мбелска средба“. Во организација на Иницијативниот одбор и на повеќе комисији задолжени за различни прашања поврзани со подготовката, средбата успешно се реализирала во присуство на околу 300 лица, поранешни жители на В’мбел, како и на соседните села Смрдеш, Косинец, Лобаница, Д’мбени и на други села дојдени од Скопје и од преостанатите градови во СРМ. Освен тоа, голем број в’мбелци населени во други држави, во неможност лично да присуствуваат, упатиле телеграми со честитки и желби за успешно одржување на средбата.¹⁹

Впрочем, слични активности поврзани со спомените за родниот крај се одвивале и во другите земји кои претставувале јадро на македонското печалбарско население од самите почетоци на појавата на иселеништвото, како и во државите дестинации на македонската политичка емиграција од Грција. Сепак, иако врамен во поширок контекст, активизмот на Македонците од Егејска Македонија постепено заземал сопствен правец, кој се сведувал на барањето за признавање на македонското малцинство во Грција и за враќање на државјанството на земјата во која се родиле.²⁰ Овој правец на дејствување на македонската емиграција, како и одржувањето на егејските средби во СРМ и постоењето на повеќе одбори задолжени за нивното реализирање, постепено созреле во идејата за одржување голема светска средба на Македонците од Егејот раселени низ целиот свет на македонска почва.

Иако иницијативата за реализирање на една ваква манифестација се случила во Торонто, Канада, во домот на Лена и Васил Панцарови, која нивниот гостин, Ване Плуковски, потоа ја пренел во Македонија,²¹ сепак треба да се нагласи дека и во СР Македонија во 80-тите години биле направени повеќе обиди за формирање посебна асоцијација на бегалците, кои резултирале со одржување на семакедонски погранични средби на Македонците од Грција и од СР Македонија во с.

¹⁷ *Истото.*

¹⁸ Македонците политички емигранти од Граѓанската војна во источноевропските земји, не можејќи да се репатрираат во својата земја, од 1955 година започнуваат да се доселуваат во НРМ. Во периодот до крајот на 70-тите години, во Македонија се доселиле околу 10 000 бегалци од Источна Европа. К. Mirčevska, „Izbeglice u Jugoslaviju...“.

¹⁹ Соkрат Пановски, *В’мбел*, ЗДБЕМ, Скопје 2002, 267, 270.

²⁰ Поопширно за политиката на Грција кон националните малцинства, вклучително и кон македонското, во земјата и за нивниот статус види: Irena Stawowy-Kawka, „Macedonians in Greece – comparison with other national, ethnic and religious minorities“, *Гласник*, 60/2, Скопје 2016, 7–20.

²¹ Фана Мартинова-Буцкова, *И ние сме деца на мајката земја...*, ЗДБЕГ, Скопје 1998, 231; Кит Браун, *Македонските деца – дедовци. Транснационалната политика на меморијата, егзилот и враќањето 1948 – 1998*, ФООМ, Скопје 2012, 67.

Трново, Битолско. Имено, и покрај тоа што сојузните, но и републичките власти не гледале со одобрување на ваквите активности во интерес на одржувањето на добрососедските односи меѓу Југославија и Грција, сепак во Битола бил формиран посебен Иницијативен одбор за одржување на споменатите средби. Со истата цел, и во сите другите градови во републиката се формирале иницијативни одбори, кои делегирале свој претставник во Централното претседателство на Заедницата на Македонците од Егејска Македонија во Битола, чиј претседател бил Никола Костурски.²² Иницијативниот одбор од Битола вложил особени напори во упорните барања адресирани до соодветните државни институции да му биде даден легитимитет за регистрирање Здружение на Македонците од егејскиот дел на Македонија со седиште во Битола и одбори во сите градови во републиката.²³

Според одредени извори, истовремено, поточно во периодот 1982 – 1984 година, и во Скопје, двајца припадници на академските кругови, Васил Јотевски и Коле Мангов, вложиле напори за формирање посебно здружение на Македонците од Егејска Македонија, како застапник на интересите на ова население во Југославија.²⁴

Иницијативите за регистрирање асоцијации на бегалците не вродиле со плод, но сепак во доцните 80-ти години во Скопје се одржала Првата светска средба на децата бегалци. Имено, кризата на југословенското општество во годините непосредно пред распаѓањето на федерацијата се рефлектирала, меѓу другото, и врз јакнење на национализмот на југословенските народи, а со тоа и врз политиката на СРМ кон иселеништвото, која во случајот со Првата светска средба и јавно отстапила од државната политика на сојузната власт кон „југословенското“ иселеништво. Инсистирајќи на автономизам, според Ѓорѓи Донеvски, член на Иницијативниот одбор за одржување на средбата, „Претседателството на СФРЈ направи голем притисок врз политиката во Македонија, врз Сојузот на социјалистичкиот работен народ на Македонија, врз ЦК на Сојузот на комунистите на Македонија, врз Владата, средбата да не се одржи, бидејќи Грција, преку дипломатски пат притискаше. Меѓутоа, нашите не попустија и средбата се одржа според предвидената програма, само што ставија ембарго медиумите да не објавуваат за средбата. Средбата се одржа и беше величественa.“²⁵

По неколкугодишни подготовки, формирање иницијативни одбори во СРМ, САД и Австралија, добивањето поддршка од републичките органи и по добивањето согласност од Сојузниот секретаријат за надворешни работи на СФРЈ во февруари 1988 година, од 30 јуни до 3 јули истата година средбата се реализирала.²⁶ Иако врамена во компликуваниот внатрешнополитички контекст на Југославија во предвечерието на нејзиното распаѓање, таа претставува своевиден триумф на веќе изградената колективна меморија на македонската бегалска популација од грчката граѓанска војна населена не само во НРМ туку и во другите европски и во прекуокеанските земји, преточена во јавно признавање на доживената траума.

²² Никола Костурски, „Писмо од читател: Каде се загуби Егејската Средба“ (1), *Глобус*, бр. 485, 23.08.2016. <http://globusmagazin.com.mk> (проверено на: 8.5.2018).

²³ *Истото*.

²⁴ К. Браун, *Македонските деца – дедовци...*, 63.

²⁵ Интервју на авторката со Ѓорѓи Донеvски, Скопје, 2007 година.

²⁶ Ф. М. Буцкова, *И ние сме деца на...*, 231–232.

Програмските содржини, подготвени во согласност со главното начело на оваа манифестација – начелото на хуманоста сообразена со универзалните принципи против војната и дискриминацијата на човековите права, отелотворени во меѓународната правна легислатива²⁷, всушност, ја пренесуваат безвременската порака: „Да не се заборава, да не се повтори!“.

Отворена со Свечен собир одржан на Скопскиот саем во присуство на околу 3 000 некогашни деца бегалци од разни земји, со поздравни говори на претставници на високи сојузни ешалони, на највисоките претставници на македонската власт, на претседателот на Иницијативниот одбор, како и на други републички институции, со свеченото изведување на химната на СРМ и со многу други содржини реализирани во текот на целата манифестација, припадниците на оваа генерација, според одредени податоци околу 10 000 лица, за првпат по 40 години од трагичниот настан се обединиле на едно место.²⁸ Во Декларацијата упатена до меѓународната јавност е срочена главната цел на средбата – пораката „од името на основните човекови слободи и права, ние некогашните деца од Егејскиот дел на Македонија, сега како граѓани на повеќе земји во светот (Албанија, Бугарија, ДР Германија, Унгарија, Полска, Романија, Чехословачка, Советскиот Сојуз, Југославија, Австралија, Канада и САД), го креваме својот глас против сите обесправувања на човекот, против сите облици на дискриминација: политичка, национална, расна, верска и културна. Апелираме да се признаат и да се применуваат и спрема нас Македонците и спрема нашите блиски што живеат во Грција: Општата Декларација на ООН за правата на човекот, Европската конвенција за човекови права, завршните документи од Хелсинки и сите други документи на меѓународната заедница со кои се заштитува човештвото, неговата сегашност и неговата иднина“ и се упатени барање за укинување на забраната од Грција за враќањето на негрците по род во родните места и апел за признавање и почитување на сите основни човекови права на македонското малцинство.²⁹

Првата светска средба го отворила и процесот на формирањето посебни институции, здруженија на децата бегалци, кои непосредно по нејзиното одржување

²⁷ Универзалната декларација за правата на човекот, Хелсиншката спогодба и други меѓународни документи. *Истото*, 231.

²⁸ Во согласност со Програмата, содржините на средбата, меѓу другото, опфаќале: полагање цвеќе на гробот на Јосип Броз-Тито во Белград; молитва за загиналите и за починатите деца од Егејска Македонија во црквата „Св. Димитрија“ во Скопје; чувствување на гробот на Гоце Делчев во црквата „Св. Спас“ во Скопје; откривање на споменикот посветен на децата бегалци „Татковината – копнеж на прогонетите“ од академскиот вајар Насо Беќаровски во паркот „Жена борец“; откривање спомен-плоча во Катлановска Бања, Скопско, посветена на партизанската болница на Демократската армија на Грција; отворање изложба на фотографии, книги од автори од оваа генерација и литературна средба на македонски писатели во НУБ „Св. Климент Охридски“; одржување тркалезна маса посветена на темата за евакуацијата на децата бегалци во МАНУ; пикник на езерото Треска; организирани посети на повеќе градови во СРМ. Поопширно за содржините во: *Нова Македонија*, броеви од 30 јуни до 5 јули 1988 година; М. Китановски, Г. Донеvски, *Деца бегалци од Егејска...*, 299–316; Ф. М. Буцкова, *И ние сме деца на...*, 231–238.

²⁹ *Нова Македонија*, XLVI/14886, 3 јули 1988, специјален прилог посветен на Средбата на децата бегалци од Егејска Македонија, „Видувања“, 6.

се појавиле на општествената сцена во СРМ, Полска, Канада и во Австралија. Иако во случајот со здружението во СРМ намерата била да се формира асоцијација на Македонците од Егејска Македонија, сепак политиката на добрососедство со Грција повторно се испречила пред ваквата замисла. Имено, според Ѓорѓи Донеvски, во разговорите со ССРМ, на претставниците на Иницијативниот одбор за формирање на здружението им било сугерирано да формираат „здружение ама на децата бегалци, не на Македонците, што претставуваше поблага форма, а самиот термин деца бегалци, со оглед на тоа што средбата беше веќе одржана, веќе беше прифатен од јавноста. И денес тоа остана.“³⁰

Во следните две децении, во новата политичка констелација на самостојна и независна Република Македонија, се регистрирале 20-ина асоцијации на Македонците од Егејска Македонија,³¹ чија активност се одвива во два правци – негување на роднокрајните спомени, историја, средби и преземање конкретни чекори пред меѓународните инстанци во прилог на заокружување на целите и задачите на борбата за остварување на човековите права на Македонците во целиот свет. Во истиот период биле направени и неколку обиди за нивно заедничко и координирано настапување преку обединување во пошироки асоцијации,³² кои поради соперништвото околу приматот и поврзаноста на членовите на управните тела со политичките структури во новиот плуралистички контекст, завршиле неуспешно.

Во јули 1998 година, по повод 50 години од евакуацијата, во Скопје се одржува Втората светска средба на децата бегалци. Иако времена во веќе актуелниот

³⁰ Интервју на авторката со Ѓорѓи Донеvски.

³¹ Здружение на Македонците од егејскиот дел на Македонија – Битола (1990), Здружение на Македонците од егејскиот дел на Македонија – Прилеп, Здружение на децата-бегалци од егејскиот дел на Македонија – Кочани, Здружение за заштита на човековите права – Радовиш (1990), Здружение на бежанците, бегалците и нивните деца од егејскиот дел на Македонија „Незаборав“ – Струмица (1991), Здружение на прогонетите Македонци „Егеј“ – Штип и подоцна „Македонски Егеј“, исто така во Штип (1994), Форум за човекови права на Македонците од егејскиот дел на Македонија – Скопје (1993), Организација на Македонците потомци од Егејска Македонија – Битола (1996), Здружение на Сетинци-Попадинци од Лерин во Македонија – Скопје (1997), Друштво на Македонско-грчко пријателство и соработка – Скопје (1998), Здружение „Егејски мелос“ – Скопје, Здружение „Сонцето од Кутлеш“ – Скопје (2006), Здружение за заштита на човековите права на прогонетите од Егејскиот дел на Македонија „Свезда“ – Велес (2007), Здружение на Македонците од Егејскиот дел на Македонија „Св. Герман“ – Скопје (2007), „Роднокрајно здружение Загоричани“ – Скопје (2008), Здружение на бегалците и нивните потомци од Егејскиот дел на Македонија „Чеган“ – Скопје (2008), Здружение на потомци на Македонците од Егејскиот дел на Македонија „Македонска Зора“ – Скопје (2009), Форум за човекови права – Скопје. К. С. Мирчевска, *Нова дестинација...*, 143.

³² Такви се: Спогодбата за натамошна заедничка работа и активност – Штип (1995), Сојузот на здруженијата на Македонците од егејскиот дел на Македонија – Скопје (2002), Координативното тело на Координативната конференција на здруженијата на Македонците од егејскиот дел на Македонија – Битола (2007), Заедницата на Македонците од Егејска Македонија протерани од Грција (ЗОЕМПОГ) – Битола (2007). К. С. Мичевска, *Нова дестинација...*, 143–144. Исто и Сојузот на Македонците од Егејот „Македон“ – Скопје (2009). *Македонска нација*, 6 јули 2009.

билатерален, но истовремено и со голем меѓународен одек, спор за името меѓу Македонија и Грција, оваа манифестација добила голема поддршка од највисоките органи на власта во Р Македонија. Низ гласот на генерацијата на некогашните деца бегалци, целокупната македонска емиграција од Граѓанската војна по вторпат се здобива со јавно општествено признавање на доживеаната траума сосредочена во самото јадро на изградената меморија на сеќавањето. Основната порака: „Никаде да нема војни, насилства, дискриминација, газење на човековите права и слободи и никаде и никого да не го снајде добро познатата судбина на бегалецот, која, за жал, и натаму се повторува“,³³ срочена во говорот на претседателот на Р Македонија, Киро Глигоров, на отворањето, повторно прозвучува и низ богатите содржини на манифестацијата.³⁴ Како куриозитет што ја разбранува македонската јавност беше веста дека грчките гранични служби на граничниот премин Мецитлија им оневозможиле на дел од учесниците – граѓани на Р Македонија, но и на други држави, главно лица од редот на организаторите на средбата со валидни патни исправи, да ја преминат македонско-грчката граница и да присуствуваат на средбата, која како завршница на програмата се одржа на 19 јули во градот Воден.³⁵

Во следните десет година се одржани уште две средби, Третата и Четвртата светска средба на децата бегалци. За разлика од претходните, Третата светска средба се реализира на територијата на Грција од 20 до 25 август 2003 година. По свеченото отворање во Лерин, со пригодни говори на организаторите и богата македонска културно-уметничка програма, следните неколку дена програмата се реализира преку многубројни посети на градовите и на селата во Егејска Македонија.³⁶ Последната светска средба е одржана од 18 до 21 јули 2008 година во

³³ Обраќање на претседателот Киро Глигоров на Втората светска средба на децата-бегалци од егејскиот дел на Македонија, *Нова Македонија*, LIV/18441, 17 јули 1998, 2.

³⁴ Програмата на средбата, меѓу другото, опфаќала: Свечен собир на Скопскиот саем одржан во присуство на повеќе од 3 500 лица, отворен со поздравни говори на претставници на власта, на Иницијативниот одбор и на други институции и богата културно-уметничка програма; изложба на фотографии и документи во Музејот на Град Скопје; прикажување на документарниот филм *Ин контуино* по сценарио на Кузман Георгиевски, а во режија на Трајче Попов и во продукција на „Вардар филм“; полагање цвеќе на гробот на Гоце Делчев во црквата „Св. Спас“ во Скопје, на Могилата на непобедените во Прилеп, пред споменикот на децата бегалци во Скопје и на други знаменитости; панихида во спомен на загинатите во храмот „Св. Климент Охридски“ во Скопје; ликовна изложба во организација на ДЛУМ; изложба на книги и публикации на автори од генерацијата на децата бегалци во НУБ „Св. Климент Охридски“ во Скопје; научен симпозиум на тема „Етничките промени во Егејска Македонија во 20 век“ одржан во МАНУ; промоција на книги; Декларација на Втората светска средба и Декларација за единство и соработка на македонските здруженија од Р Македонија, Р Грција, САД, Канада, Австралија и Европа упатени до јавноста. Поопширно во: К. С. Мирчевска, *Нова дестинација*..., 145; М. Китановски, Ѓ. Донеvски, *Деца бегалци*..., 320–326; *Нова Македонија*, броеви од 15 до 20 јули 1998.

³⁵ *Нова Македонија*, LIV/18443, 20 јули 1998, 1–2.

³⁶ Во рамките на Средбата биле организирани групни посети на градовите Костур, Воден и Сobotско, како и индивидуални посети на родните села и на роднините на учесниците, *Незаборав*, X/29, октомври 2003, 1.

Скопје,³⁷ под покровителство на претседателот на Собранието на Р Македонија, Трајко Велјановски³⁸, и со поддршка на градоначалникот на Град Скопје, Труфун Костовски.³⁹

Начелото на овие манифестации – хуманоста сообразена со пораката „Да не се заборава!“⁴⁰, во периодот на одржувањето на последните средби се трансформира, всушност, се надополнува со преземање конкретни активности за обештетување, „за враќање на загубените права“. Имено, во 1982 и во 1983 година, со одлука на грчката влада за репатријација на политичките бегалци „Грци по род“ и со Законот за згрижување на политичките бегалци, Македонците и натаму остануваат оневозможени да ги остварат овие права во земјата во која се родиле.⁴⁰ Првите активности поврзани со барањата за враќање на загубените права започнуваат на иницијатива на Сојузот на здруженијата на Македонците од егејскиот дел на Македонија непосредно по осамостојувањето на Р Македонија, но отворањето на грчко-македонскиот спор за името на државата и застапувањето на Грција на патот на евроатланските интеграции на Македонија на Самитот на НАТО во Букурешт во 2008 година ги одложуваат до денес. Правната процедура започната во 2003 година, која се одвива преку меѓународните институции за заштита на човековите права⁴¹ и со јавна поддршка од Собранието дадена со Резолуцијата усвоена во

³⁷ Програмата на манифестацијата опфатила: Свечен собир во спортската сала „Борис Трајковски“; испраќање Декларација до меѓународната јавност со барање за остварување на човековите права и слободи; изложба на книги со тематика од Егејска Македонија и од Граѓанската војна и поетска вечер со промоција на книгата „Стихови за Егејот“ во НУБ „Св. Климент Охридски“; симпозиум на тема „60 години од егзодусот и Граѓанската војна“ одржан во МАНУ; панихида во спомен на загинатите одржана во соборниот храм „Св. Климент Охридски“; изложба на ликовни дела со промоција на каталог со творби на автори од Егејска Македонија под наслов „60 години погром“ во Културно-информативниот центар; пикник на учесниците во дворот на манастирот „Св. Атанасиј“ во Лешок; проекција на документарниот филм *Инконтунцио* во киното „Милениум“; свечена заедничка вечер на учесниците. *Незаборав*, XV/47, јули 2008, 1.

³⁸ „Никогаш нема да забораваме кои сме, порачаа децата бегалци од Егејска Македонија“, *Немнеспес*, 18.7.2008. <https://time.mk/arhiva/?d1=01&m1=01&y1=1991&d2=31&m2=12&y2=2012&all=0&netpress=1&fulltext=2&timeup=2&show=1&q=> (проверено на: 8.5.2018)

³⁹ „Градат ќе ја подржи Четвртата светска средба на децата бегалци“, *Дневник*, 21.3.2008. <https://time.mk/arhiva/?d1=01&m1=01&y1=1991&d2=31&m2=12&y2=2012&all=1&fulltext=2&timeup=2&show=1&q=> (проверено на: 8.5.2018).

⁴⁰ Ристо Кирјазовски, *Правната дискриминација на големо – грчката политика во егејскиот дел на Македонија по Втората светска војна*, МИС, Скопје 1996, 125.

⁴¹ Според податоци од Горги Донеvски, претседател на Здружението на децата бегалци од Скопје, дадени во интервју за весникот *Глобус* во 2009 година, поднесени се над 8 000 барања за враќање на одземените имоти, „Грција попушта околу имотите на Егејците“, *Глобус*, бр. 106, 28.4.2009.

<http://www.globusmagazin.com.mk/?ItemID=8824DC79D0108345958C0F9E7672FF4E> (проверено на: 29.5.2018).

2007 година која предвидува Владата да ја помогне оваа правната битка,⁴² сè уште не е завршена.

Иако чувството на претрпената неправда ја вплеткува оваа кампања на Македонците бегалци од Граѓанската војна во Грција во редица други комплексни прашања, сепак тешко е да се разбере „фактот дека државата која е членка на демократска, просперитетна и безбедна Европска унија и натаму не сака да ги решава неправдите на кои се жалат група луѓе родени на нејзината територија и изгонети во егзил поради причини врз кои немале контрола“.⁴³ И покрај ваквите околности, сè уште останува верувањето на заедницата на некогашните деца бегалци дека решавањето на спорот за името воедно ќе претставува и вовед во процесот на формалноправно „враќање на загубените права“, што како цврста алка на заедништвото е длабоко имплементирано во заедничката културна меморија и во нивните активности во изминатите неколку децении.

⁴² „Едногласно усвоена Резолуција за протераните Егејци“, 27 август 2008, МИА.
http://www.mhrmi.org/news/2008/august27_m.asp (проверено на: 29.5.2018).

⁴³ К. Браун, *Македонските деца – дедовци...*, 99.

СТАТИИУДК: 550.34:726.1/.3(497.711)“1963”
A2-523:550.34(497.711)“1963”ВЕРСКИТЕ ОБЈЕКТИ ВО СКОПЈЕ ПО ЗЕМЈОТРЕСОТ
ВО 1963 ГОДИНА*Невен Радически*

научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The catastrophic earthquake that struck Skopje in 1963, in which many people died or were injured, caused great material damage. As a result of the earthquake, a significant number of the religious buildings in the city were damaged or destroyed. Some of those objects, mostly of Eastern Orthodox and Islamic character, had remarkable cultural and historical significance.

Keywords: Skopje, earthquake, churches, mosques, religious buildings, cultural heritage.

Во првата половина на 60-тите години од минатиот век Скопје имало околу 200 000 жители. Тоа било најголемиот град во Социјалистичка Република Македонија и се вбројувал меѓу најголемите градови во поранешната Југословенска Федерација. Наедно, по формирањето на современата македонска држава, Скопје бил прогласен за главен град и претставувал просветен, културен и политичко-административен центар на републиката, кој засилено се развивал, оставајќи ги далеку зад себе другите македонски градови. Тука бил концентриран голем дел од вкупниот стопански потенцијал на републиката, од индустријата, од градежништвото, како и од сообраќајот, односно од трговијата, занаетчиството и од угостителството. Имајќи го предвид долгото и значајно историско минато, градот избобилувал со богато и разновидно културно-историско наследство од различни временски епохи. Поради сето тоа, земјотресот¹ што во раните утрински часови на 26 јули 1963 година го погодил Скопје со сила од 9 степени според Мерка-

¹ Со оглед на тоа што подрачјето на кое е сместено Скопје се одликува со нагласена сеизмичка активност, треба да се истакне дека земјотресот од 1963 година не бил првата катастрофална елементарна непогода од ваков тип која го погодила градот. Античкиот град Скупи, кој се наоѓал во непосредна близина на Скопје, бил разурнат од земјотрес во 518 година, а со посебно силен интензитет биле и земјотресите што го погодиле Скопје во 1555 и во 1904 година. Александар Матковски, *Хроника за земјотресот во Скопје* (26 јули 1963), Култура, Скопје, 1964, 22–23.

ли-Зиберговата сеизмичка скала, односно 6,1 степени според Рихтеровата сеизмичка скала, при што загинале 1 070, а биле повредени 3 383 луѓе, предизвикал исклучително тешки последици не само за самиот град и за неговите жители туку, повеќе или помалку непосредно, и за целата република.² Околу 80 проценти од станбената површина била целосно разурната, при што без дом останале 180 000 лица.³ Доста големи штети претрпеле индустријата, сообраќајот, како и повеќе објекти од здравствен, културен и од просветен карактер.

Оштетувања се евидентирани и на културно-историските споменици. Меѓу нив се вбројувале и скопското Кале, аквадуктот во близина на градот, Феудалната кула и посебно комплексот Стара скопска чаршија, во чиј состав се наоѓале и оштетените Куршумли ан, Ѓулчилер амам, Сули ан, Чифте ан, Саат-кулата во непосредна близина на Султан Муратовата џамија, како и Безистенот.

Земјотресот ги погодил и многубројните верски објекти. Републичката комисија за верски прашања, по разгледувањето на состојбата во која се наоѓале верските објекти во Скопје и во неговата поблиска околина, проценила дека речиси сите храмови и административни згради на верските заедници претрпеле помали или поголеми оштетувања.⁴ Земјотресот го отежнал вршењето на верските обреди, т. е. го оневозможил одвивањето на духовниот живот, кој и покрај атеистичките одлики на тогашното државно уредување, сепак имал посебно значење за голем дел од населението кое не се откажало од својата вероисповед. Направените проценки за висината на материјалните последици во овој сегмент, со оглед на важноста на поголемиот број од верските зданија кои имале неспорна културно-историска вредност, укажувале дека и во овој поглед Скопје претрпело ненадоместливи загуби кои тешко можат да се изразат во бројки. Последици од земјотресот се евидентирани кај повеќето од православните храмови во Скопје и во Скопско, а под урнатите објекти се наоѓал значителен број фрески и икони со висока уметничка вредност. Така, биле оштетени сите сидови на соборниот храм „Св. Мина“, изграден во почетокот на XX век, а голема штета претрпеле и олтарската апсида, покривот на црквата, иконостасот, дарохранилницата и работните простории. Сепак, од црквата навреме биле извадени богослужбените книги, одеждите, црковните садови, односно архивата и регистрите.⁵ Определувајќи го степенот на оштетеност, Техничката комисија на Градското собрание на Скопје ја обележала црквата со две жолти црти, што укажувало на тоа дека се работи за објект за кој се потребни опсежни поправки за да биде повторно функционален.⁶ Со две жолти

² *Истото*, 54.

³ *Истото*, 86.

⁴ Државен архив на Република Македонија, ф. 427, ЦК на КПМ/СКМ, к. 101, а. е. 11, 158.

⁵ *Весник*, Службен лист на Македонската православна црква, год. V, бр. 4, јули–август, 1963, 115.

⁶ Комисиите задолжени за проценка на штетата што ја предизвикал земјотресот ги обележувале објектите со различни бои во зависност од степенот на оштетеност. Така, со зелена боја биле означувани градбите што не претрпеле значителна штета, со жолта боја оние кај кои земјотресот оставил тешки последици и биле потребни поголеми поправки, додека објектите што биле најмногу оштетени и биле предвидени за рушење биле обележани со црвена боја. Александар Матковски, *Хроника...*, 121.

црти била обележана и црквата „Св. Димитриј“, подигната најверојатно во првата половина на XVII век врз темелите на постар храм. Црквата се наоѓа во близина на Камениот мост. Оштетени биле апсидата и олтарот, како и столбовите кои ја држеле покривната конструкција. Најсериозна штета предизвикана од земјотресот имало кај камбанаријата, која поради тоа била предвидена за рушење.

Посебно тешки оштетувања имала црквата „Св. Константин и Елена“, која се наоѓала на местото каде што подоцна бил изграден Градскиот трговски центар. Црквата била подигната и осветена по Првата светска војна. Слично како и кај веќе спомнатите цркви, така и кај „Св. Константин и Елена“ во земјотресот најмногу настрадале столбовите, апсидата и олтарот, како и камбанаријата, која се урнала и со тоа предизвикала дополнителна штета.⁷ Дел од црковниот инвентар кој не бил уништен бил префрлен во црквата „Св. Петка“, кај која последиците од земјотресот биле незначителни.⁸ Манастирската црква „Св. Георгиј“ во месноста Криви Дол, лоцирана зад скопското Кале, претрпела голема штета заедно со помошните простории. Покривот и сидовите на црквата „Св. Ѓорѓи“ во населбата Чаир биле разнишани, а дел од нив биле и разурнати. Поради таквата состојба црквата била неупотреблива за богослужба. Во земјотресот се урнал и дел од јужниот сид од црквата „Св. Спас“, подигната на крајот од XVII век или на почетокот од XVIII век. Уривањето на сидот, пак, довело до откривање на фреска од XVII век.⁹ Поради загриженоста да не биде уништен иконостасот на црквата изработен од Петре Филиповски-Гарката и неговата тајфа во периодот од 1819 до 1824 година, а кој има непроценлива уметничка вредност, се размислувало за негово префрлање во друг објект, но до тоа, сепак, не дошло.¹⁰

Помали оштетувања се евидентирани на „Св. Архангел Михаил“ во населбата Автокоманда, на црквата „Св. Ѓорѓи“ во населбата Кисела Вода, како и на манастирската црква „Св. Јован“ во населбата Капиштец.¹¹ Меѓутоа, помошните простории во манастирот „Св. Јован“ претрпеле голема штета и биле предвидени за уривање. Црквите во приградските населени места, како што биле „Св. Константин и Елена“ во Белимбегово, „Св. Спас“ во Маџари, „Св. Троица“ во Бардовци, односно „Св. Спас“ во Бунарџик, имале сериозни оштетувања.¹² Кај манастирската црква „Св. Пантелејмон“ во Горно Нерези, подигната во XII век и чиј фрескоживопис се вбројува меѓу највисоките дострели на византиското сликарство од тој период, не биле забележани поголеми штети, со исклучок на пукнатини на одредени сидови.¹³

Бидејќи во уништените административни простории на Македонската православна црква (МПЦ), односно во зградата на Митрополијата немало никакви

⁷ Весник, Службен лист на Македонската православна црква, год. V, бр. 4, јули–август, 1963, 116.

⁸ Исто.

⁹ Цркви и манастири во Македонија, *Churches and Monasteries in Macedonia*, Тримакс, Скопје, 2012, 46.

¹⁰ Нова Македонија, бр. 6048, год. XX, 18.08.1963, Скопје, 7.

¹¹ Весник, Службен лист на Македонската православна црква, год. V, бр. 4, јули–август, 1963, 116.

¹² Исто, 117.

¹³ Нова Македонија, бр. 6048, год. XX, 18.08.1963, Скопје, 7.

услови за работа, а можноста од натамошни разорни земјотреси не била исклучена, седиштето на Митрополитскиот управен одбор привремено било преместено во Куманово.¹⁴

Што се однесува до исламските објекти, чиј значителен дел се лоцирани во Старата чаршија или во нејзината непосредна близина, земјотресот оштетил триесетина џамии, турбиња и дервишки теќиња, од кои 13 биле речиси целосно руинирани. Притоа, 16 биле во тешка состојба, а само две претрпеле незначителна штета.¹⁵ Повеќето од објектите на Исламската верска заедница (ИВЗ), односно 17 џамии, теќиња и турбиња имале потврдено културно и историско значење, па во санирањето на нивната состојба, како и на состојбата на оштетените православни храмови, се вклучил и републичкиот Завод за заштита на паметниците на културата заради нивно евентуално реставрирање или реконструирање.¹⁶ Поголеми оштетувања претрпела Исха-беговата џамија, позната и како Алаџа (Шарена) џамија, подигната од Исхак-бег во 1439 година. Богатите декоративни елементи со кои се одликувала џамијата биле уништени, со исклучок на некои нивни фрагменти кои денес можат да се забележат само на лаковите на тремот од објектот.¹⁷ Притоа настрадало и шестстраното турбе покрај џамијата. Подоцна биле преземени мерки за санирање и на џамијата и на турбето. Султан Муратовата џамија, позната и како Хјункар (Султанска, Царска) џамија, односно Саат-џамија, која била подигната во 1436 година, претставувала задужбина на османлискиот владетел Мурат II.¹⁸ Џамијата веќе пострадала во два наврати, во пожарите од 1537 и од 1689 година, по кои била обновувана. Во земјотресот во 1963 година, на сидовите на овој објект се јавиле големи пукнатини, бил оштетен тремот, се урнал и дел од минарето, а последици се евидентирани кај медресата и кај двете турбиња, поради што биле неопходни конзерваторско–реставраторски интервенции.¹⁹ Меѓу разурнатите исламски објекти се вбројува и Казанџилар џамијата, подигната во XVII век од казанџискиот еснаф, која се наоѓала непосредно до Куршумли ан. Џамијата не била обновена и веќе не постои.

Земјотресот ја оштетил и Иса-беговата џамија, изградена во 1476 година во близина на Бит-пазар. Во 1963 и во 1966 година биле извршени одредени поправки и обновувања, посебно на декоративните елементи на овој објект.²⁰ И Мустафа-пашината џамија, која била подигната во 1492 година во близина на скопското Кале од везирот на султанот Селим I, Мустафа-паша, претрпела извесни оштетувања кои подоцна биле санирани, а пострадало и турбето под кое бил погребан везирот. Како резултат на последиците од земјотресот, оштетувања имало и на Јахја-паша-

¹⁴ *Весник*, Службен лист на Македонската православна црква, год. V, бр. 4, јули–август, 1963, 120.

¹⁵ ДАРМ, ф. 427, ЦК на КПП/СКМ, к. 101, а. е. 11, 161.

¹⁶ *Истото*, 162.

¹⁷ Зоран Павлов, Радмила Петкова, *Османлиски споменици*, Министерство за култура на Република Македонија, Управа за заштита на културно наследство, Скопје, 2008, 72.

¹⁸ Коста Балабанов, Антоние Николовски, Димитар Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Каламус, Скопје, 2010, 48. 72.

¹⁹ Лидија Кумбараџи–Богоевиќ, *Османлиски споменици во Скопје*, Исламска заедница на РМ, Сектор за наука и култура, Скопје, 1988, 20.

²⁰ Зоран Павлов, Радмила Петкова, *Османлиски...*, 68.

ната џамија, изградена во почетокот на XVI век во северниот дел на градот, како и на турбето во нејзиниот двор, под кое, веројатно, се наоѓал гробот на синот на Јахја-паша, Мехмед-паша.²¹ Иако Заводот за заштита на спомениците на културата на Град Скопје презел мерки за санација на оваа џамија, со неа, по сè изгледа, не било опфатено и турбето, кое било препуштено на забот на времето.²² Хаџи Балабан џамијата, подигната во XV век, имала распукани сидови, а се урнал и горниот дел од минарето, па во наредните години биле реконструирани.²³ Џамијата Тутунсуз од XVII век исто така претрпела извесни оштетувања, кои подоцна биле санирани.

Конзерваторски и реставраторски работи во 1964 година биле извршени и врз објектот на Хусеин-шах џамијата во село Сарај, која датира од средината на XVI век, а која низ времето била неколкупати оштетувана. Куполата била прекриена со ќерамиди, штетите на минарето санирани, а исто така се извршиле поправки и обновувања во внатрешноста на џамијата.²⁴ Во земјотресот речиси целосно настрадала Муезин-оцината џамија, подигната во средината на XVI век, попозната уште и како џамија Дуканџик. Џамијата била урната при земјотресот, додека на минарето немало поголеми оштетувања. Овој објект бил обновен во подоцнежниот период. Меѓу џамиите врз кои земјотресот оставил забележливи последици се вбројуваат и Хаџи-Мухјидин џамијата и Капици-Хамза џамијата во северниот дел на Скопје, односно Косе-кади џамијата во Чаршијата и други.

По извршените санирања и реконструкции, некои од настраданите објекти во помала или во поголема мера го изгубиле првобитниот изглед, што довело до губење на дел од нивната автентичност, а со тоа и до намалување на нивната културно-историска вредност.

Врз дел од верските градби, каков што е случајот со Хатунџиклар џамијата од почетокот на XVI век и со нејзиното турбе, како и со турбето на Паша Јигит-бег покрај Паша Јигит-беговата џамија, оштетена уште во периодот пред земјотресот, не само што не биле преземени мерки за нивно навремено зачувување туку имало и нереализирани планови за нивно целосно уривање, без оглед на тоа што се работело за објекти од културно-историско значење.²⁵ Сепак, дел од оштетените џамии во Скопје во периодот по земјотресот биле урнати.²⁶ Таков бил случајот со Хаџи Касимовата џамија во близина на Бит-пазар, Хаџи Гази џамијата до реката Серава, Јелен-капан џамијата, која се наоѓала на местото каде што е изградена зградата на Основниот суд Скопје II, Фаик-пашина џамија во Маџир Маало и други.

²¹ Лидија Кумбараџи-Богоевиќ, *Османлиски...*, 74–75.

²² *Истото*.

²³ *Истото*, 41–43.

²⁴ Зоран Павлов, Радмила Петкова, *Османлиски...*, 79.

²⁵ Лидија Кумбараџи-Богоевиќ, *Османлиски...*, 87.

²⁶ Всушност, поаѓајќи од бројноста на населението со муслиманска вероисповед во Скопје во тој период, Републичката комисија за верски прашања, независно од културно-историската вредност на овие верски објекти, излегла со став дека се работи за згодна прилика да се „расчисти“ со џамиите, за кои оценила дека ги има премногу. Комисијата предвидувала зачувување само на џамиите за кои заклучила дека се најзначајни: Султан Муратовата, Јахја-пашината, Мустафа-пашината и Иса-беговата џамија. ДАРМ, ф. 427, ЦК на КПП/СКМ, к. 101, а. е. 11, 164–162.

Освен тоа, земјотресот сериозно го оштетил турбето на познатиот османски поет Ашик Челеби во Гази Баба, кое датира од XVI век, турбето Крал К’зи и турбето Алти Ајак во северозападниот дел на Скопје, подигнато кон крајот на XVII век.²⁷ Со исклучок на турбето на Ашик Челеби, кое е реконструирано во поново време, не се презеле мерки за обновување на овие османлиски споменици.

Оштетувања претрпела и Рифаи текијата, основана во 1818 година од рифаискиот дервишки ред. Врз рифаиската текиска зграда биле преземени мерки за санација. Меѓу другите верски објекти засегнати од земјотресот се вбројува и дервишкото халветиско теќе Зинцирли, кое како и повеќето од исламските верски објекти, се наоѓало во Старата чаршија.²⁸ Теќето не било обновено. Истиот случај бил и со теќето на Ипчикли Хасан-ефенди, сопственост на дервишкиот ред синаније, кое датира од XVI век, како и со теќето на Купели Баба, урнато во 1964 година.²⁹

Целосно онеспособено било и седиштето на ИВЗ, па во периодот по земјотресот властите настојувале на раководството на Заедницата да му обезбедат привремено сместување во некој од позачуваните објекти во Скопје, на левата страна од реката Вардар.³⁰

Во земјотресот настрадало и Еврејското Маало, на чиј простор е изграден Меморијалниот центар на холокаустот на Евреите од Македонија. Иако најголемиот дел од Евреите во Македонија настрадале по депортацијата во концентрациониот логор „Треблинка“ во текот на Втората светска војна, во Скопје сè уште биле зачувани објекти во кои во минатото активно се одвивал еврејскиот верски живот. Меѓу еврејските објекти биле и синагогите „Ел кал муево де абашо“ (Нов долен храм), која се наоѓала во средината на маалото, на местото на синагогата „Бет Јаков“, а недалеку од неа постоела уште една, помала синагога, „Ел кал де ариба“ (Горен храм), која пред Втората светска војна била отворана само на поголемите еврејски празници.³¹ Двете синагоги настрадале во земјотресот од 1963 година.³²

И католичката црква „Пресвето Срце Исусово“, подигната на местото каде што денес се наоѓа Спомен-куќата на Мајка Тереза, била наполно разурната, а големи оштетувања претрпела и зградата на Бискупскиот ординаријат. Седиштето на Скопската бискупија привремено било преместено во Урошевац, а за вршење на верските обреди и на административните работи, од властите било одобрено поставување на два привремени објекти.³³

Некои од објектите користени од помалобројните христијански верски заедници, како што биле, на пример, тие на припадниците на Методистичката,

²⁷ Лидија Кумбарац-Богоевиќ, *Османлиски...*, 123–126.

²⁸ Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Oriјentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986, 111–112.

²⁹ Лидија Кумбарац-Богоевиќ, *Османлиски...*, 132–133.

³⁰ ДАРМ, ф. 427, ЦК на КПП/СКМ, к. 101, а. е., 11, 162.

³¹ Жени Лебл, *Плима и слом: од историјата на Евреите од Вардарска Македонија*, Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија, Скопје, 2013, 223 / *Македонска енциклопедија*, Македонска академија на науките и уметностите, Т. 2, Скопје, 2009, 1362.

³² Маргарита Пешевска, „Еврејското прашање и создавање на израелската држава“, *Годишен зборник на Филофскиот факултет*, Кн. 64, Скопје, 2011, 170.

³³ ДАРМ, ф. 427, ЦК на КПП/СКМ, к. 101, а. е., 11, 164–165.

Адвентистичката и на Баптистичката црква, исто така претрпеле извесни оштетувања. За нивната санација се погрижиле самите верници.³⁴

Во однос на потребата од давање финансиска и други видови помош, власта поаѓала, пред сè, од сопствените интереси, односно ги имала предвид односите со постојните верски заедници, за кои во тој период преовладувала оценката дека се на задоволително ниво. Биле преземени мерки за санирање на оштетувањата предизвикани од земјотресот и освен со помошта од државата, нивната поправка била потпомогната и со разни донации, претежно од македонското иселеништво, но парична и друг вид помош била испраќана и од поединци и установи, како од републиката и од федерацијата така и од странство.³⁵ Сепак, одредени објекти чие оштетување било проценето како непоправливо биле целосно урнати, а расположливиот простор бил искористен за други намени или пак планиран за повторна изградба на верски објект. Така, православните цркви „Св. Мина“ и „Св. Константин и Елена“, односно католичката црква „Пресвето Срце Исусово“, како и некои исламски објекти биле целосно отстранети. Дел од верските објекти кои не биле санирани, според урбанистичкиот план изработен уште во периодот пред земјотресот биле предвидени за уривање³⁶, што остава извесен простор за сомневање во тоа дали степенот на нивното оштетување бил толку висок колку што е наведено во службените извештаи.

И покрај тоа што повеќето верски објекти со културна и историска вредност биле успешно реставрирани и конзервирани во подоцнежниот период, сепак некои градби биле неповратно изгубени и како резултат на големите оштетувања, а неретко и поради недоволната заинтересираност на властите за нивно зачувување.

³⁴ *Истото*, 165.

³⁵ Прилози за обнова на настраданите храмови на МПЦ, меѓу другите, испратиле и Задругата на католичките духовници (*Zadruga katoliških duhovnikov*) од Љубљана, Светиот архијерејски синод на Српската православна црква, црковната општина од Врњачка Бања, архијерејските намесништва од Куманово, Титов Велес, Кратово, Дебар, повеќе православни храмови од Македонија и др. *Весник*, Службен лист на Македонската православна црква, год. V, бр. 5, септември–декември, 1963, 179–180.

³⁶ ДАРМ, ф. 427, ЦК на КПМ/СКМ, к. 101, а. е. 11, 159–163.

СТАТИИ

УДК: 355.45:355.40(497.7)”1986/1989”

ПРИМЕНАТА НА ОПЕРАТИВНО-ТЕХНИЧКИТЕ СРЕДСТВА
НА СЛУЖБАТА ЗА ДРЖАВНА БЕЗБЕДНОСТ ВО СОЦИЈАЛИСТИЧКА
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (1986 – 1989)*Александар Симоновски*

виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The subject of this article is the application of the operational technical means of the State Security Service (SDB) in Socialist Republic of Macedonia – SRM (1986 – 1989).

The bugging, the secret control of the telephone and the teleprinter and the secret control of the letters and other kind of postal shipments were this means. The aim of these means was to detect, to follow and to impede the activity of internal enemy's structures, persons who used to act in favor of foreign intelligence services and persons involved in hostile emigration activity.

The information according to which SDB in SRM applied operational technical means that were not in accordance with the Constitution and the Law against persons in charge of public and social functions in SRM (against persons in charge of political and state functions) turned out to be incorrect. This was determined on June 6th and 7th, 1989.

Keywords: Socialist Republic of Macedonia, Republican Secretariat for Internal Affairs, State Security Service, Republic Council for the Protection of the Order established by the Constitution, operational technical means.

Капитулацијата и окупацијата на Кралството Југославија во 1941 година имале за последица конечно пропаѓање на сите разузнавачки и безбедносни институции, без оглед на тоа што некои разузнавачки центри во странство (Истанбул, Букурешт, Хелсинки и Берн) продолжиле со дејствување за сметка на бегалската влада.¹

Процесот на создавањето на новиот безбедносно-разузнавачки систем започнал и се развивал во структурите на Народноослободителното движење. Основањето на Одделението за заштита на народот (ОЗН) е клучен момент во процесот на создавањето и на развитокот на безбедносно-разузнавачкиот систем

¹ Милан Милошевиќ, „Порекло и еволуција органа државне безбедности социјалистичке Југославије (1944 – 1966)“, *Гласник*, 41/2007, 93.

на Демократска Федеративна Југославија. Со донесувањето на Уставот на Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) на 31 јануари 1946 година, тој систем во Југославија влегол во квалитативно нова фаза на својот вкупен развој.²

Одделението за заштита на народот било формирано на 13 мај 1944 година.³ Од почетокот било водено од еден центар и организациски единствено поставено за цела Југославија. Директно му било подредено на Поверенството за народна одбрана на Националниот комитет на ослободувањето на Југославија.⁴

Прво било создадено ОЗН за Хрватска, па ОЗН за Босна и Херцеговина, „а потоа по ред другите“. Одделението за заштита на народот за Србија настанало на островот Вис во јуни 1944 година.⁵ Во Македонија, ОЗН било формирано во втората половина на 1944 година на слободната територија на кумановското воено подрачје.⁶

Одделението за заштита на народот е претходник на целокупниот систем на државната безбедност, кој подоцна ќе се изградува како една од најважните потпори на тоталитарната власт на Комунистичката партија на Југославија (КПП).⁷

По донесувањето на Уставот на ФНРЈ, ОЗН се реорганизирано и го добило името Управа за државна безбедност (УДБ). Реорганизацијата на ОЗН почнала во февруари 1946 година и завршила во следните месеци.⁸ Во УДБ бил задржан централизираниот систем на организацијата што важел во ОЗН. Тоа „значело дека од тогаш целокупната активност на органите на УДБ во земјата и во странство била организирана, насочувана и водена исклучиво од Државниот секретаријат за внатрешни работи на ФНРЈ“.⁹

Како „офанзивна политичка разузнавачка служба“, УДБ собирала податоци за намерите „и за активностите на странските држави и на нивните органи со кои се загрозува безбедноста“ на Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ), „а во рамките на работите на контраразузнавачката служба [требало – заб. А. С.] да го открива и да го оневозможува дејствувањето на странските разузнавачки служби, да се спротивставува на дејностите на југословенските емигрантски организации во западните и во источноевропските држави, да го открива и да го пресекува дејствувањето на структурите на внатрешниот непријател – илегалните непријателски организации, да го оневозможува дејствувањето на рекационарните структури, непријателскиот клер и информбировската кампања и заедно со

² *Истиот*, 93–110.

³ Светко Ковач, Бојан Димитријевиќ, Ирена Поповиќ Григоров, *Случај Ранковиќ из архива КОС-а*, друго издање. Београд 2015, 28; Milovan Dželebdžić, *Obaveštajna služba и narodnooslobodilačkom ratu 1941 – 1945*. Београд 1987, 266–269.

⁴ Коста Николиќ, *Мач револуције – ОЗНА у Југославији 1944 – 1946*. Београд 2013, 29.

⁵ Срѓан Цветковиќ, *Измеѓу српа и чекића*. Књига прва: *Ликвидација „народних непријатеља“ (1944 – 1953.)*. Београд 2015, 102.

⁶ „Одделение за заштита на народот (ОЗН)“, *Македонски историски речник*, Скопје 2000, 343–344.

⁷ С. Ковач, Б. Димитријевиќ, И. Поповиќ Григоров, *Случај Ранковиќ...*, 28.

⁸ *Истото*, 34.

⁹ М. Милошевиќ, „Порекло и еволуција...“, 104.

милицијата и со КНОЈ¹⁰ да се пресметува со одметничките банди како остатоци од вооружениот дел на контрареволуцијата“. Значајни биле задачите според кои УДБ требало да „го следи расположението на најшироките народни маси и да ги открива антисоцијалистичките појави во општеството и за тоа да ги известува надлежните политички и државни форуми“. Исто така, УДБ имала задачи да ги штити објектите од посебен интерес за државата и да ги обезбедува истакнатите политички и државни функционери, да води истрага – кривична постапка против извршители на кривични дела против народот и државата и на потешки облици на стопански криминал.¹¹

По Брионскиот пленум (1 јули 1966 година), Управата за државна безбедност го сменила името во Служба за државна безбедност (СДБ).¹²

Од основањето на ОЗН, па во текот на целиот социјалистички период, „Службата за безбедност, во основа, останала класична партиска полиција насочена кон внатрешниот непријател и кон политичките неистомисленици, ангажирана, пред сè, во зачувувањето на општествениот систем и на политичкиот монопол на Комунистичката партија“. Притоа, средствата и методите на работа се приспособувале на општествениот момент и на политичките потреби на режимот.¹³

„Кадрите во УДБ морале да се обврзат дека никогаш нема да издадат никаква тајна од својата работа.“ Кривичниот закон од 1951 година, „во членот 105 за органите за внатрешни работи, па и за службениците на безбедноста, утврдувал обврска за чување на државната тајна, како и сојузниот Закон за органите за внатрешни работи (чл. 76 – 78)“. Се почитувал и напишаниот кодекс на Службата за безбедност, кој бил опасно да се прекрши.¹⁴

Методите и средствата кои Службите за безбедност ги користеле во 70-тите години се делат на два вида: 1. методи за откривање, следење и за сузбивање на дејноста на внатрешниот и на надворешниот непријател; 2. методи за безбедносна заштита на одредени лица и на објекти. Во методите на работа на СДБ спаѓале врбувањето соработници меѓу граѓаните на Југославија и странци, информативни разговори, тајни контроли на телефонскиот и на телепринтерскиот сообраќај, на поштенските пратки, тајни следења, претресување на станот, набљудувања, фото- и ТВ-документирање и друго.¹⁵

¹⁰ Корпусот на народна одбрана на Југославија (КНОЈ) бил формиран на 15 август 1944 година како извршен орган на ОЗН, односно како специјализирана вооружена формација за борба против субверзивните дејности на окупаторот и на внатрешниот непријател и за извршување други задачи од воено-полициски карактер. Корпусот на народна одбрана на Југославија бил укинат во јануари 1953 година, а неговите работи ги презеле граничните единици и милицијата. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti, Priredili: Dr. sc. Zdravko Dizdar et al. Slavonski Brod 2005, 16; М. Милошевиќ, „Порекло и еволуција...“, 102–103.

¹¹ С. Ковач, Б. Димитријевиќ, И. Поповиќ Григоров, *Случај Ранковиќ...*, 61–62.

¹² *Истото*, 389.

¹³ Srđan Cvetković, „Metodi i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, XXVII/2009, br. 2, 131–132.

¹⁴ *Истото*, 132.

¹⁵ **Следења.** Еден од најзначајните методи научени од Советскиот Сојуз по 1945 година било *покривањето* – на 10 граѓани доаѓал еден повереник, во секое одделение на министерствата

и на установите или во погонот на претпријатието требало да се вгради по еден агент. Членови на КПЈ добивале улога на денунцијант, а во големите градови системот на шпионажата и на контролата ги опфаќал станарите на секоја зграда. Настојниците на зградите имале задача за ОЗН (УДБ) да ги контролираат станарите и посетителите. Оние што не биле сигурни не можеле да добијат работа. Соодветно на големината, секоја улица имала свои повереници или секретари кои вршеле контрола во корист на Службата за безбедност. Во подолг период по војната, во сите поголеми претпријатија, во железницата, бродарството и сл. постоеле посебни органи на Државната безбедност, кои подоцна биле укинати. Во 1958 година, за контрола на работната акција за изградба на автопатот „Братство-единство“ се ангажирани 392 соработника, кои се користени за известување за „расположението на младината и во градежните претпријатија“, а секретарите за внатрешните работи на околиците требало да достават список на сите „негативни поединци“. „Со обемна соработничка мрежа *‘тотално се покриени’* сите општествени пунктови: од просветните и работните организации до форумите на политичките организации и највисоките институции на федерацијата“. Постоеле два основни вида следење: тајно следење и т.н. јапонско следење – за сите да видат. Од техника се применувала фото-, кино- и ТВ-документација.

Прислушување. Тоа бил еден од основните методи за собирање податоци за непријателите на државата и на режимот. Особено се развило од почетокот на 50-тите години. Било усовршувано со развојот на оваа технологија. Врз база на основани сомневања за непријателска работа на странски и на домашни лица, на предлог на организациската единица на СДБ, одобрување за прислушување давал републичкиот или сојузниот секретар на Секретаријатот за внатрешни работи. Во средината на октомври 1954 година била основана Службата за озвучување и прислушување (XII одделение на сојузната УДБ). Службата остварила крупни резултати до 1966 година, но на крајот била обвинета за пречекорување на овластувањата бидејќи, божем, неовластено ги прислушувала највисоките државни и партиски функционери (дури и Јосип Броз-Тито и Едвард Кардељ). Во рамките на т.н. четврти технички сектор на УДБ дејствувала Контрарадиослужба, која се специјализирала за декодирање на радиокомуникациите на странските дипломатски служби. *Контрарадиослужбата* заземала речиси два ката во зграда во Белград. Во 1964 година на едниот кат бил сместен ЦЕР, првиот домашен *дигитален електронски компјутер (Цифарски електронски рачунар – Дигитален електронски компјутер)* со огромни капацитети за тоа време и со уште поголеми димензии (заземал цел кат, а од Соединетите Американски Држави биле набавени посебни уреди за ладење). „Во Белград биле озвучени речиси сите позначајни странски претставништва (посебно амбасадите на суперсилите), многу државни згради и канцеларии, станови. Прислушувани се и просториите за време на значајни меѓународни собири.“ Постоело *постојано прислушување* (тајно вградување прислушни уреди во објектите), како и *повремено прислушување* со преносни уреди, применувано во зависност од процената.

Контрола на телефонот. Вршена е преку делителите физички одвоени од делителите на ППТ во кои имале пристап само работниците на СДБ, како и коинвеститорите во изградбата на овие објекти и заедничките корисници. Центарот за снимање на СДБ на Сојузниот секретаријат за внатрешни работи (ССВР) се наоѓал во зградата на Секретаријатот во Белград. Со образложен предлог, постапката за приклучување на телефонот за контрола ја започнувал старешината на надлежната организациска единица на СДБ. Одлуката ја донесувал сојузниот, т. е. републичкиот секретар, односно началникот на СДБ. Потоа заинтересираното одделение за следење со писмено барање се обраќало до единицата за примена на техничките средства која го вршела приклучувањето. За прислушувањето на

Во почетокот на јуни 1989 година РСВР на Социјалистичка Република Македонија (СРМ) бил задолжен да преземе неопходни мерки за зајакнување на одговорноста на вработените во РСВР во поглед на чувањето тајна и на подобрувањето на квалитетот и на професионалниот однос кон работата.¹⁶

телефонските разговори се водени уредна евиденција и документација.

Контрола на поштенските пратки. По Брионскиот пленум главно ја вршеле републичките служби за државна безбедност зашто сојузната СДБ немала специјализирана единица за таа намена.

Тајно следење. „Применувано е поради проверка и документирање на непријателска дејност или на лица кои се во врска со таа дејност.“ Со следењето се контролирани правците на движење, контактите, врските итн. „Во рамките на следењето е вршено фотодокументирање.“ Налогот за следење го издавал началникот на СДБ на ССВР и на Републичкиот секретаријат за внатрешни работи (РСВР) или старешината на организациската единица овластен од него. „За секое следење ѝ е поднесуван извештај на единицата по чиј налог е извршено следењето.“

Тајни претреси. Применувани се во случаите на процена дека без поголем ризик може да се дојде до податоци и до документи од значење за работата на Службата или за пошироките политичко-безбедносни интереси. Претресот на просториите на одредени дипломатско-конзуларни претставништва го преземал ССВР само во услови кои гарантирале целосна безбедност и тајност. Становите на внатрешниот непријател главно се претресувани по налог на републичките служби за државна безбедност, а ги извршувале оперативците на началството одредено за таа територија. Освен за прибирање податоци, често се користени за подметнување докази и за друг вид манипулација.

Контраразузнавачко дејствување. Преземано е во случаите на сомневање „дека одредено лице поради непријателска активност треба да се провери (претходна оперативна обработка)“, а со цел евентуално да се постапи кон него (оперативна обработка). „Претходната оперативна обработка ја одобрувал старешината на надлежната организациска единица, а оперативната обработка началникот на СДБ на ССВР“, односно републичките служби за државна безбедност. „При обработката се создавани соработнички позиции (на принципот на доброволност), а се користени компромитирачки материјал, контрола на телефонот, на пратките, тајни претреси и друго.“

Безбедносна заштита на сојузните и на републичките органи и институции. Заштитата на овие објекти ја вршеле надлежните служби на СДБ. Пред сè, тоа била контрадиверзиска заштита (заштита од прислушување на објектот), „како и пружање стручна помош во областа на општествената самозаштита (за што најмногу се говорело во 70-тите години)“. „Вршена е редовна проверка и обработка на работниците во сојузните органи.“ Во тие работи, сојузната СДБ, републичките и покраинските служби за државна безбедност „тесно соработувале со надлежните републички, односно сојузни институции и организации, како и меѓусебно“. Во 1979 година во СДБ на ССВР биле обработувани 18 лица од сојузните органи и организации: за десетмина била воведена контрола на телефонот, а во еден случај е користено прислушно средство. Архив на Југославија, Белград, ф. Претседателство на СФРЈ, фасцикла бр. 63, *Информација за примената на методите и на средствата во работата на Службата за државна безбедност во ССВР*, 1 – 12; *Информација за примената на методите и на средствата на органите за безбедност на ЈНА*, 2 октомври 1978 година, 1 – 6. S. Svetković, „Metodi i oblici...“, 136–139.

¹⁶ Државен архив на Република Македонија, Скопје (натаму: ДАРМ), 1.427.541.16/219.

Во личната комуникација што ја оствариле м-р Гроздан Цветковски (вработен во Службата за јавна безбедност) и Александар Динески (вработен во Службата за државна безбедност) со д-р Васил Тупурковски¹⁷ во просториите на ЦК на СКМ, изјавиле дека органите на државната безбедност во СРМ ги пречекориле овластувањата што ги имаат во согласност со Уставот и со Законот, односно дека СДБ применувала оперативно-технички средства против лица што извршуваат јавни и општествени функции во СРМ, како, на пример: претседателот на Претседателството на Републиката конференција на Сојузот на социјалистичката младина на Македонија (ССММ), претседателот на Претседателството на Градската конференција на ССММ, редакцијата на весникот Млад борец и други. За ова, Тупурковски го известил Претседателството на ЦК на СКМ.¹⁸

По тој повод, Михаил Данев, секретар на Претседателството на ЦК на СКМ, на една од седниците на Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот побарал да се утврди дали е точно дека СДБ презела оперативно-технички средства спротивно на законот. На истата седница, посочениот Републички совет го задолжил републичкиот секретар за внатрешни работи на СРМ да подготви информација за примената на оперативно-техничките средства од страна на СДБ.¹⁹

Во тој правец, во почетокот на јуни 1989 година РСВР на СРМ го изработил документот под наслов *Информација за примена на оперативно-технички средства на Службата за државна безбедност*.

На почетокот во документот е истакнато дека примената на оперативно-техничките средства на СДБ во РСВР на СРМ се остварува во согласност со Законот за основите на системот на државната безбедност (чл. 23, став 2), а во склад со Одлуката²⁰ за единствените начела за примената на средствата и на методите што во својата работа ги применуваат органите кои вршат работи на државната безбедност, со Законот за внатрешни работи на СРМ (чл. 23 од 1980 година), со Правилата за работа на СДБ и во согласност со Насоките за примената на средствата

¹⁷ Васил Тупурковски (Скопје, 8.4.1951), универзитетски професор, правник, политичар. Дипломирал на Правниот факултет во Скопје (1972), магистрирал на Правниот факултет на Универзитетот во Мичиген, Соединети Американски Држави (1972), и докторирал на Правниот факултет во Скопје (1976). Пензиониран професор на Правниот факултет во Скопје. Бил претседател на Сојузот на социјалистичката младина на Југославија (1979 – 1980), член на Претседателството на Централниот комитет (ЦК) на Сојузот на комунистите на Македонија – СКМ (1982 – 1986), на Претседателството на ЦК на Сојузот на комунистите на Југославија (1986 – 1989) и на Претседателството на СФРЈ (1989 – 1992). Ја извршувал функцијата специјален претставник на претседателот на Република Македонија (РМ) во процесот на нејзиното признавање (1991). Основач и претседател е на Демократска алтернатива (1998 – 2006). Бил потпретседател на Владата на РМ (1998 – 2000). Претседател е на Македонскиот олимписки комитет. „Тупурковски, Васил“, *Македонска енциклопедија* (натаму МЕ), 2, М – Ш, Скопје 2009, 1516. <http://www.pf.ukim.edu.mk/penzionirani-profesori/> (проверено на: 9.11.2017); <http://mok.org.mk/site/mok> (проверено на: 6.11.2017).

¹⁸ ДАРМ, 1.427.541.16/219.

¹⁹ ДАРМ, 1.427.541.16/220.

²⁰ Одлуката ја донело Претседателството на СФРЈ на 17 април 1985 година, а била изменета и дополнета на 16 ноември 1988 година.

и на методите на СДБ кон носителите на одредени функции, донесени на 6 мај 1976 година од Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот.

Во смисла на тие прописи, под оперативно-технички средства се подразбирале тајното прислушување, тајната контрола на телефон и на телепринтер и тајната контрола на писма и на други поштенски пратки. СДБ на СРМ требало да ги примени тие средства заради откривање и заради попречување на непријателската активност на поединци, групи и на организации насочена кон поткопување или рушење на поредокот утврден со Уставот и кон загрозување на безбедноста на земјата.

Одлука за примена, односно за престанување на оперативно-техничките средства донесувал републичкиот секретар за внатрешни работи со решение. Тоа требало да се донесе на предлог на работник на СДБ со согласност на раководителот на организациската единица и со одлука на раководителот на СДБ.

Примената на тие средства „има значаен придонес за зголемување на ефикасноста на Службата во откривањето и документирањето на непријателската дејност или обезбедување на факти и околности од интерес за оперативната работа на Службата“.

Републичкиот секретар за внатрешни работи немал право да одреди примена на такви средства кон лица на одредени политички и државни функции во СРМ и во СФРЈ. Ако имало потреба за примена на овие средства врз лица со вакви функции, републичкиот секретар претходно требало да прибави мислење од Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот, т. е. од Сојузниот совет за заштита на уставниот поредок. Во периодот од мај 1986 до почетокот на јуни 1989 година такво средство не било применето врз ни едно лице носител на политичка и на државна функција, поради што не ни била барана согласност од тој Републички совет.

Пред 1986 година оперативно-техничко средство било применето само врз едно лице носител на таква функција, за што дал согласност Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот.

Во СРМ во првата половина на 1989 година СДБ применувала оперативно-технички средства кон 247 лица, од кои:

- тајно прислушување кон 21 лице (17 по внатрешен непријател, едно по непријателска емиграција и 3 по разузнавачки служби);
- контрола на телефон и на телепринтер кон 160 лица (102 по внатрешен непријател, 6 по непријателска емиграција и 52 по разузнавачки служби);
- тајна контрола на писма и на други поштенски пратки кон 66 лица (29 по внатрешен непријател, 14 по непријателска емиграција и 23 по разузнавачки служби).

Со оглед на некои гласови дека оперативно-технички средства се применуваат кон носители на политички и на државни функции, СДБ изричито тврдела дека такви средства не применуваат врз вакви лица и дека тие гласови претставуваат инсинуации со цел да се дискредитира и да се наруши угледот на СДБ и на нејзините припадници.

Документот *Информација за примена на оперативно-технички средства на Службата за државна безбедност* бил доставен до претседателот (д-р Владимир Митков) и до членовите на Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден

со Уставот, како и до д-р Тито Беличанец²¹, потпретседател на Извршниот совет (ИС) на Собранието на СРМ.²²

Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот, на седницата одржана на 6 јуни 1989 година го разгледал документот *Информација за примена на оперативно-технички средства на Службата за државна безбедност*. Според податоците прикажани во него и според искажаните мислења на учесниците во претресот на седницата, споменатиот Републички совет ги утврдил следните оценки и ставови.

1. „Заради откривање, следење и попречување [на – заб. А. С.] активноста на поединци од структурите на внатрешниот непријател, лица кои делуваат во корист на странските разузнавачки служби и лица вклучени во активноста на непријателската емиграција“, СДБ во СРМ „применувала оперативно-технички средства (тајно прислушување, контрола на телефон и телепринтер и тајна контрола на писма и други писмени пратки) према одреден број на наши и странски државјани.“
2. Во примената на оперативно-техничките средства, СДБ во СРМ „постапувала исклучиво според законските прописи и другите акти со кои е регулирана примената на оваа мерка“.
3. Оперативно-технички средства врз носители на политички и државни функции СДБ „не применувала ни во еден случај од 1986 година па наваму, ниту е барана согласност од Советот за примена на овие мерки према такви лица“.
4. Врз основа на усното објаснување на потсекретарот на СДБ и на републичкиот секретар за внатрешни работи, „Советот оцени дека се неосновани тврдењата од поединци дека по започнувањето на активностите за испитување на состојбите во РСВР, се врши deregистрирање на предмети за лица во обработка во Службата за државна безбедност, а заради наводно заташкување на незаконски оперативни мерки спрема одредени лица“. Во однос на ова, споменатиот Републички совет заклучил дека се работи само за нормална и секојдневна пракса во работата на СДБ во средувањето на својата документација.²³

Истиот ден (6 јуни) Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот, до Претседателството на СРМ ги доставил оценките и ставовите кои овој Совет ги усвоил на седницата одржана на 6 јуни во врска со документот *Информација за примена на оперативно-технички средства на Службата за државна безбедност*.²⁴

²¹ Тито Беличанец (Прилеп, 24.7.1946), универзитетски професор, правник. Основно училиште, гимназија и Правен факултет завршил во Скопје. Докторирал на истиот факултет (1979). Избран е за асистент (1970), а потоа за редовен професор по Деловно право на Правниот факултет (1991). Бил член, а потоа и потпретседател на Извршниот совет на СРМ и претседател на Комисијата за односи со верските заедници (1986 – 1991). Учествувал во работата на Венецијанската комисија на Советот на Европа како нејзин член (1998 – 2004). „Беличанец, Тито“, *Македонска енциклопедија*, 1, А – Љ, Скопје 2009, 143.

²² ДАРМ, 1.427.541.11/192 – 195.

²³ ДАРМ, 1.427.541.13/205 – 206.

²⁴ ДАРМ, ф. Претседателство на СРМ, к. 122, с. 26/705.

Потоа, на 7 јуни 1989 година се одржала работна средба во кабинетот на д-р Тито Беличанец. Освен него, присуствувале Аврам Куковски (потсекретар на СДБ), Бошко Кулевски (помошник во СДБ), Слободан Богоевски (заменик на началникот во СДБ и претседател на акционата конференција на основната организација на Сојузот на комунистите во РСВР), Павле Трајанов²⁵ (началник на Одделението во СДБ и претседател на Советот на работната заедница во РСВР), Александар Динески и м-р Гроздан Цветковски.

На средбата била изнесена информацијата дека Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот установил дека во примената на оперативно-техничките средства било постапувано според законските прописи и според другите акти со кои била регулирана примената на овие мерки. Во согласност со законот, оперативно-технички средства врз носители на државни и на политички функции биле применети само во еден случај во 1986 година. Во други случаи не биле применети овие средства врз такви лица, ниту пак била барана согласност од Републичкиот совет за примена на овие мерки кон такви лица. Неосновани биле тврдењата од поединци дека по започнувањето на активностите за утврдување на состојбите во РСВР се врши deregистрирање на предмети за лица во обработка на СДБ, божем заради заташкување на незаконски применети оперативни мерки кон одредени лица. Всушност, „се работи за нормална и секојдневна пракса во средувањето на документацијата“.

Според овие сознанија, а со цел докрај да се осознае вистината за тврдењето на наведените податоци, на Цветковски и на Динески им биле поставени следниве прашања.

1. Дали тврделе дека СДБ работи спротивно од Законот?
2. Ако располагаат со материјални докази, да укажат на лицата во СДБ и на случаи на незаконито постапување.
3. Дали располагаат со материјални докази за наводното незаконито постапување со документацијата во СДБ?“

Одговарањето на прашањата било придружено со разговор во кој учествувале и раководителите на службите за јавна и за државна безбедност, како и потпретседателот Беличанец.

Прв се произнел Цветковски. Изјавил дека бидејќи не работи во СДБ, не е запознаен со примената на оперативно-техничките средства, ниту пак знае како се прави тоа. Одговорно тврдел дека не знае ништо за Државната безбедност и дека доколку знае за тоа, би напишал службена информација до одговорните лица. Не ја исклучил можноста да кажал нешто за што чул во кулоарите за прислушување на новинарските куќи, особено на „Новости 8“.

Во честата комуникација со Тупурковски, кој воедно му бил и ментор на магистерската теза, Цветковски не расправал за службените работи на СДБ освен вообичаените разговори за актуелни прашања. На крајот Цветковски уште еднаш недвосмислено укажал на тоа дека никогаш не расправал за состојбите во СДБ на СРМ.

²⁵ Павле Трајанов (с. Радеш, Радовишко, 25.12.1952), политичар. Завршил Правен факултет во Скопје и положил правосуден испит. Работел како началник во Секретаријатот/Министерството за внатрешни работи и бил министер за внатрешни работи (1998 – 1999). Основач е и претседател на партијата Демократски сојуз. Бил пратеник во Собранието на Република Македонија. „Трајанов, Павле“, *ME*, 2, 1502.

Динески изјавил дека е точно дека разговарал за употребата на оператив-но-техничките мерки од страна на СДБ, меѓутоа тоа го изразил како сомневање. Бил опседнат од жестокиот притисок кој наводно се врши кон одделни членови на Сојузот на комунистите во РСВР кои биле идејно-политички активни во расчистувањето на идејно-политичките состојби во РСВР (со одземање на некои работи кои вообичаено службено ги вршел, со инсинуации дека е прислушуван и дека е сликан, со разгледување на неговото персонално досие и друго). Се констатирало дека Динески евидентно бил под опсесија дека е прислушуван и следен. Тоа го мотивирало да разговара со Тупурковски.

Динески укажал на тоа дека не располага со материјални докази освен што упатил на наводно отворен налог за примена на оператив-но-технички мерки. На поставеното дополнително прашање за тоа дали споменал конкретни лица кон кои биле преземени оператив-но-технички мерки, Динески одговорил дека не знае за тоа, т. е. дека има сознанија дека се ширени верзии, дека доаѓаат луѓе и му кажуваат.

За deregистрирањето на предметите било заклучено дека тоа се вршело во рамките на средувањето на документацијата на СДБ. Во разговорот „беа покренати и други прашања од значење за методите и техниката на СДБ и нивната примена, но се заклучи дека материјална расправа по овие прашања, согласно Уставот и Законот исклучиво може да води Комисија“ што ќе ја формира Собранието на СРМ.

На крајот, Беличанец го изнел заклучокот. Меѓу другото, се искажал дека:

- укажувањата од Цветковски и од Динески се засноваат врз лични сомневања и врз укажување на нивни колеги. Не се располага со материјален доказ дека состојбата на несигурност, која била создадена во РСВР на СРМ, влијае на тоа кај голем дел од вработените да се создава и чувство на лична несигурност.
- се поведени некои прашања од стручен и од методолошки аспект во поглед на примената на тие посебни методи и средства, кои, очигледно, требало да бидат стручно и пошироко политички и општествено согледани од страна на Комисијата што ќе ја оформи Собранието на СРМ.
- не може за ништо да се поведе прашање само врз основа на сомневање и врз основа на интуиција зашто тоа може да доведе до несакани последици.
- доколку се покаже дека некој во вршењето на својата служба или, уште полошо, надвор од неа постапил спротивно на прописите, ќе се преземат мерки. Докажувањето ќе мора да биде во согласност со законот и со интерните прописи, со запазување на личниот и на политичкиот интегритет. Состојбата која е создадена во РСВР во однос на раководните лица е неодржлива. Ќе мора да се вложат заемни сили за да се разрешат одредени состојби, кадровски и поинаку, и ќе мора да се врати самодовербата, особено во Државната безбедност, која е помала по бројот на службите и покомпактна во работењето.
- ќе се согледаат сите консеквенци од постапувањето на поединци, а според принципот на легалитет ќе треба да се утврди и одговорноста, ако таа евентуално постои.

Присутните го поддржале методот на расправа околу поведените прашања и во целост ги прифатиле заклучоците. Со тоа завршила работната средба.²⁶

²⁶ ДАРМ, 1.427.541.16/219 – 224.

Од изнесеното се заклучува следното.

Во согласност со законот, пред 1986 или до мај 1986 година СДБ во РСВР на СРМ применила оперативно-технички средства само врз едно лице носител на политичка и на државна функција. Во периодот од мај 1986 до почетокот на јуни 1989 година македонската СДБ не применила оперативно-техничко средство врз ни едно лице носител на политичка и на државна функција.

Во СРМ, во првата половина на 1989 година СДБ применувала оперативно-технички средства кон 247 лица распределени во три категории: внатрешен непријател, непријателска емиграција и разузнавачки служби.

Податоците дека СДБ во СРМ применувала оперативно-технички средства спротивно на Уставот и на законот против лица кои вршеле јавни и општествени функции во СРМ (врз носители на политички и на државни функции) се покажале како неточни. Тоа се установило на 6 и на 7 јуни 1989 година, т. е. на седницата на Републичкиот совет за заштита на поредокот утврден со Уставот и на работната средба во кабинетот на потпретседателот на ИС на Собранието на СРМ.

По осамостојувањето на Република Македонија во 1991 година, во рамките на Министерството за внатрешни работи, СДБ продолжува да ги остварува задачите утврдени со Уставот и со законите на Република Македонија.

Во 1995 година, со реорганизацијата на органите на управата, СДБ се преименува во Дирекција за безбедност и контраразузнавање (ДБК). Со измена на Законот за организација и работа на државната управа, во 2000 година ДБК се реструктурира во Управа за безбедност и контраразузнавање задржувајќи ги работите сврзани со системот на државната безбедност.²⁷

²⁷ Види: <http://www.mvr.gov.mk/page/uprava-i-bezbednost-za-kontrarazuznavanje> (проверено на: 9.11.2017).

СТАТИИ

УДК: 94:327(410:73)”1991/2016”

ДИПЛОМАТСКИТЕ ОДНОСИ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
СО ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СО СОЕДИНЕТИТЕ АМЕРИКАНСКИ
ДРЖАВИ (1991 – 2016)

Билјана Крсџевска
доктор по историски науки

Abstract

Citizens of the Republic of Macedonia, at the organized referendum of September 8, 1991, voted to split from Yugoslavia and proclaim an independent republic. From the very beginning of its independence, the Republic of Macedonia awaited difficult conditions for its international recognition. The biggest problem that has arisen, and continues to this day, is the name issue with the EU member country Republic of Greece.

Some changes will come when the UK takes over the European Union presidency in 1992. Her Foreign Minister Douglas Hurd will make the first steps in the attempt of the Republic of Macedonia with its proposals. With the mediation of the UN Secretary-General's special envoy, Cyrus Vance, in 1993, an agreement will be reached that will allow the Republic of Macedonia to be admitted to the UN under the provisional name of the former Yugoslav Republic of Macedonia. After admittance to the United Nations on December 16, 1993, the UK recognized the independence of Macedonia under the reference, and established full diplomatic relations. While the USA will recognize Macedonia on February 9, 1994, under the reference, and establish full diplomatic relations after the signing of the Interim Accord between Greece and R. Macedonia.

The focus of this article is the development of diplomatic relations between the United States and the United Kingdom with the Republic of Macedonia during its independence until today

Keywords: Diplomatic relations, United States, United Kingdom, Recognition, Diplomacy.

На крајот на 80-тите и во почетокот на 90-тите години во Европа започнуваат серија промени: Советскиот Сојуз, Чехословачка и Југославија се распаѓаат, а двете германски држави се обединуваат. Со тоа започнува периодот на транзиција од комунистичко во демократско државно уредување.¹

¹ Мишо Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија во XX век*, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје 2014, 268.

Во Југославија се избрани нови раководства во републиките, кои требало да ги водат разговорите за иднината на федерацијата. Како резултат на тоа, во пролетта 1991 година се одржани редица самити помеѓу претседателите (Милан Кучан – Словенија; Фрањо Туѓман – Хрватска; Киро Глигоров – Македонија; Алија Изетбеговиќ – Босна и Херцеговина; Слободан Милошевиќ – Србија и Момир Булатовиќ – Црна Гора)², на кои е разгледувано прашањето за иднината на заедничката држава.³

По неуспехот на преговорите, на 25 јуни 1991 година Словенија и Хрватска прогласуваат независност, а Југословенската народна армија (ЈНА) започнува со интервенција во Словенија. Истата година на 8 септември е одржан референдум за независност во Македонија, а во Босна и Херцеговина во октомври е донесена Декларацијата за сувереност.⁴

Европската заедница (ЕЗ) на 15 јануари 1992 година, на состанокот на Претседателството на ЕЗ, донесува одлука за признавање само на Словенија и на Хрватска, а неколку месеци подоцна и на Босна и Херцеговина (6 април 1992 година), но не и на Македонија.⁵

САД првично инсистираат да се постигне мировен план пред да дојде до признавање, меѓутоа, сепак, на 7 април 1992 година тие ги признаваат Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина за независни држави и воспоставуваат дипломатски односи со нив во август истата година. Од нивна страна, признавањето на Македонија е одложено.⁶

Парламентарните избори од 1990 година во Македонија произведуваат состојба во која националните партии не го освојуваат мнозинството во Собранието. Формирана е експертска влада, која зависи од консензуалната поддршка на граѓаните и на етно ориентираните партии.⁷ На 17 декември 1991 година Собранието на Република Македонија ја усвојува Декларацијата за меѓународно признавање на Република Македонија како суверена и независна држава, барајќи меѓународно признавање. Од страна на Министерството за надворешни работи се доставени сите неопходни документи за и околу признавањето до Бадинте-ровата арбитражна комисија.⁸

На 11 јануари 1992 година, на состанокот на ЕЗ, во извештајот на Бадинте-ровата комисија позитивно се оценети само Словенија и Македонија и Комисијата ѝ препорачува на ЕЗ да ги признае како независни.⁹ Меѓутоа, само неколку часа подоцна е соопштено дека Европскиот совет решил да ги признае Словенија и

² Средбите на претседателите се одржани во периодот од 28 март до 6 јуни 1991 година (Сплит – 28 март, Белград – 4 април, Брдо кај Крањ – 11 април, Охрид – 18 април, Цетиње – 29 април и Сараево – 6 јуни). Повеќе за самитите види кај: Љубица Јанчева, *Последните децении со СФРЈ*, Менора, Скопје 2012, 98–109.

³ М. Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија...*, 271.

⁴ *Ibidem*, 272.

⁵ *Ibid.*, 274.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Историја на македонскиот народ* (текст на Тодор Чепреганов), Институт за национална историја, Скопје 2008, 330.

⁸ *Ibidem*, 331.

⁹ *Ibid.*

Хрватска, но не и Македонија, што предизвикува незадоволство и разочарување во земјата.¹⁰

Од тој момент, Македонија се наоѓа во многу тешка надворешна и внатрешна ситуација.¹¹ Советот нагласува дека признавањето на Македонија е одложено само за кусо време за да се расчистат некои работи со Грција, но и дека нема да бидат потребни повеќе од неколку недели за да се изнајде решение. Меѓутоа, грчката политика станува поцврста, поофанзивна и многу поактивна во ЕЗ и на други места. Како резултат на ова нејзино ангажирање, на неколку состаноци на Европскиот совет е одложувана одлуката да се признае Македонија или таа не била прифатлива за Грција.¹²

Тогашниот претседавач со ЕЗ, Португалија, односно португалскиот министер за надворешни работи, Жоа Пинеиро, на претставниците на македонската делегација во неофицијална средба со министерот за надворешни работи, Денко Малевски, и со Љубомир Фрчковски, министер без ресор во Владата, им рекол дека Македонија нема да биде признаена од ЕЗ сè додека не го смени името, а притоа во новото име на државата да го нема зборот *Македонија* бидејќи Грците не се согласуваат со тоа.¹³

Конечно, на 27 јуни 1992 година во Лисабон е усвоена Декларацијата од Европскиот совет, која претставува голем удар за македонските очекувања. Во неа се истакнува дека „Советот на ЕЗ ја изразува својата готовност да ја признае оваа република во нејзините сегашни граници, во согласност со Декларацијата од 16 декември 1991 година, под име што нема да го содржи терминот 'Македонија'“.¹⁴

Во интервјуто со Бранко Црвенковски¹⁵ направено од авторката на 26 јануари 2017 година во Скопје, тој за Лисабонската декларација и за улогата на Велика Британија во неа истакнува: „Лисабонската декларација, којашто на некој начин беше изјаснување на Европската заедница, сегашната Европска Унија, кон Македонија и стекнувањето на нашата независност, беше донесена консензуално. Велика Британија, всушност, ја следеше консензуално договорената политика на Европската заедница, а со самото тоа беше и солидарна со грчките позиции.“¹⁶

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, 332.

¹³ Васко Ефтов, „Атенатот врз Киро Глигоров“, Во центар. <https://www.youtube.com/watch?v=VsPKvxExFPE> (проверено на: 27.3.2017).

¹⁴ Цит. според: Љ. Јанчева, *Последните децении...*, 127.

¹⁵ Трет претседател на суверена и самостојна Република Македонија (2004 – 2009). Избран за член на ЦК СКМ (1986) и за член на Претседателството на СКМ-ПДП (1990). Станува претседател на СДСМ (1991), функција на која останува до изборот за претседател на РМ (април 2004). Пратеник во првиот и во третиот состав на Собранието на РМ. Избран за претседател на Владата на РМ (4 септември 1992) по изгласаната недоверба на експертската влада. Уште двапати избиран за претседател на Владата на РМ (1994 – 1998 и 2002 – 2004). По загинувањето на претседателот Борис Трајковски, ја напушта функцијата претседател на Владата на РМ и учествува во претседателските избори одржани во април 2004 година. Во својство на претседател на СДСМ, во Скопје го потпишува Рамковниот договор (13 август 2001), со кој се извршуваат крупни промени во уставниот статус на Република Македонија.

¹⁶ Лична архива на авторката.

Со доаѓањето на Велика Британија на чело на ЕЗ/ЕУ како претседавач на 18 јули 1992 година, британскиот министер за надворешни работи, Даглас Херд, пристигнува во Скопје на средба со претседателот Глигоров. За средбата Глигоров пишува: „Херд излезе со предлог да го определи, според него, многу искусниот и многу чесен дипломат Робин О’Нил како човек кој ќе биде посредник меѓу нас и Грција за да се изнајде разумно решение кое би го прифатиле и двете земји. Тогаш рече дека овој проблем, откако ќе го добие извештајот на амбасадорот Робин О’Нил, ќе го изнесе на состанокот на врвот на Европската унија, кој беше планиран за крајот на годината во Единбург.“¹⁷

За ангажирањето на Британците, поранешниот амбасадор на РМ во Лондон, Ристо Никовски¹⁸, во интервјуто што го имав со него во декември 2016 година истакна: „Како претседавач со тогашната ЕЗ, Велика Британија покажуваше нагласен интерес овој невообичаен проблем да се надмине со признавање на Македонија и со нејзин прием во ООН. Причината за тоа, најверојатно, беше нивниот интерес да покажат ефективност во своето претседателство и, од друга страна, да се надмине еден, во суштината, европски проблем. За таа цел беше одреден и амбасадорот Робин О’Нил, практично како прв медијатор меѓу нас и Грција.

При крајот на 1992 година, кога Робин О’Нил првпат дојде во Скопје, имавме долги разговори надвор од официјалните, во кои му беше детално објаснет проблемот. Тој замина за Атина и таму додатно сфати за што се работи и правеше обиди да ни помогне во рамките на можното. Во тој контекст беше и предлогот за ’Република Македонија (Скопје)’. За жал, тоа не беше прифатливо за Грција.“¹⁹

Во месец ноември 1992 година почнува да се бара иницијатива за тоа како да се реши проблемот со името, за на претстојниот самит на ЕЗ во Единбург да не се потврди Лисабонската декларација. Десетина дена пред Самитот во Единбург на 3 декември 1992 година, претседателот Киро Глигоров заедно со министерот за надворешни работи, Денко Малески, заминува во Лондон на разговори со британскиот премиер Џон Мејџор и со министерот за надворешни работи, Даглас Херд, во британската резиденција на „Даунинг стрит“ 10 за изнаоѓање прифатливо решение за нејзиното име заради признавање на Република Македонија.

На оваа средба Мејџор му предложил на Глигоров Македонија да поднесе барање за прием до Обединетите нации под името Република Македонија (Скопје), бидејќи било јасно дека поради блокадите на Грција, ЕЗ не може да го реши пра-

¹⁷ Киро Глигоров, *Македонија е сè што имаме* (второ дополнително издание), Култура, Скопје 2002, 320.

¹⁸ Од 1971 до почетокот на 1992 година бил во Сојузниот секретаријат за надворешни работи во Белград, а потоа во македонската дипломатија. Службувал во амбасадите на СФРЈ во Пекинг (1972 – 1976), Хавана (1977 – 1981), Џакарта (1986 – 1988) и Куала Лумпур (1988 – 1990). Како член на југословенски делегации, учествувал на многубројни меѓународни конференции во Њујорк (ООН), Виена, Хавана, Најроби, Бали. Во македонската дипломатија бил потсекретар (1992 – 1993), дипломатски претставник, а потоа и амбасадор во Лондон (1993 – 1997), амбасадор во Тирана (1998 – 2002) и амбасадор во Москва (2004 – 2006), кога е пензиониран.

¹⁹ Лична архива на авторката.

шањето за признавањето на македонската независност.²⁰ За одлуката на Глигоров, тогашниот министер за надворешни работи, Денко Малески, во емисијата на Ефтов изјави: „Глигоров беше одлучил дека нема да се оди по тој пат на барање компромис. Дека е тоа премногу политички опасно и дека може да предизвика поголеми штети од корист.“²¹

На самитот на ЕЗ одржан на 11 и на 12 декември во Единбург е усвоен посебен став во Резолуцијата што се однесува на Македонија (која се именува како „поранешна југословенска република“) околу нејзиното признавање. Состанокот завршува со оставање настрана на прашањето за признавање на Македонија. Така, избегнувајќи да се изјасни околу името, Советот не ја ратификува Лисабонската декларација. На самитот е донесена и одлука за тоа прашањето за признавање на Македонија да се упати во Обединетите нации.²² За ова, Робин О'Нил во емисијата на Ефтов истакнува: „(...) беше јасно дека во тој момент Европската заедница направи сè што можеше и беше јасно дека прашањето мора да се префрли во Обединетите нации.“²³

Политичката ситуацијата околу Југославија е разгледувана на средбата помеѓу американскиот претседател Џорџ Буш Постариот и грчкиот премиер Константин Мицотакис од 17 ноември 1992 година, одржана во Вашингтон. За прашањето околу Македонија, Мицотакис го информирал претседателот дека се планира да се зборува на претстојниот самит на ЕЗ во Единбург. Тој нагласил дека на ручекот што го имал со државниот секретар Лоренс Иглбергер и со генералот Сквкрофт, кои биле присутни и на оваа средба, било истакнато дека пристапот на Грција спрема Македонија е позитивен и дека таа „сака оваа република да опстои, а во таа смисла презела и неколку иницијативи. Тука била и гаранцијата на границата.“ Меѓутоа: „Она што не можеме да го прифатиме е во нивното официјално име да постои зборот 'Македонија'. Доколку се случи такво нешто, тогаш ќе има вистинска дестабилизација (...).“

Во продолжение на разговорот претседателот Буш изјавил: „Оваа Република ги постигна достигнувањата во својата демократија и статусот во согласност со принципите од Хелсинки. Тие се одвивале и ги спроведувале на речиси примерен начин. Затоа ќе речам две работи: тие ги запазија Хелсиншките принципи и нивното спроведување е за пример.“ Мицотакис се согласил со оваа констатација и потврдил дека Грција сака оваа република да постои, но го нагласил проблемот со името уште еднаш и истакнал дека „во нивниот устав тие имаат одредба за нивните државјани во странство, вклучувајќи ја и Грција. Затоа ние бараме тие да си изберат друго име (...), инаку ќе бидеме дестабилизирани.“ Во понатамошниот разговор Мицотакис побарал САД да помогнат „да се спречи приемот на 'оваа земја' во Обединетите нации“, односно „барам ако можете да помогнете да се одложи“. ²⁴ Одговорот на Буш бил дека „можеби ќе помогнеме околу одлагањето“. ²⁵

²⁰ В. Ефтов, „Агентатот врз...“.

²¹ В. Ефтов, „Името не го даваме“, *Во центар*, <https://www.youtube.com/watch?v=VsPKvxExFPE> (проверено на: 29.3.2017).

²² К. Глигоров, *Македонија е сè...*, 328.

²³ В. Ефтов, „Агентатот врз...“.

²⁴ Целиот меморандум од разговорот може да се види на: <https://bush41library.tamu.edu/files/memcons-telcons/1992-11-17--Mitsotakis.pdf> (проверено на: 17.10.2016).

²⁵ *Ibidem*.

По самитот во Единбург, Македонија поднесува барање за прием во Обединетите нации, бидејќи било јасно дека поради блокадите на Грција, Европската заедница не може да го реши прашањето за признавањето на независноста. На барање на генералниот секретар на ООН, Бутрос Бутрос Гали, Франција, Велика Британија, како постојани членки на Советот за безбедност на ООН, и Шпанија, како членка на ЕУ, биле задолжени да водат разговори и преговори за приемот и за статусот на Република Македонија, како и за проблемот со Грција. Тие подготвуваат и предлагаат резолуција за прием на Македонија во ООН, која Собранието на ООН ја прифаќа.²⁶ Според неа, на 8 април 1993 година Македонија е примена во ООН под привременото име „Поранешна Југословенска Република Македонија (ПЈРМ)“. Ова име за влез во ООН е предложено од Велика Британија и од Франција, и тоа во форма на ултиматум – земи или остави.²⁷

Ова ја отвора вратата за поголемиот дел од остатокот од светот, вклучувајќи ги и САД и 12-те земји од Европската заедница, да продолжат со дипломатско признавање на Македонија. Така, на 16 декември 1993 година, Велика Британија заедно со Данска, Франција, Германија, Италија и Холандија (земји членки на ЕЗ/ЕУ) ја признаваат независноста на Република Македонија, според резолуцијата донесена во ООН, под референцата ПЈРМ, а преостанатите земји членки на ЕЗ го прават тоа до крајот на годината (без Грција). Признавањето од страна на САД е одложено до 8 февруари 1994 година, кога и тие не признаваат под споменатата референца.

Првичното воспоставување дипломатски односи помеѓу Велика Британија и Република Македонија се случува преку Европската заедница, со самото претседателствување на оваа земја со Заедницата во периодот на втората половина на 1992 година и со пристигнувањето на државниот секретар за надворешни работи, Даглас Херд, во Република Македонија на 18 јули 1992 година во својство на претседавач во Министерскиот совет на ЕЗ. При возвратната посета на претседателот Киро Глигоров во декември 1992 година, тој остварува средба со британскиот премиер Џон Мејџор во Лондон.

За улогата на Велика Британија при зачленувањето на Македонија во ООН, амбасадорот Ристо Никовски истакнува: „Факт е дека Велика Британија беше носител на активностите за наш прием во ООН. Тоа беше политика на Лондон, диригирана и од Брисел, а амбасадорот Ханај²⁸ беше само реализатор.

Има еден непознат детаљ од службувањето во Лондон. На една средба во Форин офисот, соговорникот се пофали дека тие го решиле и прашањето под која буква ќе бидеме регистрирани во светската организација. Под М не доаѓало предвид и британската дипломатка предложила да бидеме под Т (од The former...²⁹) и така било.“³⁰

По приемот на Македонија во ООН, на 5 септември 1993 година во Лондон започнува со работа Претставништвото на Република Македонија во Обединетото Кралство со упатување на Ристо Никовски како прв претставник на Република

²⁶ Македонија (4) „20 години независност“ (1993). <https://www.youtube.com/watch?v=uCCVOBrekM8&index=3&list=PL4BA53C0517E8D375> (проверено на: 1.7.2017).

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ Дејвид, амбасадор на Велика Британија во ОН.

²⁹ Поранешна...

³⁰ Лична архива на авторката.

Македонија,³¹ додека, пак, на 16 декември 1993 година, Велика Британија ја признава Македонија под референцата ПЈРМ.

На моето прашање до амбасадорот Никовски зошто првичниот ангажман во Велика Британија (од 5 септември 1993 година до 20 мај 1994 година) било како прв претставник на Република Македонија во Лондон, а не како дипломатски претставник, т. е. амбасадор, тој го посочи следново: „Деновите по моето пристигнување во Лондон, на 5 септември 1993 во Лондон беше отворена Дипломатска канцеларија на Република Македонија, која беше така регистрирана и третирана од Форин офисот. Јас бев (не)официјален дипломатски претставник на нашата земја сè до размената на ноти за меѓусебно признавање и воспоставување дипломатски односи на 16 декември 1993 година. Од тој момент, Канцеларијата практично прерасна во Амбасада и јас бев (не)формален привремен вршител на работите. Британците веднаш инсистираа на тоа што побргу да одредиме и амбасадор, ако може паралелно со нивниот Тони Милсон. Со мало задоцнување, тоа беше и сторено, и некаде на крајот на јануари или можеби на почетокот на февруари 1994 година ги предадов копиите на акредитивните писма во Форин офисот и од тој момент бев и официјално македонски амбасадор. Во Велика Британија, предавањето на акредитивите кај кралицата е само убава формалност. Акредитацијата започнува со копиите предадени во Форин офисот. Таков е случајот и со некои други земји.“³²

Паралелно со овие случувања, на 23 декември 1993 година во Скопје доаѓа во посета државниот министер во Форин офисот, Даглас Хог, по повод отварањето на Британската амбасада во Р Македонија и предавањето на акредитивните писма на првиот британски амбасадор Тони Милсон.³³

Првиот официјално ополномоштен амбасадор на Република Македонија, Ристо Никовски, оригиналните акредитивни писма ѝ ги предава на кралицата Елизабета II на 20 мај 1994 година. Со ова и официјално се воспоставени дипломатски односи помеѓу двете држави.³⁴

На прашањето зашто во билатералните односи Велика Британија одлучила да го користи уставното име за комуникација помеѓу двете држави и покрај противењето на Европската комисија и, се разбира, на Грција како нејзина членка, амбасадорот Никовски објаснува: „Цело време, често и отворено и директно во меѓусебните комуникации, Велика Британија беше свесна за неправдата што ни беше направена... Инаку, уште во 1994 година, веднаш добив дипломатска лична карта од Форин офисот на која пишуваше: „Ристо Никовски, амбасадор на Република Македонија“. Поинаква јас и не би прифатил. Така гласеа и сите покани што ни ги испраќаа. Во меѓусебната комуникација секогаш бевме 'Македонија'. Од 1999 година, без никаква помпа, за разлика од САД во 2004, Лондон започна и официјално билатерално да комуницира со нас користејќи го уставното име.“³⁵

³¹ Министерство за надворешни работи на Република Македонија (понатаму МНР), *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Обединетото Кралство на Велика Британија и Северна Ирска (во период од 1992 до 2014 година)*.

³² Лична архива на авторката.

³³ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р. Македонија и Обединетото Кралство...*

³⁴ Ibidem.

³⁵ Лична архива на авторката.

По воспоставувањето на дипломатските односи помеѓу двете држави, следуваат серија посети. Така, на пример, претседателот Киро Глигоров на 7 мај 1995 година во Лондон присуствува на 50-годишнината од победата над фашизмот.³⁶ Истата година од 25 до 29 септември, министерот за одбрана, Благој Ханциски, заминува во посета на Обединетото Кралство.³⁷ Веќе во февруари 1998 година доаѓа и до првата посета на парламентарна делегација од Собранието на Република Македонија на Обединетото Кралство.³⁸

На 8 и на 9 ноември 1998 година за првпат во посета на Скопје и на Македонија доаѓа и член на британското кралско семејство, и тоа британскиот престолонаследник, принцот од Велс, Чарлс Филип Артур Џорџ. Во интервјутото за оваа посета, Бранко Црвенковски истакна: „Знаејќи ја улогата на кралското семејство во Велика Британија, се разбира дека таа посета не е без тежина и без политичка порака. Принцот дојде со многу претставници и од Форин офисот и од бизнис-заедницата и со самото тоа беше важна посета. Но според моите информации, таа посета не содржеше сериозни политички преговори и разговори, договори или одлуки.“³⁹

За време на Косовската криза (1999 година), Македонија за првпат ја посетува тогашниот премиер на Велика Британија, Тони Блер, и тоа двапати – на 3 мај и на 30/31 јули 1999 година. При неговата прва посета, тој се среќава и со британските војници во мисијата на НАТО⁴⁰ и го посетува кампот со бегалци од Косово.

Истата година, на претседателските избори одржани во Македонија, за претседател е избран Борис Трајковски.⁴¹ Тој во своето претседателствување во 2000 година има две посети на Лондон (11 – 14 јули и 24 октомври 2000 година).

За време на воениот конфликт од 2001 година, Велика Британија покажува исклучителна заинтересираност за Македонија со посетата на државниот секретар за надворешни работи, Робин Кук, на Скопје и на Тетово остварена на 5 април 2001 година. Кук изјавува за новинарите дека планира да побара од македонската влада да се направат политички отстапки за албанската заедница во Македонија за да се избегне продолжение на непријателствата.⁴²

На 30 август 2001 година во посета на Македонија доаѓа и новиот државен секретар за надворешни работи на Велика Британија, Џек Строу. При својата посета на британските војници при мисијата на НАТО, т.н. Неопходна жетва (Essential Harvest)⁴³, тој изјавува: „Операцијата 'Неопходна жетва' тука е со

³⁶ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р. Македонија и Обединетото Кралство...*

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Лична архива на авторката.

⁴⁰ Macedonia: Kosovo crisis: „Blair speaks to british soldiers“. <https://www.youtube.com/watch?v=vEsPB3sWUwU> (проверено на: 10.4.2017).

⁴¹ *Историја на македонскиот...* (текст на Тодор Чепреганов), 337.

⁴² „Envoys urge Macedonia talks“, *BBC* (London), 5 April 2001. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1261896.stm> (проверено на: 10.4.2017).

⁴³ Целта на оваа операција на НАТО е собирање на оружјето од албанските терористи и припадници на ОНА во рок од 30 дена. Започнува на 22 август 2001 година,

ограничена цел – за собирање на оружјето и градење доверба, во ограничено време. Работиме на тоа сите легални партии кои беа потписници на рамковниот договор да дадат сè од себе за тој рамковен договор да прерасне во закон преку позитивно изјаснување во македонскиот парламент.⁴⁴

Од страна на Велика Британија, во 2003 и во 2004 година е забележлива посетата на министерот за Европа во Форин офисот, Денис МекШеин, особено по загинувањето на претседателот Борис Трајковски во авионска несреќа од 26 февруари 2004 година. За бојкотот и неуспехот на референдумот за територијална прераспределба во Македонија од 7 ноември 2004 година, министерот МекШејн изрази честитка „за мудрата одлука да се одржи амбицијата на земјата за иднина во Европа.“⁴⁵

Од 26 до 29 септември 2005 година премиерот Владо Бучковски е во посета на Велика Британија и се среќава со премиерот Тони Блер во Брајтон.⁴⁶ На 9 ноември 2005 година Европската комисија го објавува мислењето за кандидатурата на Република Македонија за членство во Европската унија. Во мислењето се препорачува доделување статус на кандидатка за членство. Така, на 17 декември 2005 година Претседателството на Европскиот совет во Брисел, со кој претседава Велика Британија и нејзиниот премиер Тони Блер, на Македонија ѝ доделува статус на земја кандидатка за членство во Европската Унија.

Во времето на владата на Никола Груевски се воспоставени повеќе контакти особено помеѓу двата парламенти, исто така се направени и повеќе посети на македонски претставници од Владата и од министерствата при економската промоција за инвестирање во Македонија. Од 2 до 24 ноември 2010 година, при посетата на Лондон, премиерот Никола Груевски ќе оствари средба и со премиерот Дејвид Камерон. По средбата, македонскиот премиер изразува задоволство од разговорите со премиерот Камерон и од британската поддршка за македонските стратешки цели.⁴⁷

Од страна на Камерон е дадена поддршка за Македонија да стане членка на Европската Унија. При едно негово обраќање во британскиот парламент, тој истакнува дека „би сакал да ги видам Македонија и другите да станат членки на Европската Унија (...).“⁴⁸

Со појавата на евроскептицизмот во Велика Британија, на 23 јуни 2016 година е организиран референдум за останување или за напуштање на Европ-

а мисијата ја сочинуваат 4 800 војници. Британските војници се предводени од Берни Вајт-Спуер. Повеќе за ова види на: <http://www.telegraph.co.uk/news/1338179/Nato-launches-Macedonia-mission.html> (проверено на: 12.4.2017).

⁴⁴ „British Foreign Secretary Jack Straw in Macedonia”.

<https://www.youtube.com/watch?v=B485nbENQXo> (проверено на: 12.4.2017).

⁴⁵ „Crucial poll fails in Macedonia”, BBC (London), 8 November 2004,

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3989605.stm> (проверено на: 12.4.2017).

⁴⁶ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Обединетото Кралство...*

⁴⁷ В.: <http://arhiva.vlada.mk/?q=book/export/html/6177> (проверено на: 12.4.2017).

⁴⁸ „Cameron supports EU membership for Macedonia, Serbia & Turkey”.

<https://www.youtube.com/watch?v=F4Cyzsbe2EE> (проверено на: 12.4.2017).

ската Унија. Референдумот резултира со 51,89 % за напуштење на ЕУ. По референдумот, премиерот Дејвид Камерон си поднесува оставка, а на негово место доаѓа Тереза Меј. Со ова, практично, започнува еден нов период во британската политика, за кој ќе видиме како во иднина ќе се одрази на македонско-британските билатерални односи.

Признавањето на Македонија од страна на САД е пролонгирано до надминувањето на спорот со Грција. За тоа зошто веднаш не се случи признавањето, тогашниот премиер Бранко Црвенковски истакнува: „САД беа во координирана политика со, во тоа време, Европската заедница (денес ЕУ). Доколку САД го сторела тоа, всушност, ќе пратеа порака за многу членки на ЕУ, без разлика што станува збор за две сосема различни структури. Но сепак се координираа, особено за политиката на Балканот.“⁴⁹

Со започнувањето на војната на територијата на поранешна СФРЈ, меѓународниот фактор започна сериозно да ја согледува опасноста од прелевање на војната од Хрватска и Босна и Херцеговина кон југ, односно кон Косово и Македонија. Во заедничката изјава од средбата на претседателот Џорџ Буш Постариот и британскиот премиер Џон Мајџор дадена на 20 декември 1992 година е забележано дека треба да бидат преземени мерки за спречување на понатамошното ширење на конфликтот во Косово и Македонија и е поздравена одлуката за распределување сили на ООН во Македонија.⁵⁰

Околу тоа зошто САД се согласиле Македонија да влезе во ООН, но не и да ја признаат земјата, Денко Малески раскажува за средбата што ја имал со државниот секретар на САД, Лоренс Иглбергер: „На една средба која ја имавме во Хелсинки, се сеќавам, почна со разговор кога седнавме и вели: 'Вистината е следнава: ќе ги признаеме Словенија, Хрватска и Босна. Македонија нема да ја признаеме'.“ За оваа одлука Малески добил објаснување од Иглбергер дека имаат избори таа година. Но им ветил дека штом завршат изборите, „ќе го викнеме претседателот Глигоров, дојди со него во Белата куќа, ќе поразговараме околу оваа тема“. По изборите, вели Малески, одиме во Белата куќа, нè прима Иглбергер. Седнуваме, почнуваме да зборуваме. „Знаете ли што се случи? Изгубивме избори, пак не можеме да ве признаеме.“ На оваа средба Иглбергер ѝ сугерирал на македонската делегација да оди во ООН: „Одете во ООН... Ќе ве поддржиме под итно да влезете во ООН.“⁵¹

По приемот на Македонија во ООН, во јули 1993 година САД испраќаат 350 војници во рамките на мисијата на УНПРОФОР. Нивното присуство има за цел да го спречи ширењето на балканскиот конфликт и да придонесе за стабилноста на регионот.⁵²

На 3 декември 1993 година во Скопје е отворена Канцеларијата за врски на САД на чело со Виктор Комрас. Преку неа САД се информираат за случу-

⁴⁹ Лична архива на авторката.

⁵⁰ 1992 „Mr Major's Joint Statement with President George Bush“.

<http://www.johnmajor.co.uk/page1518.html> (проверено на: 13.4.2017).

⁵¹ Eftov, Vasko „Името не го...“, *Во центар*. <https://www.youtube.com/watch?v=g7R-JWD6ukI> (проверено на: 17.4.2017).

⁵² М. Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија...*, 311.

вањата во земјата и во регионот.⁵³ Официјалното признавање се случува под референцата ПЈРМ на 9 февруари 1994 година.

САД одигруваат значајна улога во склучувањето на Привремената спогодба помеѓу Грција и Македонија.⁵⁴ Успешната работа на Ричард Холбрук води кон нормализирање на односите меѓу Атина и Скопје, но и кон воспоставување целосни дипломатски односи меѓу Вашингтон и Скопје. За улогата на Холбрук, Црвенковски потенцира: „Холбрук беше ангажиран првично околу Босна и Херцеговина и тоа му беше главната задача. Амбасадорот на САД во Македонија, Кристофер Хил, му беше помошник во сите тие разговори. Во целиот тој период Холбрук е главен претставник не само на Американците туку постапуваше и во име на ЕУ. Тие беа присутни, но Холбрук го водеше главниот процес, ја имаше главната мисија и претпоставувам дека во тоа време добива задача да ги превенира и да ги решава другите проблеми пред да ексалираат на просторот на поранешна Југославија. Добива задача да го реши и проблемот со Македонија, што треба да овозможи некаква нормална комуникација помеѓу Скопје и Атина и деблокирање на процесот на интегрирање на Македонија во ОН.“⁵⁵

Со размена на писма меѓу претседателите Бил Клинтон и Киро Глигоров се воспоставени целосни дипломатски односи меѓу САД и Македонија на 13 септември 1995 година, истиот ден кога е склучена и Привремената спогодба. За прв амбасадор на Република Македонија во САД на 20 ноември 1995 година е именувана Љубица Аческа⁵⁶, а за прв американски амбасадор во Република Македонија на 19 март 1996 година е назначен Кристофер Хил. Свеченото отворање на американската амбасада во Скопје се случува на 23 март 1996 година, во присуство на постојаниот претставник на САД во ООН, Медлин Олбрајт.⁵⁷

Во наредниот период билатералните односи помеѓу двете држави ќе се одвиваат на највисоко ниво. Претседателот Киро Глигоров остварува посета

⁵³ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Соединетите Американски Држави (во период од 1992 до 2014 година)*.

⁵⁴ Глигоров за ова во своите мемоари вели: „Хронологијата на склучувањето на новиот документ изгледаше вака: на 12 септември посредникот Сајрус Ванс предложи нова верзија на привремената согласност со имињата на потписниците од 'Првата и Втората страна', при што ние бевме 'Втората страна'. Повторно дојде до некои недоразбирања околу симнувањето на ембаргото и заради тоа потпишувањето на спогодбата беше одложено. Утредента во Њујорк се сретнаа министрите за надворешни работи на Македонија и Грција, Стево Црвенковски и Карлос Папулјас, за да ги усогласат ставовите, и истиот ден ја потпишаа 'Спогодбата за нормализација на односите меѓу Македонија и Грција' (т.н. Interim accord – Времена спогодба), при што двајцата министри ги ставија своите потписи под 'Првата, односно Втората страна'.

Според 'сценариото', уште истиот ден јас и претседателот Бил Клинтон разменивме писма, со кои се воспоставени целосни дипломатски односи меѓу Република Македонија и САД.“ К. Глигоров, *Македонија е сè...*, 411.

⁵⁵ Лична архива на авторката.

⁵⁶ Акредитивните писма на претседателот Бил Клинтон ги предава на 6 февруари 1996 година. МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Соединетите Американски Држави...*

⁵⁷ *Ibidem*.

на Вашингтон од 16 до 21 јуни 1997 година.⁵⁸ Премиерот Бранко Црвенковски, на покана на потпретседателот на САД, Ал Гор, ќе биде во посета на САД од 28 јуни до 2 јули 1998 година. За целта на посетата, Црвенковски наведува: „Посетата беше на нивна покана како поддршка за стабилноста на Македонија, за развојот на демократијата, за процесот на нашето интегрирање во НАТО и доказ за добрите односи и за развојот на соработката меѓу двете земји.“⁵⁹ При оваа посета, на 30 јуни 1998 година Црвенковски во Пентагон се среќава со секретарот за одбрана на САД, Вилијам Пери.

Во 1999 година се јавува голема можност за дестабилизација на Македонија, кога во земјата пристигнуваат 350 илјади бегалци од Косово. За време на престојот на бегалците во камповите кои се направени специјално за нив, се случува и првата посета на еден американски претседател на Македонија. Официјалната посета на претседателот Бил Клинтон се реализира на 22 јуни 1999 година. Во изјавата што ја дава по средбата со Глигоров, тој изразува благодарност до лидерите на македонскиот народ за прифаќањето на бегалците и ја нагласува одговорноста на САД за економска и друга помош на Македонија. Од македонските власти е побарано присуство на САД во овој дел од Европа.⁶⁰

На 7 септември 1999 година во Скопје ќе допатува новиот американски амбасадор Мајк Ајник. Во текот на неговиот мандат избувнува воениот конфликт во 2001 година во Македонија, кој претставува и најголем предизвик за нејзиниот опстанок.⁶¹

За случувањата од 2001 година, Црвенковски соопштува: „Во тоа време на власт е владината коалиција ВМРО-ДПМНЕ и ДПА. Имаше неколку изјави на Љубчо Георгиевски дека гаранција за добрите меѓуетнички односи се токму односите меѓу овие две партии. И Џафери и Тачи во тоа време даваа такви изјави, што, генерално, е стратешка грешка, бидејќи никогаш не можеш да ја гарантираш безбедноста врз основа на договор на две партиски врхушки. Ако институциите не го гарантираат тоа, не може личниот однос меѓу Георгиевски и Џафери или коалицискиот однос да биде гаранција за безбедност и стабилност. Друго, она што можеше да се предвиди, а тоа не се случи, е тоа дека во конфликтот во Косово, во структурите на УЧК, учествуваа голем број Албанци од Македонија заради солидарност со своите браќа од Косово. Во еден долг период, голем број Албанци од Македонија се школуваа на Универзитетот во Приштина, па дури и се вработуваа таму. Следуваше бомбардирањето на Србија, па постигнувањето на Кумановскиот договор. По тоа српската војска се повлекува од Косово, каде што влегува НАТО. Според мое мислење, борците на УЧК по потекло од Македонија сметаа дека треба да продолжат бидејќи се охрабрија од случувањата на Косово. Од друга страна, беа дел од бројна вооружена структура и во нејзини рамки со години се бореа на Косово. На самиот почеток нивните аспирации беа за територијални промени и промени на граници. Тоа ги изненади дури и западните земји.

⁵⁸ К. Глигоров, *Македонија е сè...*, 504.

⁵⁹ Лична архива на авторката.

⁶⁰ М. Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија...*, 316.

⁶¹ *Ibidem*.

Прво се случи конфликтот кај Танушевци. Генералниот секретар на НАТО, Џорџ Робертсон, ја охрабруваше македонската влада да се справи со тие екстремисти. Дури и коалициониот партнер на ВМРО-ДПМНЕ, Арбен Џафери, даде изјава дека тоа се екстремисти и не настапуваат во име на Албанците. Можеби ако на почетокот имаше некаква енергична акција од македонската полиција, конфликтот ќе беше спречен; бидејќи тогаш имавме поддршка и од НАТО и од албанските партии во Македонија. Меѓутоа тоа не се направи; следуваа случувањата во Липковско, Тетовско и во Арачиново. Пресвртот се случува кога локалното население почнува да дава целосна поддршка. Тука настанува промена на реториката и пораката од Западот е дека повеќе не станува збор за радикални групи, туку за меѓуетнички конфликт. И тогаш работите тргнуваат во друг правец, низ преговори да се бара тие да се откажат од намерите за менување на границите, а ние да се согласиме да говориме за права и на база на тоа да се бара решение.“⁶²

Воениот конфликт е осуден од страна на САД и на ЕУ. Инаку, немирите во Македонија траат од февруари до август 2001 година и ги зафаќаат северо-западните делови на земјата. Направени се обиди за изнаоѓање мирно решение преку испраќање на посредниците Франсоа Леотар (ЕУ) и Џејмс Пердју (САД). Тие заедно со албанските политички партии и со македонските власти го потпишуваат Охридскиот рамковен договор на 13 август 2001 година, со што е постигнат крај на конфликтот.

За тоа како гледале САД на сето тоа што се случувало во земјава, тогашниот македонски амбасадор во САД, Никола Димитров⁶³, во интервјуто направено со него на 19 декември 2016 година изјави: „Ако Америка има геополитичка цел во однос на Балканот, вклучувајќи ја и Македонија, тоа е константата што трае од тоа време до денеска, тоа е целта на стабилноста – значи да нема нови војни, да нема нови 'пожари' и да нема нови големи тензии. Ако направиме ретроспектива на политичкото внимание и ангажман, како и на активността на САД во 2001 година во Македонија, нивната основна цел сметам дека беше да ја смират ситуацијата, впрочем, 2001 е една од ретките успешни приказни за превенција на конфликт каде што НАТО и ЕУ директно соработуваат. Во тој период ги имавме лорд Робертсон и високиот претставник Солана речиси двапати месечно во Скопје. Република Македонија таа година немаше амбасадор во Вашингтон, но јас како советник за национална безбедност на претседателот Трајковски имав редовна и директна комуникација со нив, а и со Советот за безбедност во Белата куќа и со Стејт департментот. Во основа, без разлика што кај нас често нивната улога се гледа повеќе како пристрасна или како улога на лимитирања,

⁶² Лична архива на авторката.

⁶³ Заменик-министер за надворешни работи на Р Македонија (2000), советник за национална безбедност на претседателот Борис Трајковски (2000 – 2001), амбасадор на Р Македонија во САД (2001 – 2006), преговарач за името во ОН (2003 – 2008), национален координатор за интегрирање во НАТО (2006 – 2009), советник за национална безбедност на премиерот Никола Груевски (2007 – 2008), специјален претставник на Владата на Р Македонија за европски и евроатлански интеграции во Брисел (2007 – 2008), козастапник на Република Македонија пред Меѓународниот суд на правдата (2008), амбасадор на Македонија во Холандија (2009 – 2013).

забранувања на воени активности итн., 2001 година, од една страна, беше да се зачува мултиетничкиот карактер на Македонија за да опстане унитарниот карактер на државата во овие граници. Што значи, мораше да има политички процес и да не се дозволи целосна мобилизација на етничка основа меѓу Македонците и Албанците, а пак, од друга страна, да не се дозволи територијата да биде вон контрола на властите во Македонија. Во тој баланс, американската поддршка беше постојано присутна, а Охридскиот рамковен договор го затвори конфликтот, односно спречи да ескалира насилството, спречи да се развие поширока граѓанска војна на етнички основи, го зачува унитарниот карактер на Македонија. Тоа беше успех и за нив, договорот како документ постојано фигурира во нивните политички изјави за Македонија од потпишувањето до денес, САД секогаш се повикуваат на целосна имплементација на одредбите од Охридскиот рамковен договор.⁶⁴

Истата 2001 година, на територијата на Соединетите Американски Држави се случува терористичкиот напад на 11 септември, кој резултира со рушење на највисоките згради, „Кулите близначки“ на Светскиот трговски центар во Њујорк. По овој настан, од страна на претседателот Џорџ Буш Помладиот е побарано активирање на членот 5 од колективната одбрана на НАТО, каде што напад на една земја членка се смета за напад на сите. Формирана е антитерористичка коалиција против глобалната исламистичко-терористичка организација „Ал каеда“. Од страна на САД е побарано и Македонија да ѝ се придружи на антитерористичката коалиција. За ова, Димитров кажува: „Тоа беше барање до сите сојузници на Америка, членот 5 беше активиран по нападите на 11 септември 2001 година, членот 5 којшто, во основа, е колективната одбрана на НАТО – нападот на една земја членка е напад на сите. Сите сојузници, партнери и пријателски земји беа повикани да се придружат на таа коалиција, затоа беше повикана и Македонија“.⁶⁵

Во наредниот период, за побрза стабилизација на регионот е формирана Јадранската група, проект на трите балкански земји – Албанија, Македонија и Хрватска. Преку неа е планирано да се поттикне соработката помеѓу овие три држави во контролата на границите, во реформите во одбраната и во размената на разузнавачките информации и со тоа да се даде придонес во подготовките на земјите за влез во воената алијанса НАТО.⁶⁶ Според Димитров: „Поентата беше да направиме група, да се солидаризираме меѓу себе, за повторно да се обидеме во следната можна прилика. Првата средба ја остваривме на 1 ноември 2002 година со тогашниот заменик на државниот секретар (на САД), Ричард Армилич, каде што јас, заедно со амбасадорот на Албанија и амбасадорот на Хрватска, на некој начин ја презентирав идејата (по Самитот во Прага); од таму почнува тој процес, којшто завршува со потпишување на повелбата во Тирана со Колин Пауел (2 мај 2003 година). Ова беше идеја на трите земји, којашто Америка ја поддржа“.⁶⁷

⁶⁴ Лична архива на авторката.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ М. Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија...*, 318.

⁶⁷ Лична архива на авторката.

На 3 ноември 2004 година, на претседателските избори во САД повторно победува Џорџ Буш Помладиот. Првата одлука што ја донесуваат тој и неговата администрација во вториот мандат е САД да ѝ се обраќаат на Македонија под нејзиното уставно име Република Македонија. Одлуката е соопштена на 4 ноември 2004 година.

За и околу одлуката на САД да се признае Македонија, тогашниот амбасадор во САД, Димитров вели: „Признавањето беше одговор на барањето на Р Македонија, беше резултат на еден процес и ангажман што се одвиваше од 2001 до 2004 година, кој во поширок контекст беше зближување и правење сојузник од Македонија во нивните очи, тоа што претходно го напоменав. Второ, тргнувајќи од нивниот интерес за стабилноста на Балканот, на разни состаноци од Белата куќа до Стејт депарментот и Конгресот, користејќи цврсти аргументи, прашањето за името беше претставено како прашање за стабилност и важно прашање за зацврстување на државноста на Република Македонија. Константно активно работевме да преовладуваат позитивните причини над негативните реперкусии во нивните очи. Во ноември 2004 година САД не признаа под уставното име. Факт е дека малите земји, за разлика од големите, немаат право на грешки и мораат да ги користат приликите и шансите што ќе се создадат или што сами ќе успеат да ги создадат. Ние сме, сакале тоа да го прифатиме или не, помалку значајна држава и за Америка и за Европа од Грција, тоа бара многу вешто да се игра таа 'игра'. Од друга страна, пак, ние сме, очигледно, жртва во тој однос, меѓутоа тоа што сме жртва и тоа што сме во право, тоа што се работи за нашето име, не е доволно за големите земји; сепак, во нашиот случај САД изиграа коректно.“⁶⁸

Околу тоа кога го известиле дека е донесена одлуката за признавање на Македонија под уставното име, Димитров наведува: „За одлуката дознав веднаш, ми се јавија дома, а јас потоа се јавив во Скопје. Беше многу важно претседателот Буш да добие втор мандат, во секој случај, недели беа во прашање. Константно работев активно на признавањето, тоа ми беше главен фокус и приоритет и особено во текот на 2004 година. Последните месеци стана јасно дека има можност и постои веројатност да бидеме признаени под уставното име. На пример, тоа може да се согледа ако погледнете во образложенијата кога ги напаѓаат грчки новинари на редовните брифинзи на портпаролот на Стејт депарментот. За САД овој чекор е чекор којшто значи поддршка на Македонија како држава и за нејзиниот унитарен карактер во овие граници. Всушност, Америка со признавањето го адресираше стравот кај граѓаните на Р Македонија кој беше на некој начин делумно негуван, делумно појавен во контекст на референдумот за територијална реорганизација. Бидејќи стравот од територијалната реорганизација меѓу граѓаните на Македонија беше дека таа територијална реорганизација води кон поделба. Признавањето го адресираше тој страв со сигнал дека Америка стои зад Македонија како држава, зад унитарноста на Македонија и зад овие граници на Македонија.“⁶⁹

Истата 2004 година, на 11 октомври во посета на Македонија пристигнува државниот секретар за одбрана на САД, Доналд Рамсфелд. Целта на неговата посета е да одликува четворица македонски војници кои учествувале во мисијата на НАТО во Ирак, како и да им изрази благодарност на Владата и на граѓаните на Македонија.⁷⁰

⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Текст на Сашо Димевски во *Утрински весник*. <http://star.utriniski.com.mk/?pBroj=1598&stID=23819&pR=2> (проверено на: 25.4.2017).

На 9 април 2007 година во Вашингтон претседателот Буш Помладиот го потпишува законскиот акт NATO Freedom Consolidation Act of 2007 (Акт за мировна консолидација на НАТО од 2007 година), со кој е нагласена цврстата определба на САД за понатамошно проширување на НАТО со нови земји членки, меѓу кои е и Република Македонија.⁷¹

На 10 јуни 2007 година во Тирана премиерот Никола Груевски има средба со претседателот Џорџ Буш во рамките на средбите со премиерите на земјите од Јадранската група.⁷²

Самитот на НАТО во Букурешт – април 2008 година

Самитот на НАТО се одржува од 2 до 4 април 2008 година во Букурешт. На него требало да се упатат покани за прием во организацијата до Албанија, Македонија и до Хрватска. Меѓутоа, и покрај тоа што Република Македонија ги исполнува сите критериуми за членство во НАТО, покани за прием им се упатени само на Албанија и на Хрватска. Поканата на Република Македонија е одбиена затоа што Грција (земја членка на НАТО) го условува приемот со промена на името.⁷³

И покрај прогресот што е постигнат и силната американска поддршка за прием на земјата во полноправно членство на Самитот на НАТО во Букурешт, сепак Македонија не станува членка на Алијансата. За тоа што, всушност, се случувало во Букурешт, претседателот Црвенковски, кој ја предводи делегацијата на Самитот, во интервјуто истакна: „Исто толку колку што бевме ние изненадени од исходот на Самитот беше изненадена и американската делегација предводена од претседателот Џорџ Буш. Американците беа решени на тој Самит да внесат три земји како нови членки на НАТО – Албанија, Хрватска и Македонија. И сметаа дека тоа ќе се случи. Поради спорот со Грција, мораа да вршат притисок врз тогашниот премиер Караманлис да се согласи да влеземе или под референцата и да продолжиме да преговараме или под предлогот Република Македонија (Скопје). Но прво мораа да добијат согласност за тоа од наша страна. Ние тој предлог го прифативме. Американците сметаа дека доколку предлогот го прифатат Грците, тогаш спорот ќе биде решен. Но доколку не го прифатат, тогаш Македонија под ФИРОМ ќе влезе во НАТО.

За време на Самитот претседателот Буш даваше официјални изјави дека НАТО ќе биде поширока за уште три земји членки. Беа убедени дека до блокада нема да дојде. Кога сè заврши, токму тој ни соопшти дека Грција најавила дека ќе го искористи правото на вето доколку гласањето за нас се стави на дневен ред, па затоа и точката е тргната и Самитот завршува за нас така како што завршува.“⁷⁴

За тоа што прекршила Грција од Привремената спогодба со ветото во Букурешт, Димитров појаснува: „Член 11 е главната обврска на Грција (од Привремената спогодба). Значи, Грција се согласува да не приговара на аплицирањето

⁷¹ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Соединетите Американски Држави...*

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Историја на македонскиот...*, 339.

⁷⁴ Лична архива на авторката.

за членство во меѓународните и во регионалните организации и институции во кои Грција е веќе членка сè додека во такви институции нам ќе ни се обраќаат со привремената референца. Ние по овој договор станавме членка на ОБСЕ и на Советот на Европа. Согласно пресудата на Меѓународниот суд на правдата, Грција во Букурешт 2008 година ја прекрши правната обврска.⁷⁵

По Самитот, во Загреб е организирана средба на претставниците на земјите членки на Јадранската група, каде што повторно е афирмирана поддршката за членство на Македонија во НАТО. За оваа средба Црвенковски истакнува: „Кога на Самитот ни го соопштија исходот за нас, ние решивме да го напуштиме истиот. Но тогаш претседателот Буш иницираше средба со мене и Груевски, каде што истакна дека прашањето за влез во НАТО мора да го решиме за неколку месеци, по што нè покани во Загреб, каде што требаше да се одржи голема манифестација по повод приемот на новите членки. Инсистираше да дојдеме како негови гости. Во говорот во Загреб Буш ги поздравил пријателите од Македонија кои многу брзо ќе бидат рамноправен член на НАТО-алијансата. На официјалниот ручек каде што присуствуваа претседателите и премиерите на трите земји и претседателот Буш, Кондолиза Рајс и Даниел Фрид од американска страна, на новите членки им беше посакан успех, а главниот разговор се водеше, сепак, за нас, како да го решиме проблемот. Американскиот претседател напомена дека во следните три месеци се ставаат целосно на услуга за изнаоѓање на решение. Се вративме во Скопје, убеден дека ќе ја искористиме приликата. Но Груевски поднесе иницијатива за предвремени избори. Кога се обратив во Парламентот по повод иницијативата, им објаснив на пратениците дека изборите можеме да ги одложиме за наесен, но американската поддршка за најклучното прашање не е сигурно дали тогаш сè уште ќе ја имаме и затоа треба да ја искористиме. Но на тоа ми одговорија дека Америка не ги менува приоритетите како држава и изгласаа предвремени парламентарни избори. Но кога Барак Обама стана претседател на САД, приоритетите се сменија. Балканот не им беше веќе толку важен, па го препуштија на Европската Унија, а тие имаа поважни прашања за решавање.“⁷⁶

По ова, на 7 мај 2008 година во Вашингтон, министерот за надворешни работи, Антонио Милошоски, и државниот секретар на САД, Кондолиза Рајс, ја потпишуваат Декларацијата за стратешко партнерство и соработка.⁷⁷ За значењето на овој договор Црвенковски нагласува: „Тоа беше порака на компензација бидејќи не станавме членка на НАТО.“⁷⁸

По самитот во Букурешт и исходот од него, Македонија поднесува тужба против Грција до Хашкиот суд на правдата, со обвинение дека ја прекршила Привремената спогодба од 1995 година. Судот пресудува во полза на Македонија.

САД продолжуваат и во наредните години да ја поддржуваат Македонија за влез во НАТО. За ова сведочи и изјавата на државниот секретар Хилари Клинтон во администрацијата на претседателот Барак Обама дадена на Самитот на НАТО во 2012 година во Чикаго, каде што таа за Македонија вели: „Македонија

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ М. Докмановиќ, *Балканот и американската дипломатија...*, 321.

⁷⁸ Лична архива на авторката.

даде придонес за регионалната и за глобалната безбедност, вклучувајќи го и значајниот и долгогодишен придонес во ИСФ (ISF – Information security forum) и ги исполни важните критериуми за членството во НАТО. Ние ја поддржуваме резолуцијата во тековните преговори за разликата околу името и ги поттикнуваме двете страни да дојдат до договор за Македонија да ѝ се приклучи на Алијансата најбргу што може.“⁷⁹

Американско-македонските односи во периодот на американскиот претседател Барак Обама (2009 – 2016) се одвиваат нормално, особено преку посети на работни групи од Македонија на САД од повеќе полиња – здравство, инвестиции, одбрана, финансии, бизнис-форуми сл.⁸⁰

⁷⁹ *Hillary Clinton on Macedonia In Nato Summit 2012.*

<https://www.youtube.com/watch?v=7zLsiZ6jeMs&list=FLkrX9mIS1TdUF1fle5j79Dw&index=3> (проверено на: 27.4.2017).

⁸⁰ МНР, *Хронологија на дипломатски односи меѓу Р Македонија и Соединетите Американски Држави...*

СТАТИИ

УДК: 323.1/2:304

ПАМЯТЬ И ПАМЯТНИКИ В ПРОЦЕССЕ «ПЕЧАТАНИЯ»
НОВОЙ КУЛЬТУРЫ НАЦИОНАЛИЗМА
(В двух частях)

Часть вторая

В. И. Косик

Апстракт

Истражувањето е посветено на појавите како што се национализмот/националните движења во културата на многунационалните простори на Балканот, најнапред во државите од поранешна Југославија, чијашто неодамнешна историја е обоена со крв. Имено, војната, претставена преку доживувањето на „своето“ и на „туѓото“, преку културата на различни држави, е централната тема на истражувањето.¹

Клучни зборови: национализам, култура, војна, меморија, идентитет, Бугарија, Босна, Србија, Хрватска, литература, театар, филм, јазик.

Возвращаясь в литературу, скажу тривиальность: книжный мир балканских народов очень богат, цветист и национален уже по языку, на котором напечатано то или иное произведение. В то же время опять банальность: есть великие имена, вошедшие в мировой фонд литературных сокровищниц. Тем не менее, и они могут быть «жертвами» политики.

Только один пример.

Праздник 200-летия Петра Второго Петровича Негоша был отмечен в землях бывшей Югославии: в Белграде, Андричграде, Подгорице открыт поэту монументальный памятник.

Замечу, что именуется он великим сербским поэтом, творчество которого принадлежит всему человечеству.

¹ Текстот што се објавува е дел од книгата „Минирана култура“ (Заминираната култура. Москва: ПРОБЕЛ-2000, 2017) на истакнатиот историчар Виктор Косик (Институт за славистика при Руската академија на науките – <http://inslav.ru/people/kosikvictor-ivanovich>). Трудот се состои од вовед и шест поглавја: „Вицот во системот на општествените односи: народот и власта“, „Кинематографијата на Балканот – време на војни“, „Актерот, сцената, власта“, „Терор на меморијата“, „Балкански PR“, „Меморијата и спомениците во процесот на ‘печатење’ на новата култура на национализмот“. Оваа книга е депонирана во НУБ „Св. Климент Охридски“.

Но, как подчеркивает в сербской газете «Политика» известный Ненад Гружичић, принадлежащий к литературному цеху, «курва-политика усовершенствовалась и стала планетарной проституткой... Толкование Негоша разодрано и приобрело эгоистичный характер, кому как захочется в нескольких банановых республиках, возникшим с распадом Югославии... Новейшее обдирание сербского языка и возникновение новых, политических, лишено манифеста Негоша: ”Лепо, липо, лјепо и лијепо,/ бело, било, бјело и бијело,/ листићи су једнога цвијета,/ у исти се пупољ одњихали“». (Здесь используется вариативность написания одних и тех же слов: «красиво/бело/листочки одного цветка/в одном бутоне качались».)

Собственно говоря, этот небольшой текст представляет собою своеобразный гимн сербскому языку, чудо которого в «непрестанном цветении».

Именно сербский язык, утверждается в тексте Н. Гружића, «главный вклад ”себе и миру“»².

Здесь нет места для спора. Было бы замечательно, если бы каждый так воспринимал свой родной язык.

И еще небольшое добавление, связанное с именем социолога культуры и писателя Zorana Avramovića (Зоран Аврамович) (Сербия), автора книги «Književna gaskršća: Identitet, Andrić, Crnjanski» («Литературные перекрестки? Идентитет, Андрич, Црнянский»). В своем интервью сербской газете «Nezavisne novine» («Независимая газета») (23. 11. 2016) подчеркнул, что для него было важным решить проблему идентитета, ответить на вопрос, может ли он, идентитет, базироваться только на том, что означает в узком смысле слова сам термин «литература» или идентитет следует рассматривать в общественном и культурном контексте? На основе проведенного исследования автор пришел к выводу, что вопрос принадлежности литературы решается посредством «самоопределения самого писателя, его эстетической и литературной формы и рецепции»³.

Теперь очередь Хорватии: это государство свои медийные, политические и моральные координаты строит на формуле жертвы. Часть ее территории оккупировали сербы, бомбили некоторые села и города как Вуковар или Дубровник.

Больше всего о родине пишут во время войны, где опять есть «свои» и «чужие», где мщением дышит строка, где пуля достанет врага, где серб или хорват обретет свой покой под могильной доской.

Ведь не хотел так писать, само получилось: навеялось одной хорватской/сербской песней.

Вот, например, отрывок из хорватской – «Za DOM SPREMNI» («ЗА РОДИНУ ГОТОВЫ»). Приветствие хорватского движения усташей).

«За Родину, братья, за свободу, боремся мы / Слушайте, сербские добровольцы, банда четников / Настигнет вас наша рука и в Сербии».

Причем замечу, что с текстом этой зажигательной песни в исполнении Марко Перковича Томпсона был выпущен талантливо сделанный клип, мелькавший на хорватских экранах. Энергетика просто лилась рекой с экрана.

² „Његош без државе“, *Политика*, 16.12.2013 / 09.02.2016.

³ Nevena Vržina, „Zoran Avramović: Još se pitamo čiji je koji pisac“, *Nezavisne novine* / <http://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Zoran-Avramovic-Jos-se-pitamo-ciji-je-koji-pisac/399050>

И в то же время патриотизм или ненависть к врагу простирался столь далеко, что заходил(а) в область однополой любви. Д. Угрешич пишет, что «Война и секс переплелись. Слабаки буду названы педерами (синоним труса). «Hrvatski vjesnik» («Хорватский вестник» – В. К.), усташские провинциальные газеты кишат гомосексуальными порнографическими карикатурами, в которых педыры, конечно, сербы. Идентичный военно-порнографический мужской сленг широко применяется всеми воюющими сторонами»⁴.

Вообще СМИ – это особая тема. Можно сказать, она выступала как слаженный оркестр в руках опытного дирижера, т. е. власти.

Например, осенью 1991 г. в Сараево против войны протестовали женщины: «Мы матери, а не национальность!».

Спустя несколько дней, сотни женщин из Хорватии и Босны пошли к Белграду, где их ожидали сербки, чтобы вместе, держа фото своих сыновей, собраться перед зданием Генерального штаба.

Однако задуманное не состоялось: солдаты заблокировали дороги и женщины разошлись по домам.

На другой день на сербском ТВ можно было увидеть «кадры заплаканных сербских матерей, которые радостно посылают своих сыновей в солдаты. “Это самый счастливый день в моей жизни“, – сказала одна, вытирая слезы.

Другие мужчины, хорваты, заверили своих жен, что нужно отдать своих сыновей для защиты родины, в войне, которая нам навязана.

На третий день группа женщин из Хорватии была показана на ТВ при визите высокому немецкому политику. На этот раз женщины несли вместо небольших фотографий своих сыновей большую фотографию своего председателя»⁵.

Впрочем, культурные деятели, вольно или невольно, сами принимали активное участие в государственном пиаре хорватизма.

Так, «одна комическая актриса в одном из интервью заявила, что хочет быть после смерти быть обмотанной в хорватский флаг и закопанной в хорватскую землю. Тогда, добавила она, она будет счастлива, что ее труп будут есть хорватские черви!»⁶

Весьма экспрессивное заявление, но искреннее. Любовь к Родине может быть изъяснена и в таких словах.

Темы для обличения «чужого» были самые различные. Например, в текст вводилось странное словосочетание «сербско-византийская жизненная философия» с ее «глаголами» убей, отними, укради. Именно они, как утверждалось, были свойственны сербскому крестьянину⁷.

Это прекрасный пример того, что если нужно, то хороший журналист «сделает» текст.

Топ-изобретением в пропаганде хорватизма стала после провозглашения независимости продажа банок с надписью «чистый хорватский воздух». Слово «чисто», стало, пожалуй, самым популярным в Хорватии.

Национализм?! Скорее, на его поле хорошая возможность быстро и дешево заработать денег.

⁴ Ugrešić D. *Culture laži Antipolitički eseji*. Beograd 2008, 174.

⁵ *Ibid.*, 176, 177.

⁶ *Ibid.*, 91.

⁷ *Ibid.*, 89.

И, безусловно, понятно слова Франьо Туджмана, что «он счастлив, что его жена не сербка, не еврейка, а хорватка». И это опять политика, нацеленная на единение вождя и народа, что вполне естественно было для хорватского времени.

Или, допустим, взять хорватский галстук с шахматным рисунком, входящим в национальный флаг Хорватии. Национализм? Да, такой же, который можно встретить в других странах.

Как подчеркивает Дубравка Угрешич: «Византийская кровь в новой системе ценностей чисто / грязно самая опасная форма загрязнения. Определение византийский/ая/ое суть просто другое, более тонкое слово, обозначающее сербское, православное, что в языково-идеологической системе значит – хитрый, грязный»⁸.

В то же время нельзя сказать, что в Хорватии ли, в Сербии ли, в Словении ли, в Босне ли не писали антивоенных текстов, против национализма, против ненависти, против изнасилований и других «спутников» войны.

Среди них были и журналистки, писательницы, интеллектуалки. В той же новой демократической Хорватии они были объявлены «предательницами», «аморальными особами», даже «ведьмами»⁹.

На табличке дома профессора Челленджера, одного из персонажей романа Артура Конан-Дойла «Затерянный мир», вместо обычного – «Осторожно, злая собака» – было написано «Журналистам и нищим вход воспрещен».

Эта ремарка отчетливо свидетельствует об определенном отношении к журналистике, распространительнице мира информации. Она может выступать и нередко выступает искателем правды, научной истины, короче, трансформером, толкователем и т. д. Но ее же стараниями живет старая как мир «культура лжи», когда «черное» выдается за «белое», точнее, информация окрашивается в «нужные цвета, формирует необходимые настроения в обществе. Она может даже помочь с «организацией войны».

В качестве примера можно привести «случай Джордже Мартиновича», жившим в Косово сербском крестьянине, найденном в 1985 г. в поле с воткнутой в задний проход бутылкой, которую, по его словам, засунули двое мужчин, говорящие по-албански.

Тогда в прессе поднялся большой шум, что в немалой степени способствовало росту националистических настроений в Сербии, ухудшению этнических сербско-албанских настроений, приближению кровавых схваток на Балканах.

В то же время пресса бывала и «собирательницей истории». В военном Сараево выходила газета «*Naše dani*», в которой был создан жанр каталогизирования всего и вся. Каталогизировалось и архивировалось все – от воспоминаний о предвоенном времени, городских рассказов до разрушенных домах и городах, людях, которые умерли или остались живы, вплоть до строк о футболистах и баскетболистов¹⁰. Иными словами шла история Сараево – прошлого и нынешнего, что делало его бессмертным. Национализм и культура здесь выступали в единой связке. Причем, национализм сараевский, полинациональный.

Национализм, бесспорно, связан с двойными стандартами.

Более того, он всегда будет иметь национальность.

⁸ *Ibid.*, 87, 88.

⁹ *Ibid.*, 181.

¹⁰ Jergović M. *Historijska čitanka 2*, Zagreb 2008, 70.

Это опять тривиальность, но следует взглянуть шире на картину. Ведь при рассмотрении военных преступлений хорватов будет употребляться в большинстве случаев слово «усташа», если же речь заходит о преступлениях сербах, то они будут названы «сербскими».

Zoran Tirić (Зоран Чирьякович) пишет, что в многочисленных толкованиях югославских войн в 1990-х гг. акцент делается на то, что «сербы это люди, запрограммированные своей, якобы геноцидной культурой». Поэтому, продолжает свою мысль сербский автор, «вина одного серба сегодня, как правило, не может быть воспринята как индивидуальная – она всегда связывается с культурой, что, практически воспринимается как коллективная»¹¹.

Здесь З. Чирьякович «находит необходимым искать некоторые из причин того, почему Сребреница стала "сербской", а в сотню раз больший Аушвиц остался "нацистским"»¹².

Полагаю, что приведенный пример все же не отражает всей истины. Дело в том, что Независимое государство Хорватия было построено на усташстве, в то время как Сербия не имела такого «государственного отряда». Были, конечно, четники, но они не обладали подобной властью.

В то же время следует согласиться с тем, что некоторые позорные моменты в современной сербской культуре выдергиваются из контекста и связываются со всей сербской культурой, как например, было с песней братуначских сербов, где рефреном были слова: «Ој, Пазару, нови Вуковару, а Сјнице, нова Сребренице»¹³.

То есть здесь призыв к повторению ужасных событий, заслуживающих острого осуждения.

Хорватский журналист Boris Dežulović (Борис Дежулович) стал одним из авторов, внушающих сербам, что «хорватские злодеи только случайно хорваты», такие «национальные отбросы», к которым он и не скрывает своего отвращения. Но... в то же время для него «сербские злодеи» и те, у которых не все в порядке с умом, представлены как воплощение «настоящих сербов», ее культуры¹⁴.

В общем, эта тема довольно широко известна: сербы – злодеи, агрессоры, в то время как хорваты – жертвы.

Хотя здесь можно напомнить «песенку» – «В Чаплине бойня была, полно сербов Неретва носила».

Добавить Сплит, Дубровник, назвать имена Аркана и других мстителей?
И что в итоге?

Кто виноват?

Кто агрессор и кто жертва?!

Как мне представляется, любой «точный» ответ будет неверен за исключением «итогов», страшных своей кровью, неправдой, разорением души.

И здесь, пожалуй, стоит привести с небольшими сокращениями опубликованное в «Борбе» письмо Вука Драшковича Франьо Туджману от 23 ноября 1991 г.: «Пока я наблюдаю ужасные свидетельства безумия Вашей армии в Борово и в Вуковаре, я, потерявший дар речи от ужаса, решил писать Вам и в

¹¹ Тирьяковић З. „Прави Срби и случајни Хрвати“, *Политика онлайн*, 27. 93. 2013.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

приложении послать экземпляр романа «Нож». Усташская резня сербов из 1941 г., ковка антиюгославского заговора – повторяются, вплоть до деталей. Описывая в романе «Нож» поголовное уничтожение моего народа, совершенное пятьдесят лет тому назад, я обрисовал там его сегодняшние страдания от Вашей армии и Вашего государства. Ничего не переменялось. Палачи те же, жертвы те же. Те же ножи, те же молоты. Те же шеи и черепа. Та же ненависть, то же самое безумие. Не хочу верить... что хорватский народ геноциден. Не хочу верить, что зло есть суть его национального существа, и что тот народ неспособен к покаянию и к духовному очищению... уже десятилетиями этот несчастный народ удален от истины... Если бы они когда-либо узнали, что действительно произошло в Ясеновце или в Ядовном в 1941 г., то я был бы уверен в невозможности того, что случилось в Вуковаре, в Госпиче, в Борово в 1991 г. Те хорваты, которые узнали истину пережили катарсис. Этих хорватов сейчас нет с Вами гоподин Туджман... Было бы, конечно, ошиб кой с моей стороны, если бы всю вину свалил на Вас. Гораздо более ответственными, возможно, могут быть те, которые разрешили, чтобы в Хорватии развернулось безумие. Югославская армия должна была нанести удар всей своей силой в то утро, когда первое усташское ружье стало заметным на усташском плече... Сумасшедшему тогда было нужно надеть смирительную рубашку, что можно было сделать всего за несколько дней, причем без бомбардировок и ненужных смертей»¹⁵.

Может быть, эти строки лишний раз доказывают, насколько история/политика пронизывает Балканы кровью, этнополитикой, национализмом в его разных видах, с претензией на главенство, самостоятельность.

Я тут написал, что национализм связан с двойными стандартами. Добавлю, и не только. Здесь и «двойные герои», когда ту или иную известную личность делят балканцы.

Так сербы и хорваты до сих пор не могут «поделить» замечательного ученого Николу Тесла, серба, родившегося в Хорватии, но совершившего свои гениальные открытия вдали от Балкан, в Северной Америке.

Его имя вписано в историю сербского народа и мировой науки. Тесла для сербов стал, говоря современным языком, культовой фигурой, знаком сербства, открывающего себя в мире.

Но в Хорватии его имя также чтят и помнят его рождение именно на хорватской земле, первый вздохом Теслы был хорватский воздух. Есть музей Теслы, проводятся различные мероприятия, связанные с его именем.

Можно задать вопрос, кем он сам считал себя?

Хорватом?

Сербом?

Тесла неоднократно называл себя сербом и Сербию чтил как свою родину.

В то же время считал себя югославом, придерживаясь идеи единства югославянских народов¹⁶.

А может быть, хорватом?

¹⁵ *Svedočanstva kovanje antijugoslovenske zavere*, Knjiga 1 (Uredila i priredila Sonja Biserko), Beograd 2006, 264–266 // <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Svedocanstva%2026-1.pdf>

¹⁶ Ржонсницкий Б. Н. *Никола Тесла* // <http://www.electrolibrary.info/tesla/book1.htm>

Во время одной из своих «научных и ненаучных» поездок в Загреб я увидел, как бережно хранят память о Николе Тесле «его хорваты», на земле которых он родился.

Например, на одной из памятных досок был помещен барельеф великого ученого со следующими его словами, в переводе звучащих так: «считаю своим долгом как родной сын своей земли оказать помощь городу Загребу в любом виде – советом и действием». Эти слова были сказаны 24 мая 1892 г., когда он «предложил городской общине постройку электростанции на переменном токе».

Во всяком случае, его имя с трудом может быть втиснуто в национальные рамки. Он гений трех народов сербского, хорватского, американского, шире – всего мира.

Одно, несомненно, пока в мире есть деление по национальному признаку, имя Теслы будет принадлежать сербству.

Во всяком случае, в церкви Преображения Господня в г. Требинье в Республике Сербской можно увидеть на одной из стен храма портрет держащего в руке «электрический разряд» Николы Тесла в полный рост.

Пожалуй, больше всего «двойных героев», вошедших в «общую» историю Болгарии и Македонии.

Это – революционеры Яне Сандански, Гоце Делчев.

Память о первом хранит названный в его честь город. В Македонии имя Сандански звучит в государственном гимне наряду с именем Гоце Делчева, который вошел и в болгарскую историю как национальный герой. В его память названы два города: в Болгарии – Гоце Делчев, в Македонии – Делчево.

Сюда можно добавить и имя поэта Николы Вапцарова, которого считают своим и Болгария и Македония. В городах этих славянских стран есть улицы, носящие его имя.

Пожалуй, неизменным успехом в качестве «опиума для народа» пользуются фольклорные ансамбли, может сказать «революционер»; «национального сокровища», возразит «охранитель».

Впрочем, все «революционеры» превратились в «охранителей» национальной культуры. Причем, любовь к народному творчеству, поощряемая государством, столь глубока, что можно утверждать – может пропасть все вплоть до самого государства, но «танцы и песни» уцелеют.

Следовательно, национализм вечен по своей природе искусства, народного творчества.

Только одно небольшое примечание: это так называемый безвредный национализм, который можно использовать и в политических целях, что и наблюдается во многих государствах.

Точнее, массовая культура всегда будет служить власти для манипулирования, для которой «национализм» может быть одним из необходимых ей приемов в своей политике.

Например, только одна «картинка», которую видел на сербском ТВ, где в кадрах присутствуют иконы, свечи, кинжалы четников, фольклор ...

Можно задаться вопросом, не велика ли цена в тысячи жизней, чтобы как пишет Д. Угрешич, «танцевать как свои на своем»?¹⁷

¹⁷ Ugrešić D. *Culture laži...*, 193.

Ответ здесь теоретически может быть весьма прост: конечно, «да», если речь идет о государстве, в котором народы пятьдесят лет «танцевали, пели» вместе, но в одночасье разошлись по национальным квартирам, «нет» в том случае, когда дело заходит о «свободе».

А пока в хорватских городах, как Осиек и Вуковар, с домов «исчезают» таблички с двуязычными названиями, т. е. на хорватском и сербском языках. Это 2013 год. Появляются периодически надписи «србе на врбе» (сербь на вербы). Все это совершенно укладывалось в реализацию «великой чистки», о необходимости которой твердили «настоящие хорваты». Например, еще в далеком 1995 г. хорватский литератор Слободан Новак, объявил, что только «такая гигиеническая процедура» поможет его стране избавиться от «югоуни-таристского и великосербского мусора, которым засыпали целое столетие»¹⁸. Впрочем, это скорее был популистско-националистический лозунг, в немалой степени обусловленный недавней войной с «агрессорами сербами». И, тем не менее, он был востребован...

В Сербии тоже «не дремлют»: там лет восемь тому назад был выпущен парфюм «Серб» в форме ручной гранаты-кашикары (кашикара – элемент задержки взрыва, напоминающей ложку, отсюда и название – В. К.)¹⁹.

Заметны и такие призывы: «Нож, колючая проволока, Сребреница» («Нож, жица, Сребреница»), что самое страшное, популярность таких слов у молодежи²⁰.

В соседней Хорватии тоже, как уже говорил, далеко не гладко.

С 1990 по 2000 гг. в Хорватии было варварски уничтожено или осквернено около трех тысяч антифашистских памятников, включая места массового захоронения. Иначе говоря, речь идет о скрытой реабилитации усташства.

Причем, согласно идеям первого хорватского президента Франьо Туджмана, заимствованных у Франциско Франко и усташа Векослава Лубурича, основателя лагеря Ясеновац, на многих местах ранее уничтоженных памятников, например, в Дугополье, были поставлены кресты с именами погибших во Второй мировой войне, без различия на какой стороне они сражались, и от чьих рук они погибли. Это «мешание костей» возмутило многих²¹.

Что ж, иронически замечу, что «правда толерантности» еще не понята всеми, хотя процесс уже пошел.

«Жертвой национализма» стал и нобелевский лауреат Иво Андрич, вернее его памятник в городе Вышеграде, получивший мировую известность, благодаря роману Андрича «Мост на Дрине». 1 июля 1991 г. памятник Андричу, этому «великому этническому идеологу», как сказал имам мечети Короля Фахда в Сараево Незим Халилович Мудерис, был разрушен, его обломки были сброшены в Дрину.

Другой деятель культуры, а именно, председатель бошняцкого культурного объединения в Тузле Мухид Пашич весной 2007 года объявил Андрича создателем «национально-шовинистического проекта» под названием «Великая Сербия» и

¹⁸ *Ibid.*, 93.

¹⁹ *Ibid.*, 271.

²⁰ Ђирјаковић З. „Српска и Хрватска – исте републике“, *Политика*, 22. 12. 2013.

²¹ Jerko Bakotin, „Ubijanje spomenika“, *Nacional*, 22.06.2012.

«провозгласил, что если бы Андрич был еще жив, то против него подали бы в суд, как на человека ответственного «за преступления в Босне» и «всех ужасах, произошедших с бошняцким народом»²².

Есть ли во всем этом какая-либо причина? В одном из своих писем (1920 год) он писал: «Босна земля ненависти и страха», в ней «есть много людей, которые готовы в приступах бессознательной ненависти, по разным поводам и под разными предложениями убивают или будут убиты, чем в других гораздо больших по количеству населения и территории славянских и неславянских земель»²³.

Тем не менее, Андрич входит в культуру трех народов, сербского, хорватского, босанского, но с разными знаками.

О балканском нобелевце писали и пишут многочисленные труды, в частности, хорватский академик Krešimir Nemes (Крешимир Немец), книга которого на 640 страниц выйдет в конце 2016 г. В ней он, касаясь кому «принадлежит» Андрич иронично заметил, что «мы» «в Хорватии ищем причины, почему Иво Андрич не наш, а в Сербии ищут причины почему он "их"». Сам академик утверждает, что Андрич «принадлежит всем».

Впрочем, есть и такие имена, как ранее упоминавшиеся Негош, Матия Бечкович и Михайло Лалич, которых считают своими и сербы и черногорцы.

Не «отставали» и другие в «чистке другой культуры».

Здесь и «вклад» сербов в уничтожение здания библиотеки в Сараево и «вклад» хорватов в разрушение знаменитого моста в Мостаре.

Можно прибавить и македонских националистов, попытавшихся в 2013 г. разрушить в Скопье памятник коронованному там в XIV столетии, сербскому царю Душану.

Но в то же время в Македонии на официальном уровне признавалось празднование св. Савы! В знаменитом Куманово, где в 1912 г. болгары потерпели поражение, в 2012 г. Республика Македония отпраздновала вместе с Республикой Сербия победу в этой битве.

В чем дело, можно спросить? Полагаю, в «умножении культуры» на поле албанизации страны.

Напомню, что когда Югославия была уничтожена как «тюрьма народов», то национальность в большинстве случаев определяется по вероисповеданию: грубо говоря, католик всегда хорват, православный – всегда серб (македонцы остаются за скобками, так как те же сербы «подозревают» в них болгар), мусульманин – всегда бошняк.

С Македонией тяжелей всего в силу разных причин, связанных как с ее «албанизацией», так и спорной «болгаризацией». В частности, в Македонии множество ее жителей имеют болгарские паспорта и несть числа албанцев с македонскими.

Если говорить дальше о македонском национализме, то можно здесь упомянуть и сербское меньшинство, которому македонские власти выдают личные карты, где данные написаны латиницей, но не кириллицей, на которую сербы по македонской конституции имеют все права.

²² „Во всем виноват Иво Андрич“, *Српска.ру*. 08.04. 2009.

²³ *Svedočanstva kovanje antijugoslovenske zavere*, 40.

Впрочем, что говорить о личных картах, когда в 2015 г. в школьные отделения с преподаванием на сербском языке, работающие в Старом Нагоричану, Табановцу и Кучевишту, записалось всего 20 учеников .

Слова «национализм», «культура» всегда сопрягаются с понятием «родины». Слом Югославии заставил многих ей «изменить».

Вот что пишет Дубравка Угрешич об этом:

«Несколько лет тому назад у меня конфисковали родину, а вместе с родиной и паспорт. Взамен мне дали новую родину, меньшую и некомфортную. Вручен мне и новый паспорт, “символ” моей новой идентичности. Тысячи людей заплатили за новые “символы идентитета” жизнью, тысячи изгнаны из домов, расселены, унижены... Имею один из самых дорогих идентификационных документов... Паспорт меня не сделал хорваткой. Напротив, сейчас я стала ею много меньше, чем была до этого. Может быть потому, что до этого никто меня не заставлял быть ею. Сейчас я никто. Или любая. В Хорватии буду сербкой, в Сербии хорваткой и албанкой, в Словении босанкой, в Болгарии турчанкой, в Греции македонкой... Культурный бастардизм, этническая «шизофрения», мультидисциплинированный, транскультурный идентитет – мой природный выбор. Я не чувствую себя одинокой». Жестокие удары по барабанам национальных идентитетов получило свой ответ: ...сейчас многие особенно рассеянные по миру граждане бывшей Югославии упорно отвергают любое этническое и национальное идентифицирование.

У меня нет любви к родине. Тем более что «родина» синоним государства. Тем более что мне “родину” берут (или мне дают)... и требуют от меня еще безоговорочной любви. Любую навязанную любовь, и также, ту, к родине, считаю глубоко извращенной» .

Что же, во многом можно не соглашаться с ней, но дело не в споре, полемике, в другом, в том, что само понятие «родины» в эпоху наступления глобализма может со временем исчезнуть из словаря.

Может быть, об этом поется в песне «Kako je lepo biti glup!» («Как здорово быть глупым!»), исполняемой попгруппой «Riblja čorba» («Уха»).

«Как здорово быть глупым! / О, как здорово быть глупым! / Скотина может нервировать, / глотай все, что тебе дают, / как здорово быть глупым / О, как здорово быть глупым! / Как здорово быть глупым! / Лучше мозг скрывать, / да молчать и плыть, / как здорово быть глупым./

Рефрен

Не занимайся политикой, / Спи, работай, молчи, ешь / и не верь больше никому, / лежи, поднимись, встань, седи! / Волосы горят под шлемом, / валяемся в пыли, / никто из нас понятия не имеет, / что мы давно в машине, / что мы давно в машине. / О, как здорово быть глупым! / О, как здорово быть глупым! /... / Пусть у тебя не болит голова, что тебе делают, / кто тебя обманывает, кто тебя обкрадывает, / о, как здорово быть глупым. /

Рефрен

О, как здорово быть глупым! / О, как здорово быть глупым!»

Приведенные выше строчки были приведены здесь для того, чтобы показать толпу, которая есть везде и с которой можно делать все, что хочешь. И многое делалось теми «манипуляторами», о которых пишет Дубравка Угрешич.

И на Балканах национализм побеждает, пока. Он ведь разносторонний: у него есть «враг внутренний» и «враг внешний».

Можно вспомнить «случай *Bojana Dimitrijevića* (Бояна Димитриевича)», получивший известность печати в 2016 г., которого часть левых экстремистских хорватских кругов и культурной общественности обвинили в защите четничества и усталства. Впрочем, жестокая критика «досталась» министру культуры Хорватии *Zlatko Hasanbegoviću* (Златко Хасанбегович), поддержавшего издание в Хорватии научных трудов сербского коллеги. Хотя, напомним, что в трудах Б. Димитриевича исследовались темы в основном до 1991 г. Так, Хорватское министерство финансов выделило средства, на конкурсной основе, на издания: «*Pomorsko zrakoplovstvo na Jadranu 1918-1992.*» (коавтор *Danijel Frk*) («Морская авиация на Ядрани 1918–1992» Соавтор Даниэль Фрк) и «*Oklopne postrojbe savezničkih snaga na jugoistoku Europe u Drugome svjetskom ratu 1941-1945.*» (коавтор *Dinko Predoević*). » («Бронетанковые войска союзнических сил на Юго-востоке Европы во Второй мировой войне 1941—1945» Соавтор Динко Предоевич). Сам сербский историк подчеркнул в своем интервью, что любое заступничество в Сербии национального дела «этикетуруется» в Хорватии как четничество, и наоборот. Занимаясь в своих изысканиях такими фигурами, как Милан Недич (глава правительства «национального спасения» Сербии в время немецкой оккупации) и Дража Михайлович (легендарный лидер четнического движения), Димитриевич отметил, что занятия такими провокативными темами могут для историка обернуться и обвинениями в прочетничестве, проусталстве, пронеидичевски и т. д. Что, собственно говоря, и произошло. Но в то же время сербский историк не забыл упомянуть, что и в нынешнее время Институт современной истории Сербии и Институт истории Хорватии уже долгое время сотрудничают в создании такого труда, посвященного Югославской народной армии в Хорватии, Словении, в целом, Югославии. Однако в Хорватии, такая ситуация с трудами Б. Димитриевича, не устраивает тех хорватов, для которых любое посягательство на устоявшие исторические формулы расценивается предательством. И для них сербский историк «удобная мета» для подтверждения своего патриотизма.

К «врагу внутреннему» по мнению «правых кругов» следует отнести песню *Rene Vitorajasa* (Рене Битораяц) «*Mi Hrvati*» («Мы Хорваты») Чем же вызвана резкая критика этой сатирической песни вплоть до многочисленных угроз и публикации адреса артиста, которого назвали даже коммунистом?

Судя по тексту за то, что представил хорватов в негативном свете. Больше всего правые круги, в том числе и церковные, возмутили такие стихотворные строки: «Довольны сами собою / никого другого не ублажаем / идеологически поражены / непристойны/ и даже вульгарны / полны ненависти к каждому / кто так не думает / Это мы хорваты».

«Очевидно, я коснулся сердцевины и затронул осиное гнездо», – сказал Битораяц в одном из интервью. И можно согласиться с его словами, что когда «Искусство станет опасным для общества, то это общество не может больше

считаться здоровым. Это был бы все же очень черный сценарий, хотя нам недавние времена показали, что в каком то безумии возможно и то» . Откровенно и смело, аксиома для всего человеческого общежития.

С «внешним врагом» понятно. Примеров много. Очередным доказательством этого может послужить уничтожение в Хорватии десятков тысяч «иностраннных», книг, напечатанных в Сербии. Причем автор инструкции по уничтожению книг получил от хорватского государства премию на день библиотечного работника .

Но, есть и другой, кстати, сербский взгляд.

Так, по мнению *Marojevića Igora* (Игорь Мароевич) требовало бы для взрастания «зрелого и критического отношения к собственной нации» воспротивиться проведению через книги для чтения «подсознательного или сознательного поучения» о том, что сербы «принадлежат особому... народу, против которого выступают все время все, причем без какой-либо причины» .

Другой бывший гражданин Югославии, сараевский журналист Бранко Вукотич, писал: «война уничтожила мою биографию. Двух государств, в которых жил – СФРЮ и БиГ больше не существует, а нового не нашел. Больше нет ни школы, в которую ходил ни свидетельств и диплома которые получил. Доказать могу только, где рожден и как зовусь» . И таких «потерянных» было немало на просторах многоязычной Югославии.

Необходимо сказать и несколько слов о языке.

В Югославии времен Тито язык общения назывался сербско-хорватским, который понимали все. Книги в той же Сербии печатались и на кириллице и латинице, включая *Enciklopediju Jugoslaviji*.

Разумеется, существовали и существуют различия в языках сербов и хорватов, но в принципе все понимали друг друга.

Сейчас, что вполне объяснимо и естественно, замечу иронически, есть только один родной язык, к примеру, сербский, остальные уже иностранные.

Но, тут же замечу, что в Сербии широко используется латиница в письме.

В чем дело? Может быть, это объясняется близостью к Европе?

Эта тема недавно обсуждалась в сербской печати в связи с обвинениями Секретаря Отделения языка и литературы Сербской Академии наук и Искусства, директора Института сербского языка Ивана Клајна (Иван Клайн), который говорил о раздроблении сербского языка на несколько языков и преследованию сербского.

«Грех» подмены сербского языка сербскохорватским ставился в вину двум великим сербским ученым – лингвисту *Aleksandru Beliću* (Александр Белич), занимавшему длительное время пост президента Сербской Академии Наук и Искусства, и языковеду *Pavle Iviću* (Павле Ивич), члену Сербской Академии Наук и Искусства и иностранному члену АН СССР, потом РАН, стремившимся, по мнению авторов письма, даже «облатинить» и «поуниатить» сербский народ .

В ответе защитникам сербского языка, обвинявшим и Матицу Сербскую и Сербскую Академию Наук и Искусств в проведении «хорватской языковой политики», Иван Клайн писал о той легкости обвинений, «падающих» в Сербии, иронично вспоминая великого Вука Караджича, «жившего в Вене, дружившего со словенцем Копитаром, женившимся на немке, давшего дочке имя Вильгельмина, посещавшего Гете».

Иван Клайн несколько насмешливо пояснял всю неосновательность обвинений сербских лингвистов в отречении ими от сербского языка и замены его искусственным «сербскохорватским», напоминая, что первым употребил это название немецкий филолог Jakob Grim (1785–1863) в предисловии к переводу сербской грамматики Вука Караджича.

Такая близость, по мнению Ивана Клайна, есть «несчастье»: в одном государстве разбивают кириллические указатели, в другом некоторые лингвисты обвиняют хорватов, что те «украли» у сербов язык, в то время как третьи утверждают, что есть только босанский язык, получивший известность еще в XVII в., присвоенный позже сербами и хорватами, например Ferid Munić (Ферид Мунич) из Сараево.

Вот такие нешуточные баталии разыгрываются на языковом поле Балкан.

И напоследок: в «Политике» недавно был опубликован интересный текст по языковой проблематике. Новейшее исследование показало, пишет автор, что более 47 % пользуются при письме исключительно латиницей и только 36% верны кириллице. Остальные используют оба письма. Исследование было проведено по всей Сербии через телефонное анкетирование. В нем участвовало 1 011 лиц в возрасте от 12 до 75 лет. Между опрошенными от 20 до 29 лет латиницей используют 65, 1 %. Только в сельских районах кириллица с небольшим перевесом пока побеждает. В Белграде латиницей пишут 61, 6 %. Причем, в тексте подчеркнуто, что кириллица меньше всего представлена в СМИ. Латиница в молодежной среде, будущем Сербии, присутствует всюду: от сообщений на мобильных телефонах до рекламы. Авторский вывод таков, что будущее кириллицы будет зависеть от самого населения, равно как и от школы и СМИ.

А теперь вновь о ненависти.

Можно ли ею жить?

Конечно, да, учитывая, что для многих те же сербы – агрессоры, все остальные – жертвы.

Но есть на Балканах особый народ – словенцы, живущие особняком.

Любят ли они себя, без сомнения, ответ утвердительный.

Других?

Впрочем, глагол «любить» к «другим» не относится.

Предложу свое мнение. Для меня словенцы лидеры в своей экономике, всегда готовы придти на помощь и, главное, открыты, во всяком случае, со мной так было всегда.

Теперь взгляд со стороны, словенский взгляд. В новелле Полоны Главан «Необычная идентичность Нины Б.» из книги «Против часовой стрелки Словенская новелла Избранное», есть такой текст: «В то время ее народ, воодушевленный различными оттенками революций, прочесывающих, словно частый гребень, вшивую голову Европы, решил, что пресытился верховными политическими порядками раз и навсегда. В течение ночи... он провозгласил самостоятельность, вывесил флаг и послал общественности десятки лозунгов о Малом народе, наконец-то ставшим Большим... И в первую очередь подытоживалось», мы, Словенцы, -- не Балканцы... молодые хорваты... себя и своих предков определяли почти теми же характеристиками, как и Словенцы, – да,

они были непокорны, справедливы, сердечны и добры, конечно, у них была гордость, и, прежде всего, они не были Балканцами».

Потом было время отрезвления: «Вдруг оказалось, что за границу вообще не интересуется словенская непокорность, доброта и сердечность, что словенскому благородству она недостаточно доверяет и что горделивость подобного, если не лучшего качества она уже видела не раз. Заграница Словенией не интересовалась даже настолько, чтобы просто захотеть поискать ее на карте. Независимость и суверенитет (тем более, героическая история) вдруг больше не упоминались. Вместо них появились такие понятия, как Узнаваемость, Развитие, Связи, а особенно Европа, ставшая синонимом всего хорошего и благородного... Ниже всех, конечно, котировались Балканы, которые в кровавых историях, происходивших в их недрах, стали еще более отсталыми, еще более примитивными, еще более нездоровыми. Если тебя определяли как Балканца, тебе оставалось лишь одно: встать в угол и долго и страстно бичевать себя».

«Словенец мог себя идентифицировать лишь, если ставил себя рядом с кем-то еще, не забыв при этом встать на цыпочки и выдвинуть грудь вперед. Если он стоял один-одинешенек, его не было. Он становился заводской штамповкой без изъянов и отличительных признаков. Заменяемым. Дискретным, так сказать минималистским. Сказать прямо – Маленьким, что со временем все чаще повторяли и политики, до вчерашнего дня увенчанные Гордостью, Честью и Славой».

Нет комментариев. Есть только необычная для литератора жесткость оценок, несвойственная некоторым уж слишком восторженным певцам своей родины.

И, наконец, Босна.

Nezad Veličković (Ненад Величкович), босанский писатель. В своем эссе «Pogluđi po naredenju» («Поглупей по приказу») он сделал своей очередной мишенью книгу для чтения «Sesame, otvori se» («Сезам, откройся»), изданную в Босне.

После уже ставших традиционными мрачных перспектив умирания книги, которую еще удерживает из последних сил «на плаву» школа, автор пишет об этом институте знания весьма объемно, оценивая его и как средство своеобразного программирования национализма.

Предметом исследования была избрана «Книга для чтения», авторами которой стали Azre Verlašević i Vesne Alić (Азре Верлашевич и Весне Алич), издатель NAM, Tuzla, 2010),

Как указывает автор, она больше всех используется в школах на территории Федерации БиГ для учеников разных классов

Здесь босанской литературе посвящено гораздо больше места, нежели остальным литературам. Причем у всех босанских литераторов, в отличие от сербских, за исключением одного случая, указывается национальность,

При всем этом дается высокая оценка всего текста, позволяющего получить знания, свидетельствующие о равноправии общественных групп и отдельных персоналий.

Теперь несколько подробнее. Эта страна разделена на 10 кантонов (шесть с босанским большинством, два с хорватским и два со смешанным), У всех них имеются свои органы управления. Соответственно, используются различные книги для чтения, которые получают одобрение «своих» министерств.

Босанский национализм использует литературу в создании картины о династии Котроманичей; так «Kamení spravač» («Каменный спящий») Мака Диздара, вопреки науке, рисует «добротого босанца» в мифе о суперморальных богонилах как жертвах изгнания с востока и запада, идеализуется беговская старина. В книгах для чтения в Боснии часто используются тексты писателей из стран исламского мира.

В хорватских книгах для чтения прославляются ускоки (получившие известность своими партизанскими действиями против турок), пираты, мстители туркам, короли из времени самостоятельности страны в средневековые времена.

В сербских книгах для чтения славятся победы в первом сербском восстании и золотой век Неманичей. Для сербов родина там, где сербская душа (Алекса Шантич) или сербская могила, или сербские кости (Якшич). Кроме означенных границ, родина и на земле, которая свободна или защищена (Республика Сербская, Черногория), или которая потеряна политиками (части Хорватии, Дубровник).

В школьных учебниках и книгах для чтения присутствует и тема прошедшей войны. Как же она рисуется?

В Сербии, например, ее история подается весьма осторожно, можно сказать конспективно. В то же время школьные книги издаются разными издательствами, число которых может достигать нескольких десятков и тут нельзя все подвести под общий знаменатель.

В Хорватии, в школьной литературе также присутствуют тексты, связанные с недавней отечественной войной. Так, в прекрасно иллюстрированной книге для чтения в VII разряде основной школы («Plodovi riječi. Hrvatska čitanka iz književnosti, scenske i filmske umetnosti za VII. razred osnovne škole») («Художественное слово. Хорватская книга для чтения – литература, театр, кино для VII класса основной школы»), (составители: Joža Skok, Zvonimir Diklić) (Йожа Скок, Звонимир Диклич) (Загреб, 1998) наряду с отрывками из классических и современных творений отечественных и зарубежных авторов, например, вышедших из под пера Augusta Šenoa, Ivo Andrića, Slobodana Novaka, Pavla Pavličića, нашлось место и нескольким «картинам войны». Первая под заглавием «Tata među anđelima» («Папа среди ангелов») представляет отрывок из дневника соприкоснувшейся с войной девочки, отец которой, вероятно, погиб на недавней войне. Здесь все дышит мечтами о мире, о жизни в согласии людей разной национальности, о милых пустяках, которых так не хватает, и главное – «чтобы больше ни один папа не спал с ангелами»). Есть упоминание о Вуковаре, Винковцах..., но все дается мимоходом, без детализации. И главное – нет серба как врага. Вторая озаглавлена «Vukovarske ratne slike» («Вуковарские картины войны»). Ее автор Siniša Glavašević (Синиша Главашевич) здесь представил ужасы войны и картины своих воспоминаний о разрушенном Вуковаре. Для него, как подчеркивает автор, «город все время был с вами. Только скрытый. Чтобы его не нашел кровник». Текст завершается словами: «Город – это вы». И опять подчеркнут, что здесь нет слова «серб». Тут только ужасы войны, проклинаемой автором.

Есть в книге для школьников и документальный материал, вернее, информация о документальном фильме Petra Krelje (Петр Крелье) «Na sporednom kolosjeke» («На боковом пути»). В нем рассказывается о беженцах войны, нашедших приют в Загорском местечке Klanjec (Кланец), поезде из пятнадцати

вагонов, стоящих на боковом пути. Показана приспособляемость человека к новым условиям жизни, развернуты их судьбы, в том числе детей, у которых родителей забрала война. И здесь опять враг не назван. Он безличен, не имеет национальности.

Все это производит несколько странное впечатление, я бы сказал даже, что здесь есть фальшь, которую дети не могут не чувствовать. Да, авторы не хотели, чтобы в детском сознании отложился образ серба как неприятеля, но жизнь многократно показывает и доказывает детям, кто нарушил прежний мир. А может быть пресса?

Далее. Подчеркну вслед за Ненадом Величковичем, что сербы и хорваты не видят Боснию и Герцеговину в качестве правового поля для реализации своих целей. Наоборот, они дают преимущество развитию сознания о собственном культурном идентитете, языке и традиции. В то же время сербы, возможно, и хорваты весьма критично оценивают крепость этой многонациональной страны.

Сюда добавлю, что босанский национализм стратегически находится в зависимом положении не только потому, что в войне босанцы понесли большой ущерб, но и потому, что не имеют той поддержки, которую имеют два других народа.

При этом развитие собственного культурного идентитета началось с большим опозданием и этот процесс еще не закончен.

Но «опоздание» еще не означает «отступления» или «смирения». Совсем недавно босанац Dževad Jahić (Джевад Яхич) выпустил «Rječnik bosanskog jezika» («Словарь босанского языка»). Этот школьный словарь вызвал бурю эмоций, мягко говоря, у босанских сербов, которые представлены весьма нелицеприятно. Только два примера:

Ђикан (джикан) – это и неотесанный мужлан, и босанский православный настроенный прочетнически, пример, «поубивали нас джикани»;

Ћетникуша (четникуша) – сербка в Боснии, для которой характерна национальная ненависть.

Итак, здесь, в книжном мире балканских народов, в их представлениях о себе и других наглядно проявляется красочная, вернее, сложная картина различных процессов, связанных с культурой и национализмом в ней. Причем в балканской жизни самым удивительным образом наблюдаются как картины «террора памяти», так и стремления их «стирания». Однако в жизни «террора» больше.

.....

Теперь подходит очередь памятников.

Здесь можно вспомнить и освященный в 1934 г. памятник в Краљево павшим ратникам в годы войн, бушевавших в 1912–1918 гг. на балканских теснинах и просторах.

Такие памятники должны были служить возвеличиванию подвигов мертвых героев и служить живым.

Причем сам памятник всегда становится инструментом политики и, как пишет Виолета Недельковић (Виолетта Неделькович), «исторические события военных лет мифологизируются, чем создают символические образы национальной памяти, при помощи которых проводится историческое образование нации».

Добавлю: памятник и сама площадь, на которой он был установлен, символизируют «честь, престиж, славу, жертву».

Однако не следует забывать, что «памятник» не только может быть «инструментом политики», но ее жертвой, что и случилось в Краљево.

В 1960 г. памятник был перемещен на военное кладбище: новая власть не нуждалась в прошлом, ей нужны были герои другой войны, второй Югославии уже «народной, социалистической»,

После смерти маршала Тито памятник в 1982 г. был возвращен на старое место .

Что можно сказать о сегодняшних памятниках?

Их немало на балканских землях. Надо вспомнить сербское Косово с его православными монастырями, не раз становившимися объектами нападения. Полуразрушенные, горевшие, они и сейчас все же являют собою памятники, но в которых все же живет жизнь и идет служба Богу.

Самый грандиозный «памятник» – виденные мною в начале третьего тысячелетия развалины в Вуковаре с расстрелянными зданиями, церковь, надгробными плитами.

Я видел и другие «памятники войны», например, в Сараево.

У меня навсегда останется в памяти дорога на Книн, по обеим сторонам которой можно увидеть брошенные дома с зияющими глазницами окон и с заминированными полями. Жителей нет. Остались только цыгане, торгующими барахлом, – тоже своеобразный памятник прежней мирной жизни.

Памятники – это и сама память тех, кого предали соседи, считавшиеся ранее друзьями. Об этом мне с горечью говорили пожилые хорватки в Вуковаре, Живой памятью войны стали и ее многочисленные инвалиды, всем своим видом, увечьями, нищетой грозно напоминающими не только о необходимости мира, но и об отмщении.

Памятники это и памятные дни.

Так, в Хорватии есть Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i dan hrvatskih branitelja (День победы и благодарности отчизне и день хорватских защитников). Он отмечается 5 августа в память о победе в войне за независимость, а именно, взятии в этот день в 1995 г. в ходе операции «Буря» города Книна столицы самопровозглашенной республики Сербская Краина, что привело к восстановлению территориальной целостности Хорватии.

Не буду дальше останавливаться подробно на памятниках, которые встречаются в таких красивых хорватских городах, как Шибеник, Задар, Сплит.

Скажу лишь, что памятник первой хорватской жертве войны установлен Josipu Joviću (Йосип Йович), погибшему 31 марта 1991 г. на Пасху в столкновениях на Плитвицких озерах.

С тех пор этот день у хорватов получил название «кровавой Пасхи».

Этот изумительный озерный край не раз становился позже ареной боев, и сейчас еще не все мины, которыми была напичкана земля, разминированы.

Кстати, эти мины тоже можно назвать своеобразными предвестниками будущим жертвам. И таких «памятников» еще немало таится в Хорватии, в Боснии...

И что в итоге?

Его не будет.

Это Балканы, где национализм может рождаться в истории, в чувстве, в прессе, в искусстве, в жизни – об этом все сказано в начале.

Логика?

В иррациональном ее не может быть.

Но, тем не менее, я попробую подытожить.

Первое: развал Югославии и победный марш национализма обусловлены, не в последнюю очередь, уходом маршала, ликвидацией СССР – этого гаранта целостности соцстран и одновременно своеобразной клетки, даже если она и широкая, политикой Запада по расширению «Римской империи» и одновременно суживания границ «Восточной империи», т. е. России.

Второе: национализм в военном мундире был законным следствием официальной политики

Третье: если есть культура, это аксиома, то есть и антикультура. Балканы представляют собою прекрасный образчик удивительного сочетания этих двух феноменов человеческого общежития.

МАТЕРИЈАЛИ – PAPERS

УДК: 325(497.11:560):[323.12:28-05"1938"(093)

БУГАРСКИ ИЗВОРИ ЗА АЛБАНСКАТА РЕАКЦИЈА ПРОТИВ
СПРОВЕДУВАЊЕТО НА ТУРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКАТА КОНВЕНЦИЈА
ЗА ИСЕЛУВАЊЕ НА МУСЛИМАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ (1938)*Јејџон Доко*

асистент истражувач во Институтот за национална историја – Скопје

Турско-југословенската конвенција за иселување на муслиманското население во Република Турција е потпишана во Истанбул на 11 јули 1938 година¹ и со неа било предвидено да се иселат 40 000 семејства. Организираното иселување на тоа население требало да започне од 1 јули 1939 и да трае шест години².

Иселувањето на албанското население од Кралството на СХС во Турција отсекогаш било предмет на дипломатска загриженост на албанската влада. На веста за потпишувањето на Конвенцијата за иселување на Албанците, албанската влада одговорила со силна дипломатска кампања за спречување на овој проект. На Меѓународниот конгрес на црквите за зачувување на мирот, одржан во Шведска во септември 1938 година, албанскиот православен епископ Висарион поднел меморандум со кој барал заштита на албанското население во Југославија³. Исто така, во текот на истиот месец кралот Зогу⁴ го испратил својот близок соработник Мехмет-бег Коница⁵ во Атина и во Анкара за со својот авторитет да влијае врз релевантните турски државни фактори за да се спречи иселувањето на Албанците.

Покрај албанската држава, и Албанците од Кралството Југославија биле крајно незадоволни и силно реагирале против оваа конвенција. Меѓу нив најгласен

¹ Авдија Авдић, Југословенско-турски преговори о иселувању муслиманског становништва у периоду између два светска рата, *Новопазарски зборник*, Нови Пазар, 1991, 123.

² *Истото*, 119.

³ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929 – 1941*, Београд 2009, 119.

⁴ Ахмед-бег Зогу е албански политичар, претседател на албанската влада во периодот 1925 – 1928, а потоа крал на Албанија (1928 – 1939). По окупацијата на Албанија од Италија, Зогу пребегнува во Лондон, а потоа оди во Египет како гостин на египетскиот крал Фарук. По сменувањето на кралот Фарук, Зогу се враќа во Европа и умира во 1961 година.

⁵ Мехмед Коница, заедно со својот брат Фаик Коница, е позната политичка личности во Албанија од првата половина на XX век. Бил на високи политички функции во Албанија.

бил Ферхат-бег Драга⁶, кој на реис ул улема Фехим Спахо⁷ и на неговиот брат, министерот Мехмет Спахо⁸, им доставил меморандум против реализирањето на турско-југословенскиот договор⁹. Сличен меморандум Ферхат-бег Драга му доставил и на турскиот претседател Гази Мустафа Кемал Ататурк¹⁰.

Во овој период, 82 студенти од Белградскиот универзитет (од кои 12 биле Албанци) потпишале меморандум со кој се барало да не се спроведе Конвенцијата. Албанските студенти кои студирале во Белград, а биле организирани во тајната студентска организација „Беса“¹¹, исто така реагирале против Конвенцијата.

Многубројните изрази на негодување поради потпишувањето на билатералниот договор го привлечеле вниманието на бугарското претставништво во Тирана. Конвенцијата била спроведена во дело бидејќи не била ратификувана од двата парламента.

Во прилогот пренесуваме 4 извештаи од Јанко Пеев, амбасадор на Царството Бугарија во Албанија, до Георги Косеиванов, претседател на Владата и министер за надворешни работи на Царството Бугарија, кои за првпат се објавуваат во целост.

⁶ Ферхад-бег Драга е албански политичар и интелектуалец, кој по смртта на својот брат Нецип Драга станал претседател на политичката организација „Џемиет“. Во 1925 год. е осуден, а по неколку години ослободен. Умира во 1945 година.

⁷ Фехим Спахо е брат на Мехмед Спахо, лидер на ИВЗ во Кралството Југославија. Како и неговиот брат, бил агилен агитатор за да се спречи иселувањето на муслиманите од БиХ во Република Турција.

⁸ Мехмед Спахо е лидер на Југословенската муслиманска организација (ЈМО), доктор на правни науки. Бил на високи позиции во југословенската влада и како и неговиот брат, борец за неиселување на муслиманското население од Босна и Херцеговина во Република Турција. Умира во 1939 година.

⁹ Владан Јовановиќ, *Вардарска...*, 119.

¹⁰ Гази Мустафа Кемал Ататурк (1881 – 1938) е најголемиот еманципатор и реформатор на Република Турција. Бил пријателски настроен кон сите балкански земји, што се потврдува со членувањето на Република Турција во балканската Антанта.

¹¹ Проф. д-р Ѓорѓи Малковски, Балисти, Друштво за наука и уметност, Скопје 2002, 38; Истиот, „Албанската организација „Беса“ (1935–1941), ГИНИ, год. 50, бр. 1, 101–109, Скопје 2006; Милутин Фолиќ, *Комунистичка партија Југославије на Косову (1919–1941)*, Јединство, Приштина 1987, 314.

Бр. 1

До господин
д-р Георги Косеиванов,
претседател на Министерскиот совет,
министер за надворешни работи и за вероисповед
Софија
Тирана, 14 октомври 1938 г.

Доверливо
Т. А. бр. 338

Господине министре,

Во врска со моите извештаи од 19 минатиот септември и од 1 овој месец, под бр. Т. А. 305 и 331, имам чест да Ви дадам на знаење дека во разговорот завчера, турскиот полномошен министер ми кажа дека албанските обвинувања против турската влада за прашањето за склучената Турско-југословенска спогодба за преселување во Турција на 250 илјади муслимани од Југославија не биле поставени на солидна база, бидејќи Турција не сакала со таа спогодба да го запостави албанскиот елемент во Југославија, туку таа ја следела политиката на прибирање, во своите граници, на своите чеда, кои биле минимум 150 илјади во Југославија (наместо максимум 50 илјади, како што тврдат албанските надлежни фактори). Ако тие претпоставки се покажеле како неосновани, нереални, немало да се примат точно 250 илјади доселеници во Турција, туку помалку. Во секој случај, во Анкара биле незадоволни од алармот околу тоа прашање во Тирана бидејќи тоа веќе ја засегаало турската честољубивост, затоа што од полуодговорни албански личности (на пример, Црковниот конгрес во Осло) биле претставени мемоари за прашањето и биле истакнати подмитувања и обвинувања против Турција, што ја нервирало Анкара, на пример патувањето на Мехмед Коњица – собеседникот не ми верува дека тоа го засега директно и главно прашањето – тој ми кажа дека Коњица би бил добро пречекан, но, веројатно, тој самиот би сакал да се воздржи од директни и гласни настојувања против посочената Турско-југословенска спогодба.

Во вчерашниот разговор со истакнати албански пратеници, тие се изјаснија за истата спогодба во смисла на тоа дека некои пратеници Косовари (на пример, Јашар Ерибара) имале намера да зборуваат во соодветните парламентарни комитети или да поднесуваат интерпелации околу таа опасност за албанскиот елемент во Југославија, но се претпоставува дека Владата ќе се вмеша за да се спречат можните јавни гласни манифестации, кои би можеле да го засегнат Белград и да создадат, исто така, основа за незадоволство од страна на италијанската влада.

Господине министре, повелете примете ги уверувањата за моето високо уважување.

(потпис) Ј. Пеев

*Државен архив на Република Македонија, ф. 1178 – Бугарско трговско
агентство во Тирана, кут. 1, а. е. 28, л. 57–58. Копија, машинопис.*

Бр. 2

До господин
д-р Георги Косеиванов,
претседател на Министерскиот совет,
министер за надворешни работи и за вероисповед
Софија
Тирана, 21 октомври 1938 г.

Доверливо
Т. А. бр. 353

Господине министре,

Во врска со моите извештаи од 1 и од 14 овој месец, под бр. Т. А. 331 и 338, имам чест да Ви дадам на знаење дека од неколкумина пријатели Албанци, пратеници и новинари, дознав дека од пред десетина дена, студенти и млади луѓе Албанци, како и емигранти Албанци од Косовско презеле чекори – досега останале без одговор – за организирање митинзи низ важни албански центри (Тирана, Корча и на други места) за протестирање против Турско-југословенската конвенција, според која, како што сметаат албанските надлежни средини, повеќе десетици илјади Албанци од Косовско се наоѓаат во опасност да бидат испратени, против нивната волја и интересите, сосила и под етикета на Турци, во Турција. Во денешниот разговор со раководителот на југословенската амбасада дознав, исто така, за планираните митинзи и за некои пратенички прашања што се подготвувале во Парламентот против југословенскиот став кон албанското малцинство во Југославија, чие прогонување, чисто и просто, се спроведувало од страна на Белград, имено, преку посочената конвенција, која овде се оценува како перфидна. Господинот Милчиќ ми кажа дека тој уште ги нема известувањата од нивните конзули во Шкодра и во Валона за митинзите одржани досега, но добил информации дека се правеле напори да се одржат такви непосакувани, од гледна точка на албанско-југословенските интереси, протесни јавни манифестации. На мојата повторна средба вчера со господинот министер за надворешни работи, тој ги потцрта нивните стравови поради спроведувањето на посочената конвенција и истакна дека спротивно на смирувачкото мислење на грчкиот полномошен министер (пренесено во мојот поранешен извештај), реално, опасноста не би можела да биде толку голема бидејќи Анкара не би можела да повлече годишно повеќе од 12 до 15 илјади иселеници од Југославија. Белград има интерес и ќе се залага да се повлечат по 50, дури и по 60 илјади и повеќе годишно. А во отсуството на материјална и на техничка можност за малкуте турски конзули и органи да ја проверат вистинската народност на иселениците – дури и ако се прифати за искрена тезата на г. Хулуси Фоад Тогај за прифаќање на Турците од турска страна, во практика би се случило обратното, прво, поради итрините што би ги користеле Југословените и второ, поради фактот што Албанците исто така зборуваат турски, па тешко ќе биде да се направи проверка и да се констатира за секој иселеник одделно дали е Турчин или Албанец по народност.

На нашата денешна средба г. Милчиќ ми кажа дека тој внимателно го следи албанското однесување и доколку се одржат митинзи и против југословенските манифестации, тоа би можело да се одрази негативно на однесувањето на Белград кон Албанија, земајќи предвид дека наместо да се започне со решавање на поситните прашања (така, на пример, Албанците продолжуваат да се откажуваат од задоволување на југословенските барања за екстрадиција на доста вулгарните престапници од Југославија избегани во Албанија), Тирана се запнала за опасното и скокотливо спорно прашање и барала промена на конвенции и принципиелни решенија при крајно неподготвената атмосфера на албанско-југословенските односи, а уште не се дошло дотаму да се прават големи и избрзани гестови од југословенската страна и др. На Тирана ѝ се наложило да покаже поголемо трпение и резервираност за тие спорни прашања, според мислењето на г. Милчиќ. Албанија не требало да го испушта од вид тоа дека не е Германија и дека во секој случај и Југославија не би можела да се постави кон неа во позиција како Чешка кон Германија.

Господине министре, повелете примете ги уверувањата за моето високо уважување

(потпис) Ј. Пеев

*Државен архив на Република Македонија, ф. 1178 – Бугарско трговско
агентство во Тирана, кут. 1, а. е. 57, л. 112–113. Копија, машинопис.*

Бр. 3

До господин
д-р Георги Косеиванов,
претседател на Министерскиот совет,
министер за надворешни работи и за вероисповед
Софија
Тирана, 23 октомври 1938 г.
Доверливо
Т. А. бр. 359

Господине министре,

Во врска со мојот извештај од 21 овој месец, под бр. Т. А. 353, имам чест да Ви дадам на знаење дека вчера во разговор со албанскиот министер за надворешни работи, господин Екрем Либохова, во врска со моето прашање за гласовите за планирани митинзи против Југословенско-турската спогодба за преселување муслимани од Југославија, тој кажа пријателски дека наметнатото прашање се дискутира поради молбите подадени од страна на млади албански луѓе и емигранти од Косово за такви митинзи, но Владата не била подготвена да даде задоволителен одговор на тие барања за да не се дразни Југославија и да не се даваат поводи за ново влошување на, и без тоа, сè уште недобрите односи, посебно во последно време, при расположението создадено во врска

со Спогодбата. Во секој случај, лично г. Либохова ја бранеше таа теза и ќе се труди да ја протне пред своите колеги, како што разбрав од неговите зборови.

Тој ми се довери дека на средбата со италијанскиот полномошен министер, господин Јакомони, дознал за планираните митинзи и манифестации, кои, природно, би го изнервирале Белград и дури би ѝ попречиле делумно на италијанската дипломатија во нејзините чекори и во пријателските постапки пред г. Стојадиновиќ за добро и меко југословенско однесување спрема албанскиот елемент во косовската област – му дал пријателски совети во истиот дух на г. полномошен министер Либохова. Во секој случај, г. Јакомони смета дека таквите митинзи би можеле да бидат само ненавремени и да доведат до спротивен ефект, што треба да биде спречено.

Господине министре, повелете примете ги уверувањата за моето високо уважување.

(потпис) Ј. Пеев

Државен архив на Република Македонија, ф. 1178 – Бугарско трговско агентство во Тирана, кут. 1, а. е. 155, л. 109–110. Копија, машинопис.

Бр. 4

До господин
д-р Георги Косеиванов,
претседател на Министерскиот совет,
министер за надворешни работи и за вероисповед
Софија
Тирана, 25 октомври 1938 г.
Доверливо
Т. А. бр. 363

Господине министре,

Во врска со моите извештаи од 23 овој месец, под бр. Т. А. 358 и 359, имам чест да Ви дадам на знаење дека во вчерашниот разговор со турскиот полномошен министер, тој ми пренесе дека и според неговите информации, албанската влада сакала да го попречи организирањето митинзи во Тирана, Корча, Шкодра и на други места против Турско-југословенската спогодба што Ви е позната – која го доведе во опасност албанскиот елемент во Косовско – и дека таквите јавни манифестации и протести биле сметани за непожелни и можеле да бидат повеќе штетни отколку корисни.

Во истиот разговор г. Тугај ми повтори дека од турска страна не се целело кон директно и предимно – како што мислеле Албанците – преселување на Албанци во Турција, а се однесувало на преселување на Турци, и во случај ако немало доволно Турци, тогаш би можела да не се реализира Конвенцијата до

нејзината крајна цел. Воопшто, г. Тугај зборува тука во истата смисла како што му било разјаснето и во Турција директно на Мехмед Коњица.

Господине министри, повелете примете ги уверувањата за моето високо уважување.

(потпис) Ј. Пеев

Државен архив на Република Македонија, ф. 1178 – Бугарско трговско агентство во Тирана, кут. 1, а. е. 54, л. 108. Копија, машинопис.

ПРИКАЗИ – РЕЦЕНЗИИ – СООПШТЕНИЈА

УДК: УДК: 314(497.7)“1918/1939”(049.3)

**БОРЧЕ ИЛИЕВСКИ, ДЕМОГРАФСКИТЕ КАРАКТЕРИСТИКИ НА
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЈА МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ:
(АНАЛИЗА НА ЈУГОСЛОВЕНСКИТЕ ПОПИСИ ОД 1921 И 1931 ГОДИНА)**

Филозофски факултет, Скопје 2017

Во современата историографија сè поголем е интересот за статистичките и за демографските податоци како историски извори. Тие најчесто се користат за потребите на социјалната историја и на историската демографија. Во овој контекст потсетуваме дека податоците што произлегуваат од официјалните пописи и од другите статистички истражувања мора внимателно да се ползуваат и да се споредуваат со други историски извори и студии со цел да се добијат објективни заклучоци за историските процеси и за други прашања кои се предмет на научен интерес.

Споменатата методологија е единствената вистинска и при проучувањето на демографските карактеристики и промени што се одвивале на територијата на Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни. Имено, по Балканските војни, Македонија се нашла во едно сосема поинакво политичко окружување. Драматичните политички и цивилизациски промени што настанале по протерувањето на Османлиите од Македонија придонеле во период од две до три децении да настанат значајни демографски промени. Токму овие демографски движења и промени во Вардарска Македонија се предмет на научен интерес во трудот на проф. д-р Борче Илиевски насловен како Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни: (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година) издаден во 2017 г. од Филозофскиот факултет во Скопје. Во него на вкупно 292 страници е направен критички осврт на пописите во Кралството Југославија. Притоа, посебен акцент е ставен на научното проследување на демографските карактеристики на Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни. Оттука, оваа монографија претставува дополнителен предизвик за сите оние што сакаат да проникнат во овие прашања кои, повеќе или помалку, претставуваат тема за различни интерпретации и дискусии. Ова се должи на фактот што статистиката и пописите честопати биле и сè уште се предмет и алатка на разни националистички пропаганди и идеологии. Голем дел од ваквата состојба сè уште е актуелна и, за жал, претставува дел од балканските историографии, не исклучувајќи ја и македонската.

Монографијата покрај предговор и заклучок (на македонски и на англиски јазик), содржи и дванаесет поглавја. Во нивното конципирање авторот внимавал на тоа да ги следи хронолошкиот принцип и предметната целина. Затоа

во првото поглавје насловено како „Пописите на населението како историски извори“, интересот е насочен кон методологијата на користење на пописите на населението како историски извори. Притоа, уште на почетокот е даден преглед на историскиот развој на демографијата како научна дисциплина. Тука авторот направил анализа на поважните трудови од областа на демографијата кои ги поставиле основите на нејзиниот развој и придонеле за втемелувањето на нејзината научност. Во ова прво поглавје од трудот го следиме развојот на историската демографија, која како посебна дисциплина им дава нова вредност на многубројните историски извори, кои сè до средината на XX век воопшто не биле или биле недоволно користени и проучувани. Тоа завршува со делот насловен како „Првите пописи – вредност и значење“. Во последниот дел од првото поглавје авторот нуди хронолошки преглед на првите познати систематски пребројувања на населението од антиката преку средниот век, па сè до XIX век, кога конечно била усвоена научната методологија за спроведување на современите пописи која се применува и денес. Во таа насока, како заклучок следува дека, по правило, „пописите го опфаќаат вкупното население на една територија; на пописите податоците се добиваат директно од населението; пописите даваат исцрпен преглед на податоците за населението и неговите обележја; пописите треба да се спроведуваат секоја десетта година со што се изразува периодичност во попишувањето“.

Меѓу новите држави кои се појавиле на политичката карта на Европа по завршувањето на Првата светска војна, во однос на верската и на националната структура на населението, Кралството на СХС/Југославија претставувало најсложена заедница. Ова се должело на исклучително хетерогениот состав на населението. Хетерогеноста на верски и на национален план најдобро се гледа од резултатите од пописите спроведени во 1921 и во 1931 г. Токму научното проследување на резултатите од овие два пописи се предмет на интерес во второто поглавје насловено како „Пописите на населението во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците/Југославија во 1921 и 1931 година – методологија“. Во него авторот на почетокот дава историски преглед на условите во кои биле спроведени споменатите пописи и осврт на методологијата на нивното спроведување. Во вториот дел од ова поглавје, пак, вниманието е насочено кон резултатите од пописите. Притоа, посебен акцент е ставен на етничката и на верската структура на населението во Кралството СХС/Југославија во 1921 и во 1931 г. Овде авторот низ бројки ја претставува демографската, верската и делумно националната слика на Кралството на СХС/Југославија.

Демографските прилики и административна поделба во време на балканските војни и Првата светска војна – обликување на границите на Вардарска Македонија“ е насловот на третото поглавје. Во него авторот ги проследува пописот од 1913 г. и пописните податоци на бугарските власти од 1916/1917 г. Имено, на почетокот на 1913 г. Врховната команда на српската војска издала наредба за попис на населението во областите во кои воспоставила власт во текот на Првата балканска војна. Притоа, авторот, проф. д-р Борче Илиевски, користејќи научна методологија, смета дека податоците од овој попис не ја отсликуваат вистинската етничка слика на населението во Вардарска Македонија. Тој низ конкретни примери ги бележи очигледните непрецизности и неточности

кои ги прават релативни податоците од наведениот попис. Во овој контекст го цитира полицискиот инспектор при Врховната команда на српската војска, Милорад Вујичиќ, кој сосема објективно изразил сомнеж во прецизноста на податоците за етничката структура на населението во Вардарска Македонија. Оттука следува заклучокот дека официјално објавените статистички податоци од пописот од 1913 г. ни даваат само сумарен податок за вкупното население во деловите од Македонија под српска власт.

Третото поглавје од монографијата завршува со делот што се однесува на пописните податоци на бугарските власти од 1916/1917 г. Имено, со влегувањето во Првата светска војна на страната на Централните сили почнувајќи од средината на октомври 1915 г., Бугарија успеала да воспостави контрола и власт во Вардарска Македонија. Веќе во текот на 1916 г. бугарските административни и воени власти извршиле попис, односно еден вид административно пребројување на населението, кое во одредени области било повторено и следната година. При тоа авторот, меѓу другото, во овој дел од поглавјето прави и споредбена анализа на податоците од пописот на српските власти од 1913 г. со оние на бугарските власти од 1916/1917 г.

Пописите од 1921 и од 1931 г. се првите сеопфатни пописи на територијата на денешна Р Македонија спроведени со употреба на современа статистичка методологија. И двата пописа, меѓу другото, ја опфаќале територијата на т.н. „историски покраини“ (1921), односно на Вардарската Бановина (1931). Во основа, и во двата случаи станува збор за територијата на Вардарска Македонија во границите на Кралството на СХС/Југославија. Токму спроведувањето на споменатите пописи во Вардарска Македонија е предмет на интерес во четвртото поглавје, чиј наслов е „Спроведувањето на пописите во Вардарска Македонија од 1921 и 1931 година“. Во него се заклучува дека податоците од пописите од 1921 и од 1931 г. се значаен извор за споредба на демографските состојби на населението пред Балканските и пред Првата светска војна и последиците што ги оставиле војните врз бројноста и врз структурата на жителите во Вардарска Македонија. Она што е посебно интересно, а на кое авторот на монографијата му посветува посебно внимание е фактот дека врз основа на двата пописи, етничката структура на населението во Вардарска Македонија може само посредно да се утврди.

Петтото поглавје носи наслов „Демографски карактеристики“ и во него фокусот е ставен на неколку сегменти од демографската структура на населението во Вардарска Македонија. Па така, на почетокот вниманието е насочено на анализата на податоците за т.н. природно движење на населението. Станува збор за наталитетот, морталитетот и за природниот прираст на населението во Вардарска Македонија. Веднаш потоа следуваат деловите со анализа на податоците за писменоста и за социјалната структура на населението. Тука низ конкретни бројки се нуди детален преглед на овие мошне важни сегменти од општествениот живот. Имено, авторот, проф. д-р Борче Илиевски, врз основа на критичката анализа на статистичките пописни податоци заклучува дека Вардарска Македонија меѓу двете светски војни била пример за типично аграрно општество. Над 70 % од жителите егзистирале од земјоделство, а стапката на писменост била исклучително ниска.

Пописот од 1921 г. спореден со тој од 1913 г. отсликува опаѓање на бројот на градското население во Вардарска Македонија. Тоа е, всушност, една од најважните демографски карактеристики на градовите во Македонија која била последица од Балканските и од Првата светска војна. Ова прашање е разработено во шестото поглавје од оваа монографија насловено како „Депопулација на градовите“. Во него низ конкретни бројки се бележи намалувањето на бројот на населението, при што најголема депопулација е регистрирана во околиите кои за време на Првата светска војна биле на фронтвата линија. Станува збор за Дојранската, Гевгелиската, Битолската и за Мариовската Околија.

Поразот во Балканските војни, а потоа и распадот на Османлиската Империја довеле до суштински политички и цивилизациски промени во балканските области кои до 1912/1913 г. биле под османлиска власт. Една од последиците на тие промени била масовната миграција на дел од Турците и на другите муслимански заедници од Македонија во Мала Азија. Токму верската структура на населението во периодот 1921 – 1931 г. е предмет на интерес во седмото поглавје од оваа монографија. Во него авторот врз основа на споредбена анализа на статистичките податоци од пописот во 1921 г. заклучува дека споредено со состојбата пред Балканските војни, бројот на муслиманското население во 1921 г. значително се намалил. Па така, најголем број од населението во Вардарска Македонија во 1921 г. било православно по вероисповед – 518 229 (64,9 %) жители, следувале жителите со муслиманска вероисповед, вкупно 270 925 (33,9 %), и Евреите со 5 047 жители (0,63 %).

Осмото поглавје е насловено како „Етничката структура во Вардарска Македонија според пописите од 1921 и 1931 година“. Во него авторот прави согледување и анализа на етничката структура на населението преку демографијата и статистиката. Имено, во периодот по прогласувањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, во Македонија сè уште биле живи сеќавањата за случувањата до почетокот на Балканските војни и за борбата на соседните држави преку црквите и училиштата да извршат што поголемо влијание врз македонското православно население, кое во најголем дел до 1912 г. било под јурисдикција на Бугарската православна егзархија. Тоа било причина српските власти по Балканските војни да започнат процес на оформување и наметнување на српскиот идентитет, кој бил придружен со остра борба против бугарската црква. Тие на пописите во 1921 г. и во 1931 г. целото македонско православно население, како и муслиманското население што зборувало на словенски јазик го евидентирале во графата Срби и Хрвати по мајчин јазик. Притоа, проф. д-р Борче Илиевски освен пописните податоци, како историски извор за наведената проблематика ги анализира и извештаите што ги испраќале српските воени, полициски и административни службеници до своите претпоставени, а се однесувале на идентитетската определба на населението во Македонија. Оттука, тој заклучува дека властите на Кралството на СХС/Југославија во меѓувоениот период преку своите институции, особено преку образованието, настојувале македонското православно население во Вардарска Македонија да го приклонат и да го слеат во српската култура и традиција.

Значаен дел од населението на Вардарска Македонија во меѓувоениот период претставувало албанското и турското население, односно жителите офи-

цијално евидентирани како Арнаути и Турци по мајчин јазик. Нивната бројност, структурата и миграциите според пописите од 1921 и од 1931 г. се предмет на истражување во деветтото и во десеттото поглавје од оваа монографија. Анализирајќи ги податоците, авторот на монографијата заклучува дека албанското население компактно живеело главно во западните и во северозападните делови на Вардарска Македонија. Притоа, негова главна демографска карактеристика, според пописот од 1921 г., е исклучително малото присуство во градовите. За разлика од турското население, кое речиси половината живеело во градовите, застапеноста на Албанците во градовите е далеку помала. Само 9 946 жители, односно 9 % од вкупниот број на албанското население биле жители на градските и административните центри во Вардарска Македонија. Авторот заклучува и дека поради помасовното иселување на Турците, албанското население во 1931 г. било второ по бројност во Вардарска Македонија.

„Бројноста и структура на помалите заедници“ и „Влијанието на пописните резултати врз одредени аспекти на политиката на Кралството Југославија кон малцинствата“ се насловите на последните поглавја. Во првото од нив, авторот ги анализира статистичките податоци за бројноста и за демографската структура на другите помали етнолингвистички заедници во Вардарска Македонија. Станува збор за Романци/Цинцари по мајчин јазик, односно Власи, потоа Евреи по мајчин јазик и Роми.

Монографијата завршува со осврт на влијанието на резултатите од пописите во 1921 г. и во 1931 г. врз одредени аспекти на политиката на југословенските влади кон муслиманските малцинства, кои, пак, имале влијание врз демографската, верската и врз етничката структура на населението во Вардарска Македонија. Овде научниот интерес на авторот е насочен кон Југословенско-турската конвенција за иселување на околу 200 000 муслимански жители (турско население и население со турска култура) потпишана во 1938 година. За потсетување напоменува дека поради почетокот Втората светска војна, не дошло до реализација на споменатата конвенција.

Монографијата Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни: (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година) е плод на повеќегодишни научни истражувања и претставува комплексен научен труд. Таа е една од ретките научни книги во македонската историографија која обезбедува сеопфатен преглед на демографските состојби во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни. Освен податоците од пописите во 1921 и во 1931 г., како поткрепа на овие извори, авторот користи и голем број историографски, антропогеографски и етнографски трудови. Внимателно исчитувајќи ја книгата, констатираме дека преку анализа на обемна и релевантна статистичка граѓа, проф. д-р Борче Илиевски направил успешен обид да понуди научно објаснување на демографските промени кои настанале во Вардарска Македонија по Балканските војни сè до почетокот на Втората светска војна.

Драган Зајковски

ПРИКАЗИ – РЕЦЕНЗИИ – СООПШТЕНИЈА

УДК: 91:930.85(497.7)“8” (049.3)

МАКЕДОНИЈА ВО ГЕОГРАФИЈАТА НА АЛ-ИДРИСИ
(избор, вовед и редакција д-р Зекир Рамчиловиќ)Здружение за култура, заеднички вредности и одржлив развој
„Диван“ и Институт за национална историја, Скопје 2017

На 3 април 2018 г. во просториите на Порта „Македонија“ се одржа промоција на книгата *Македонија во географијата на Ал-Идриси* од д-р Зекир Рамчиловиќ, во издание на Институтот за национална историја и на Здружението за култура, заеднички вредности и одржлив развој „Диван“ од Скопје.

Делото содржи изворна архивска граѓа од Националната библиотека на Франција во Париз и од Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија и претставува резултат на обемната истражувачка работа на д-р Зекир Рамчиловиќ.

Земајќи го предвид фактот дека еден од најпознатите географи на средниот век Абу Абдуллах Мухамед ибн Мухамед ибн Абдуллах ибн Идрис ал – Куртуби ал Хасани, попознат како ал-Идриси или само како Идриси (1099/1100 – 1165), е автор на географскиот труд *Разнода за оние што сакаат да го обиколат светот*, каде што Македонија е претставена најдетално, а ал-Идриси го користи името Македонија, тогаш не е случајна ни одлуката на д-р Рамчиловиќ токму нему да му го посвети своето истражување.

Во воведниот дел авторот многу темелно го објаснува поводот за пишувањето на трудот и дава детални информации за потеклото и за животот на ал-Идриси. Според д-р Рамчиловиќ, ал-Идриси ѝ посветува големо внимание на својата кружна карта на светот, особено на картата од четвртата секција на петтиот климат (V – 4). На неа, во преписите сочувани до денес во националните библиотеки на Франција и на Русија, во Бодлеанската библиотека во Оксфорд и во библиотеката „Купрулу“ во Истанбул, е означена историско-географската област Македонија – *Ард Макадунија* (Земјата Македонија). Името отсуствува единствено на картата во ракописот којшто се наоѓа во Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија, но населените места се целосно претставени како и во другите преписи.

Во првата глава на монографијата е даден детален опис и разработка на картите на ал-Идриси, во кои е внесен изгледот на Земјината површина, односно планините, реките, езерата, морињата, како и населените места, и на тој начин имаме комплетна слика за она што го создал арапскиот географ во својата работа во оваа област.

Понатаму, во втората глава авторот се задржува на биографските податоци за средновековниот географ, на неговото доаѓање и етаблирање на дворот на кралот Роџер II, на богатиот опус на географски дела, како и на дела со медицинска содржина во кои дал многу напатствија и рецепти за лекување на тропските болести и на црната кашлица. Во следната глава е даден описот на светот според географијата на ал-Идриси.

Македонија во картите на географот ал-Идриси подетално се разработува во четвртата глава. Имено, просторот на денешна Република Македонија е опфатен во четвртата секција на петтиот климат (V – 4). Во најголемиот дел од секцијата V – 4 ал-Идриси ја претставува како Македонија и тоа соодветствува на картата. Тоа е далеку поголем простор од она што денес го сметаме за регион Македонија, од кој Република Македонија е само мал дел. Доколку се анализира само книгата, во неа како делови од Македонија се споменуваат и повеќе градови кои се наоѓаат и во други секции. Ова, пред сè, се однесува на секцијата VI – 4, како и на секцијата VI – 5, каде што покрај другите земји, еден дел од просторот ѝ припаѓа на Македонија.

Географските имиња и топонимите се разработени во петтата и во шестата глава од книгата, при што е даден и нивниот табеларен приказ.

Во анализата на ова дело д-р Рамчиловиќ особено се задржува на секцијата V – 4, која ги опишува населените места и реките кои се дел од регионот Македонија.

Содржината на книгата е испреплетена со илустрации и фотографии на кои е претставена статуата на ал-Идриси во неговиот роден град Сеута, неговата работа на дворот на кралот Роџер II, дел од фреската на која е претставен кралот Роџер II Сицилијански, потоа првата страница со текст од парискиот препис на географијата на ал-Идриси, прегледи од неговите географски дела, 26 географски карти со опис и толкувања на картите дадени во фусноти и прилози од Националната библиотека на Франција во Париз и од Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија.

Според авторот на книгата *Македонија во географијата на ал-Идриси*, д-р Зекир Рамчиловиќ, документацијата објавена во ова дело содржи податоци за Македонија кои претставуваат значаен извор на информации, особено што поголем дел од опишаните населени места во тој период не се среќаваат во друг извор, независно од тоа дали е византиски или латински. Она што го прави уникатен овој труд се коментарите на ал-Идриси кој го опишува Балканскиот Полуостров, при што за овие простори го користи името Македонија.

Габриела Топузовска

ПРИКАЗИ – РЕЦЕНЗИИ – СООПШТЕНИЈАУДК: 94(381)(049.3)
2-163(=163.3)(049.3)

НАДЕ ПРОЕВА, РЕЛИГИЈАТА НА АНТИЧКИТЕ МАКЕДОНЦИ

Библиотека *Historia Antiqua Macedonica*, Посебни изданија, Книга 11,
Графотисок, Скопје 2014

Во 2014 година излезе од печат најновата монографија на проф. д-р Наде Проева со наслов *Религијата на античките Македонци* во рамките на едицијата *Historia Antiqua Macedonica* (НАМ), како книга бр. 11.

Религијата на античките Македонци е мошне сложена за истражување не само поради скудноста на изворите туку и поради фактот што станува збор за голема временска оддалеченост, односно за античкиот период. Освен тоа, треба да се земе предвид и мистичниот карактер на религиите, што дополнително го отежнува истражувањето. Во македонската, но и пошироко во светската историографија има многу малку истражувања за религијата на античките Македонци. Објавувањето на оваа монографија ја збогатува скудната стручна литература за оваа проблематика, а истовремено нуди и едно ново видување на религијата на античките Македонци како автентична, посебна и различна од религијата на другите соседни етноси. Како што констатира авторката во предговорот на делото, религијата на античките Македонци во досегашните изучувања, со некои исклучоци, е прикажана како дел од хеленската религија. Тоа се должи на хеленското толкување и на хеленоцентричниот пристап во изучувањето не само на историјата на античките Македонци туку и на класичниот период во целина. За тоа во голема мера придонесува и предубедувањето дека античките Македонци биле Хелени, како и исполитизираноста на прашањето за нивната етничката припадност. За да се дојде до непристрасни заклучоци за религијата на античките Македонци, потребно е да се утврдат особеностите на македонската и на хеленската религија преку нивно одделно изучување, со што ќе се добие одговорот на тоа дали нивната религија била иста, слична или различна, што е, впрочем, главната цел на авторката во оваа монографија.

Книгата започнува со предговор и вовед, по што следува поглавјето насловено како „Создавање и развиток на религијата“. Овде д-р Проева се осврнува на причините за создавањето на религијата, на фазите во развитокот на античката религија, изворите за изучување на религијата, како и на митовите и на легендите како извор за религијата.

Следното поглавје носи наслов „Религијата на античките Македонци“ и во него е даден осврт на досегашното изучување на религијата на античките Маке-

донци, на хеленското толкување, потоа на македонската религија низ митовите и легендите, митските предци на Македонците, митовите за основоположниците на македонската држава и на кралските династии.

Во поглавјето „Македонски пантеон“ се обработени небесните божества, воените божества, божествата на плодноста, женските божества, исцелителните божества, хтонските божества и верувањето во задгробниот живот, водените божества, речните персонификации, нимфите, полубожествата, персонификациите и дајмоните во религијата на античките Македонци.

Следното поглавје е „Култови и обичаи“, во кое авторката ги анализира сите покарактеристични култови и обичаи што ги негувале античките Македонци: култот на предокот херој, култот на кралската династија, култот на Сонцето, култот на Водата, култот на змијата – добар дајмон, обредот на лустрација, ловот за докажување на воените вештини, кралскиот лов, начинот на обележување на воена победа, воените знаци, начинот на војување, ритуалните игри на плодноста, ритуалната травестија, обредната игра за зрелост, бракот, гозбите, пиењето вино и обредот за основање град.

По ова следува поглавјето „Религиска практика“, каде што е обработен фунерарниот култ, македонскиот календар, обредната практика, религиските здруженија и светилиштата.

На крајот е приложен приказ на владетелски династии, а по нив има заклучок на македонски и резиме на француски јазик. Исто така, во книгата се наведени показатели, и тоа: показател на антропоними и теоними, показател на етникони и топоними и предметен показател. На крајот е приложен список на илустрации, како и карта на Античка Македонија.

Бидејќи освен јазикот, религијата е еден од главните елементи за определувањето на етничката припадност во антиката, оваа монографија, која е резултат на долгогодишни проучувања на проф. д-р Наде Проева, во голема мера ќе помогне во расветлувањето на прашањето за етничката припадност на античките Македонци. Научните резултати кои се презентирани несомнено дека ќе бидат поттик за понатамошни истражувања во македонската историска наука. Општо земено, монографијата Религијата на античките Македонци е од исклучително значење за македонската историографија и заслужува да биде преведена на некој од светските јазици.

Антонио Неделковски

ГАЛАБА ПАЛИКРУШЕВА, ИСЛАМИЗАЦИЈАТА НА ТОРБЕШИТЕ
И ФОРМИРАЊЕТО НА ТОБЕШКАТА СУБГРУПА

Природно-математички факултет, Институт за етнологија, 2016

Книгата *Исламизацијата на Торбешите и формирањето на торбешката субгрупа* претставува докторска дисертација на д-р Галаба Паликрушева одбранета на Филозофскиот факултет во Скопје, во далечната 1965 г., а работена под менторство на еден од најеминентните југословенски етнологи во тоа време, Миленко Филиповиќ. Во својот оригинал таа дисертација содржи 12 дела, од кои: Увод, седум глави, посебен дел, потоа еден дел со забелешки кон текстот и еден дел со извори и литература. Ваквата структура на дисертацијата останува речиси ненарушена и во нејзиното печатено издание, со тоа што главниот уредник и членовите на редакцијата направиле само една мала измена. Имено, делот 11 од трудот, односно Забелешките кон текстот, кои во дисертацијата се сместени на крајот од текстот, ги поместиле во фусноти, со што му овозможиле на читателот непречено да го следи текстот поткрепен со потребната научна акрибија поставена на соодветното место. Исто така, вистински потег е и тоа што редакцијата ги оставила непроменети јазичните карактеристики на текстот од времето кога е пишуван. Со тоа овозможиле да се запази автентичноста на изразот на авторката и да се зачува оригиналноста на текстот и, секако, да се долови и духот на времето во кое била пишувана дисертацијата.

Насловите на главите се: „Број на муслиманите во Југославија“, „Рана исламизација во Македонија“, „Етничките прилики во Река во XV век“, „Исламизација во рамките на мијачката група и појава на Тобешите“, „Појавата и значењето на името Торбеш“, „Формирањето на торбешката субгрупа“, „Торбешка дијаспора“ и „Посебен дел“ во кој се опишани бројноста на Торбешите во 1961 г., нивните етнички особини – јазикот, носиите, различните верски и социјални обичаи и норми во секојдневниот живот, земјоделството, сточарството, печалбарството, куќите. Ваквата структура покажува дека иако книгата е пишувана пред половина век, нејзината концепција е внимателно структурирана според сериозни научни норми.

Притоа, темата е обработена во рамките на два главни дела: историски и етнолошки. Во овој случај предност му е дадена на историскиот контекст кој, несомнено, во тоа време бил доминантен во сфаќањата на хуманитарните научни дисциплини во Р Македонија, на што, секако, влијаело и отсуството на посебна институција во македонската држава за изучување на етнологијата. Сепак, она што во дисертацијата и во книгата е насловено како „Посебен дел“,

а кое, всушност, го претставува етнoлошкиот дел на истражувањето со сите го-респoменати сегменти, му дава посебен квалитет на трудот. Со него се разбива класичната истoриска фактографија и се доловуваат најважните етнoлошки нијанси кои во еден микросвет точно ја покажуваат еволуцијата на торбешката група во најважните елементи од нејзиниот секојдневен живот. Применувајќи го овој метод, авторката успеала да ја вклопи својата идеја и замисла во една целина и во исто време на ефикасен начин да ја следи и да ја запази динамиката на создавањето и на функционирањето на групата во одреден политички, културен и општествен контекст.

Користената литература покажува дека авторката ги ползувала сите релевантни и актуелни извори и научни изданија во времето кога го пишувала трудот. Тоа се дела кои и денес сè уште претставуваат неизбежна литература за верската, социјалната и за економската историја на Балканот во османлискиот период. И повторно, она што му дава посебен квалитет на трудот е фактот што цитирањето на тие извори и литература е проследено со критички осврт и сопствен став на авторот.

Д-р Паликрушева, меѓу првите научници во Р Македонија, во овој труд започнала да ги користи османлиските извори, како и преводите на првите османлиски пописи кои почнале да излегуваат точно во времето кога ја пишувала својата дисертација. Токму овие извори, кои нудат извонредни податоци не само за историјата туку и за етнологијата, ја даваат свежината на книгата и ја прават сè уште да биде актуелна. Всушност, главата посветена на раната исламизација во мијачката група е базирана токму на тие извори. Во богатството на овие извори авторката ги пронашла и главните причини за избор на темата, односно за етничките и за верските промени поврзани со исламизацијата и со појавата на, како што ја наречува таа, торбешката субгрупа.

Темата обработена во книгата во времето кога била пишувана била актуелна, а актуелна е и денес. Во фокусот на интерес е една посебна верско-социјална група, која и денес во најголем дел живее во северозападните делови на Р Македонија и која е позната под имињата Македонци муслимани и Торбеши. За еден дел од нив називот Торбеш е навредлив, додека друг дел од нив, особено во последно време, го прифаќаат тој назив, притоа инсистирајќи на својата посебна етничка припадност. Денес оваа заедница, чиј идентитет е заглавен меѓу верската – исламска и лингвистичката – македонска припадност, е дел од османлиското наследство во Р Македонија, кое македонската држава не успева да го апсорбира, поради што во врска со нив постојат покрај нерешени историски прашања, и современи политички контроверзи.

Меѓу нерешените историски прашања спаѓа и проблемот за нивното име и за нивното потекло, на што посебно внимание му посветува и д-р Паликрушева. Една од најраширените варијанти за името, силно присутна и меѓу самите Торбеши, е дека го добиле од своите соседи христијани поради тоа што ја продале својата вера за торба брашно, торба пченка или торба урда. И другите претпоставки името Торбеш го поврзуваат со нивното исламизирање за една торба урда или брашно и се повикуваат на објаснувањето дека тоа доаѓа од персискиот збор *torbakesh*, што значи ‘торбар, торбарење’. На тој начин името Торбеш во дебарската, скопската и во тиквешката област го добиле луѓето што

го прифатиле исламот и се занимавале со торбарее, односно продавале алва, боза и салеп по улиците, а потоа тоа име се пренело на сите исламизирани.

И во врска со потеклото на Торбешите постојат повеќе толкувања. Според едни, Торбешите биле, всушност, претставници на некое многу старо словенско племе, кое на Балканот дошло многу порано од другите Словени и отишло далеку на југ, за подоцна постепено да се повлече на север. Многу поприсутно е мислењето дека Торбешите ги влечат своите корени од богомилското движење и дека претставуваат последни остатоци од старите Богомили во Македонија. Некои турски етнологзи, пак, тврдат дека Торбешите се, всушност, славизирани Турци, за разлика од македонските етнологзи, кои не ги сметаат за различна етничка група од православните Македонци, туку како религиозно малцинство во рамките на македонската етничка заедница.

Д-р Паликрушева смета дека народното толкување на зборот Торбеш кој се врзува со зборот торба е најприфатлив, иако таа допушта можност во некоја постара фаза тоа да било име на посебна етничка група или племе. За етничкото потекло на Торбешите таа ја истакнува тезата, а тоа е и главната поента во дисертацијата, дека тие потекнуваат од словенската етничка група Мијаци, која пред османлиското освојување била населена во Западна Македонија, по текот на реката Радика, област позната под името Река. Дел од оваа етничка група го прифатила исламот, по што од своите соплеменици, кои останале христијани, нејзините припадници погрдно биле наречени Торбеша затоа што ја продале својата вера за една торба урда. Подоцна дел од овие Торбеша се населиле во Скопско и во Велешко. Таа дијаспора, според Паликрушева, се докажува со тоа што кај дел од исламизираниите жители на скопската и на велешката група постоела некаква традиција на доселување на нивните предци од Река. На тој начин се доаѓа до заклучок дека исламизираното население од споменатите три региони – Реканскиот, Скопскиот и Велешкиот, има иста етничка посебност и потекло.

И покрај различните мислења, толкувања и легенди, изворите засега не дозволуваат да се инсистира на некаква многу стара, предосманлиска етничка посебност на групата исламизирано население познато под името Торбеша. Нивното име, без сомневање, е поврзано со периодот на османлиското владеење во Македонија и со него било означувано сето исламизирано словенско население во Македонија кое си го зачувало својот мајчин јазик. Како што наведува д-р Паликрушева, и употребата на името Торбеш за исламизираното словенско население во Македонија може да се смета за секундарна појава и во голема мера е резултат и на литературата за Торбешите напишана подоцна, во која овој назив уште повеќе се генерализира.

Посебно впечатлива е анализата на д-р Паликрушева за постепеното одвојување на торбешката група од матичната група на Мијациите. Со вештина на извонреден истражувач и набљудувач, таа трпеливо го разоткрива одвојувањето на Торбешите и формирањето посебна група. Се разбира, на прво место како причина таа ја поставува разликата во верата, која во голема мера го условила мешањето меѓу православните и муслиманите во рамките на мијачката група, создавајќи односи на две различни групи. Притоа, таа точно ги прецизира елементите кои раздвојувањето го правеле сè повидливо и потрајно, без разлика на заедничките елементи кои останале присутни и кај двете групи. Тука ги сместува: покривањето на лицето на жените, обрежувањето на машките деца, промените

во носиите, празниците, терминологијата, начинот на исхрана, обичаите при умирањето и при раѓањето и сл.

Анализата на оваа диференцијација авторката ја завршува со најкрупните разидувања во однос на најчувствителните прашања кои се случиле во подоцнежниот период, а кои биле поврзани со настани што носеле национален белег. Таа пишува дека торбешката субгрупа не учествувала во процесот на формирањето на македонската нација кој започнал во XIX век. Верската припадност, силно вкорената од влијанието на животот во рамките на милетскиот систем на османлиската држава, ја држи групата надвор од процесот во кој активно учествуваат нејзините соплеменици Мијаците. Поради тоа кај Торбешите се јавуваат тенденции на поголемо приврзување кон верата и поостра диференцијација кога македонското ослободително движење во својата прва фаза е со силни антиосманлиски и антиисламски повици.

Како завршеток на оваа извонредно суптилна анализа за отуѓувањето на Торбешите од македонскиот етничкиот корпус авторката наведува:

„И за време на Илинденското востание Торбешите се понастрана од настаните. Тие не земаат учество во борбата на македонскиот народ за национална независност, но и не се солидарисуваат со турската власт. Неиздиференцирана како етничка група, торбешката субгрупа не се вклучува во процесот на националната диференцијација. Таа не може да се определи ниту кон групата на која етнички припаѓа, ниту кон онаа со која ја врзува заедничката вера. Овие колебања во националното определување на групата се евидентни дури и денес. Најголемиот број од нејзините припадници само во тек на последните дваесетина години ја менуваат по неколку пати својата национална ориентација. Истата група села во повоените пописи се јавува со разни национални определувања. Тие се декларираат и како Турци и како Албанци и како Македонци, а последно време и како Југословени неопределени.“

Овие заклучоци не изгубиле ништо од својата актуелност. Поради тоа и книгата на д-р Галаба Паликрушева е толку актуелна и денес, имено, затоа што таа верско-лингвистичка група, поразлична од другите доминантни етнички заедници во Р Македонија, остана на ниво на субгрупа заглавена меѓу аспирациите на тие заедници. Процесот чиј почеток д-р Паликрушева го открива во XVI век и кој го следи до втората половина на XX век, всушност, е процес кој сè уште трае. Во својата анализа д-р Паликрушева точно ги лоцира причините поради кои заедницата на Торбешите останува настрана во најважните настани во поблиското минато на македонскиот народ и поради кои и денес тие не можат да бидат интегрирани во современата македонска нација.

Печатеното издание на докторската дисертација на д-р Паликрушева го означува крајот на постоењето на овој труд меѓу научниците во форма на дисертација и почеток на нејзиното постоење како книга. Символично, тоа значи започнување на еден нов живот, иако и досега таа беше едно од најконсултираните дела кога станува збор за соодветната тема. Во иднина оваа книга мора да биде дел од библиографијата на секој оној што се занимава со феноменот на ширењето на исламот на Балканот. Тоа што книгата е напишана пред повеќе од 50 години воопшто не ја менува таа констатација, а излегувањето од печат на овој труд конечно исправа една неправда и кон еден извонреден ракопис и кон еден извонреден научник.

Драги Ѓоргиев

ДАЛИ НАВИСТИНА АЛБАНСКИОТ ЕЛЕМЕНТ
ВО СКОПЈЕ БИЛ ДОМИНАНТЕН?

Салим Кадри Керими
историчар и дипломат во пензија

Abstract

This article is a brief polemic with the views of Mr. Isamedin Azizi, a research fellow at the Institute for National History - Skopje, Republic of Macedonia, presented in his article entitled: „Demographic changes among Albanians in the City of Skopje and in the Skopje Area (1921-1953)“, which is published in the Journal of the INH (ИНИ) – Glasnik (Гласник) 2017. In other words, the article contains my comments and findings in response to the thesis of Mr. I. Azizi, which seeks to prove the dominant presence of the Albanian population in the city of Skopje, in the period before 1912. In my opinion, contrary to Mr. Azizi’s thesis, according to several indicators, findings and indisputable facts, the Albanian element in the city of Skopje neither in Ottoman, nor in Serbian, or in the Yugoslav period, was a dominant and bigger, than the Turkish factor (until the 1971 Census).

Keywords: Albanians, Skopje, Ottoman, Serbian and Yugoslav period.

Неодамна имав можност да го прочитам прилогот на Исамедин Азизи (Isamedin Azizi) со наслов „Демографските промени кај Албанците во Скопје и во Скопско“¹ објавен во списанието *Гласник* на ИНИ (2017).

По извршената анализа на одделни податоци и констатации што се содржани во наведената статија, дојдов до заклучок дека нејзината содржина не може да се оцени како објективна/научна анализа. Еве зошто.

Без намера да го потценам трудот на И. Азизи, кој сакајќи да ја потврди тезата за наводното „доминантно присуство“ на албанскиот фактор во градот Скопје во одреден период, направил манипулација и погрешна интерпретација на одделни статистички податоци и релевантни факти. Така, на пример, користејќи ги „поволните“ податоци за бројот на албанското население на ниво на Скопската Околија (срп. Округ), сугерирал погрешен заклучок во врска со бројот на Албанците во градот Скопје (Општина Скопје).

¹ Исамедин Азизи, „Демографските промени кај Албанците во Скопје и во Скопско (1921 – 1953)“, *Гласник на Институтот за национална историја* (натаму: ГИНИ), 61, 1/2017.

И. Азизи истото го направил и при пресметувањето на процентуалната застапеност на Албанците во вкупниот број на муслиманското население во Скопската Околија според статистичките податоци од 1921 година. Со други зборови, доколку во 1921 година бројот на населението со албански мајчин јазик на ниво на Околијата изнесувал 32 035, во тој случај од вкупниот број на тогашното муслиманско население (67 376), албанското муслиманско население сочинувало 47,5 %, а не 60 %. Значи, односот меѓу албанското и турското муслиманско население во рамките на Скопската Околија во наведениот период изнесувал 47,5 % наспрема 39,09 % (во полза на Албанците), а не 60 % наспрема 40 %, како што пресметал Азизи. Според истиот извор², соодносот меѓу овие две заедници на ниво на Срезот (срп.) Скопје изнесувал 73 % наспрема 11,6 %, повторно во полза на албанското население.

Меѓутоа, што се однесува до статистичките податоците само за градот Скопје, соодносот меѓу албанското и турското население отсекогаш бил поинаков – се разбира, во полза на турското, а не на албанското население, како што упорно претендира И. Азизи. Конкретно, во 1921 година тој сооднос изнесувал 89,5 % наспрема 5,5 % во полза на турското население. Доминантното присуство на Турците, како втор елемент во Скопје (без околината), продолжило и по 1921, односно сè до 1971 година, кога како резултат на масовното иселување посебно на турското население, почнувајќи од Пописот во 1971 година, бројот на Албанците во Скопје за првпат станал поголем од оној на Турците, но сега доминантно било македонското, а не албанското население.

Дека во градот Скопје турскиот фактор бил подоминантен од албанскиот, покрај другото, може да се види и од следните податоци/неспорни факти.

Идентификацијата на сето муслиманско население само со албанското е апсурдна, бидејќи секому е јасно дека во Скопје и во неговата околина, и тогаш и сега (најмалку во последните шест века), покрај Албанци, во муслиманската заедница влегувале и припадниците на турското, торбешкото, бошњачкото, на дел од ромското и мал број од черкеско население

Според статистичките податоци и релевантни докази, Албанците во градот Скопје најмалку во османлискиот период, но и сè до денеска, не се доминантен елемент. Ова, меѓу другото, се потврдува и со статистичките податоци од османлискиот (до 1912), од српскиот (1913 – 1940) и од југословенскиот период (по Втората светска војна сè до 1990 година), па сè до денес.

Имено, во Румелија (европскиот дел на Османлиската Империја), во споредба со припадниците на другите муслимански народи (поединечно), вклучително и во градот Скопје, Турците биле во поголем број. Во прилог на оваа констатација, покрај другото, можат да се наведат и статистичките податоци што се содржани во книгата на османлискиот/турскиот автор Тахсин Узер (Tahsin Uzer)³, според кои, во втората половина на 19 век, односно во 1877 година во Румелија, од

² Дефинитивни резултати пописа становништва, од 31 јануара 1921 године, Сарајево 1932.

³ Tahsin Uzer, „Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve son Osmanlı Yönetimi“ (Историја на разбојништвата и последната османлиска власт во Македонија), *Türk Tarih Kurumu*, 3-cü Baskı, Ankara 1999, 116.

вкупно 8,7 милиони жители, бројот на турското население изнесувал 4 милиони, додека на албанското 2 милиони и 250 илјади. Според проценките⁴, пак, на истражувачите Д. Уркухарт (D. Urquhart) и Франц Брадашка-Аграм (Franc Bradaska-Agram) од Франција и Едвард Станфорд (Edward Stanford) од Англија, вкупниот број на албанското население во европскиот дел на Османлиската Империја во 30-тите, односно во 70-тите години од 19 век бил уште помал – меѓу 1,5 и 1,6 милиони жители.

Според сознанијата на турскиот истражувач проф. д-р Орхан Дерман (Prof. Dr. Orhan Derman) содржани во неговата докторска дисертација⁵, „по 1689 година, скопското население продолжило да живее заедно со Албанците кои дошле од Албанија“. Според истиот извор, „во 20-тите години од 20 век, 80 % од населението на Скопје било турско“.

Доколку ги имаме предвид податоците изнесени од Т. Узер, Д. Уркухарт, Ф. Брадашка-Аграм и Е. Станфорд, како и одделни османлиски податоци содржани во книгата на Аслан Селмани (Asllan Selmani)⁶, според кои, на пример, во 1569 година во Скопје имало 1 559 муслимански, 511 христијански и 53 еврејски семејства, тогаш положична би била претпоставката за доминацијата на турскиот, а не на албанскиот елемент во тој период, бидејќи не треба да заборавиме дека во османлискиот период Скопје, од повеќе аспекти, било мошне важен центар. Оваа констатација е изнесена и во *Историјата на македонскиот народ*⁷, а таа е содржана и во докторската дисертација на Петар Тодоров⁸ и во извештаите/записите на одделни личности од дипломатско-конзуларните претставништва и на патописците.

Во периодот на српската власт, според статистичките податоци од 1921 година⁹, во Скопје (Општина Скопје), од вкупниот број на населението (40 666), со турски мајчин јазик биле 13 980 лица, додека со албански мајчин јазик имало 862 лица. (Забелешката на И. Азизи дека ваквиот резултат на овој попис, меѓу другото, се должи на познавањето на турскиот јазик од страна на скопското албанско население не држи бидејќи населението било попишано врз основа на мајчиниот јазик, а не врз основа на јазикот/јазиците што го/ги знаеле/зборувале попишаните лица.) Тврдењето на И. Азизи дека српската администрација правела сè за да го намали албанскиот во полза на турскиот елемент нема никаква основа, покрај другото, и поради следните два факта:

– прво, за српските авторитети, не само Албанците туку и Турците биле непосакувани и биле прогонети, односно натерани да се иселат во Турција, и

⁴ Kristaq Prifti, *Popullsija e Kosovës 1831-1912*, ASHSH, Tiranë 2014, 28–30.

⁵ Prof. Dr. Orhan Derman, *Evlad-ı Fatihan'ın Torunları - Makedonya'daki Türkler*, Ankara 2018, 148, 15.

⁶ Asllan Selmani, *Popullsija e Maqedonise* (Населението на Македонија), Logos-5, Shkup 2004, 191.

⁷ *Историја на македонскиот народ*, т. 3, Скопје 2003, 15.

⁸ Петар Тодоров, „Скопје од почетокот на 19-от век до крајот на османлиското владеење“, УКИМ – Филозофски факултет – Институт за историја, Скопје, 2013, 55.

⁹ *Дефинитивни резултати пописа становништва* од 31 јануара 1921 године, Сарајево 1932.

– второ, податоците за бројот на Албанците во Скопската Околија, според пописот од 1921 година (18 032 од вкупно 54 089 лица според мајчиниот јазик биле регистрирани како Албанци), зборуваат за, до некаде, веродостојно прикажување на етничкиот состав на муслиманското население во Скопје и во Скопската Околија во тој период. Со други зборови, доколку српската администрација на Пописот во 1921 година навистина го намалила бројот на албанското население во Скопје, зошто не го направила тоа и со бројот на ова населението и во Скопската Околија?

Сомнежот, пак, на И. Азизи во врска со бројот на жителите што се декларирале како муслимани, кој е за 9 000 поголем од вкупниот број на жителите што ги зборувале албанскиот и турскиот јазик, е неоправдан од едноставна причина што покрај Турците и Албанците, како две најголеми муслимански заедници, муслиманската заедница во Скопје ја сочинувале и припадниците на неколку други помали заедници – дел на ромската популација, Торбешите, Бошњаците и мал број Черкези.

При читањето на статијата на И. Азизи јас не открив релевантни докази како потврда на неговата забелешка дека скопското муслиманско население од страна на странските патописци и конзуларни претставници наводно во поголем дел било прикажано како албанско. Повикувањето на И. Азизи на заклучокот до кој дошле Скендер Асани (Skender Asani) и Ардиан Лимани (Ardian Limani)¹⁰ врз основа на, божем, статистички податоци од османлискиот период или пак на податоци што биле содржани „во документи од германскиот конзулат/амбасада во Софија испратени до германската амбасада во Берлин“ (!?) не е издржано. Ова уште повеќе што и за самиот И. Азизи, тврдењето на двајцата наведени автори дека во Скопје од вкупно 90 419 жители (во периодот 1908 – 1909), 50 258 биле Албанци, или од вкупно околу 50 000 жители (во 1912 година), 40 000 биле Албанци и нема ниту еден Турчин, или од вкупно 87 000 жители (во 1940 година), 33 000 биле Албанци и повторно нема ниту еден Турчин, се нелогични/неуверливи. Според мене, и наводот што е изнесен во два наврата во статијата дека германскиот конзулат/германската амбасада во Софија одржувал/одржувала преписка со германската амбасада во Берлин ми е нелогичен, бидејќи, како што е општо познато, дипломатско-конзуларните претставништва на една земја се лоцираат во странство, а не во својата земја – во конкретниот случај, најверојатно се работи за некаков превид на наведените автори.

Како што беше нагласено претходно, и според статистичките податоци од следните пописи (сè до 1971 година), во градот Скопје албанскиот елемент никогаш не бил поброен од турскиот. Така, на пример, во Пописот на населението од 1948 година, од вкупниот број на населението на овој град (87 654), 51 819 биле Македонци, 13 928 Турци, 5 209 Албанци и др.; во 1953 година имало 72 477 Македонци, 22 491 Турци, 2 975 Албанци и др.; во 1961 година имало 109 799 Македонци, 14 610 Турци, 11 151 Албанци и др., додека во 1971 година 215 578 биле Македонци, 28 705 Албанци, 18 586 Турци и др. Значи, бројот на Албанците

¹⁰ Skender Asani, Ardian Limani, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Shkup 1908-1912* (dokumente), Shoqata e historianëve shqiptarë në Maqedoni, Shkup, 2012, 147–148; Skender Asani, Ardian LIMANI, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Shkup 1908-1912* (dokumente)...., ДАРМ, фонд Министерство за надворешни работи на Италија, 151.

во градот Скопје станал поголем од оној на Турците за првпат во 1971 година, и тоа како резултат на масовното иселување, пред сè, на турското население во Турција, особено во периодот по 1953 година.

Сомневањето на И. Азизи во врска со вистинитоста на резултатите од Пописот во 1948 година, особено во однос на реалниот број на турското и на албанското население во градот Скопје, а во услови кога сè до 1948 година албанскиот елемент во Македонија бил фаворизиран во однос на турскиот, мислам дека нема никаква основа. Ако некој треба да се сомнева во вистинитоста на резултатите од Пописот од 1948 година, тогаш се тоа Турците, кои со право би требало да се сомневаат. За разлика од ова, сомнежот на И. Азизи посебно во однос на резултатите од Пописот од 1953 година, кој бил спроведен во поинакви општествено-политички околности од оние во 1948 година, на прв поглед е „оправдан“. Меѓутоа, според мене, за да се провери вистинитоста на бројот на турското население во 1953 година, прво е неопходно да се провери вистинитоста на резултатите од Пописот од 1948 година. Ова дотолку повеќе што редица факти потврдуваат дека бројот на турското население во 1948 година наместо 95 940 жители, требало да изнесува најмалку околу 160 000. Со други зборови, доколку во 1921 година вкупниот број на турското население на територијата на денешна Република Македонија изнесувал 118 758, додека на албанското население 110 674 жители, како се случило во 1948 година бројот на албанското население да се зголеми на 197 389 (+ 86 715), додека на турското население да се намали на 95 940 (– 22.818) (!?), во услови кога наталитетот и на турското и на албанското население во тој период бил приближно еднаков, а во периодот меѓу 1921 и 1940 година од Југославија во Турција покрај Турци, се иселувале и Албанци, Торбеши, Бошњаци и др. Доколку ги имаме предвид гореизнесените параметри, тогаш на Пописот од 1953 година наместо околу 204 000, бројот на турското население требало да биде околу 175 000 жители (– 29 000), од кои најголемиот дел можеби биле Албанци, додека преостанатите биле Торбеши и Бошњаци, кои најверојатно поради плановите за иселување во Турција, на наведениот попис се декларирале за Турци.

Наведените и повеќе други непобитни факти потврдуваат дека особено во периодот од 1941 до 1950 година, не врз Албанците, туку врз Турците се вршеле разни притисоци за нивна асимилација и целосно обезличување. Во периодот меѓу 1941 и 1943 година сето муслиманско население, вклучително и турското, во Западна и во Југозападна Македонија било натерано да се регистрира како албанско од страна на италијанската окупаторска администрација. Сличен притисок бил извршен до средината на јуни 1948 година, во периодот кога се негуваат „братски“ односи меѓу Југославија и Албанија. Ваквата тенденција продолжила и во следните две години – до 1950 година турското национално малцинство на Косово воопшто не било признато, додека во некои делови на Македонија не било дозволено отворање училишта на турски наставен јазик под изговор дека наводно во тие делови на Македонија нема Турци.

Оттука и констатацијата на И. Азизи дека според „податоците добиени од официјалната статистика од 1953 година, (...) за првпат турскиот елемент бил поголем од албанскиот, не само во Скопје туку и во цела Народна Република Македонија“, исто така не е точна. Еве зошто.

Според податоците изнесени од одделни бугарски автори, бројот на турското население на територијата на денешна Република Македонија, на почетокот на 20 век изнесувал 175 000 жители¹¹, додека во 1916 година 120 676¹². Повторно според Ј. Иванов, цитиран од Галаба Паликрушева¹³, во 1912 година вкупниот број на турското население бил 208 585, додека на албанското 147 900 жители.

И според податоците изнесени во заедничкиот труд на двајца македонски автори – Ј. Димитрија Талевски и Р. Темјановски¹⁴, во 1900 година на територијата на денешна Република Македонија, бројот на турското население изнесувал 175 000 жители, а на албанското 88 000, додека во 1921 година 119 000 жители на турското, 111 000 на албанското.

Што се однесува, пак, на вкупниот број на турското и на албанското население во трите дела на Македонија (Вардарска, Егејска и Пиринска), според Васил К’нчов¹⁵, тој во 1900 година бил следниот: 499 304 Турци, 128 711 Албанци и др.

Значи, од гореизнесените податоци произлегува дека не само во 1953 година туку и претходно, во Скопје и на целата територија на Република Македонија и пошироко, бројот на турското население бил поголем од оној на албанското.

Тврдењето на И. Азизи дека, божем, „потурчувањето“ на Албанците било причина за масовното намалување на вкупниот број на албанското население во НР Македонија, вклучително и во градот Скопје, според резултатите од Пописот на населението од 1948 и посебно на оној од 1953 година исто така не е вистинито. Еве зошто.

Декларирањето на еден дел од припадниците на албанското, торбешкото и на бошњачко население како Турци во никој случај не може да биде алиби за тенденцијата за минимизирање или негирање на турскиот елемент во определени делови на Македонија. Промена на националната припадност од албанска во турска секако дека имало, меѓутоа тоа се случувало доброволно – како предуслов за иселувањето на „нетурското“ (муслиманското) население во Турција, особено во периодот меѓу 1953 и 1966 година. Значи, за промена на националната припадност од албанска, торбешка, бошњачка во турска немало потреба да се организира каква било посебна/дополнителна кампања од страна на тогашните власти, бидејќи доволна била кампањата за поттикнување и омасовување на иселувањето прво само на турското, а потоа, преку злоупотреба на договорот што во 1953 година бил постигнат меѓу Југославија и Турција, и на сето преостанато муслиманско население (Албанците, Торбешите и Бошњаците).

Истовремено, изјаснувањето на извесен број Албанци како Турци со цел да се иселат во Турција во никој случај не може да биде одлучувачки фактор за некакво помасовно намалување на албанското население во Скопје и во Македонија во целина

¹¹ Иордан Иванов, *Българите във Македония*, София 1917.

¹² *Научна експедиција в Македония и Поморавието 1916*, Съставител Петър Хр. Петров, университетско издателство “Св.Климент Охридски“, София, 1993;

¹³ Галаба Паликрушева, *Исламизација на Торбешите и формирање на торбешка субгрупа* (докторска дисертација).

¹⁴ Јове Д. Талевски, Ристе Темјановски, *Воено-демографски карактеристики на етничката и конфесионална структура на населението во Република Македонија*, Воена академија „Генерал Михајло Апостолски“, Природно-математички факултет, Институт за географија – Скопје, Скопје.

¹⁵ Васил К’нчов, *Македонија – Етнографија и статистика*, София 1900.

и никако не може да биде оправдување/алиби за третирањето на турското население во Скопје и во дел од Македонија како потурчено албанско население. Како што веќе претходно беше нагласено, повеќе од јасно е дека во минатото, поради разни причини, дел од албанското население било претопено во други народи, и посебно во Турци. Меѓутоа, оваа појава не била/не е карактеристична само за албанскиот народ, туку за сите народи, без исклучок. Така, на пример, процес на доброволна асимилација на дел од Турците во Албанци во некои делови на Македонија се случува и денеска, особено преку мешаните бракови. Спротивен процес се случува во Турција, каде што Албанци, Торбеши, Бошњаци и припадници на други „нетурски народи“ во минатото се асимилирале, но и сега се асимилираат во Турци. Според мене, доколку промената на националната припадност на кого било и кога и да е се случила/се случува без притисок, односно ненасилно, тогаш таквиот процес би требало да се сфати како нормален/природен. Оваа појава, не само во нашиот регион туку и насекаде во светот, била и ќе продолжи да биде присутна и во иднина.

Затоа и заклучокот на И. Азизи дека: „Најлесниот начин за турцизација на албанското население во овој период бил преку образованието, односно преку отворање училишта на турски јазик во чисто албански средини“, исто така е неоснован/погрешен. Еве зошто. Со отворањето на неколкуте училишта на турски наставен јазик, всушност, е коригирана погрешната политика на тогашните југословенски/македонски власти во однос на турското население во тие краишта на Македонија и на Косово. Ова уште повеќе што по отворањето на споменатите училишта, бројот на учениците што посетувале настава на албански јазик во учебната 1951/1952 година останал речиси ист, што значи дека никој никого не терал со сила да учи на турски наместо на албански јазик – со други зборови, изборот кој на каков јазик ќе учи бил слободен/индивидуален.

Претпоставката на И. Азизи дека од вкупниот број (143 800 лица) на муслиманското население иселено од НР Македонија во Турција во периодот од 1953 до 15 март 1959 година, 100 000 биле Албанци е погрешна. Имено, според моите проценки содржани во мојот сè уште необјавен научноистражувачки труд во врска со иселувањето на Турците од НР/СР Македонија во Турција по Втората светска војна, од вкупниот број (околу 250 000 лица) на иселеното муслиманско население (само од НР/СР Македонија), бројот на иселеното албанско население изнесувал околу 90 000 (околу 75 000 од Македонија и околу 15 000 привремени доселеници од Косово, Црна Гора, Санџак и од Јужна Србија). Според истите проценки, најголемиот број (околу 120 000) од иселениците биле Турци, а не Албанци, како што тврди Керим Лита (Qerim Lita)¹⁶, а на кого се повикува и Азизи.

Коментирајќи го процесот на т.н. турцизација/потурчување на Албанците во Македонија во 40-тите и во 50-тите години од 20 век, И. Азизи, меѓу другото, укажува на постоењето на т.н. „чисто албански средини“. Употребата на наведениот и на слични термини¹⁷, според мене, е погрешно и претставува манипулација. Еве зошто.

¹⁶ Qerim Lita, „Shpërngulja e Shqiptarëve nga Maqedonia në Turqi (1953-1959)“, *Studime Albanologjike, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve - Shkup*, Nr. 1, Shkup, 2009, 85.

¹⁷ Ова прашање поопширно е третирано во прилогот со наслов „Why it is wrong to use the term Albanian lands - Trojet shqiptare“, кој е објавен на мојот веб-портал (salimblog).

На планетата Земја не постојат т.н. „чисто албански“, „чисто македонски“, „чисто турски“, „чисто српски“, „чисто бугарски“, „чисто грчки“ и сл. средини, туку постојат средини/краишта населени со Албанци, Македонци, Турци, Срби, Бугари, Грци и сл.

Исто така, доминантното присуство на припадниците на еден народ каде и да е во светот не им го дава ексклузивното право за присвојување на определена средина/територија само како своја, бидејќи, на пример, во тие т.н. „чисто албански средини“ покрај Албанци, живеат и припадници на други народи – Македонци, Турци, Торбеши, Срби, Роми, Власи и др., и независно од нивниот број, и тие ги уживаат истите права и обврски – со други зборови, тие не се „потстанари“ во тие „чисто албански средини“.

Дури и кога во одреден крај 100 % од населението што живее таму, на пример, е македонско, како што е случајот со Општината Пустец (поранешен Ликенас – Likenas) во Република Албанија, тој крај не може да се именува/да се нарекува како „чисто македонска средина“ бидејќи станува збор за територија која сега е „во посед“ на Република Албанија и е населена со албански граѓани со македонска национална припадност.

Значи, сè што поседува едно лице, заедница или држава на овој свет е привремено, независно од времетраењето на „поседот“. Барем на секој верник му е или треба да му биде јасно дека „само на Алах [Господ – м. з.] му припаѓа сè што постои на небото и на земјата“¹⁸. Бидејќи ништо на овој свет не е дадено еднаш засекогаш, сето она што привремено го поседува едно лице, заедница или држава не може, или подобро кажано, не треба/не смее да се присвојува само како свое.

Затоа градовите и селата од Западна и од Југозападна Македонија каде што почнувајќи дури од учебната 1950/1951, биле отворени неколку училишта и на турски јазик, во никој случај не можат да се именуваат/да се третираат како „чисто албански средини“ од едноставна причина што тие ниту некогаш биле, ниту пак сега се такви.

И сосема на крајот од оваа моја куса и добронамерна полемика со почитуваниот помлад колега Исамедин Азизи, би сакал да го заклучам следното: имајќи го предвид мудриот приод на османлиските власти што бил применуван при попишувањето на населението во Империјата, вклучително и на населението во Румелија, како и приодот, на пример, на Франсис Трикс (Frances Trix)¹⁹ при третирањето на демографските движења, можеби е подобро на градот Скопје да му пријдеме и да го третираме како мултиетнички/мултиконфесионален, без пребројување во детали и без докажување кој е што во него. Зашто Скопје, но и кој било друг град во светот, им припаѓа на граѓаните што живеат во него, независно од тоа кој од каде и кога е дојден/доселен.

wordpress.com).

¹⁸ *Kurani Kerim, Ali Imran/ 109*. Оваа порака не случајно е нагласена 41 пат во светата книга Куран.

¹⁹ Универзитетската професорка од САД, Ф. Трикс, една од најдобрите познавачи на миграциите на муслиманското население од просторот на поранешна Југославија, во својата најнова книга со наслов *Urban Muslim Migrants in Istanbul - Identity and Trauma among Balkan Imigrants*, I. B. TAURIS, 2013, Скопје со право го претставила како мултиетнички/мултиконфесионален град.

БИБЛИОГРАФИИ

УДК: 94(497.7)(048.1)”2014”

СТРАНСКИ АВТОРИ ЗА МИНАТОТО НА МАКЕДОНИЈА
(БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАТОЦИ ОБЈАВЕНИ ВО
СТРАНСТВО ВО 2014 ГОДИНА)*Соња Сирезоска-Велјановска*

библиотекар советник во НУБ „Св. Климент Охридски“ – Скопје

Апстракт

Овој библиографски материјал претставува збир на информации (библиографски податоци) за книги и за статии од списанија и од весници (дневен печат) кои се објавени во 2014 година во светот, т. е. надвор од границите на Македонија, а се однесуваат на историјата на Македонија и на Македонците. Анотациите се формирани врз основа на разни дескриптори, резимеа или содржини пронајдени во различни мрежни бази на податоци. Библиографските единици се подредени по азбучен ред. Описот на библиографските единици е направен по меѓународниот стандард за библиографски опис ISBD(M) за монографски публикации и ISBD(CP) за составни делови. Целта на овој труд е да им се стават на располагање податоци на научниците за лесно пребарување на библиографските единици на светски познати автори кои се занимаваат со историјата на Македонија и на Македонците. Преку споедбена анализа можат да се согледаат и да се воочат различните ставови на еминентни автори по одредени историски прашања. На овој начин, на македонските научни работници им се намалува времето за истражување, така што брзо и ефикасно може да се дојде до информации за сето она што се пишувало во странство во 2014 година, а се однесува на историјата на Македонија и на Македонците.

Клучни зборови: Македонија, Македонци, историја, странски публикации, библиографија.

1.

ADAMIR, Fikret

Balkans: history and historiography / Fikret Adamir. – Beyoglu, Istanbul: Eren, 2014. – 400 pages; 24 cm. – (Selected studies, 1.)

Социјална, економска и политичка историја на Балканот под османлиска власт. Македонското прашање. Сопственост на земјиштето во периодот

1878–1913. Разловечкото востание од 1876 година. Македонија под османлиска власт од 1878 до 1913, настани и случувања.
ISBN 9789756372555

2.

AGE of successors (323-276 B.C.) (Conference: 2008: Louvain, Belgium; Brussels)

The age of the successors and the creation of the Hellenistic kingdoms (323-276 B.C.) / edited by Hans Hauben and Alexander Meeus. – Leuven: Peeters, 2014. – xvi, 733 pages: illustrations (black and white, and colour), maps (black and white); 24 cm. – (Studia Hellenistica; 53)

Includes bibliographical references and index. – Texts in English, French and German; Abstracts in english at start of articles.

Историја на дијадосите и македонската хегемонија во периодот 323 – 276 пр. н. е. Конгрес.

ISBN 9789042929586

3.

AITKEN, J. K.

The Jewish-Greek tradition in antiquity and the Byzantine Empire / J. K. Aitken, James Carleton Paget. – New York : Cambridge University Press, 2014. – 1 online resource

Античкото влијание врз еврејската цивилизација. Опфатена е и Македонија во античкиот период.

ISBN 9781316072363

4.

ALADOZOVSKI, Robert

Rat kroz dvostruku prizmu: fiktionalna i epistoralna svedočenja o Prvom svetskom ratu u makedonskom kontekstu / Robert Aladozovski; preveo sa makedonskog: Duško Novaković. – Portret. – U rubrici Tema broja: „Odjeci 1914. godine u književnosti“. – Bo: Sarajevske sveske. – ISSN 1512-8539. – No. 43/44 (2014), 249–258.

5.

ALEXANDER the Great and Egypt (Conference) (2011: Wrocław, Poland)

Alexander the Great and Egypt: history, art, tradition: Wrocław/Breslau, 18./19. Nov. 2011 / edited by Volker Grieb, Krzysztof Nawotka and Agnieszka Wojciechowska. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014. – 458 pages : illustrations (black and white) ; 25 cm. - (Phillipika, 74)

Includes bibliographical references and indexes. – 18 english, 4 german, 1 french contributions. – Конгрес посветен на Александар Македонски, 356 – 323 пр. н. е.
ISBN 9783447102704

6.

АЛЕКСАНДР Македонский. О судьбе и доблести ... / [пер. с древнегреч. – М. Е. Сергеевко; вступ. ст. – В. Карнацевич]. – Москва: Эксмо, 2014. – 452, [1] с., [10] ч. цв. ил., портр., факс. : ил., портр., к. ; 27 см. – (Великие полководцы / разраб. – И. Осипов)

Содерж.: Александр (из книги „Сравнительные жизнеописания. Александр и Цезарь“) / Плутарх. Поход Александра / Квинт Эппий Флавий Арриан. Историческая библиотека. Кн. XVII: Александр Македонский / Диодор Сицилийский

7.

ALEXANDER / Plutarch. Übers. Und hrsg. von Mario Giebel. – Stuttgart: Reclam, 2014. – 125 S. ; 15 cm. – (Reclams Universal – Bibliothek ; Nr. 19261)
ISBN 978-3-15-019261-0

8.

ANDERSON-Stojanović, Virginia R.

Stobi: The Hellenistic and Roman pottery / Virginia R. Anderson-Stojanović. – Princeton University Press, [2014]. – Print book

Антички керамички предмети од Стоби. Археолошки истражувања.
ISBN 9780691608662

9.

ANSON, Edward M.

Alexander's heirs: the age of the successors / Edward M. Anson. – Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell, 2014. – xv, 224 pages : maps ; 24 cm

Includes bibliographical references and index.

Биографија на Александар Македонски. Македонската експанзија во периодот 359 – 323 пр. н. е. Македонската хегемонија во периодот 323 – 281 пр. н. е. За наследниците на Александар Македонски – дијадосите, 323 – 276 пр. н. е.
ISBN 9781444339628

10.

ANSON, Edward M.

Alexander the Great: themes and issues / Edward M. Anson. – London: Bloomsbury, 2014. – xiii, 226 pages : maps ; 22 cm

Includes bibliographical references (pages 201-220) and index.

Издигнувањето на империјата на Филип II, владеењето на Александар Македонски и неговото наследство.
ISBN 9781441113900

11.

AVCI, Ismail

Türk edebiyatında Iskendernâmeler ve Ahmed-i Ridvan'ın Iskendernâmesi / Ismail Avci. – Istanbul: Gece kitaplığı, 2014. – 1 vol. (947 p.) ; 24 cm

Bibliogr. p. 929-947. Index.

Осврт кон поезијата за Александар Македонски.

ISBN 9786053240884

12.

THE BALKAN wars: British consular reports from Macedonia in the final years of the Ottoman Empire / edited by Bejtullah Destani and Robert Elsie. – London: I. B. Tauris ; [s.l.] : The Centre for Albanian studies, 2014. – XIV, 290 str. Ilustr. ; 23 csm

Bibliografija: str. 283–290.

Историја на Балканот од 1912 до 1913 година. Извори.

ISBN 978-1-78076-076-6

13.

BAYRAKTAR, Hilmi

Temettuat defterlerine göre Pirlepe / Hilmi Bayraktar. – Ankara: Bizim Akademi Yayinlari, 2014. – ix, 48, 126 s. : grf., şkl., tbl. ; 24 cm

Купнакча: 40-41. ss.

Книга за историјата на Прилеп.

ISBN 9786055065676

14.

BEARZOT, Cinzia

Studi sull'Epitome di Giustino. I, Dagli assiri a Fillipo II di Macedonia / a cura di Cinzia Bearzot, Franca Landucci. – Milano: Vita e Pensiero, 2014. – 277 p. ; 21 cm. – (Ricerche. Storia)

Include referencias bibliográfias.

Владеењето на Филип II. Историографија на Античка Македонија.

ISBN 978-88-343-2880-4

15.

BLAQUIÈRE, Edward

The Greek revolution: its origin and progress, together with some remarks on the religion, national character, &c. in Greece / Edward Blaquière. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – eBook. – (Cambridge library collection, European history)

Борбата за независност на Грција од 1821 до 1829 година и случувањата во Македонија во тој период.

ISBN 9781107706651

16.

БОШНАКОВА, Милкана Иванова

Яворов и Македонија / Милкана Бошнакова. – Софија: Изток-Запад, 2014. – 581 с., XL с. ил., факс, портр. ; 23 см

Текст и на англ., нем. ез. – Библиогр.: с. 557–566. – Азб. Показалец.

Историја на Македонија од крајот на 19 век и почетокот на 20 век.

ISBN 978-619-152-459-4

17.

BOWDEN, Hugh

Alexander the Great / Hugh Bowden. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 120 pages: illustrations (black and white) ; 18 cm. – (Very short introductions)

ISBN 9780198706151

18.

BOYD, Douglas

The other First World War: the blood-soaked Russian fronts 1914-1922 / Douglas Boyd. – Stroud, Gloucestershire: Spellmount, [2014]. – 256 pages, 16 unnumbered pages of plates : illustrations, maps ; 25 cm

Македонија во периодот на Прва светска војна. Осакувања и масакри.
ISBN 9780752493589

19.

BROWN, Sarah Ferrario

Historical agency and the ‚great man‘ in classical Greece / Sarah Brown Ferrario. – New York: Cambridge University Press, 2014. – xiii, 409 pages ; 26 cm

Includes bibliographical references (pages 355-391) and index.

Владеењето на Филип II и Александар Македонски.

ISBN 9781107037342

20.

BRYCE, Trevor

Ancient Syria: a three thousand year history / Trevor Bryce. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – xiv, 379 pages : illustrations, maps ; 24 cm

Includes bibliographical references (pages 364-367 and index).

Историја на Сирија од железно време до македонските освојувања, 333 пр. н. е. – 634 од н. е.

ISBN 9780199646678

21.

CALARESU, Antonella

Il „Wernigeroder Alexander“: un testimone della tradizione tedesca su Alessandro Magno / Antonella Calaresu. – Göppingen [Germany]: Kümmerle Verlag, 2014. – 176 pages ; 22 cm. – (Göppinger Arbeiten zur Germanistik ; Nr. 778)

Includes bibliographical references. – Revised thesis (doctoral) – Università di Pavia, 2013. – Text in Italian with summary in German.

Александар Македонски во литературата.

ISBN 9783867580335

22.

CAMERON, Christian

Force of kings / Christian Cameron. – London: Orion, 2014. – 422 pages : illustrations, maps ; 20 cm

Историја на дијадосите во периодот 323 – 276 пр. н. е. и на Античка Македонија.

ISBN 9781409102762

23.

ЦАР Самуил ([997]-1014) в битка за България / [ред. Людмил Вагалински] = Tsar Samuil ([997]-1014) in battle for Bulgaria / [ed. Lyudmil Vagalinski]: [transl. Miroslava Chernodrinska ... и др.]. – София : Нац. археол. институт с музей БАН, 2014 ([София] : [Ди Ем Ай Дивелоппмънт]). – 204 с. : с ил. ; 29 см

Сведения за авт. Отбелязани на грѣба на загл. с. ; Възприета форма на името на първия прев. е Мирослава Йорданова Николова-Чернодринска. - Библиогр. : с. 200–203

ISBN 978-954-9472-31-8

24.

CARASSAVA, Anthee

Greeks hope bones are Alexander the Great's mother / Anthee Carassava

За гробот на Александар Македонски.

Vo: The Times. – ISSN 0140-0460. – (13 November 2014)

25.

CLASSICAL Association of South Africa. Biennial Conference 2011: Grahamstown, South Africa

Alexander in Africa / edited by Philip Bosman. – Pretoria: Classical Association of South Africa, 2014. – xiii, 184 pages ; 23 cm. – (Acta classica. Supplementum, V)

Includes bibliographical references. – „The Alexander papers formed a running panel at the biennial Classical Association of South Africa Conference, which was hosted by Rhodes University that year [2011].“

Борбите на Александар Македонски во Јужна Африка. Конгрес.

26.

COHEN, Ada

Art in the era of Alexander the Great: paradigms of manhood and their cultural traditions / Ada Cohen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – xxiii, [8], 398 pages : illustrations (some color) ; 26 cm

Културните традиции и античката уметност во времето на Александар Македонски.

ISBN 9781107614871

27.

CONGRÈS international des études byzantines (22 ; 2011 ; Sofia)

Thessalonique au temps des Zélotés, 1342-1350: actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès international des études byzantines à Sofia, le 25 août 2011 / édité par Marie-Hélène Congourdeau. – Paris (52 rue du Cardinal-Lemoine, 75005) : ACHCByz, 2014. 1 vol. (174 p.) : couv. Ill. En coul. ; 24 cm. – (Monographies / Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, ISSN 0751-0594 [sic] ; 42)

Bibliogr. – p. 163-174. – textes des communications en français, anglais et italien. - ACHCByz. = Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance. – ISSN exact: 1770-7609.

Историја на Византија. Конгрес.

ISBN 9782916716480

28.

COUNCIL of Europe

Heritage for development in South-East Europe / Council of Europe. – Strasbourg: Council of Europe, 2014. – 206 pages

Недвижното културно наследство како археолошки и историски градови во Македонија, Србија, Црна Гора (...). Студијата е фокусирана на периодот од 2003 до 2013 година.

ISBN 9789287178732

29.

DAGEN, Philippe

Quand la première guerre mondiale s'expose / Philippe Dagen

Изложба посветена на Првата светска војна од 1914 до 1918 година во Европа, вклучувајќи ја и Македонија.

Vo: Le Monde – ISSN 0395-2037. – (25.06.2014)

30.

ДАСКАЛОВ, Георги

Гърция и македонският въпрос (1950-2000 г.): българо-македонският синдром на гръцкия национализъм / Георги Даскалов. – София: Тангра ТанХакРа, 2014 ([Костинброд] : Мултипринт). – 516 с. ; 24 см. – (Библиотека Българска вечност ; кн. 99) (Поредица Българи и гърци ; кн. 1)

Изд. На Център за изследвания на българите. – Рез. на англ. ез.
ISBN 978-954-378-111-9

31.

DESTANI, Bejtullah D.

The Balkan wars: British consular reports from Macedonia in the final years of the Ottoman Empire / Bejtullah D. Destani; Robert Elsie. – London: I. B. Tauris, 2014. – xiv, 290 p. : ill., map ; 23 cm

Британски извори за состојбите во времето на Балканските војни во Македонија од 1912 до 1913 година.

ISBN 9781780760766

32.

DIXON, Michael

Late classical and early Hellenistic Corinth : 338-196 B.C. / Michael Dixon. - London: Routledge, 2014. – xviii, 231 pages : illustrations, maps ; 24 cm. – (Routledge monographs in classical studies)

Доближување на релациите со Коринт од страна на Филип II и на Александар III по борбите кај Херонеја.

ISBN 9780415735513

33.

DROYSEN, Johann Gustav

Alessandro il Grande / Johann Gustav Droysen. – Milano : Res Gestae, 2014. – 450 p. : ill. ; 21 cm

[ISBN] 978-88-6697-105-4

34.

ДУМБАЛАКОВ, Михаил Атанасов

През пламъците на живота и револуцијата : събития, дела, личности. Том IV / Михаил Атанасов Думбалаков ; съставителство и предговор Александър Г. Пелтеков. – София : МАГ 77, 2014. – 216 pages : portrait ; 21 cm

Биографија на македонски револуционери. Историја на Македонија од 1912 до 1945 година. Македонското прашање.

ISBN 9789545310577

35.

ELDAROV, S.

La minoranza Bulgara in Albania e la pista italiana dell'Organizzazione rivoluzionaria interna macedone tra le due guerre mondiali / S. Eldarov

Бугарското малцинство во Албанија од 1918 до 1939 година. Активностите на ВМРО.

Bo: Etudes balkaniques / Academie bulgare des sciences, Institut d'etudes balkaniques. – ISSN 0324-1645. – Vol. 50, part 2 (2014), p. 65–81

36.

ELLIS, John R.

Philip II and Macedonian imperialism / John R. Ellis. – London Thames and Hudson, 2014. – 312 pages : genealogical table, maps ; 23 cm. – (Princeton legacy library)

ISBN 9780691610344

37.

ENGELS, Johannes

Philipp II. Und Alexander der Große [Elektronische Ressource] / Johannes Engels. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), 2014. – Online resource
ISBN 978-3-534-72334-8

38.

FALLS, Cyril

The First world war / Cyril Falls. – Barnsley, South Yorkshire Pen & Sword Military, 2014. – xxiv, 421 pages, 16 unnumbered pages of plates : illustrations, maps, portraits ; 24 cm

Originally published: Great Britain: Longmans, Green and Co Ltd, 1960.
ISBN 9781473825499

39.

LA FASCINATIONA pour Alexandre le Grand dans les littératures européennes (Xe-XVIe siècle): réinventions dun mythe / sous la direction de Catherine Gaullier-Bougassas. – Turnhout: Brepolis, 2014. – 4 volumes ; 25 cm. – (Alexander redivivus, 5)

Александар Македонски во литературата.
ISBN 9782503549309

40.

FERRARIO, Sarah Brown

Historical agency and the ‚great man‘ in classical Greece / Sarah Brown Ferrario. – New York: Cambridge University Press, 2014. – xiii, 409 pages ; 26 cm

Includes bibliographical references (pages 355-391) and index.
Владеењето на Филип II и на Александар III.

41.

FIERRO, Sonia

La Macedonia nella storiografia ateniese di 5. secolo e nelle iscrizioni: tesi magistrale di / Sonia Fierro ; relatore: Anna Albertina Beltrametti ; correlatore: Enrico Corti. – [s.l.] : [s.n.], anno accademico 2013/2014. – 102 p. ; 30 cm

In testa al frontespizio: Università degli studi di Pavia, Facoltà di lettere e filosofia, Corso di Laurea Magistrale in filologia, letterature e storia dell'antichità.

Македонија во атинските натписи од 5 век (магистерски труд).

42.

FLANDRIN, Antoine

John Horne: Le front, c'est le blocage militaite / Antoine Flandrin

Македонија во Првата светска војна 1914 – 1918 година.

Во: Le Monde. – ISSN 0395-2037. – (29.10.2014)

43.

FREDIANI, Andrea

Le grandi battaglie dell'antica Grecia : dell guerre persiane alla conquista macedone, da Maratona a Cheronea, i più significativi scontri terrestri e navali di un impero mancato / Andrea Frediani. – Roma: Newton Compton, 2014. – 345 p. : ill. : 20 cm. – (Le storie Newton; 14)

Воена историја. Битката кај Херонеја од 338 пр. н. е.

[ISBN] 978-88-541-6751-3

44.

FRESI, Davide

Alessandro Magno e i prescelti venuti dal futuro / Davide Fresi. – Tricase: Youcanprint, 2014. – 252 p. ; 21 cm

[ISBN] 978-88-911-4141-5

45.

FÜNDLING, Jörg

Philipp II. Von Makedonien / Jörg Fündling. – Darmstadt: von Zebern, WBG, 2014. – 229 S. : III., Kt. ; 23 cm. – (Gestalten der Antike)

Владеењето и биографија на Филип II. Македонската експанзија во периодот 359 – 323 пр. н. е.

ISBN 978-3-8053-4822-5

46.

GARLAND, Robert

Wandering Greeks: the ancient Greek diaspora from the age of Homer to the death of Alexander the Great / Robert Garland. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014. – xxi, 319 pages : illustrations, maps ; 24 cm

Includes bibliographical references (pages 286-300) and indexes.

Миграциите и социјалната состојба на населението во Античка Грција од околу 700 до 146 г. пр. н. е.

ISBN 9780691161051

47.

GAULLIER-Bougassas, Catherine

La fascination pour Alexandre le Grand dans les littératures européennes (Xe-XVIe siècle): réinventions d'un mythe / sous la direction de Catharine Gaullier-Bougassas. – Turnhout: Brepols, [2014]. – 4 vol. (2034) ; 24 cm. – (Alexander redivivus ; 5)

Include bibliographical references and index.

Александар Македонски во 4 тома во средновековната литература.

ISBN 9782503553375 (tome 1), ISBN 9782503553382 (tome 2), ISBN 9782503553399 (tome 3)

ISBN 9782503553405 (tome 4)

48.

ГЕНОВ, Георги Стојанов

Беломорска Македонија: 1908-1916 / Георги Генов. – 4. доп. и осн. прераб. изд. – [Софија] : Темто, 2014. – 332 с. : с ил. ; 21 см – (Библиотека Македонија)

Македонското прашање во периодот од 1908 до 1916 година. Егејска Македонија.

ISBN 978-954-9566-70-3

49.

ГЕНОВ, Георги Стојанов

Българските царе Самуил и Иван Владислав имат живи роднини в Западна Европа и Италия / Георги Генов. – [Софија] : Темто, 2014 ([Софија] : [Скала принт]). – 104 с. : с ил. ; 21 см. – (Библиотека Македонија / Veritas et pneuma ; 7) Библиогр. : с. 85-89. – Именен показалец, геогр. показалец.

Историја на комитопулитe (династија). Биографии на царот Самуил и на Иван Владислав.

ISBN 978-954-9566-74-1

50.

ГЕНОВ, Георги Стоянов

Американските протестантски мисионери докажат, че в Македония живеат главно българи: двуезично издание, базирано на оригинални документи: доклади, дописки, протестни петиции, брошури и др. / Георги Генов = American protestant missionaries proved that in Macedonia live mainly Bulgarians : bilingual edition, based on original documents: raports, correspondences, protest petitions, brouchures and more / George Genov. – [София]: Темто, 2014 ([София] : [Симолени]). - 143 с. ; 21 см
ISBN 978-954-9566-75-8

51.

ГЕРМАНОВ, Стоян Георгиев

Македонският въпрос 1944-1989: възникване, еволюция, съвременност / Стоян Германов. – 2. изд. – София: Македо. науч. Институт, 2014 (София: Симолини). – 340 с. : с ил., портр. ; 22 см
Загл. на англ. ез.: The Macedonian question 1944-1989. – Рез. на англ. ез. – Именен показалец, геогр. показалец

52.

HALL, Richard C.

War in the Balkans: an encyclopedic history from the fall of the Ottoman Empire to the breakup of Yugoslavia / Richard C. Hall. – Santa Barbara, California: ABC-CLIO, LLC, [2014]. – 1 online resource (xxiv, 411 pages) : illustrations, maps

Историја на Македонија од османлискиот период до македонскиот фронт 1916 година. Опфатено е распаѓањето на Југославија и војната во Македонија во 2001 година.

ISBN 9781610690317

53.

HAUBEN, Hans

The age of the successors and the creation of the Hellenistic kingdoms (323-276 B. C.) / Hans Hauben; Alexander Meeus. – Leuven: Peeters, 2014. – XVI, 733 p. – (Studia Hellenistica, 53)

Македонската хегемонија од 323 до 281 г. пр. н. е. и владеењето на дијадосите од 323 до 276 пр. н. е. Конгрес.

ISBN 9789042929586

54.

HUNTER, Nick

Alexander the Great / Nick Hunter. – Chicago: Raintree, 2014. – 48 p. : ill. ; 25 cm. – (Hero journals)

Includes bibliographical references and index.

Античка Македонија. Социјалниот живот и обичаите. Македонската експанзија во периодот 359 – 323 пр. н. е. Животот на Александар Македонски. Детска литература.

ISBN 9781410953575

55.

JANAČKOVIĆ, Zoran

Балкански троугао: српско-македонско-албански односи деведесетих година. Књ. 2 / Зоран Јанаќковиќ. – 1. изд. – Београд: Завод за уџбенике, 2014 (Београд: Јовшиќ принтинг центар). – 446 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Библиотека Посебна издања / Завод за уџбенике)

Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистри – Ауторова слика на корицама. – Прилози стр. 401–437. – стр. 441–445: Поговор / Слободан Јовановиќ. – белешке о аутору: стр. 446. – Политичката состојба во Македонија во 20 и 21 век. Меѓународни односи меѓу Србија, Македонија и Албанија. Граѓанска војна во Македонија во 2001 година.

ISBN 978-86-17-18913-4

56.

JOVANOVIĆ, Vladan

Балканске политичке прилике и априлски слом Вардарске бановине / Владан Јовановиќ. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Summary. Во: Срби и рат у Југославији 1941. године / [уредник Драган Алексиќ]. – Београд: Институт за новију историју Србије = The Institute for recent history of Serbia : Музеј жртава геноцида : Институт за славистику Руске академије наука, 2014. – (Библиотека Зборници радова ; бр. 10). – ISBN 978-86-7005-114-0. – (2014), стр. 269–290

57.

KAMEN, Deborah

Kina [I]dos: A pun in Demostenes' on the crown? / Deborah Kamen

Толкување на зборови од говорите на Демостен (оратор).

Во: The Classical quarterly. – ISSN 1471-6844. – Volume 64, Issue 1 (2014) page 405

58.

КИРЯКОВ, Андрей Иванов

Леточислението на древните българи и древномакедонски календар / Андрей Киряков. – Рез. на англ. ез. – С библиогр.

Во: Журнал за исторически и археологически иследования. – ISSN 1314-748X. – Бр. 1/2 (2014), с. 33–44.

59.

КИРЯКОВ, Андрей Иванов

Месеците от древния Македонски календар в именника на българските князе (ханове) / Андрей Киряков

Во: Минало. – ISSN 1310-3415. – Год. 21, бр. 4 (2014), с. 8–16

60.

КОНСТАНТИНОВА, Юра Тотева

Българи и гърци в борба за османското наследство / Юра Константинова. – В. Търново : Фабер, 2014. – 296 с. : с ил., портр., факс. ; 24 см

Библиогр.: стр. 273–295.

Македонското прашање и османлиското наследство.

ISBN 978-619-00-0025-9

61.

КОСИК, В. И.

Балканы : „Порвалася цепь великая ...“: (средина XIX - начело XXI вв.) / В. И. Косик. – Москва: Институт за славяноведения РАН, 2014. – 272 pages ; 21 cm

Includes bibliographical references.

Историја на Македонија од 19 век до почетокот на 21 век.

ISBN 9785757603155

62.

KOSMIN, Paul J.

The land of the elephant kings: space, territory, and ideology in the Seleucid Empire / Paul Kosmin J. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. – 1 online resource

Includes bibliographical references and index.

Историја на Селевкидите (333 – 634 од н. е).

ISBN 9780674416161

63.

KOZINN, Allan

Ancient Greek tomb yields two large statues / Allan Kozinn

Пронајдени гробници од Античка Македонија.

Во: New York Times. – ISSN 03624331. – (September 08, 2014)

64.

LANDUCCI Gattioni, Franca

Il testamento di Alessandro: la Grecia dall'impero ai regni / Franca Landucci. – 1st ed. – Roma: GLF Editori Laterza, 2014. – 1 vol. (XII-222 p.) : ill. ; 21 cm. – (Storia e società)

Includes bibliographical references (pages 199-203) and index.

Историјата на Античка Македонија по смртта на Александар Македонски во 323 пр. н. е. Историја на Селевкидите (323 – 281 пр. н. е.).

ISBN 978-88-581-1240-3

65.

LEBEDEFF, Bernadette

Alexandre le Grand / Bernadette Choppin-Lebedeff, - Paris : La Librarie des écoles : les Belles lettres, 2014. – 1 vol. (127 p.) : ill. 3N coul. ; 20 cm. – (L'histoire des héros)

Детска литература за Александар Македонски (356 – 323 пр. н. е.).

ISBN 978-2-916788-81-4

66.

ЛЕФТЕРОВ, Живко Ангелов

Между България и Югославия. Методистката църква във Вардарска Македонија / Живко Лефтеров. – Рез. на рус. и на англ. ез.

Во: Македонски преглед. – ISBN 0861-2277. – Год. 37, бр. 2 (2014), с. 69–88

67.

LENTZ, Harris M.

Heads of States und Governments since 1945 / Harris M. Lentz. – Hoboken: Taylor and Francis, 2014. – eBook, 1 online resource (925 pages) : Document : English

Енциклопедија која содржи историја на нациите изразена преку животот на водачите на тие нации. Вклучена е и националната историја на Македонија.

ISBN 9781134264902

68.

ЛОБКОВ, Дениц Валерьевич

Мистика в жизни выдающихся людей / Д. Лобков. – Москва: Энтраст Трейдинг, 2015 т. е. 2014. – 253, 2 с. ; 21 см. – (Величайшие сенсации и мистификации человечества)

За големите личности низ историјата. За Александар Македонски.

69.

MARTINEZ-Sève, Laurianne

Atlas du monde hellénistique [Document cartographique]: (336-31 av. J.C.): pouvoir et territoires après Alexandre le Grand / Laurianne Martinez-Sève ; cartographie Madeleine Benoit-Guyod. – Nouvelle éd. Augmentée. – Paris: Éd. Autrement, 2014. – 1 atlas (96 p.) : en coul., couv. Ill. en coul. ; 25 cm. – (Collection Atlas-mémoires, ISSN 1254-5724)

Chronologie. – Glossaire. – Bibliogr. p. 95. – Coordonnées géographiques: (W 0° - E 70° / N 45° - N 35°).

Атлас на Античка Македонија и моќта на териториите по Александар Македонски.

[ISBN] 9782746736160

70.

MARTYN, J. R. C.

Stone, Charles Russell, From tyrant to philosopher-king: A literary history of Alexander the Great in medieval and early modern England / J.R.C. Martyn

Претставен е Александар Македонски во серија текстови, вклучувајќи и необјавени од 11 до 16 век.

Во: Parergon-Canberra then Sydney. – ISSN 0313-6221. – Vol. 31, Numb. 2 (2014), p. 214–215

71.

McCOY, Terrence

'Exceptionally important' Greek tomb from era of Alexander the Great discovered / Terrence McCoy

Отривање на гробница датирана меѓу 325 и 300 г. пр. н. е. од времето на Александар Македонски и по неговата смрт во Амфиол (антички град) во 2014 година. Се претпоставува дека гробницата е на членови на фамилијата на Александар Македонски.

Во: The Washington Post. – ISSN 0190-8286. – (Aug. 13, 2014)

72.

MELJANAC, Miloš

Прилепски контрасти: дискриминација на „оном свету“ / Милош Мељанац. – Нови Сад: Прометеј, 2014 (Нови Сад: Прометеј). – 223 стр. : илустр. ; 21 см. – (Едиција Србија 1914-1918)

Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 205–209. – Регистри. – Summary. – Бележки о аутору: стр. 220. – За српските гробишта во Македонија од 1912 до 2014 година.

73.

MERLE, Claude

Attila; Alexandre le Grand / Claude Merle. – Paris: Éditions loisirs, DL 2014. – 1 vol. (390 p.) : ill. ; 20 cm. – (Héros de légende)

Херои од легендите. Александар Македонски.
ISBN 978-2-298-09296-7

74.

MICHALOPOULOS, Georgios

Political parties, irredentism and the foreign ministry: Greece and Macedonia, 1878-1910 / Georgios Michalopoulos; contributor Martin Conway, Othon Anastasakis – [Great Britain]: University of Oxford, 2014. - 1 online resource
Thesis (Ph.D.) – University of Oxford, 2014

Include bibliographical references.

Грчко-македонските односи од 1878 до 1910 година.

75.

MICHEL De Grèce (prince 1939-...)

Les mystères d'Alexandre le Grand / Michal de Grèce ; avec la collaboration de Stéphane Allix. – [Paris]: Flammarion, 2014. - 1 vol. (233 p) : couv. Ill. en coul.; 24 cm

Bibliogr. p. 231-232. – Биографија на Александар Македонски.
ISBN 978-2-08-133691-9

76.

МИЛАНОВА, Албена Здравкова

„Ненадминатиот по сила и ненадминатиот по храброст“ българският цар Самуил ([997]-1014) / Албена Здравкова Миланова, Методи Златков = „Univincible in power and unsurpassable in bravery“ the Bulgarian tsar Samuel ([997]-1014) / Albena Milanova, Metodi Zlatkov ; [transl. Albena Milanova]. – София: Нац. археол. институт с музей БАН, 2014 ([София] : [Ди Ем Ай Дивелопмънт]). - 88 с. : с ил., факс., к. ; 20x22 см

ISBN 978-954-9472-32-5

77.

MINCHEV, Dimitar

Participation of the population of Macedonia in the First world war 1914-1918 / Dimitar Minchev. – Sofia: Voenno Izdatelstvo, 2014. – 157 p. : tab., foto's. ; 21 cm
Македонија во Првата светска војна (1914 – 1918 г).
 ISBN 9789545095153

78.

MOSS, Stanley W.

A war of shadows / W. Stanley Moss. – London: Bene Factum Publishing, 2014. – xi, 323 pages : illustrations, maps, portraits ; 20 cm
Втората светска војна (1939-1945 г.) и тајните служби.
 ISBN 9781909657380

79.

MOTTA, Giovanna

Empires and nations from the eighteenth to the twentieth century / Giovanna Motta; Antonello Biagini. – Newcastle upon Tyne: Cambridge scholars publishing, 2014. – 1 online resource (609 pages)
Интернационална конференција одржана во Рим на 20 и на 21 јуни 2013 година. Историја на Балканот од 18 до 20 век.
 ISBN 9781443865425

80.

MULLER, Roland

Der Kundschafter des Königs [Elektronische ressource]: Auf den Spuren Alexanders des Großen – Roman / Roland Muller. – München: dotbooks verlag, 2014. – online resource
Детска литература за Александар Македонски.
 ISBN 978-3-95520-820-2

81.

MÜLLER, Sabine

Alexander, Macedonien und Persien / Sabine Müller. – Berlin: Trafo, 2014. – 307 pages ; 21 cm. – (Frankfurter kulturwissenschaftliche Beiträge ; Bd. 18)
 Includes bibliographical references and index.
Александар Македонски во Персија.
 ISBN 9783864640599

82.

MURPHY, Laura

Survivors of slavery: modern-day slave narratives / Laura Murphy. – New York: Columbia University Press, [2014]. – xxiv, 312 pages ; 23 cm

Опитествени системи кои ги принудуваа луѓето да работат без плата. Трагедија на човековите права. Преку приказни и сведоштва низ историјата и низ модерното време. Примери од Македонија.
ISBN 9780231164221

83.

MUSEO nazionale romano

Parte 1: Hispania, Gallia, Italia e Isole, Cyrenaica e Creta, Achaia, Epirus, Macedonia, Thracia / Roma, Museo nazionale romano; [a cura di] Dario Calomino. – Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello stato, 2014. – 289 p., [16] p. di tav. : ill. ; 29 cm

Римски монети од провинцијата Македонија. Дел од музејската колекција на монети во Рим.

84.

МУТАФОВ, Емануел Стефанов

Цар-Самуиловият век в творчеството на българските художници / [Емануел Мутафов] ; [фотогр. Иван Ванев, Александър Куомджиев] =The age of king Samuel as treated by Bulgarian artists / [curator Emanuel Mutafov] : [photogr. Ivan Vanev, Alexander Kuomdjiev] София: Институт за иследване на изкуствата БАН, 2014 ([София] : [Симолини]). – 72 с. с цв. ил. : 29 см

Историја на Македонија и на Бугарија од 681 до 1018 година.
ISBN 978-954-8594-47-9

85.

NADOVEZA, Branko

Hrvatsko, makedonsko i crnogorsko pitanje: alternativni predlozi preuređenja Kraljevine Jugoslavije. Deo 2 / Branko Nadoveza. – Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije : Centar za mitološke studije Srbije, 2014 (Beograd : Eseloge). – 217 str. : ilustr. ; 20 cm

Националното прашање на Македонците од 1918 до 1941 година.
ISBN 978-86-7005-123-2

86.

NEDELJKOVIĆ, Slaviša

Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалаку 1844. године: (побуна Дервиш-Цара) / Славиша Недељковић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 259. – Сажетак ; Summary.

Во: Истраживања. – ISSN 0350-2112. – 25 (2014), стр. 249–260.

87.

НЕШКОВ, Темелко Иванов

Раздяла няма: Македонија срещу македонизма / Темелко Нешков. – [София]: Св. Климент Охридски, 2014 ([Костинброд] : [Мултипринт]). – 392 с. : с цв. ил., портр., факс. ; 25 см

Загл. на англ. ез. : No farewell. – Текст и на англ., рус., нем., срб. ез.

Македонското прашање. Историја на Југославија. Спомени.

ISBN 978-954-9384-28-4

88.

НИКОЛОВ, Георги Николов

Българският цар Самуил / Георги Н. Николов. – София : Бълг. Сдружение на родовете от Македонија, 2014 ([София]: Симолини-94). – 96 с. : с цв. ил. ; 21 см. – (Малка македонска библиотека ; No 4)

Библиогр. : с. 92–94.

ISBN 978-954-92935-5-5

89.

НИКОЛОВ, Румен Стефанов

Прилепската епопеја при изтеглянето на българските войски от Македонија през септември 1944 година / Румен Николов. 15-та пехотна Охридска дивизија / Мила Младенова. – Текст на 5 бр. док.

Во: Един Завет. – ISSN 0861-8151. – Год. 23, бр. 2 (2014), с. 10–17.

90.

НИКОЛОВ Христов, Тома

Спомени за Македонија / Тома Николов Христов ; състав. Славея Балдева. Кардиограми / Славея Балдева. – София : Изток-Запад, 2014. – 478, XVI с. ил., портр., факс. ; 22 см – (Спасената история; No 6)

ISBN 978-619-152-414-3

91.

OETJEN, Roland

Athen im dritten Jahrhundert v. Chr. : Politik und Gesellschaft in den Garnisonsdemen auf der Grundlage der inschriftlichen Überlieferung / von Roland Oetjen. – 1. Auflage. – Duisburg: Wellem, [2014]. – vi, 248 pages ; 24 cm – (Reihe Geschichte; Band 5)

Slight revision of author's thesis (doctoral) – Universität Heidelberg, 2004. – Includes bibliographical references (pages 231–248). – Language note: Greek with German translations.

Епиграфските натписи како извор за Античка Македонија. Каталог.
ISBN 9783941820029

92.

THE OTHER First world war, the blood-soaked Russian fronts 1914–1922 / contributor: Douglas Boyd. – New York, Stroud: The history press, 2014. – 256 pages : illustrations, maps ; 25 cm

Првата светска војна во Македонија и Македонскиот фронт во 1916 година. Масакри.
ISBN 9780752493589

93.

PAPAZOVSKA Sanev, Aleksandra

Pogrebne forme i običaji ranog željeznog doba u Makedoniji = Funerary practices in the early iron age in Macedonia / Aleksandra Papazovska Sanec. – Fotograf. – Tekst uporedo na srp. i eng. jeziku. – Bibliografija: str. 18.

Во: Nova antička Duklja. – ISSN 23337-0165. – 5 (2014), str. 7–18.

94.

ПЛАМЕН, Павлов

Веќѝт на цар Самуил / Пламен Павлов. – Първо издание. – София: Изток-Запад, [2014]. – 231 с. ; с ил., к. ; 22 см

ISBN 9786191525027

185

95.

PEARSON, Raymond

Longman Companion to European nationalism 1789-1920 / Raymond Pearson. – Hoboken: Taylor and Fracis, 2014. – 1 online resource (351 p.). – (Longman companions to history)

За национализмите во Европа во периодот од 1789 до 1920 година. Македонија во тој период.

ISBN 9781317897774

96.

ПЕЛТЕКОВ, Александър Георгиев

Революционерни дейци от Македония и Одринско : биографичен илюстрирован справочник / Александър Г. Пелтеков. – 2. доп. изд. – София : ИК Орбел, 2014 ([София]: [Скала Принт]). – 553 с. с портр. ; 24 см

Биографии на македонски револуционери. Водичи.

ISBN 978-954-496-102-2

97.

ПЕНЕЛОВ, Илко Ненчев

Библиотеки по време на война: политиката на Българската държава спрямо Народната библиотека в Скопие 1941-1944 г. / Илко Пенелов Ненчев. – Рез. на англ. ез.

Во: Библиотека. – ISSN 0861-847X. – Год. 21, бр. 6 (2014), с. 5–20.

98.

ПЕТРОВ, Петър Христов

Самуил – царят воин / Петър Петров Христов. – София: Макед. Науч. Институт, 2014 ([София]: Симолини 94). – 132 с., 4 л. цв. ил. : 21 см

Загл. и на англ. ез. : Samuil – the tsar-warrior. – Рез. на бълг., англ. ез.

ISBN 978-954-8187-93-0

99.

PITZORNO, Bianca

L'amazzone di Alessandro Magno / Bianca Pitzorno. – Milano : Mondadori, 2014. – 290 p. ; 19 cm

[ISBN] 978-88-04-64151-3

100.

POPOVIĆ, Mihailo St.

Historische geographie digital humanities: eine fallstudie zum spätbyzantinischen und osmanischen Makedonien / Mihailo St. Popović. – Mainz: F.P. Rutzen ; Wiesbaden: In Kommission bei Harrassowitz, 2014. – 216 str. : illustr. ; 25 cm. – (Peplus, ISSN 1868-1476 ; Bd. 61)

Habilitation. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija : str. 172–213. – Registar.

Историја и географија на Македонија за периодот од 13 до 20 век.
ISBN 978-3-447-06950-2

101.

PUGLIESE, Alessandra

The literary tradition on king Perseus and the end of the Macedonian kingdom: between history and propaganda / Alessandra Puglise

Пропаѓање на античките цивилизации, вклучувајќи го и Македонското Царство.

Во: The ancient world. – ISSN 0160-9645. – Volume 45, number 2 (2014), p. 146–173.

102.

QUINTUS Curtius Rufus

Historiae Alexandri Magni: Lateinisch/Deutsch = Geschichte Alexanders des Großen / Quintus Curtius Rufus. Übers. Von Felicitas Olef-Krafft, Hrsg., kimmentiert und mit einem Nachw. Vers. Von Felicitas Olef-Krafft und Peter Krafft. – Stuttgart : Reclam, 2014. – 879 S. : Kt. ; 15 cm. – (Reclams Universal-Bibliothek; Nr. 19813). ISBN 9783150198131

103.

RAYNOR, Benjamin

Kings, cities and elites in Macedonia c. 360-168 BC. / Benjamin Raynor. – [Great Britain]: University of Oxford, 2014. – vi, 420 pages : illustrations, maps, plans ; 31 cm

Thesis (Ph.D.). – Includes bibliographical references. – Историја на Античка Македонија од 360 до 168 г. пр. н. е. Докторска дисертација.

104.

RECONFIGURING the silk road: new research on East-West exchange in antiquity / edited by Victor H. Mair and Jane Hickman. – Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and anthropology, 2014. – xiv, 104 pages, 16 pages of plates : illustrations (some color), maps (some color), charts; 29 cm

„The papers of a symposium held at the University of Pennsylvania Museum of archaeology and anthropology, March 19, 2011. – Includes bibliographical references and index.

Патот на свилата во времето на Александар Македонски.

105.

RICHTER, Heinz

Der krieg im Südosten / Heinz Richter. – Mainz: Rutzen : Franz Philipp Rutzen; Wiesbaden: Harrasowitz in Kommission, 2014. – 2 vol. (289 p. – 1 f. de pl., 202 p. – 48 p. de pl.) : ill., cartes, couv. Ill. ; 25 cm. – (Studien zur Archäologie und geschichte griechenlands und Zyperns ; Band 65, 1, 2).

Првата светска војна (1914 – 1918 г.). Борби на Балканот. Македонскиот фронт (1916 г.).

ISBN 9783447101189

106.

РУССКИЕ военнослужащие, погибшие и умершие на Македонском (Салоникском) фронте Первой мировой войны, 1916-1919 : книга памяти / сост.: Ирина Жалнина-Василькиоти, Олег Чистяков. – Москва: Старая Басманная, 2014. – 190, [32] с. [8] л. ил. ; 22 см. – Библиогр. в конце документов и в подстроч. Примеч.

107.

ŠAŠEL Kos, Marjeta

Cincibilus and the march of C. Cassius Longinus towards Macedonia = Cincibil in pohod Gaja Kasija Longina proti Makedoniji / Marjeta Šašel Kos. – Zvd. – angl. prevodu sledi izvorno besedilo v slov. - Bibliografija: str. 398–400 in na dnu str. – Izvleček ; Abstract
Воените операции и битките на територијата на Македонија во 2 в. пр. н. е.
 Во: Arheološki vestnik. – ISSN 0570-8966. – 65 (2014), str. 389–408.

108.

ŞEHABI, Behicüddin

Üskuüp hatitasi = Kujtim per Shkupin = Spomen za Skopje = Memory of Skopje / Behicüddin Şehabi, Daniela Nikolova ; yayima hazirlayanlar: Aysun (Yedikardeş) Dönmez, Serap Tuba Yuteser; tercüme: Artan Arslani ... [ve başkalari]. – Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2014. – 232 s. : fotoğ. ; 32 cm

Историја на Скопје. Спомени.

ISBN 9786059968058

109.

SEKUNDA, Nicholas

Macedonian armies after Alexander 323-168 bc / Nicholas Sekunda. – London: Osprey, 2014. – 1 online resource. – (Men-at-arms series)

Македонската војска од 323 до 168 г. пр. н. е.

ISBN 9781782003229

110.

ŞENCAN, Hüner

Üsküb'ün tarih ve kültür nişanesi Fâtilh Sultan Mehmet Köprüsü / Hüner Şencan. - Istanbul: Istanbul Ticaret Odası, 2014. - xvi, 376 s. : fotoğ. ; 30 cm. - (Kültürel ve sanatsal araştırmalar; yayın no: 2014-1)

Каупакча: 348-358. ss.

Градењето мостови во Скопје за време на владеењето на Мехмед II (1451 – 1481).

ISBN 9786051373478

111.

ШЕППАРД, Рут

Македонцы против персов: противостояние Востока и Запада / Рут Шеппард, Каве Фаррох; [пер. с англ. А. Колина, Л. Синицыной]. - Москва: Эксмо, 2014. – 583, [1] с. : ил., портр., цв. ил., карты, портр. ; 26 см. – (Всемирная военная история). – Библиогр. : с. 245–246 и в тексте примеч

Воена историја на Античка Македонија.

112.

SHIPLEY, Graham

The Greek world after Alexander 323-30 bc / Graham Shipley. – Hoboken: Taylor and Francis, 2014. – 1 online resource (601 pages)
ISBN 9781134065318

113.

SPOSKY, J.

Dividing the spoils: the war for Alexander the Great's Empire / J. Sposky
Поделба на големата империја на Александар Македонски.

Во: *The European legacy, toward new paradigms.* – ISSN 1084-8770. – Vol. 19, Numb. 1(2014), p. 132–134

114.

СТАМОВА, Marijana Nikolova

Faktori shqiptar në republikën të socialiste të Maqedonisë 1945-1981 / Marijana Stamova. - [Кюстендил]: [Иван Сапунджиев], 2014. – 220 с. : с к., табл. ; 21 см
Ориг. загл.: Албанският въпрос на Балканите (1945-1981) / Марияна Стамова.
– Библогр. : с. 189–208. – Рез. на англ. ез.

За албанското малцинство во Македонија во периодот од 1945 до 1981 година.

ISBN 978-954-9971-74-3

115.

СТАМОВА, Марияна Николова

Албанският фактор на Балканите в края на XIX и начелото на XX век (тенденции и рискове за сигурноста на Балканите) / Марияна Стамова

Во: Военноисторически сборник. – ISSN 0204-4080. – Год. 87, бр. 2 (2014), с. 141–152.

116.

СТАНКОВИЌ, Ѓорѓе

Ратни циљеви Краљевине Србије. 21, Македонија као плен или казна / Ѓорѓе Станковиќ. – Одломак из књиге „Србија 1914-1918“

Македонија во периодот од 1914 до 1918 година и односите со Кралството Србија.

Во: Дневник. – Год. 72, бр. 24279 (20. септ. 2014), стр. 19.

117.

СТО и десет

110 години от Илинденско-Преображенското встание и българската национална идея от Сан-Стефано до Букурещ (1878-1913_ : сборник доклади от международна научна конференция, София–Благоевград, 2-4 октомври 2013 г. / [състав., ред. Трендафил Митев ... и др.]. – София: Институт за ист. исследования - БАН, 2014. – 720 с. : с ил. ; 24 см

Текст и на англ., рус. ез. – Изд. на Воен. акад. „Г. С. Раковски“, Макед. науч. институт, регион. ист. музей – Благоевград и др. – Библиогр. след. отд. докл. – Рез. на бълг., англ. ез.

ISBN 978-954-2903-11-6

118.

СТОЙКОВ, Стойко Иванов

Табу: време на страх и страдание: преследването на македонците в България по времето на комунизма (1944-1989) : сборник спомени и документи / Стойко Стойков. – Благоевград: Д-во на репресираните македонци в България, 2014 ([Благоевград] : [Бон]). 550 с. с портр., факс. ; 29 см

Македонското прашање и Македонците во Бугарија од 1944 до 1989 година. Спомени.

119.

STREZOVA, Anita

Hesychasm and art: the appearance of new iconographic trends in Byzantine and Slavic lands in the 14th and 15th centuries / Strezova Anita. – Canberra, ACT: Australian National University Press, [2014]. – 1 online resource (308 pages) : colour illustrations. – (PANDORA electronic collection)

Исихазмот – нов тренд во иконографијата во византиските и во словенските земји во 14 и во 15 век. Византиска уметност.

ISBN 9781925021851

120.

STROOTMAN, Rolf

Courts and elites in the Hellenistic empires. 330 to 30 BCE, C. 330 to 30 BCE: the Near East after the Achaemendis, c. 330 to 30 BCE / Rolf Strootman. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. – xviii, 318 pages : illustrationa (black and white) ; 24 cm. – (Edinburgh studies in ancient Persia)

Includes bibliographical references (pages 278-314) and index.

Судови и елити во Античка Македонија во периодот од 330 до 30 г. пр. н. е.
ISBN 9780748691265

121.

STUDI sull'epitome di Giustino / a cura di Cinzia Bearzot, Franca Landucci Gattioni. – Milano: Vita e Pensiero, [2014]-. – VIII, 277 S. – 22 cm. – (Contributi di storia antica ; 12)

Includes bibliographical references and index.

Македонската експанзија во периодот 359 – 323 пр. н. е. Историографија.
ISBN 9788834328804

122.

STUDIES in the antiquities of Stobi. Volume III / John Swanson, Patrisha Marsh-Stefanovska, Blaga Aleksova ... [et al]. – Baltimore, Maryland: Project Muse, 2014. – 1 online resource (1 PDF (323 pages)) : illustrations. – (Princeton legacy library) Published by the Macedonian Academy of arts and sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.

Ова е III том од студиите за старините од Стоби преведен на англиски јазик.

123.

TANNER, Marcus

Albania's Mountain Queen: Edith Durham and the Balkans / Marcus Tanner. – London; New York: I. B. Tauris, 2014. – VII, 293 str., [8] str. Pril. : zvd. ; 22 cm

Bibliografija: str. 280–284. – Kazalo.

Патувањето на Едит Дурам низ Балканот, вклучувајќи ја и Македонија.
ISBN 978-1-78076-819-9

124.

TAYLOR, Michael J.

Sacred pluner and the Seleucid Near East / Michael Taylor J.

Имperiјата на Селевкидите во периодот 312 – 63 г. пр. н. е. и односите со македонската династија по смртта на Александар Македонски.

Bo: Greece and Rome. – ISSN 1477-4550. – Volume 61, issue 2 (2014), page 222.

125.

THEOTOKIS, Georgios

Norman campaigns in the Balkans, 1081-1108 / Georgios Theotokis. – Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, NY: The Boydell Press, 2014. – 1 online resource (262 pages) : illustration, maps. – (Warfare in history)

Норманите во византиските провинции Илирија и Македонија. Воена историја.

ISBN 9781782042815

126.

THOMAS, Carol G.

Greece: a short history of a long story, 7.000 BCE to the present / Carol G. Thomas. - Hoboken: Wiley, 2014. – 1 online resource (227 pages)

Историја на Грција од 7000 г. пр. н. е. до сегашно време.
ISBN 9781118631768

127.

THOMPSON, Wayne

Nordic, Central & Southeastern Europe / Wayne Thompson. – Lanham, Md.: Stryker Post Publications, [2014]. – x, 588 pages : illustrations, maps ; 28 cm. – (World today series)

Историја на Европа.
ISBN 9781475812237

128.

THORNTON, John

Le guerre macedoniche / John Thornton. – Roma: Carocci, 2014. – 230 p. : ill. ; 22 cm. – (Quality paperbacks ; 428)

Bibliogr.: p. 205–217.

Македонија, наследниците на Александар Македонски и борбите со Рим во 314 г. пр. н. е. Владеењето на Римската Империја и нејзиното проширување во Македонија и во Мала Азија.

ISBN 9788843071142

129.

TODOROSKA, Katerina

Islamski vjerski objekti u Republici Makedoniji zaštićeni Zakonom za kulturu / Katerina Todorovska, Nevena Petkovska. – Fotogr. – Bijeleske uz tekst. – Abstrakt. Bo: Almanah. – ISSN 0354-5342. – Br. 61/62 (2014), str. 75–84.

130.

TOMAŽ, Alenka

Burial practices in Neolithic Macedonia, case study: Cerje – Govrlevo / Alenka Tomaž. – Ilustr.

Археолошки остатоци од Говрлево (локалитет). Погребни обичаи.
Bo: Archaeothanatology / International Conference, 13-15 April 2014, „1 Decembrie 1918“ University of Alba Iulia, History, Archaeology and Museology Department. – [S.l. : s.n.], 2014. – str. 11–12.

131.

ТЮЛЕКОВ, Димитър Любенов

Антон Димитров – непознатиот българин от Македонија / Димитър Тюлеков. – Факсимиле на молбата на др А. Димитров до Хр. Попов, министер на правосъдието, от 16 окт. 2016 г.

Во: Македонски преглед. – ISBN 0861-2277. – Год. 37, бр. 3 (2014), с. 83–86.

132.

VALERIUS, Julius

La geste d'Alexandre le Grand: version latine / de Julius Valerius ; introduction, traduction et notes par Frédéric Foubert. – Louven; Walpole, MA: Peeters, 2014. – 183 pages ; 24 cm. – (Letters orientales et classiques ; 18)

Легенди за Александар Македонски.

ISBN 9789042926875

133.

ВЕЛЕВ, Григор Петров

История на българите от Македонија. Т. 1, Древност, средновековие, българското Възраждане / Григор Велев. – София : Воен. изд., 2014. – 432 с. : с портр., ил., к. ; 29 см

Изд. на Бълг. акад. на науките и изкуствата. Науч. институт за бълг. нац. история. – Библиогр. След.отд.гл.

Македонското прашање. Бугарите во Македонија. Националното прашање и националната политика.

ISBN 978-954-509-527-6

134.

VIDAL, Jordi

Central Asia in antiquity: interdisciplinary approaches / Jordi Vidal; Borja Antela Bernárdez. – Oxford: Archaeopress, 2014. – 116 pages : illustrations, maps ; 30 cm. – (BAR International series, 2665)

Согдијана (регион во Централна Азија), античка индоевропска цивилизација на иранскиот народ. Александар Македонски во Согдијана и археолошките наоди од тоа време.

ISBN 9781407313115

135.

VISEGRÁDY, Antal

The influence of Jerzy Wróblewski on Hungarian legal theory / Antal Visegrády. – napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 19–20. – Sažetak.

Во: Pravo i politika. – ISSN 1820-7529. – God. 7, br. 1 (2014), str. 7–20.

136.

ВУЧКОВИЋ, Владимир Д.

Стара Србија и Македонија: ослобођење и уређење / Владимир Д. Вучковић.
- Ниш: Медивест КТ, 2014 (Ниш: Медивест КТ). – 243 стр. ; 24 см. – (Библиотека
Археологос. Наука ; књ. 2)

*Биографија аутора: стр. 243. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија: стр. 234–242.*

*Политичкото уредување на Македонија од 1903 до 1921 година. Македонското
прашање. Источното прашање.*

ISBN 978-86-88415-52-1

137.

WALBANK, F. W.

Philip V of Macedon / F.W. Walbank. – Cambridge: Cambridge University Press,
2014. – xi, 387 p. ; 22 cm

Владењето на Филип V (237 – 179 пр. н. е.) и неговата биографија.

ISBN 9781107630604

138.

WAS the death of Alexander the Great due to poisoning? Was it Veratrum album? /
Leo J. Schep ... [et al.]

*Испитувања за смртта на Александар Македонски и дали починал од тру-
ење или од природни причини.*

Во: Clinical toxicology – Taylor and Francis. – ISSN 1556-3650. – Vol. 52, numb.1
(2014), 72–77.

139.

WATERFIELD, Robin

Taken at the flood: the Roman conquest of Greece / Robin Waterfield. - Oxford:
Oxford University Press, 2014. – xix, 287 pages : illustrations, maps ; 25 cm. –
(Ancient warfare and civilization)

Includes bibliographical references and index.

Римскиот период на владеење и областа Македонија.

ISBN 9780199656462

140.

WEIL, Nicolas

Aloïs Brunner, criminel nazi à jamais impuni / Nicolas Weil

*Алојс Брунер – нацист одговорен за смртта на 128 000 Евреи. Депорта-
цијата на Евреите од Солун и од Македонија во март 1943 година.*

Во: Le Monde. – ISSN 0395-2037. – (02.12.2014)

141.

WISEMAN, James

Studies in the antiquities of Stobi. Volume 2 / James Wiseman; Đorđe Mano-Zisi. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, [2014]. – xvi, 189 pages : illustrations, maps ; 24 cm. – (Princeton legacy library)

Археолошки наоди на старини од Стоби (локалитет).

ISBN 9780691613895

142.

WOLFF, L.

The Western representation of Eastern Europe on the eve of World War I : Mediated encounters and intellectual expertise in Dalmatia, Albania and Macedonia / L. Wolff

Македонија во времето на Првата светска војна.

Во: The journal of modern history. – ISSN 0022-2801. – Vol. 86, numb. 2 (2014), 381–407.

143.

WOOD, Michael

In de sporen van Alexander de Grote: een tocht van Griekenland naar India / Michael Wood ; veralong [uit het Engels] : M. Blok. - [Meppel]: Just Publishers. – 287 pagina's : kaart ; 22 cm. – (Collectie Michael Wood)

Александар Македонски и неговите освојувања до Индија.

ISBN 978-90-8975-151-5

144.

WORTHINGTON, Ian

Alexander the Great: Man and God / Ian Worthington. – Hoboken: Taylor and Francis, 2014. – eBook. – 1 online resource (389 pages)

Биографија на Александар Македонски.

ISBN 9781317866459

145.

WORTHINGTON, Ian

By the spear: Philip II, Alexander the Great and the rise and fall of the Macedonian empire / Ian Worthington. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – xxi, 388 pages: illustrations, maps; 25 cm. – (Ancient warfare and civilization)

Владеењето на таткото и на синот Филип II и Александар Македонски. Филип II е претставен како градител на македонската империја, која го доживува својот зенит во времето на Александар Македонски. Македонската војска и стратегиите на војување. Културното влијание во освоените земји.

ISBN 9780199929863

146.

YOSMAOĞLU, K. Ipek

Blood ties: religion, violence and the politics of nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908 / Ipek K. Yosmaoğlu. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 2014. – xiii, 320 pages : illustrations (black and white and colour), maps (black and white) ; 24 cm

За македонскиот национализам и за македонското прашање. Етнички конфликти и политички насилства во периодот на османлиското владеење од 1878 до 1912 година.

ISBN 9890801452260

147.

ZÜRCHER, Erik Jan

Macedonians in Anatolia: The importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their policies in Anatolia after 1914 / Erik Jan Zürcher

Македонија во периодот на османлиското владеење и на Младотурската револуција од 1908 до 1914 година.

Во: Middle Eastern studies. – ISSN 0026-3206. – Volume 50, issue 6 (2014), 960–975.

Редакцијата на списанието ГЛАСНИК на Институтот за национална историја е отворена за соработка и објавува различни ставови и мислења за одделни прашања од македонската историја, иако секогаш не ги споделува мислењата и ставовите на авторите.

